سەرباز محەممەد

ڕەشەبای مەرگ

هێرشی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی

ڕەشەبای مەرگ

هێرشی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی

ڕەشەبای مەرگ

هێرشی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی

نووسینی

سەرباز محمد حسن

چاپی یەکەم ٢٠٢٠

کتێبی : ڕەشەبای مەرگ
هێرشی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی

نووسینی : سەرباز محمد حسن
بابەت : مێژوویی
تایپ : عبدالسلام هەولێری
نەخشەسازی بەرگ : ڕەوشت محەمەد
نەخشەسازی ناوەڕۆك : جمعە صدیق کاکە
چاپی یەکەم ٢٠٢٠

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارەی سپاردنی (٨٩٣)ی ٢٠١٩ی پێدراوە.

بسم الله الرحمن الرحيم

بەشی یەکەم

پێشەکی

خــوای گەورە ئــێمەی مرۆڤــی دروســت کــردوە و بەچەنــد قۆنــاغێکی تێپەڕانــدوین، ڕەوانەی ســەر زەوی کــردوین خــودی ئەو زەویەو هەمــوو ئەو گەردونەش بەچەنــد قۆناغێــك تێپەڕیــوە، هەر قۆناغێــك لەو قۆناغــانەی ئێمەی مرۆڤی پێتێپەڕیوە مەحکوم بووە بەچەند یاسایەك، هیــچ کاتێکیش خوای گەورە ئەو یاسایانەی بۆ هیــچ کەسێك نەشکاندوە تەنها لە کــاتی مــوعجیزە بــۆ پێغەمبەرەکــانی ئەو یاســایانەی شــکاندوە، هەروەکــو ئــاگر (ابراهيم) پێغەمبەری (على نبينا وعليه الصلاة والسلام) نەسوتاند، خوای گەورە دەفەرمێ: {وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (٣٨) وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ (٣٩) لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ

يَسْبَحُونَ (٤٠)}[١]. خۆر دەڕوا بۆ ئەو شوێنەی فەرمانی پێکراوە تێیدا قەرار بگرێ و مانگیش هەنگاو بەهەنگاو مەنزڵێك جێدەهێڵێ بۆ مەنزڵێکی تر ڕێدەکا، نەخۆر بۆی هەیە بگا بەمانگ و نە شەویش پێش ڕۆژ دەکەوێ هەرهەموو لەو گەردوونە دەخولێنەوە.

ئینجا دەربارەی ئێمەی مرۆڤ دەفەرمێ:

{يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ(٥) }[٢].

هەروەها سبحانه وتعالى دەفەرمێ:

{وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ (١٢) ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ (١٣) ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً

---

[١] يس: ٣٨ – ٤٠

[٢] الحج: ٥.

فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ(١٤)}[1].

هەمــوو ئەو ئایەتــانە ئامــاژە بەوە دەکەن کە ئـێمەی مـرۆڤ بمــانەوێ نەمانەوێ بەدەر لە ئیرادەو ویستی خۆمان، دەبێ بەو قۆناغانەدا تێپەڕین کە خوای گەورە جەستەی ئێمەی پێ مەحکوم کردوە، بۆیە دەتوانین بڵێن ئــێمەی مــرۆڤ لە ژێــر دوو بــازنەداین (بــازنەی یەکەم) بــازنەیەك کە پەیوەستە بە بوون و نەبونی ئێمە و هاتنمان بۆ سەر ئەو زەویە و قۆناغی جەستەیی کە پێی تێدەپەڕین هەر لە پشتی پیاوەوە تاوەکو ڕەحمی ئافرەت و کۆرپەلە بوون و ساوایی و گەنجێتی و جوامێری و بەتەمەن بوون و مردن و بەجێهێشتنی ئەو دونیایە هەر هەموی مەحکومی چەند یاسایەکە بەدەرن لەتوانــای ئــێمەی مــرۆڤ، هەر لەبەر ئەوەشــە خــوای گەورە لێپێچیــنەوە لەگەڵ ئێمەی مرۆڤ ناکات لەسەر ئەوەی لەبەر چی هاتینەتە بوون و لە پشتی فلانە کەس و ڕەحمی فلانە ئافرەت چاومان بەو دونیایە هەڵێناوە، خوای گەورە لێپێچینەوەمان لەگەڵ ناکات لەسەر ڕەنگی پێست و شکڵ و سیماو جەستەمان لەبەر ئەوەی هەموو ئەوانە لەچوارچێوەی ئەو بازنەیەدان کە ئێمەی مرۆڤ تێدا هیچ دەسەڵاتێکمان نەبوە، هەموو ئەوانەی باسمان کرد ئەو بازنەیەیە کە ئیرادەو ویستی ئێمەی بەسەردا نییە.

---

[1] المؤمنون: ١٢ – ١٤

(بـازنەی دووەم) ئەو بـازنەیەیە کە تێیـدا (هەڵبـژاردن) بەدەسـتخۆمانەو بەتەواوی ئـازادین خـوای گەورە لێپێچینـەوە لەگەڵ کەسێك دەکا کە زیـان بەخۆی بگەیەنێ یان زیان بە کەسێکی تر بگەیەنێ لەبەرئەوەی عەقڵێکی زۆر گەورەی بەو مرۆڤە بەخشیوە نیعمەتێکی هەندە گەورەیە ئەگەر خراپ بەکاری بێنی لێپێچینەوەت لەگەڵ دەکا، ئینجا دیسان بەتەمای ئەو عەقڵە جێـێ نەهێشـتوی، بەڵکـو پێغەمبەرانیشـی ڕەوانە کـردوە (وەحـی) ئەو پێغەمـبەرانە (صـەڵات و سـەلامی خوایـان لەسـەربێ) وەکـو تیشـکی ئەو چرایەیە کە ژوری تاریك ڕوناك دەکا و تا چاوەکان بەدروستی و تەواوی ڕەنگەکـان ببینـین، وەحی ڕۆڵـی ئەو چرایە بـۆ عەقـڵ دەبینـێ (وەحی) پێغەمبەران (صەڵات و سەلامی خوایان لەسەربێ) چوار چێوەیان بۆ عەقڵ دانەناوە، بەڵکو ئاڕاستەیان کردوە، ئینجا خوای گەورە چەند ئـامرازێکی بەئێمەی مـرۆڤ بەخشـیوە، کە دەتـوانین لەڕێـی دروست بەکارهێنـانی ئەو (ئامرازانە) خۆمان بپارێزین لە (جەهـل، نەزانین) بۆیە دەفەرمـێ عزوجل: {وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ(٧٨)}.[١]

(بیسـتن و بینـین و عەقـڵ و دڵ) ئـامرازی زۆر وردن بـۆ ڕەوانـدنەوەی جەهل و خۆپاراستن لێی.

---

[١] النحل: ٧٨

(دروست بەکارهێنانی عەقڵ) بەبێ هیچ گومانێك لەگەڵ شەریعەتی خوای گەورە ڕوو بەڕوو نابێتەوە، بەڵکو عەقڵ و شەریعەت دەبن بەو دوو باڵەی دەتبەن بەرەو ڕەزامەندی خوای گەورە و گەڕانەوە بۆ ئەو بەهەشتەی کە سەرەتا لێی هاتوویین.

بڵاوبوونەوی ئێمەی مرۆڤ لەسەر ئەو زەوییە لەڕێی یاسایەکە خوای گەورە دایناوە ئەویش گەیشتنی (پیاو و ئافرەتە بەیەك) واتە: نە پیاو بەتەنها وە نە ئافرەت بەتەنها ناتوانن مرۆڤ بهێننە بوون، بەڵکو دەبێ هەردوکیان تێیدا بەشدار بن ئینجا بونی کەسێکی تری لێدەکەوێتەوە، بەڵێ خوای گەورە مرۆڤی بەبێ دایك و باوك دروست کردوە وەکو (ئادەم) علیه السلام، هەروەها مرۆڤی تەنها لەپیاو دروستکردوە وەکو (حەوا) علیها السلام هەروەها، مرۆڤی تەنها لە ئافرەتیش دروستکردوە وەکو (عیسی) علی نبینا وعلیه الصلاة والسلام ئەو سێ حاڵەتەش بۆئەوەیەکە هیچ کەس بەخەیاڵی دانەیێ کە تواناو قودرەتی خوای گەورە سنور دارە، بەڵکو چۆنی ئیرادەو مەشیئەت لەسەر بێ ئاوا فەرمانەکانی جێبەجێ دەکا، بەڵام حاڵەتی ئاسایی بۆ ئێمەی مرۆڤ حاڵەتی چوارەمە واتە مرۆڤ لە (دایك و باوك) دروست دەبێ و چاو بەو دونیایە هەڵدێنێ .

خوای گەورە کە مرۆڤی دروست کردوە لە پێکهاتەی ئەو مرۆڤە حەزکردنی ژیان و ئاوەدان کردنەوەی ئەو زەویەی لەگەڵ (مرۆڤ) داناوە، بۆیە هیچ چشتێك لەو بوونەوەرە ناتوانێ لەدڵ و فیکری ئێمەی (مرۆڤ)

شـوێنی (مـرۆڤ) بگـرێتەوە، ئەگەر کەسـێك بخـرێتە دورگەیەکـی دوور لەمرۆڤ هەرچی خۆشی هەیە بۆی دابین بکەی ئەوکەسە ناتوانێ دور لەکۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بژی، ئینجا کە ژن و پیاو دەگەنەیەك (خێزان) پێك دێنن چەند (خێزانێکیش) پێکەوە کۆمەڵگا پێك دێنن و ئینجا ئەو کۆمەڵگـایەش پێویست بە سیستەم و یاسایەك دەکا ژیانی ئەو خەڵکە بپارێزی و (ئەمانی) بۆدابین بکا لەو قۆناغەوەش (دەوڵەت) دورست دەبێ.

چۆن (مـرۆڤ) بەچەنـد قۆناغێـك دا تێـدەپەڕێ بەهەمـان شـێوە ئەو دەوڵەتەش کە دێتە بوون بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێ (ساوایی و گەنجی و بەتەمەن بـوون و لاوازی و مـردن) بەخـۆوە دەبینـی واتە چـۆن مـرۆڤ دەمرێ ئاوا دەوڵەتیش دەمرێ، چۆن مرۆڤ نەساغ دەبێ زۆر جار دەرد دەیگرێ ئەگەر زوو چارەی نەکات دەیکوژێ بەهەمان شێوە دەوڵەتیش دوو چاری دەرد دەبێ ئەگەر زوو چارەی نەکا دەوڵەتەکەش وەکو ئەو مرۆڤ ئاسایە دەمرێ.

بەڵی (مرۆڤ) لە ژن و پیاوەوە دێتە بـوون (دەوڵەتیش) لە (مـوعتەقەد یان باوەڕ یان یاسا) و (دەسەڵات) دێتە بوون، واتە ئەو کۆمەڵگایەی کە پێکهاتوە لە چەند خێزانێك لەسەر (موعتەقەد و باوەڕ و چەند یاسایەك) کـۆدەبنەوە ئینجا (دەسـەڵاتێك) دروسـت دەبـێ ئەو (مـوعتەقەد و یاسـاو باوەڕە) دەپارێزێ.

هەر لەسەرەتای مرۆڤایەتیەوە دەسەڵاتێك هەبووە بۆ یەكلای كردنەوەی كێشەكان، واتە مرۆڤایەتی بەخۆوەی نەبینەوە خەڵكانێك پێكەوە ژیابن بەبێ ئەوەی دەسەڵاتێك هەبێ بگەڕێنەوە لای و كێشەكانیان یەكلایی بكاتەوە. ئەلێرەوە زانایانی ئەو ئوممەتە باسیان لەوە كردوە كە (ئیمامەت) ئایا عەقڵ واجیبی كردوە یان شەرع؟ لەسەردەمی پێغەمبەران سەلات و سەلامی خوایان لەسەر بێ، ئەوان مەرجەع بوینەو ئەو كێشانەیان چارەسەركردوە كە ڕوی لەكۆمەڵگا كردوە، تا ئەو كاتەی سەران و خەڵكانی تر بەدەر كەوتون و دەسەڵاتیان گرتۆتە دەست، بەڵام شەرعی ئاسمانیان لێ دابڕیوە، یاساو هەوەسی خۆیان كردۆتە بەدیلی شەرعی خوا.

كەوا بوو ئەو قەوارەیەی ناو دەنرێ (حكومەت) یان (دەوڵەت) پێكهاتەكەی (خەڵك و خاك و دەسەڵاتە) ئەو سێ بەشەش هەرسێكیان مەحكومن بە چەند یاسایەك كەخوای پەروەردگار لەو بوونەوەرەی داناوە خودی ئەو یاسایانەش پەیوەست نییە بەكەسێكی باوەڕدار یان كەسێكی كافر، بەڵكو ئەو یاسایانە پەیوەندی بەمرۆڤ هەیە دور لەو باوەڕەی كەهەیەتی، لەڕێی ئەو یاسایانە و بەپێی ئەو یاسایانە دەكرێ (صاغ و ناصاغی) دەوڵەت بخوێندریتەوە، یان تەمەن و ئەو قۆناغەی دیاری بكرێ كە پێی تێدەپەڕێ.

دەوڵەت (نەخۆش دەبێ، لاواز دەبێ، هەژار دەبێ، دەوڵەمەند دەبێ، بەتەمەن دەبێ، پەكیشی دەكەوێ) حاڵی ئەو حاڵی مرۆڤە، هەموو

ئەوانەی بەسەردا دێ، بەڵام ئەوەی زۆر گرنگە لێرە ئاماژەی پێبکەین (مرۆڤ) خوای گەورە ڕۆحی دەکاتە بەر و هەر ئەویش ڕۆحی لێدەسەنێتەوە، بەڵام دەوڵەت (هۆشیاری خەڵك و حیکمەتی دەسەڵات) ڕۆحی دەکەنە بەرو بەردەوامی پێدەدەن، خوای گەورە تەمەنی مرۆڤی دیاری کردوە ئەگەر زۆر بژی سەد ساڵە تێپەڕ کا دوای ئەوە هەر دەبێ بمرێ، بەڵام مەرج نییە دەوڵەت تەمەنێکی دیاری کراوی بۆ دانرابێ، بەڵکو هۆشیاری خەڵك و (حیکمەتی دەسەڵاتەکە) تەمەنەکە دیاری دەکەن.

یەکێك لەو خاڵە هەرە گرنگانەی کەتەمەنی (دەوڵەت) دەپارێزێ (عەدالەت) داد پەروەریە، چۆن جەستەی مرۆڤ ئەگەر ڕۆحی لێدەرچی دەبێتە جەستەیەکی ساردو سڕ و وردە وردە گەنی دەبێ ئابەو شێوەیەش ڕۆحی دەوڵەت عەدالەتە، دەوڵەت ئەگەر عەدالەتی هەبوو زیندووە عەدالەتی نەما، دەبێتە جەستەیەکی مردوو وردە وردە بۆگەن دەبێ، وە یەکێکش لەو خاڵە سەرەکیانەی دەوڵەت دەروخێنێ (زوڵم) ستەمکردنە، دەوڵەت تا داد پەروەربێ پارێزراوە لە ڕوخان جاگرنگ نییە (هەڵگری) چ باوەڕێکە، نیشانەی ڕوخان و لەناوچونیشی ستەم (زوڵمە) ئەگەر ئەو دەوڵەتە بیرو بۆ چۆنێکی ئیسلامیشی هەبێ، هەر بۆیە (نظام الملك) لەکتێبی (سیر الملوك) دەفەرمێ: زانایان فەرمویانە موڵك و دەسەڵات لەگەڵ کوفر دەمێنێ، بەڵام لەگەڵ ستەم (زوڵم) نامێنێ (الملك يبقى مع

الكفر ولايبقى مع الظلم).[١] هەر هەمان ماناشە کە شێخی ئیسلام ئاماژەی پێکردوە و دەفەرمێ: وأمور الناس تستقيم في الدنيا مع العدل الذي فيه الاشتراك في أنواع الإثم أكثر مما تستقيم مع الظلم في الحقوق وإن لم تشترك في إثم، ولهذا قيل: إن الله يقيم الدولة العادلة وإن كانت كافرة، ولا يقيم الظالمة وإن كانت مسلمة. ويقال: الدنيا تدوم مع العدل والكفر، ولا تدوم مع الظلم والإسلام[٢].

لێرە گرنگە چەند خاڵێك بوروژێنین لەبەر ڕۆشنایی ئەو خاڵانە ڕووداوی هێرشەکەی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی بخوێنینەوە.

یەکەم: ئیمام (ابن خلدون) ڕەحمەتی خوای لێبێ خاوەنی بیردۆزەی تەمەنی دەوڵەتە، واتە چۆن مرۆڤ تەمەنی هەیە و سەرەتا لاوازەو دواتر بەهێز دەبێ و دیسان بەرەو لاوازی دەڕوات ئاواش دەوڵەتەکان لەتەمەنیاندا بەو قۆناغانە تێدەپەڕن، گرنگە ئەو پرسیارە بکەین ئایا دەتوانین بڵێین دەوڵەتی ئیسلامی بەتەمەن ببوو توانای خۆڕاگرتنی نەبوو بەرامبەر بە دەوڵەتەکەی تەتار کە دەوڵەتێکی گەنج و سەرەتای هێزی بوو بۆیە هەر بۆیە ئەو ڕووخانەی بە خۆوە بینی؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە، دەبێت لەڕوانگەی قورئانەوە سەیری هۆکاری ڕووخان و

---

(١) سير الملوك / سیاسەت نامە . لاپەڕە ٥٢

(٢) الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر لابن تيمية (ص: ٢٩).

سەرکەوتن بکەین و ئەو هۆکارانە بخوێنینەوە کە دەوڵەت دەڕوخێنن و ئەو خاڵانەش لەخۆ بێنینە دی کە هۆکاری بونیاتنان و سەرکەوتنن.

خوای پەروەردگار سبحانە وتعالی دەفەرموێ: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ (٧) وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعْسًا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ (٨) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ (٩)} ئەی ئەوانەی ئیمان و باوەڕتان هێناوە دڵنیا بن ئەگەر ئێوە یارمەتی ئایینەکەی خوا بدەن، ئەوا بێگومان خوا یارمەتی ئێوە دەداو، بەسەر دوژمنتاندا سەرتان ئەخات، و هەنگاوەکانتان لە جەنگدا بەسەرکەوتن و تەمکین جێگیر دەکات، واتە: بەپێی نزیك بوونەوەی ئێمە لەسەرخستنی ئیسلام ئەوەندەش لە سەرکەوتن نزیك دەبینەوە، بەقەد دوورکەوتنەوەشمان لەو ئیسلامە ئەوەندە لە شکەست نزیك دەبینەوە. خوای پەروەردگار دەفەرموێ: {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (٩٦)}.[١] ئەگەر خەڵکی گوندو شارەکان باوەڕیان هێناباو لەخوا ترسابان دەرگای ئاسمانمان لەڕوو واڵا دەکردن و بەرەکەتیان بۆ دادەبەزی، بەڵام کوفریان کرد بەکردەوە خراپەکانی خۆیان لەناویانمان

[١] الاعراف/٩٦

برد، واتە کردەوەی موسڵمانە دوا ڕۆژو حاڵەتی ئێستای دیاری دەکات، خوای پەروەردگار کە باسی (سبأ) دەکا دەفەرموێ: {لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ (١٥) فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَيْ أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثْلٍ وَشَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ (١٦) ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ (١٧)}[١] خەڵكی (سبأ) لە نازو نیعمەتی زۆردا دەژیان، ژیانێكی خۆش و ڕزقێكی زۆری بۆ دابین كردبوون، پشتیان لە دین كرد، ئەوپشتتێكردنە تۆڵەی بەدوادا هات و خۆشی ژیانیان لێتێك چوو خاك و وڵاتیان نوقمی ژێر ئاو كەوت، ڕەز و باخەكانیان لە دارو درەختی بەردار گۆڕدرا بۆ داری دڕكدار و بێبەر ئەوە ئاكامی تاوان و دوور كەوتنەوەیان بوو لەڕەزامەندی خوای گەورە.

نوح پێغەمبەر (على نبينا وعليه الصلاة والسلام) دەفەرموێتە قەومەكەی: {ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَأَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا (٩) فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا (١٠) يُرْسِلِ السَّمَاءَ

---

[١] سبأ: ١٥-١٧

عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا (١١) وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا (١٢)}.[١] بەئاشکراو بەنهێنی بەقەومەکەی وت: داوای لێبوردن لەخوای گەورە بکەن خوای پەروەردگار لێبوردەیە، دەروی ئاسمانتان بۆ دەکاتەوەو بەرەکەت دەخاتە ماڵ و منداڵتان و دەتان کات بەخاوەن باغ و کانیاو، ئەوەو دەیان بەڵگەی تر لەقورئانی پیرۆزو فەرمودەکانی پێغەمبەری خۆشەویست (صلى الله عليه وسلم)، هاتووە لەسەر ئەوەی کە پابەند بوون بە ئیسلام و هەوڵدان بۆی دەبێتە مایەی بردنەوەی دوارۆژوو، خۆشی و سەرکەوتن لەو دونیایە، ئەو مژدانەش تایبەت نییە بەنەوەیەك، بەڵکو بۆ موسڵمانە تا ڕۆژی دوایی، ئینجا گەر هات و لە چوارچێوەی دەوڵەت پابەند بوون بە ئەحکامی شەرع لەئارا دابوو، خەڵکی (حاکم و مەحکوم) غەمی ئەو ئیسلامەیان لەبەردابوو بێگومان تەمەنی ئەو دەوڵەتە بەرەکەتی تێدەکەوێ و نەوە بەنەوە تەمەنی درێژ دەبێ، تاکەکانی لەجیلێکدا تەمەنی خۆیان بەسەر دەبەن و دەمرن، بەڵام تەمەنی دەوڵەتەکە بەردەوام دەبێت بەتەمەنی نەوەی دوای ئەوان، بۆیە تەمەنی دەوڵەت گەر بەو شێوەیە بێ، ناکرێ بەراوورد بکرێت لەگەڵ تەمەنی مرۆڤ، جەستەی مرۆڤ زەمەن کاری تێدەکات موسڵمان بێ یا کافر هەر دەبێ بمرێ، بەڵام دەوڵەت گەر موسڵمان بێ پێکەوە

---

[١] نوح: ٩-١٢.

هەموو بۆ خوا بصوڵحێن و ستەمیان لەنێودا نەبێ ئەگەری درێژ بوونەوەی تەمەنی ئەو دەوڵەتە لە ئارا دایە تا ئەو کاتەی لەو ڕێیە لادەدەن، ئەوەیان خاڵێکە ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ لە سەرکەوتن و شکەست هێنان.

دووەم: خاڵێکی تریش دەکرێ بەکورتی تیشکی بخەینە سەر، هێرشی تەتارەکان ژیاری ئیسلامیان نەڕووخاند، بەڵکو دەوڵەتی ئیسلامیان ڕووخاند، ژیاری ئیسلامی لە خودی دەقەکانە و هەڵقوڵاوی فیکری بەشەر نین، دەقەکانی قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغەمبەری خۆشەویستمان (صلى الله عليه وسلم) بەشێوەیەکی هەندە کامڵ و تەواو پەیوەندییەکانی نێوان مرۆڤ ڕێك دەخەن و ئەرك و مافەکانی بۆ دیاری دەکا، کەهیچ بەرنامەیەکی هەڵقوڵاوی فیکری بەشەر ناتوانێ ئەو هەدەفانە بپێکێ، بۆیە دەکرێ دەوڵەتی ئیسلامی بڕوخێ، بەڵام ژیاری ئیسلامی قەت ناڕووخێ. هەڵەین گەر پێشکەوتنی زانستی و (ژیار) لەیەك جودانەکەینەوە دەشێ خەڵکانێك لەڕووی زانستییەوە پێش کەوتووبن لەهەمان کاتدا دڕندەو ناشارستانی بن، هەروەکو دەشێ خەڵکانێکی شارستانی دوا کەوتوو لەزانست بن. کە ئەوەش بابەتێکی جودایە لەشوێنی تر بەپشتیوانی خوای گەورە تیشکی دەخەینە سەر، کەوابوو هەڵەیە کەسێك بڵێ تەتارەکان ژیاری ئیسلامیان ڕووخاند، بەڵکو ئەوان دەوڵەتی ئیسلامی یان ڕووخاند.

سێیەم: خوێندنەوەی مێژووی ئیسلامی و وردبوونەوە لێی دەتگەێنیتە ئەو ڕاستییەی کە هەموو شکستێك مەرج نییە هۆکارەکەی گەورەیی هێزی دوژمن بێت، بەڵکو زۆرجار گوناهەکانمان ڕۆڵی سەرەکی لە شکستهێنان دەبینن و بێ فەرمانی خوای گەورە ترسناك تر دەبێ لەهێزی دوژمن. قورئانی پیرۆزیش زۆر بەڕوونی ئاماژەی بەو ڕاستییە کردووە خوای پەروەردگار کە باسی جەنگی ئوحود دەکا دەفەرموێ: {أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (١٦٥)} .ال عمران واتە: ئەوەی بەسەر موسڵمانان داهات هەڵەی موسڵمانان بوو، سیرەش باس لەوە دەکا هەندێك لە هاوەڵەکان سەری شاخەکەیان چۆڵکرد و فەرمانی پێغەمبەریان(صلی اللەعلیەوسلم) شکاند ، کەوابوو (فشار و پیلانی دوژمن و هەڵەو لاوازی خۆمان) هەردووك بەشدار دەبن لە شکست، زانینی ئەو ڕاستییەش موسڵمان لەو قەیرانە دەردێنێ کە زۆرجار سەرنەکەوتنی خۆی بداتە پاڵ پیلانی دوژمن، جا لێرەدا دەڵێین کتێبی (٤٤ ساڵ لەئامێزی غەفلەت) بەتەنها گێرانەوەی چیرۆکی (هاتنی مەغۆل و کەوتنی بەغدا) نییە، بەڵکو خوێندنەوەیەکی واقیعی جیهانی ئیسلامی ئەو کاتە و قسەکردنە لەسەر هۆکارەکانی کەوتن و تەسلیم بوونی دەوڵەتێکی تەمەن (٥٠٠) ساڵەیە، زۆربەمان وادەزانین هاتنی مەغۆل

و کەوتنــی بەغــدا لەمــاوەیەکی کــورتی چەنــد ڕۆژێــك بــووە! بەڵام ئاگامـان لەوە نییە مەغۆلەکـان لە (٦١٢) کۆچی بەفیعلـی هـاتنە مەیدانەکەو لە (٦٥٦) کۆچی دەوڵەتی عەبباسییان ڕوخاندو بەغدایان گـرت، واتە سـەرەتای سـەرهەڵدانی مەغـۆل و گرتنـی (بغـدا) ٤٤ سـاڵی خایانـدوە، جـا گـرنگە بـزانین چ غەفڵەتێك بـوو ئەو ئـوممەتە تێیکەوتـوە بە ٤٤ ساڵ بەخۆ نەهـاتۆتەوە؟ چ هەوەسێك بـوە خەلـیفەو دەسەڵاتی سیاسی سەرقاڵ کردوە و ئاگادرای هەنگاوەکـانی مەغـۆڵ نەبــووینە؟ خەلــیفەو دەســەڵاتی سیاســی لەو کــاتە خەریکــی چــی بــووینە؟ زانایــانی ئــوممەت و گەورە ســەرکردەکانی ســەربازی بەچــی خەریــك بــووینە؟ (مــیللەت شــەقامی ئیســلامی خەڵــك) لەو زەمەنە چۆن ژیاون؟ هەوڵمان داوە وەڵامی ئەم پرسیارانە و چەند پرسـیارێکی تـر بـدەینەوە، بەڵـی (٨٧٤) سـاڵ تێپەڕیـوە بەسـەر هـاتنی مەغـۆڵ و کەوتنــــی بەغــــدا، بەڵام خوێنــــدنەوەی ئەو ڕووداوە ئەو شـــەپۆلە سەرشێتەی ئەو ئومەتەی داپۆشی لە سەرچاوە مێژووییەکـان هەنـدە ئـازار بەخشە هەمـان قسـەی (ئیمام ابـن الاثیـر) دووبـارە دەکەیـنەوە، کەلە ساڵی (٦١٧) کۆچی کردویەتی ئیمام (ابـن الاثیـر) تامـاوەیەك دەستی لەقەڵەم هەڵگرت و لەبەر گەورەیی تاوانەکـان نەیتـوانی هـیچ لەوبـوارە بنوسێتەوە، بەڵام دواتـر ناچـار دەبێ دەسـتدەکات بە تۆمـار کردنی تاوانەکـانی مەغـۆل ئەوە لەکاتێك ئەو ئیمامە بەڕێزە کەوتنـی

بەغدای نەبینیوە لەبەر ئەوەی لەساڵی (٦٣٠) کۆچی وەفاتی کردوە ئەی ئەگەر کەوتنی بەغدای ببینیبا ئاخۆ ئەوکات چی دەفەرموو![1] بۆیە ئێمەش هەر وەکو ئەو دەڵێین: خۆزیا چاومان بەدونیا هەڵنەهێناباو ئەو واقیعە تاڵەی ئەو کاتمان نەزانیبا...

سەرباز محمد حسن

٢٣/ سەفەری ١٤٤٠ کۆچی

بەرامبەر بە

٢٠١٨/١١/٢ زاییینی

هەولێر

تێبنی:

ڕەشەبای مەرگ پێکهاتوە لەدوو بەش:

بەشی یەکەم باسی هێرشی مەغۆل دەکات بۆ سەر جیهانی ئیسلامی و ٤٤ ساڵ لەئامێزی غەفلەت.

بەشی دووەم: باسی سەرەتای دروست بونی دەوڵەتی ئێلیخانییەکان و هێرشی مەغۆل بۆ سەر وڵاتی شام و جەنگی عەین جالوت و شکەستەکانی مەغۆل دەکات.

(١) الكامل في التاريخ (١٠/ ٣٣٣).

گرنگی خوێندنەوەی مێژوو

(تاریخ) مێژوو یانی چی ؟

هەندێ لەزانایان لەمانای تاریخ لەڕوی زمانەوانییەوە دەڵێن: مێژوو پێناسەی (کاتە) ئەو ناوە (تاریخ) ناوێکی عەرەبی نییە، مەبەست لێی پێناسەی کاتە، [1]بەڵام مێژوو وەکو زاراوە: دەتوانین بڵێن مێژوو گێرانەوەی بەسەر هاتی مرۆڤەکانە، چۆن ژیاون و چیان دوای خۆیان جێهێشتوە، جا مێژووی (کەس) بێت، یان (کۆمەڵگا) بۆیە کتێبەکانی مێژووش لەئیسلام دوو جۆرن هەندێکیان باسی کەسەکانە وەکو (سیر اعلام النبلاء) هەندێکیشی باسی کەس و کۆمەڵگاو بەسەر هاتەکانە وەکو مێژووەکەی (ئیمامی تەبەری و تجارب الامم و البدایە والنهایە)و سەرچاوەکانی تر.

لێرە پێم خۆشە سەرنجی بەڕێزتان بۆ خاڵێك ڕاکێشم لام گرنگە خوێنەر بەهەندی وەرگرێ، ئەویش ئەوەیە: مێژوو زۆر جار دەستکاری کراوە، ئەڵمانەکان دەڵێن: (Geschichte wird von Siegern geschrieben) مێژوو لەلایەن سەرکەوتوەکان نوسراوەتەوە، ئەوەش بێگومان دەشێ بۆ عەقڵییەت و

---

(١) (الصحاح تاج اللغة وصحاح العربیة (١/ ٤١٨) وە مقاییس اللغة (١/ ٩٤) مختار الصحاح (ص: ١٦) وە (لسان العرب (٣/ ٤).

مێژووی خۆرئاوا ڕاستبێ، بۆیە زۆر بەکەمی متمانە بەو کتێبە مێژووییانە دەکرێ کە خۆرهەڵاتناسەکان دەربارەی مێژووی ئیسلام نوسیویانە، ئەوان مامەڵەیان لەگەڵ (کەس و ڕووداوەکان) وەکو خۆی نەکردوە، بەڵکو نوسینەکانیان بۆ مێژوو نوسینەوەیەکی تۆڵەییە، واتە هاتوون تۆڵە لەئوممەی ئیسلامی و پێغەمبەری خۆشەویست (صلى الله عليه وسلم) بکەنەوە، بە ڕقێکی زۆرەوە قسەیان لەسەر مێژووی ئیسلام کردوە، هەر بۆنمونە ئەگەر سەیری نوسینی (کارل بروکمان و گوڵد تسیهەر و جورجی زێدان) زۆری تر بکەین دەزانی قەڵەمی ئەوان تەنها بەشێوە قەڵەم بووە ئەگەر نا چەقۆیەکی ژەهراوی بووە وهەوڵیان تەنها بۆ شێواندنی مێژوە پاك و جوانەکەی ئیسلام بووە، لەبەرامبەر ئەوە بۆنموونە مێژووەکەی (ئیمام ابن كثير البداية والنهاية) کە دەیخوێنتەوە هەستدەکەی کەسێکی مونصیف و لەخواترس ڕووداوەکانی تۆمار کردوە، لەڕوانگەی ئەو ئایەتە پیرۆزە {يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (٨)}[١]. ڕق لێبونەوەتان لە خەڵکێکی تر قەت بەرەو ستەمتان نەبات داد وەربن، دادوەری بەرەو خواتان دەباو و لەوتان نزیك دەکاتەوە، خۆر هەڵاتناسەکان هیچ هەستێکی لەخوا ترسانیان نەبووە بۆ

---

[١] المائدة: ٨

ئەوەی ڕێگریانبێ لە شێواندنی ڕاستییەکان، بەڵام مێژوونوسە موسڵمانەکان ڕەچاوی لەخوا ترسانیان کردوە لە کاتی تۆمار کردنی ڕووداوەکان یان قسە کردن لەسەر کەسایەتییەکان کە هەوڵیان داوە چۆن بوینە ئاوا باسیان بکەن، ئەوەش خاڵێکی زۆر گرنگە خوێنەری مێژوو دەبێ بەهەندی وەرگرێ.

گرنگی خوێندنەوەی مێژوو لە چی دایە؟

دەتوانین بڵێین گرنگی خوێندنەوەی مێژوو لە سەرچاوە پاکەکان لە چەند خاڵێك کۆبکەینەوە.

یەکەم: گرنگی خوێندنەوەی مێژوو لەوە دایە کەدەکرێ سود لە ئەزمونی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری ئوممەتە ڕابردووەکان وەربگیرێ و بکرێنە زەخیرەیەك بۆ ئێستا و ئایندە، ئەگەرلە قورئانی پیرۆز ورد ببینەوە یەك لەسەر سێی بەشەکانی بەسەرهات و چیرۆکی ئوممەتانی پێش پێغەمبەری خوایە (صلى الله عليه وسلم)، خوای گەورە دەفەرمێ: {فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (١٧٦)}[1]. باسی ئەو بەسەر هاتانەیان بۆبکە تاوەکو تێبفرکن کە مەبەست پەند وەرگرتنە لە بەسەر هاتەکان .

---

[1] الأعراف: ١٧٦

دووەم: خوێندنەوەی مێژوو ڕاڤەی ئەو ئایەتەمان بۆ دەکات: {... إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ}[1]. خوای گەورە لە هیچ قەومێك ناگۆڕێ تا ئەوان خۆیان نەگۆڕڕێن، جا ئەو گۆڕانکاریە بەرەو باشی بێ یان بەرەو خراپی، واتە کەس چاوەڕوانی (موعجیزە) یەك لە مرۆڤی ئاسایی نەکات بۆ گۆڕینی حاڵەتەکەی لەخراپ بەرەو باش، بەڵکو خوای گەورە هێزو توانایەکی پێبەخشیوی دەبێ دروست بەکار بهێنرێ بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان، گۆڕانکاریش تەنها بەکەسێك ناکرێ، بەڵکو دەبێ خەڵکی پێکەوە شان بدەنە یەك و هەوڵی گۆڕانکاری بدەن.

سێیەم: خوێندنەوەی مێژوو ئەو خاڵانەت پێدەناسێنێ کە میللەت بەرەو میحنەت و دەسەڵات بەرەو لەناوچون دەبا.

چوارەم: خوێندنەوەی مێژوو پێمان دەڵێ مرۆڤەکان خاوەن توانایەکی زەبەلاحی گەورەن زۆر جار کەسێك هاتوەو ئومەتێکی ڕاستکردۆتەوە لە ناخۆشی دەری کردون هەر وەکو زۆر جاریش هەبووە کەسێکی سیاسی خۆپەرست و خۆویست ئوممەتێکی بەرەو هەلاکەت و گەلێکی بەرەو فەوتان بردوە.

---

[1] الرعد: ١١

پێنجەم: خوێندنەوەی مێژوو پێمان دەڵێ ئەو ئوممەتە نامرێ بەڵێ دەکرێ دەسەڵات بڕوخێ و میللەت باجێکی زۆر گەورە بدا، بەڵام ئەو ئوممەتە لەبەر ئەوەی خاوەنی دوا پەیامی ئاسمانییە قەت نامرێ، بەڵکو هەندێك خاڵی هەن هەر هەموی خاڵی ڕووانەوەو بووژانەوەن هەر بۆنمونە لەو کاتەی موسڵمانان لەترسی مەغۆلەکان ڕادەکەن تیرەیەك لە تورکەکان ڕوو لە ناو چەی (ئەنادۆڵ) دەکەن و دواتر قەدەری خوای گەورە وا دەبێ کە لەسەر دەستی ئەو تیرەیە دەوڵەتێکی گەورە دروست دەبێ و دەبێتە چەترێك بۆ تەواوی موسڵمانان و بەربەستێکی گەورە بەڕوی خاچپەرستەکان ئەویش دەوڵەتی عوسمانییەکانە.

شەشەم: خوێندنەوەی مێژوو پەرەبەتوانای ڕاڤەکردنی ڕووداوەکان دەدا، بەشێوەیەکی ئاوا دەکرێ ئەو توانایە بکەی بە دەزگایەکی پێشبینی و لەڕێی هەنگاوەکان (ئاکاری دەرەنجامەکانت) بۆ دەرکەوێ.

حەوتەم: خوێندنەوەی مێژوو پێمان دەڵێ کە مرۆڤ حەز بەژیان دەکات و پێی خۆش نییە ئەو ژیانە جێبهێڵێ، لەهەمان کات کە بەسەرهاتی ئوممەتەکانی پێشەخۆمان دەخوێنینەوە دەزانین ئەوانیش حەزیان بەژیان بوو کەچی جێشیان هێشت ئێمەش ئاوا جێی دەهێڵێن و تەنها شوێنەوارو ناومان بۆ ماوەیەك دەمێنێ.

هەشتەم: خوێندنەوەی مێژوو زۆر جار پەند و عیبرەتی زۆری تێدایە بۆ (کاربەدەستەکان) جا گەر دادوەربن خەڵکی یادی خێریان دەکات و ڕەحمەتیان بۆ دەنێری، وەگەر زاڵم ستەمکاریش بن ئەوا سەرەڕای بونی ئەو زەمەنە زۆرە لەنێوان ئێمەو ئەوان خەڵکی لەعنەتیان بۆ دەنێرێ.

نۆیەم: خوێندنەوەی مێژوو پێمان دەڵێ کە ئەو دونیایە نەگۆڕ نییە، بەڵکو گۆڕانکاری زۆری بەسەر دێ بۆیە گرنگە دونیا بە(مەبەست) وەرنەگرین، بەڵکو بیکەینە ئامرازێك و قیامەتی پێ ئاوەدان کەینەوە.

دەیەم: خوێندنەوەی مێژوو پێمان دەڵێ تەمەنی ڕاستەقینەی مرۆڤ ئاسەواریەتی ئەو (شوێنەوارەیە) کەجێی دەهێڵێ نەك ئەو ڕۆژانەی کە دەیباتە سەر، بۆیە زۆر گرنگە هەر لەئێستاوە خەمی ئەو شوێنەوارەمان بێ کە لەو دونیایە جێی دەهێڵین .

یانزەم: خوێندنەوەی مێژوو پێمان دەڵێ ئەهلی تاعەت و لەخوا ترسان ناخۆشی و سەختی عیبادەتەکانیان لەسەر لاکەوت ئێستا چاوەڕوانی پاداشتەکانن، هەروەکو ئەهلی مەعصیەت لەزەتی تاوانەکانیان نەماو ئێستا چاوەڕوانی سزاکە دەکەن[1].

---

(١) الكامل في التاريخ (١/ ١١)، (المنتظم في تاريخ الملوك والأمم (١/ ١١٧).

مەغۆل و تەتار کێن؟

مەغۆل و تەتار بە ڕەچەڵەك یەکن و لەیەك پشت بەپاش کەوتون زۆرێك لە مێژوونوسەکان دەڵێن، مەغۆل و تەتار لە تورکە کۆنەکانن، یەکێك لە پادشاکانی ئەوکات بەناوی (ئەلینجاخان) جمکێکی دەبێ ناویان دەنێ (تەتەرخان) و (مەغۆل خان) ئینجا دواتر ئەو دوو کوڕە دەبن بەدوو بنەماڵەی زۆر گەورەو کێشەیەکی زۆریان دەکەوێتە نێوان و کێشەکان شەڕی نێوان ئەو دوو بنەماڵەیەی لێدەکەوێتەوە، لەزۆربەی شەڕەکان تەتارەکان زاڵ دەبن بەسەر مەغۆلەکان، بەو شێوەیە مەغۆلەکان دەکەونە ژێر دەستی تەتارەکان تا هاتنی (جەنگیزخان) و هاوکێشەکە پێچەوانە دەبێتەوە[1] هەندێکیش دەڵێن سەرەتا تەتار سەریان هەڵداوە دواتر مەغۆل، بەهەر حاڵ دیارە ئەوانە بەڕەچەڵەك لێك نزیکن، زانینی مێژوویکی وردی ئەو هۆز و عەشیرەتانە کە دور بووینە لە (شارو ژیارو شارستانی) زۆر ئەستەمە.

(تەتار) ئەو ناوە مێژوونوسان دەڵێن دوو بەشە: (تات) واتە: شاخ وە (ئار) یانی نشین، واتە: شاخ نشین، دەربارەی (مەغۆل) ئەوان لە مەنغۆلیا لەبیابانی جوبی ژیاون، ئەو ناوەش (مەغۆل) زۆر نەناسراو بوو تا هاتنی

---

(١) تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي حسن ابراهيم حسن لاپەڕە ١٣١.

(تیموجین) جەنگیزخان، مەغۆلەکان زیاتر لە مەنغۆلیا کەدەکەوێتە ڕۆژ هەڵات و باکوری چین ژیاون بەپێچەوانەی تەتارەکان کە ئەوان لە باشورو خۆرئاوای مەنغۆلیا کەدەکاتە (تبت) و هەر وەها ڕۆژ ئاوای مەنغۆلیا تا دەگاتە ڕوسیا.(١) (*)

کورتەیەك دەربارەی جەنگیزخان (تیموجین)

لەکۆتایی سەدەی شەشی کۆچی واتە سەدەی دوانزەی زاینی، کەسێك لەناو مەغۆلەکان دەرکەوت بەناوی (یسوغای) لەبنەماڵەیەکی دیاری مەغۆلەکان بوو، یەکێك بوو لەسەرکردە سەربازییەکانی بنەماڵەکەی، لەساڵی (٥٦١) کۆچی دەمرێ و چەند منالێك بەجێدەهێڵێ کوڕی گەورەی ناوی (تیموجین) کە دواتر بەجەنگیزخان دەناسرێ، ئەو کوڕەی کەسێکی ئازاوبەجەرگ دەبێ، دەتوانێ بەزیادەوە شوێنی باوکی پڕبکاتەوەو وردە وردە عەشیرەتەکانی مەغۆل لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە، دواتر دەتوانێ تەتارەکانیش بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و ڕۆژ بەڕۆژ دەسەڵاتی لەزیاد بوون دەبێ، تاوەکو لەساڵی (٦١٢) کۆچی دەتوانێ پایتەختی چین (بکین) بگرێ و تەواوی چین بخاتە ژێر دەسەڵاتی، دەوڵەتەکەی

---

(١) المغول والحضارة الإسلامية، رحلة المغول من الاستكبار إلى الانصهار لاپەڕە ٢٣.

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ١ و ژمارە ٢.

جەنگیزخـان لەخـۆر هەڵات لەسـنوری چـین لەگەڵ یابـان کە مەغۆلەکـان چەند جارەکی هەوڵی گرتنی یابانیان دا، بەڵام بۆیان نەگیرا لەباشوریش گەیشـتنە کۆریـای باشـور و تـاوەکو بـاکوری هینـد و تەواوی ئێـران لەخۆرئـاواش هێزەکانیـان گەیشـتە غەززە لەئەوروپـاش هێـزی مەغۆلەکـان گەیشتە پۆڵەندا. لەساڵی (٦٢٤) جەنگیزخان دەمرێ و دەوڵەتێکی فـراوان بۆ کوڕەکانی جێدەهێڵێ، ژیانی (جەنگیزخان) پێویست بەکتێبی تایبەت دەکـا، بەڵام ئەوەی مەبەسـتی ئـێمەیە لەو کتێـبە خوێنـدنەوەی کەوتنـی پایتەختی خیلافەتی ئیسلامییە بە دەست مەغۆلەکانە ئەو غەفڵەتەی کە جیهانی ئیسلامی ئەو کاتی داپۆشی بوو.(١)

---

(١) تاريخ الترك فى اسيا الوسطى، وە کتێبی المغول والحضارة الاسلامية، وە کتێبی جنكيز خان الحياة والموت والانبعاث .

واقیعی جیهانی ئیسلامی
لەسەرتای سەدەی حەوتی کۆچی

گرنگە ئاگادرای واقیعی جیهانی ئیسلامی ئەو کات بین، بۆیە دەتوانین جوگرافیای سیاسی سەرەتای سەدەی حەوتی کۆچی بەو جۆرە بنەخشێنین(خیلافەتی عەبباسییەکان لەبەغدا، میسرو شام وحیجازو یەمەن، مەغریب و ئەندەلوس، خوارزم و فارس و هیند، ئەنادۆڵ و مەملەکەتی کورج و ئەرمینیا و ئازەربایجان و هەندێ قەوارەی سەڵیبییەکان لەناوچەکە) ئەگەر بەکورتیش بێ پێناسەیەکی ئەو قەوارانە بکەین کە ئەو کات بونیان هەبووە.

یەکەم: خیلافەتی عەبباسی .

عەبباسییەکان لەساڵی (١٣٢) کۆچی هاتنە سەرحوکم و توانیان دەسەڵات لە ئومەویەکان بسەننەوە، لەسەردەمی (هارون ڕەشید ١٧٠-١٩٣)کۆچی دەوڵەتی عەبباسی دەگاتە لوتکەی بەهێزی و سەردەمی زێڕینی و بەغدای پایتەخت بە پایتەختی جیهان ناو دەبردێ، لەدوای (هاڕون ڕەشید) شەڕێکی گەورە دەکەوێتە نێوان هەردوو کوڕی (ئەمین و مەئمون) (مەئمون ١٧٠-٢١٨) کۆچی بەیارمەتی خاڵوانی کەفارس بوون

تــوانی زاڵ بــێ بەســەر بــراکەی (ئەمین) و خەلافەتــی لــێ بســەنێتەوە، مێژوونوســان دەفەرمــون لاوازی ئەو دەوڵەتە ئەو کــاتە دەســتی پێکــرد، کە خەلیفە (المعتصم) تورکێکی زۆری هێنایە بەغدا و هەوڵی دا پشت بەوانە ببەســتێ لەبــری ئەو فارســانەی (مەئمــونی) بــرای هێنبویــانییە بەغــدا، تورکەکــان هێنــدە زۆر ببــون لەبەغــدا تــاوەکو جێگایــان بەدانیشــتوانی بەغــدا تەنگکرد و ناچار (موعتەسیم) شاری (سامەرا) دروست دەکات و خۆی و ئەو تورکانەی هێناویەتی دەچنە ئەوێ، لەو کاتەوە تورکەکان دەبــنە بەڵایەك بەسەر خەلــیفە عەبباسییەکان تــا دەگــاتە ئەو ڕادەیەی خەلــیفە تەنهــا نــاوی دەمێنێ تەواوی بڕیارەکان دەکەوێتە دەست تورکەکــان، خیلافەتــی عەبباســی بەردەوام دەبێ تا هاتنی (متوکل، ٢٠٥-٢٤٧ کۆچی) کەناوی: أبو الفضل جعفــر المتوکــل علــى اللــه کــوڕی المعتصــم کــوڕی هــارون الرشــيد کــوڕی المهدي کوڕی المنصور ە، کەلەساڵی (٢٣٢) بەیعەتــی پێدەدرێ و دەبێتە خەلیفە، مێژوونوسان خیلافەتی (متەوەکیل) بەسەرتای سەردەمی (دووەمی عەبباســییەکان) هەژمــاردەکەن لەبەرئەوەی لەو ســەردەمە هەر بەیەکجــاری تورکەکـــان دەســـەڵات داگیـــر دەکەن و خەلـــیفە تەنهـــا وەکـــو ڕوکەشـــێك دەمێنێتەوەو هیچی ترنا، نەك تەنها بڕیاری سیاسی، بەڵکو دانانی خەلیفەو لادانیشــی هەرلەدەســت تورکەکــان دەمێنــێ تــا کۆتــایی خــیلافەت لەســاڵی (٦٥٦) کۆچی بەدەستی مەغۆلەکان.

بەڵێ (المتوکل) هەوڵێکی زۆری دا بۆ ڕزگارکردنی خیلافەت لەدەست تورکەکـان، بەڵام بـۆی نەچوەسـەر هەتـا هەوڵـی دا خـیلافەت ئەگەر بۆمـاوەیەکی کـاتیش بێ بباتە (شام)، بەڵام تورکەکـان ڕێیـان بەوە نەدا و لەساڵی (٢٤٧) کۆچی لەسەردەستی کوڕی خۆی (المنتصر) بەیاوەری چەنـد سـەرکردەیەکی سـەربازی دەکـوژرێ.[١] هەر لەدوای کوشـتنی (المتوکـل) تـاوەکو دوایـن خەلـیفەی عەبباسـی (المستعصم باللـه) حـاڵی خـیلافەت بەم شێوەیە بەڕێـوە دەچـێ هەر خەلـیفەیەك بەعەقڵـی سـەرکردە سـەربازییەکان نەبـوایە لایـان دەدا و کەسـێکی تریـان لە بنەمـاڵەی عەبباسـییەکان دەکـردە خەلـیفە و بەیعەتیـان پێدەدا، لەزۆربەی حاڵەتەکـان (حاکمی) ڕاستەقینەی لەخیلافەتی عەبباسی سەرکردە سەربازیە تورکەکـان و وەزیرەکان بوینە، هەربۆنمونە لەسەردەمی خەلیفە (المقتدرباللە) خاقانی وەزیر تەواو دەسەڵاتی گرتبوە دەست دانانی بەرپرسەکان و لادانی بەدەست ئەو بـوو زۆربەی جاران بەرپرسی بە (بەرتیـل) دادەنـا کـێ پـارەی زیـادی بدابایە ئەوی دەکردە بەرپرس بۆیە شاعیر وەصفی ئەو حاڵەتی کردوە دەڵێ:

وَزِيرٌ قَدْ تَكَامَلَ فِي الرَّقَاعِةْ ... يُوَلِّي ثُمَّ يَعْزِلُ بَعْدَ سَاعِةْ

إِذَا أَهْلُ الرُّشَى اجْتَمَعُوا لَدَيْهِ ... فَخَيْرُ الْقَوْمِ أَوْفَرُهُمْ بِضَاعَةْ

---

(١) البداية والنهاية (١٠/ ٣٨٥).

بەو شێوەیە وەزیر خۆی دەوڵەمەند کردوە نەك هەر خۆی، بەڵکو هەتا کوڕو خێزان و کەس و کاری وەزیریش کاریگەریان هەبووە لەسەر دانان و لادانی بەرپرسەکان.[١]

خەلیفە (المستعین) نەیدەتوانی یەك بڕیار بدا دور لەسەرکردە سەربازییەکان، شاعیرێك باسی حاڵی خەلیفە دەکا و دەڵێ:

خليفة في قفص ... بين وصيف وبغا

يقول ما قالا له ... كما تقول الببغا

خەلیفە لەقەفەس کراوە لەنێوان (وەسیف و بوغا) کە دوو (کەسی تورك) بوون ئەوەی ئەوانە بیڵێن خەلیفەش (توتی) ئاسا هەر ئەوە دەڵێتەوە،[٢] جگە لەوەش خەلیفە ڕێی پێدرابوو خەریکی هەوەسی خۆی بێت و بۆیە کڕینی کەنیزەو و دروستکردنی کۆشکی گەورەو گوێگرتن لەگۆرانی و سەماو هەڵپەرکێ و خواردنەوەو ڕابواردن لەنێو کۆشکەکانی خەلیفە، حاڵەتێکی ئاسایی بووە، ئەوە لەکاتێکدا کە میللەت زۆر جار نان نەبووە بیخۆن، ئێمە ناڵێین حاڵی هەموو خەلیفەکان وابوە، بەڵام هێڵی گشتی حوکمی عەبباسییەکانی ئەو کات بەو شێوەیە بووە جار جار کەسێکی دڵسۆزی خوا ویست دەرکەوتوە، بەڵام هەر زوو کوشتویانەو ڕێگایان بەچاکسازییەکان نەداوە، لەساڵی (٣٣٣) کۆچی (المستكفي بالله)

(١) الكامل في التاريخ (٦/ ٦١٢).
(٢) تاريخ الخلفاء (ص: ٢٦١).

ابوالقاسم عبدالله کوڕی المکتفی بالله علی کوڕی المعتضد. دەبێتە خەلیفە و لەساڵی (٣٣٤)کۆچی (احمد البویهی) بەغدا داگیر دەکات ئەو جارەیان خیلافەتی عەبباسی دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی (بوەیهییەکان) ئینجا ئەوان بەهەوسی خۆیان (خەلیفە) دیاری دەکەن (احمد بوەیهی) خەلیفە (المستکفی بالله) دەنێرێتەماڵەوەو موچەیەکی مانگانەی بۆ دیاری دەکات و خۆشی کاروباری خیلافەتی ئیسلامی بەڕێوە دەبات، بوەیهییەکان لەسەر دەسەڵات دەمێننەوە تا سەردەمی (القادر بالله أحمد بن إسحاق بن المقتدر/٤٢٢ کۆچی) ئەو کاتەی سەلجوقییەکان دێن بەغدا داگیر دەکەن و کۆتایی بەحوکمی بوەیهییەکان دێنن.[1] خیلافەتی عەبباسی بەو شێوەیە دەمێنێتەوە تا ڕوخانی بەغدا بەدەستی مەغۆلەکان لەساڵی (٦٥٦) کۆچی بۆیە ئەوەی لای ئێمە زۆر گرنگە تیشکی بخەینە سەر لەگەڵ هاتنی ساڵی (٥٧٥)کۆچی و بەیعەت دانە بە(الناصرلدین الله ابو عەباس احمد کوڕی المتستضیء بأمر الله) هەروەکو دواتر بەدرێژی باسی ئەو زەمەنە دەکەین لەبەر ئەوەی مەغۆلەکان لەو سەردەمەوە دەردەکەون. ئەوە بەشێوەیەکی کورت باسی حاڵی خیلافەتی عەبباسییەکان بوو لە بەغدا تاوەکو خوێنەر تا ڕادەیەك بزانێ لە سنوری خیلافەتی عەبباسی کە تەنها بەغداو دەورو بەری بووە چ گوزەراوە، لەگەڵ تێبینی ئەوەی (دایکی خەلیفەو سوڵتان و خاڵوانی) دەستیان وەرداوەتە دەسەڵات، لەسەردەمی

---

(١) الكامل في التاريخ (٧/ ١٣٤). مسكويه ج ٢ لاپەڕە ٨٧ .

(مەئمـون) کەدایکـی خوراسـانی بـوو فارسـەکان ڕۆڵـی سـەرەکیان بینـی وەسەردەمی (موعتەصیم) دایکی تـورك بـوو تورکەکـان ڕۆڵێکی سـەرەکیان بینوە.

دووەم: میسرو شام و حیجاز و یەمەن .

صـەلاحەدینی ئەییـوبی ڕەحمەتـی خـوای لێبـێ لەسـاڵی (٥٨٩) کـۆچی وەفـات دەکـات، لەدوای خـۆی شـازدە(١٦) کـوڕو کچێـك جێـدێڵێ،[1] ئەو شوێنانەی لەسەرەتای سەدەی حەوتی کۆچی لەژێر دەستی براو نەوەکانی صەلاحەدین بـوو، بەڵام بەداخەوە لە زۆر بابەتـان لەڕێبـازی (صلاح الدين) ئەییـوبی لایانـدابوو و نەیـانتوانی ئەو شـوێنانە بەیەکپـارچەیی بپـارێزن و حوکمی شام جودا بوو لە حوکمی (حیجاز و، یەمەن و، میسرِ) لە شـامیش زۆر جـار حمـص و حەلەب لەژێـر دوو دەسـەڵاتی جیـاواز بـوون هەر لەو کاتـانەش بـوو چەنـد شـوێنێك کە کـاتی خـۆی (صـلاح الـدين)ی ئەییـوبی لەچنگـی سـەڵیبییەکان دەری هێنـابوو دیسـان کەوتـنەوە ژێـر دەسـەڵاتی (سەڵیبییەکان).

خــوای گەورە پشــتیوان بێــت لە کتێبێکــی تــایبەت باســی دەوڵەتــی ئەییوبییەکانیش دەکەین.

---

(١) مرآة الزمان في تواريخ الأعيان (٢٢/ ٢٥)

سێیەم: خاچپەرستەکان، سەڵیبییەکان .

بنکەی سەرەکی خاچپەرستەکان لە خۆرئاوای ئەوڕوپا بوو، بەردەوام خەریکی هێرشکردن بوون بۆ سەر جیهانی ئیسلامی، نەسرانییەکانی (ئینگلتەڕاو، فەرەنساو، ئەڵمانیاو، ئیتاڵیا) هێرشی یەك بەدوای یەکیان دەکردە سەر شام و میسر، جگە لەوە نەسرانییەکانی (ئیسپانیا و، پورتوگال و) جارجار فەرەنساش هەدەفی سەرەکیان ئەندەلوس بوو، ئینجا چەند ئیمارەتێکی خاچپەرستەکان لە ناوچە ئیسلامییەکە دامەزرابوو وەکو ئیمارەتی (أنطاكية و عكا و طرابلس و صيدا و بيروت) سەرەڕای ئەوەی صلاح الدين ئەییوبی ڕەحمەتی خوای لێبێ توانی قودس ڕزگار بکا لە چنگی خاچپەرستەکان، بەڵام ئەو ئیمارەتانە بەتەواوی لەناو نەچوبون و لەدوای وەفاتی (صلاح الدين)ی ئەییوبی دەستیان کردەوە بەچالاکییەکانیان و زیانێکی یەکجار زۆریان بە جیهانی ئیسلامی گەیاند (مەملەکەتی ئەرمینیا)ش کەدەکەوێتە باکوری فارس و خۆرئاوای ئەنادۆڵ، ئەوانیش لە جەنگی بەردەوامی موسڵمانەکان بون و بەتایبەت سەلجوقییەکانیان زۆر سەرقاڵکردبوو، هەروەها (مەملەکەتی کورج) کەدەکاتە (جۆرجیای) ئێستا ئەوانیش لەهێرشی بەردەوامی سەرجیهانی ئیسلامی بوون.

چوارەم: مەغریب و ئەندەلوس.

مەغریب و ئەندەلوس لەژێر دەسەڵاتی (موەحیدەکان)بوو، هەر لەسەرەتای سەدەی حەوتی کۆچی ئەوشوێنانە واتە خۆرئاوای ئیسلامی وەکو خۆر هەڵاتی ئیسلامی ڕوبەڕوی چەند کێشەیەکی یەکجار گەورە بوون و دووبەرەکی یەخەی گرتبوون تا لەساڵی (٦٠٩) شکستێکی زۆر گەورە بەر سوپای (موحیدەکان) کەوت و لەجەنگی (حصن العقاب) کە بەسەرەتای لەدەستدانی ئەندەلوس هەژمار دەکرێ.

پێنجەم: دەوڵەتی خەواریزم . (*)

خەواریزم کە ئێستا بەناوی (xiva، خایەفە) شارێکە سەر بە ئۆزباکستانە ولەسنوری ترکمانستان نزیکە، لەسەرەتای سەدەی حەوتی کۆچی زۆربەی خۆرهەڵاتی وڵاتە ئیسلامییەکان لەژێر دەسەڵاتی خەواریزم شاە بوو هەر لەسنوری چینەوە تاوەکو باشوری ئێران و تاوەکو سنوری هیند، هەموو ئەو ناوچانە نائارامییەکی تەواوی بەخۆوە بینی بوو لەبەر سیاسەتە ناحەکیمانەکەی خەواریزم شاە، خەواریزمییەکان کۆتاییان بە دەوڵەتی سەلجوقییەکان هێناو خۆیان وەکو تاکە هێزی دەسەڵاتدار لەو ناوچانە

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ٣ .

حوکمیان کرد تا هاتنی مەغۆلەکان، خاوەن پەیوەندێکی نائارامیش بوون لە گەڵ خیلافەتی عەبباسی لەبەغدا.

شەشەم: هیند .

هیند لەژێر دەسەڵاتی غۆرییەکان بوون دواتر (خەواریزم شاە) کۆتایی بەدەوڵەتەکەی ئەوانیش هێناو ئەوێشی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی.(*)

حەوتەم: فارس .

ناوچەی فارس بەتەواوی لەژێر دەسەڵاتی خەواریزم شاە بوو تەنها بەشێکی نەبێ کەلە ژێر دەسەڵاتی (ئیسماعیلییەکان) بوو.

هەشتەم: ئەنادۆڵ تورکیای ئێستا.

ئەنادۆڵ کە دەکا تورکیای ئێستا لەژێر دەسەڵاتی سەلوجوقییە ڕۆمییەکان و دەوڵەتی ئەییوبی بوو ململانێیەکی زۆریش لەنێوان هێزی سەلجوقییەکان و ئەییوبییەکان دا هەبوو، تا هاتنی مەغۆلەکان کەناوچەکە لە دەست هەر دوو هێز دەردێنێ، دواتر لەو شوێنە دەوڵەتی عوسمانی دروست دەبێت.

ئەوە بەکورتی واقیعی سیاسی جیهانی ئیسلامی بوو، ئاماژەمان پێکرد تاوەکو لەزیهنی خوێنەر وێنایەکی جیهانی سیاسی سەرەتای سەدەی

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ٤ .

حەوتی کۆچی دروست ببێ و بزانێ کە مەغۆلەکان دێن ڕوو بە ڕوو بوونەوەی چ واقیعێکی لاوازی پڕ لە کێشەو دووبەرەکی نێو خۆیی موسڵمانان بونەتەوە، ئینجا بۆئەوەی لەگەورەیی غەفڵەتەکە بگەین گرنگە بەدرێژی تیشك بخەینە سەر دەوڵەتی خەواریزمی هەر لەسەرەتای دروست بوونی تاوەکو ڕمانی ئەو دەوڵەتە بەدەست مەغۆلەکان.

دروست بوونی
دەوڵەتی خەواریزمییەکان

دەوڵەتی (خەواریــزم) لە هەنــاوی دەوڵەتــی ســەلجوقییەکان دامەزرا، ئەو دەوڵەتەی کەخـاون دەسـەڵات بـوو بەسـەر نـاوچەیەکی زۆری خـۆرهەڵاتی ئیسـلامی، سـوڵتانی سـەلجوقی (مەلیـك شـاه)[1]خزمەتکـارێکی هەبـوو بەنـاوی (ئەنوشتەکین لەهەندێ سەرچاوەش بەنـاوی نوشـتەکین)[2]هـاتووە، ئەو کەسە دەتوانێ متمانەی سوڵتان (مەلیك شاه)ی سەلجوقی بەدەست بێنێ و سـوڵتان فەرمـان دەردەکاو(نوشـتەکین) دەکـا بە ئەمیری نـاوچەی خەواریـزم، (خەواریـزم) دەکەوێـتە خۆرئـاوای ئۆزباکسـتان نـاوی ئێسـتای خەواریــــزم (خــــایەڤە، Xiva)یە، خەواریــــزم لەســــاڵی (٨٨)کــــۆچی لەسەردەستی(قوتەیبەی کوڕی موسلمی باهیلی) و لەسەردەمی خەلیفەی ئـومەوی (وەلیـدی کـوڕی عبـدالملك) فەتـح دکـرێ، [3]خەواریـزم ئەو کـات ناوی شارێك نەبوو، بەڵکو ناوی ناوچەیەك بووە، مێژووناسان دەفەرموون: ناوی (خەواریزم) لەوەوە هاتوە کاتی خۆی پادشای ئەو ناوچەیە لەنزیکەی

(١) سوڵتان: ملکشاه بن ألب أرسلان ٤٦٥-٤٨٥.

(٢) نوشتەکین ٤٧٠-٤٩٠.

(٣) مرآة الزمان في تواريخ الأعيان (٩/ ٤٦٩).

(٤٠٠) کەس تـوڕە دەبـێ و دوریـان دەخـاتەوە لەئـاوەدانی، دەیـان نێـرێتە شوێنێکی دور کە نێوان ئەوان و ئاوەدانی (٤٠٠ تا ٥٠٠) کیلۆمەتر دەبێ، ئەو خەڵکە لەوێ جێنشین دەبن و ئەو شوێنە ئاوەدان دەکەنەوە، شوێنێك بووە دارو ئـاوی هەبـووە (ڕاوە ماسیان) کـردوەو بەدارەکـانیش سوریان کـردۆتەوو خواردویـانە، دوای مـاوەیەك دەسـەڵات دەگەڕێتەوە بـۆ بینینـی حـاڵی ئەو خەڵـکە کە سـەیر دەکەن شـوێنەکەیان ئـاوەدان کـردۆتەوە و لەسـەر (ڕاوە ماسـی) ژیـاون ونـاوچەکەش داری زۆر بـوەو ئاگریـان کـردۆتەوەو خۆیـان لەسـەرما پاڕاسـتوە بـۆیە دەڵـێن ئەو شـوێنە بە(خەواریـزم) نـاوی دەرکـردوە لەبەرئەوەی بەزمانی ئەوان (گۆشت) یانی (خوار)و(رزم) یانی (باوشەدار) و ناوچەکە بۆتە خەواریزم[1].

(ئەنوشـتەکین) لەسـەر ویلایەتـی خەواریـزم دەمێنێـتەوە لەسـاڵی (٤٩٠) کۆچی وەفات دەکاو کوڕێکی دەبێ بەناوی (محمد)[2]ئەو کـوڕەی دەچێتە شوێنی باوکی و ئەویش دەبێتە والی خەواریزم و نزیکەی سی دانە ساڵ بەنـاوی سـەلجوقییەکان حـوکمی ئەو نـاوچەیە دەکـا، لەدوای وەفـاتی ئەو کـوڕەکەی کەنـاوی (ئـۆتز)ە[3]ئەو کـات سوڵتانی سەلجوقی (سنجر ٤٩٠-٥٥٢ کـۆچی) ڕازی دەبـێ کە (ئـۆتز) جێـی بـاوکی بگـرێتەوە و ببێـتە سوڵتانی خەواریزم. سوڵتان (ئۆتز) کەهەستی کرد دەوڵەتـی سـەلجوقییەکان

(١) معجم البلدان (٢/ ٣٩٥).
(٢) محمد کوڕی نوشتەکین (٤٩١– ٥٢١) کۆچی
(٣) ئۆتز کوڕی محمدی کوڕی نوشتکین (٥٢١-٥٥١).

بەرەو لاوازی دەڕوا هەوڵــی دا دەوڵەتێکــی ســەربەخۆ دابمەزرێنــێ و لەدەسەڵاتی (سەلجوقییەکان) دەربچێ، بەڵام سوڵتانی سەلجوقی (سنجر) لەو بەهێز تر بوو ڕێی پێنەدا جودابیێتەوە بەناچاری لەژێر دەسەڵاتی سەلجوقییەکان مایەوە، لەدوای وەفاتی سوڵتان (ئۆتز)ی خەوارزمی کوڕەکەی بەناوی (ایل ارسلان)[1]دەبێتە سوڵتانی خەواریزم، سوڵتان (سنجر) سەلجوقی وەفات دەکاو کوڕەکەی بەناوی (محمودخان) دەچێتە سەر دەسەڵاتی سەلجوقییەکان، دەتوانین بڵێن دەسەڵاتی سەلجوقییەکان لە ناوچەی فارس لەگەڵ مردنی (سنجر) بەتەواوی کۆتایی پێهات هەندێ لە مێژوونوسان (ایل ارسلان)ی خەواریزمی بەیەکەم سوڵتانی سەربەخۆی دەوڵەتی خەواریزمی هەژمار دەکەن.[2] ایل ارسلان کە لە (٥٦٨) کۆچی وەفات دەکا، دوو کوڕ دوای خۆی جێدێڵێ، یەکیان بەناوی سوڵتان شاە محمود ئەوەی تر ناوی علاء الدین تکش، ئەو دوو کوڕە کێشەو ئیختلافیان زۆر بوو دایکیشیان جیاواز بوو، کوڕە بچوکەکە کەناوی (شاە محمود) بوو بەیارمەتی دایکی توانی بگاتە سەر حوکمی دەسەڵاتی خەواریزمییەکان، بەڵام کورە گەورەکەی کەناوی (علاء الدین تکش) بوو بەو پیلانە ڕازی نەبوو بۆیە هانای برد بۆ دەوڵەتی (خیتا)و توانی بەیارمەتی ئەوان دەسەڵات لەبراکەی بسەنێتەوەو براکەی واتە (شاە محمود) خەواریزم

(١) ایل ارسلانی خەواریزمی (٥٥١- ٥٦٨)کۆچی.

(٢) الدولة الخوارزمية والمغول حافظ احمد حمدي.

جێدەهێڵێ و لەساڵی(٥٨٩) کۆچی وەفات دەکا (علاء الدین تکش) زڕداکەکەی خۆی دەکوژێ[١] .

سوڵتان (علاء الدين تكش) چۆن گەیشتە سەر تەختی دەسەڵات.

لێرە ئەوەی گرنگە ئاماژەی پێبکەین هەروەکو لە چەند دێڕێکی پێشتر بەکورتی باسمان کرد کە سوڵتان (علاء الدين تكش) بەیارمەتی (دەوڵەتی خیتا کە لەمێژوو بەناوی الدولة القراخطائية)[٢] گەیشتۆتە سەرحوکم، بۆیە زۆر گرنگە پێناسەیەکی کورتی ئەو دەوڵەتە و ئاینی ئەو دەوڵەتە بکەین ئەو کات دەزانین کە سوڵتان علاء الدين تكش هەموو شتێکی کردوە بۆئەوەی بگاتە سەر کورسی دەسەڵات.

---

(١) الكامل في التاريخ (٩/ ٣٧٢).
(٢) العبر في خبر من غبر (٣/ ٥٤)

دەوڵەتی(خیتا)یەکان کێین ؟ (*)

دەوڵەتـی (خیتـا، یـان قەراخیتائییەکـان) دەوڵەتێـك بـوو، لە نێـوان مەملەکەتـی خەواریزمییەکـان لەخۆرئـاواو و مەملەکەتـی مەغۆلەکـان لەخـۆرهەڵات، ڕوبـاری (سـەیحۆن) کەدەکەوێتە(اوزباکسـتان)ی ئێسـتا سنوری نێوان خەواریزمییەکان و (قەراخیتائییەکـان) بـوو، (خیتـا) چەند تیرەو هۆزێك بوون لە باکوری چینەوە بەرەو ئەو ناوچەیە هەڵکشابوون، دەوڵەتێکیان دروست کرد بەناوی (دەوڵەتـی خیتـا) ئاینی فەرمـی ئەو دەوڵەتە (بوزی) بوو، سەلجوقییەکان لەسەردەمی خۆیان لەشەڕێکی بەردەوام دابـوون لەگەڵ ئەو دەوڵەتە، لەهەمـان کاتـدا ئەو دەوڵەتە لەململانێیەکـی بەردەوامیش بوو لەگەڵ (مەغۆلەکان) بۆیە زۆرێك لە مێژوونوسان دەڵێن دەوڵەتـی (خیتـا) وەکـو دیوارێـك بـوو لەنێـوان جیهـانی ئیسـلامی و مەغۆلەکـان، سـوڵتان (عـلاء الـدین تکش) پەنـا بـۆ ئەو دەوڵەتە دەبا بـۆ ئەوەی بگاتە سەر کورسی دەسەڵات، بەزمـانی ئەوڕۆ ئیستعانە بەهێزێکی کوفری (الاستعانة بالمشرکین) بۆ گەیشتن بەدەسەڵات، ئەوەی (علاء الدین تکش) کردی تاوانێکی گەورە بوو، لەبەر ئەوەی وای کرد کە ئەو دەوڵەتە

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ٥ .

چاو ببڕێتە سەروەت و سامانی خەواریزمییەکان، سەرچاوەکان دەڵێن (علاء الدین تکش)پارەو سەروەتێکی زۆری بەو دەوڵەتە موشریکە دا، بۆ ئەوەی پشتگیری بکات تا دەگاتە دەسەڵات، کە گەیشتە سەر کورسی حوکمیش باجێکی ساڵانەی دیاری کراوی بەو دەوڵەتە دەدا[(١)] لێرەوە دەتوانین بڵێین دەستپێکی (علاء الدین تکش) دەستپێکەکی پاك و چاك نەبوو، هەر لەسەرەتاوە بەخیانەت لەودینەوە گەیشتۆتە سەر کورسی حوکم، پەیوەندی ناشەرعی خەواریزمییەکان و(خیتایەکان) کۆن بوو، لەساڵی(٥٣٦) کۆچی سوڵتان (ئۆتز)ی خەواریزمی بەیارمەتی سوڵتان (کورخان)ی خیتائییەکان لەشەڕێکی گەورە لە بیابانی (قطوان) کە نزیکەی (٣٦) کیلومەتر لە سەمەرقەند دورە توانی سوڵتانی سەلجوقی (سنجر) بشکێنێ و کۆتایی بەدەسەڵاتی سەلجوقییەکان بێنێ لە خۆرهەڵاتی ئیسلامی، سوڵتان (ئۆتزی) خەواریزمی لەسێبەری دەوڵەتی(خیتاییەکان) حوکمی ناوچەکە دەگێرێتە دەست بەو مەرجەی ساڵانە سی هەزار(٣٠٠٠٠) دیناری ئاڵتونی وەکو (باج) بەو دەوڵەتە بدات، ئەو پەیمانە لەسەر دەمی سوڵتان (ئۆتز و کورەکەی ایل ئەرسەلان و کوڕی ئەو یش علاء الدین تکش) بەردەوام بوو، واتە دەوڵەتی خەواریزمی باجی ساڵانەی بەدەوڵەتی(خیتائییە بوزییەکان) داوە بۆ ئەوەی لەسەر دەسەڵات بمێنن، دوای ئەوەی سوڵتان (علاء الدین تکش) کێشە ناوخۆییەکانی دەوڵەت چارەسەر دەکات، ئینجا هەنگاو دەنێ

---

(١) الدولة الخوارزميه والمغول لاپەرە ٢٩ / حافظ احمد حمدي.

بو جوداکردنەوەی دەوڵەتی خەواریزمی لە حوکمی (خیتائییەکان) و نەدانی باجی ساڵانە بەو دەوڵەتە، لە ساڵی (٦٠٤) کۆچی ململانێی فیعلی نێوان دەوڵەتـی (خەواریزمـی و خیتائییەکـان) دەسـتپێدەکات، ئەو کـاتەی سـوڵتان عوسمانی حاکمی (سـەمەرقەند) پەیوەندی بە سـوڵتان عـلاء الـدین تکشـی خەواریزمـی دەکـات و دەڵـێ: ئـێمە موسـڵمانین یارمەیتمـان بـدە و پـێکەوە هاوکـار دەبـین بـۆ دەرچـون لەدەسـەڵاتی سـوڵتان (کۆرخـان) سـوڵتانی دەوڵەتی (خیتاییەکـان) ڕزگـارکردنی ئەو نـاوچەیە لەدەسـت ئەو (بوزیـانە) بەئەرکێکی شەرعی دەزانێ ئەوە بوو سوڵتان خەواریزم پێشنیارەکەی سوڵتان عوسمان سوڵتانی سەمەرقەند قبوڵ دەکات و ئەو کاتەی سوڵتان کۆرخانی خیتـاییی، وەفـدێك دەنێرێ بۆ وەرگرتنـی بـاجی سـاڵانە، سـوڵتان خەواریـزم بـاجی سـاڵانە نـاداو وەفـدەکە دەکـوژێ و سـوپایەك پێـك دێنـێ لەگەڵ سوڵتانی سـەمەرقەند سـوڵتان عوسـمان و لە ڕووبـاری (جیحـون) دەپەڕنەوەو بەسوپایەکی گەورە ڕوو دەکەنە دوژمنی هاوبەشی هەردوکیـان کە دەوڵەتـی (خیتاییەکـانە) لەشـەڕێکی گەورەی نێـوان سـوپای هاوبەشـی عوسـمانی سـەمەرقەندی و خەواریـزم شـا لەگەڵ سـوپای (خیتاییەکـان) سـوپای موسڵمانان دەشکێی وخودی سوڵتان علاء الدین تکشی خەواریزمـی بەدیـل دەگیرێ و دواتـر دەتـوانێ ڕابکـا، لەسـاڵی (٦٠٥) کـۆچی دیسـان سـوڵتان خەواریـزم بەخـۆ دەکەوێتەوەو سـوپایەکی تـر ئامـادە دەکـاو لەسـاڵی (٦٠٦) کـۆچی ئەو جارەیـان دەتـوانێ سـوپای (خیتائییەکـان) بشـکێنێ کە

بەسەرکردایەتی کەسێك بوو بەناوی (طاینکو) تەمەنی لەسەروی (١٠٠) ساڵەو نوێنەری سوڵتانی ئەوان دەبێ، بەدیل دەگیرێ و دەکەوێتە بەردەستی سوڵتان خەواریزم شاه، ئەو کاتە مەملەکەتی ئەو دیوی ڕووبار (بلاد ما وراء النهر) دەکەوێتە ژێر دەستی خەواریزم شاه، ئەویش ئەو ناوچەیە تەسلیم بە سوڵتان عوسمانی سەمەرقەندی دەکات و کچەکەی خۆشی لێمارە دەکات، دوای نزیکەی ساڵێك سەربازە خەواریزمییەکان ستەمێکی زۆر لەخەڵکی ئەو ناوچەیە دەکەن بەشێوەیەکی ئاوا کەخەڵکی ناوچەکە خۆزگە بە هاتنەوەی هێزەکانی (خیتائییەکان) دەخوازن ئەوە بوو سوڵتان عوسمانی سەمەرقەندی لەدەسەلاتی سوڵتان (خەواریزم شا) هەڵدەگەڕێتەوە وبەنهێنی پەیوەندی بە هێزەکانی (خیتائییەکان) دەکات و کچی (سوڵتان کورخان) دەخوازێ و هێزەکانی خەواریزم شا لە ناوچەکە دەردەکات و هێزی (خیتائییەکان) دێنیتەوە، هەوڵ دەدا خێزانەکەی بکوژێ کە کچی سوڵتان خەواریزم شایە، بەلام خزمەت کارەکانی دەپارێنەوەو ڕێگری لەکوشتنی دەکەن، ئەویش بڕیار دەدا کە کچەکەی خەواریزم شا بکاتە خزمەت کاری ژنی دووەمی کە کچی (سوڵتان کۆرخان)ە، [1] سوڵتان خەواریزم کەبەوە دەزانێ هێزێکی زۆر گەورە ئامادە دەکاو دەگەڕێتەوە ناوچەکەو تەواوی ناوچەکە لە چەنگی سوڵتان عوسمانی سەمەرقەندی ڕزگار دەکات و سوڵتان عوسمانی سەمەرقەندی دەستگیر دەکات و لەگەڵ زۆرێك لە

---

(١) تاريخ الدولة المغولية فى ايران/ عبدالسلام عبدالعزيز فهمى.

سەرکردەکانی ناوچەکە لەگەردەنیان دەدرێ[١].

دوای ئەوەی سوپای خواریزم شاه، ئەوسەرکەوتنە گەورەیە بەدەستدێنێ، سوپا تێکشکاوەکەی خیتائییەکان دەگەڕێنەوە شوێنی خۆیان، لەوکاتەوە هێزێکی تر دێتە مەیدانەکەو ئەوانیش ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینن لە ڕووداوەکان، ئەویش هێزی (کشلی خان)و دەورو بەرەکەیەتی.

(١) الكامل في التاريخ (١٠/ ٢٥٨).

(کشلی خان) و ئەو ڕۆڵەی ئەو بینی لە ڕوداوەکان

(کشلی خان) یان کشلوخان کوڕی (کشلوخانە) و بەناوی باوکی کراوە، کشلوخانی باوك کاتی خۆی یەکێك بووە لەو (خانانەی) لەگەڵ جەنگیزخان لە دەسەڵاتی خانی گەورەی مەغۆل دەردەچن کەناوی (ئاڵتون) خان بووە، دواتر کوشلی خانی باوك دەمرێ، (کوشلی خانی کوڕ) بەتەمەن منداڵ دەبێ و جەنگیزخان، بەکەمی سەیری دەکاو هەوڵدەدا دەسەڵاتەکانی کەم کاتەوەو بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆی، کشلی خانی کوڕ ئەوە قبوڵ ناکاو ناوچەکە جێدەهێڵێ ودەچێتە سنورەکانی دەوڵەتی خەواریزم و (خیتاییەکان)و لەوێ نیمچە ئیمارەتێك دروست دەکات دواتر ئەوانەی لەدژی (جەنگیزخان)ن ڕوو دەکەنە ئەو ناوچەیە و لەو شوێنە دەسەڵاتێکی مەغۆلی دژ بە سیاسەتی (جەنگیزخان) دروست دەبێ.[١] ئەوەی جێی ئاماژەیە کشلوخان دوژمنایەتییێکی کۆنیان لەگەڵ دەوڵەتی (خیتاییەکان) هەبوو، بۆیە ئەو کاتەی کەدەزانێ خەواریزمییەکان دەوڵەتی خیتاییەکانیان شکاندوە، کشلوخان نامەیەك دەنێرێ بۆ (خەواریزم شا) و هاوکاری خۆی نیشان دەدا بۆ لەناوبردنی یەکجارەکی دەوڵەتی (خیتاییەکان)، سوڵتانی (خیتاییە)کان بەوە دەزانێ کە (کشلوخان) پەیوەندیی کردوە بە (خەواریزم

---

(١) سیرة جلال الدین منکبرتی / لاپەڕە٣٨، محمد کوڕی احمدی نەسەوی، وە تاریخ ابن الوردي (٢/ ١٣٥).

شاە) ئەویش پەیوەندی بەخوارێزم شاە دەکات و ئامادەیی خۆی دەردەبڕێ کە پەڕەیەکی تازە هەڵدەنەوە لەبەر ئەوەی دوژمنێکی ئاوا سەرسەخت هاتۆتە ناوچەکە کە مەبەستی (کشلوخان)ە، ئەگەر ئەو دەسەڵاتی ناو چەکە بگرێتە دەست و بەسەر ئێمە دا زاڵ بێ لەوە دڵنیا بە دەوڵەتەکەی ئێوەش دەڕوخێنێ.[(١)]

هەر دوو لا داوای یارمەتی لە خەوارێزم شاە دەکەن، بۆیەکلاکردنەوەی ئەو جەنگەی کە دەکەوێتە نێوان (کشلوخان و خیتائییەکان) سوڵتان (علاءالدین تکش) دڵی هەردوولا ڕازی دەکاو مەبەستیەتی لەو نێوەندە یاری بکا، هەر کامیان بشکێن دەبێتە هاوپەیمانی ئەوەی تر و پشتی سەرکەوتوو دەگرێ، ئەوە بوو (خەوارێزم شاە) بەسوپایەکی گەورەوە کەوتەڕێ نزیك بوویەوە لە هەردوولا واتە سوپای (خیتاییەکان) و سوپاکەی (کشلوخان) چاوەڕوانی دەرەنجامی شەڕەکەی دەکرد، کەزانی سوپای (خیتاییەکان) لەشکانەو (کشلوخان) سەرکەوتن وەدەستدێنێ، ئەویش هاتە ناوشەڕەکەو لەگەڵ (کشلوخان) بەتەواوی دەوڵەتی (خیتاییەکان)یان لەناو بردو (کشلوخان) ناوچەکەی کەوتە دەست.[(٢)] لەدوای ئەوە خەوارێزم شاە پەیوەندی بە (کشلوخان) دەکاو پێی دەڵێ: کە ئێمە پێکەوە ئەو دەوڵەتەمان ڕوخاندوە دەبێ میراتەکەشی لەنێوان هەردووکمان دابەشبکرێ (کشلوخان) وەڵامی

---

(١) الكامل في التاريخ (١٠/ ٢٦٠)

(٢) العبر في خبر من غبر (٣/ ١٤٠)

(خەواریزم شاە) دەداتەوە بەوەی کە لەشمشێر زیاتر هیچت لای من نییە دەوڵەتەکەی ئێوەش لە دەوڵەتی (خیتا)ییەکان، بەهێز تر نییە ئەگەر ڕازیش نەبن چۆن ئەوانمان لەناو برد ئاواش ئێوە لەناو دەبەین، ئەلەو کاتە هەردوو لا واتە: (کشلوخان) و (خەواریزم شاە) سوپا ئامادە دەکەن. هەرکاتێك(کشلوخان)بە کێشەیەکی ناوخۆیی خەریك بووایە(خەواریزم شاە) هێرشی دەکردە سەر، تا گەیشتە ئەوەی (کشلوخان) نامەی بۆ ناردو لەنامەکە پێی دەڵێ: ئەوەی تۆ دەیکەی لە کاری دزو جەردەکان دەچێ نەك لە کاری سوڵتان بۆیە داوای لێکرد ڕوو بەڕووی بێتەوە، بەڵام (خەواریزم شاە) خۆی لەشەڕی ئەوان دەپاراست.

هەر لەو کاتیشدا بڕیاری دا شارە سنورییەکانی نێوان خۆی ئەوان کاوڵ بکا، وەکو شاری (شاش و فرغانە و کاسان) ئەو شارانەی هەموو کاوڵکرد تاوەکو نەکەوێتە ژێر دەستیان.[١] ئەوەی گرنگە لێرە سەرنجی بۆ ڕاکێشین (کشلی خان) دوای ئەوەی دەوڵەتی (خیتاییەکان) دەڕوخێنێ کچی (کورخان)ی پادشای خیتاییەکان دەخوازێ، سەرەتا دەڵێن (کشلی خان) نەسرانی بوو، بەڵام دوای ئەوەی ئەو کچە دەخوازێ دەکەوێتە ژێر کاریگەری خێزانەکەی و دەبێتە (بوزی) و هەوڵدەدا خەڵکی ژێر دەسەڵاتیشی بهێنێتە سەر ئاینی (بوزییەکان)[٢] هەر لەبەر ئەوەش بوو،

(١) (کشلی خان) . الكامل في التاريخ (١٠/ ٢٦١)
(٢) تاريخ الدولة المغولية فى ايران، لاپەڕە ٤٤.

موسڵمانانی ئەو ناو چەیە کەوتنە حاڵەتێکی زۆر ناخۆش و (کشلی خان) فشاری زۆری خستە سەر خەڵکە موسڵمانەکە بۆ ئەوەی لەئیسلامیان هەڵگێڕیتەوە، سەربازە بوزییەکانی بەسەر ماڵە موسڵمانەکان دابەش کرد و دەبوایە هەرماڵێکی موسڵمان سەربازێکی بوزی قبوڵ بکاو لەگەڵیان بژی، ڕێك وەکو ئەوەی ئێستا وڵاتی چینی شیوعی دژ بە موسڵمانانی (ئیغور) دەیکا هەمان سیاسەتی ئەو کاتی بوزییەکانە، خەڵکە موسڵمانەکەی سەرپشککرد لەنێوان (ئاینی بوزی) و ئاینی (نەسڕانی) بۆیە هەندێك لە موسڵمانەکان نەسڕانییەتیان هەڵبژارد، مزگەوتەکان قەدەغەکرا هاموشۆ بکرێن و بانگدان ڕاگیرا زۆر جار زانایانی ئاینی (بوزی) دەهێنا بۆ گفتوگۆ لەگەڵ موسڵمانەکان و بەگومان خستنیان لە ئیسلام.

(کشلی خان) بڕیاری جەنگ دەدا بەسەر ئیسلام و یەکێك لە بڕیارەکانی کۆکردنەوەی خەڵکێکی زۆرە لە دەرەوەی شار بۆ گفتوگۆکردن لەسەر ئیسلام و بوزییەت، ئەو پێی وابوو کەچەند شارەزایەکی هێناوە لە ئایینی بوزی و دەتوانێ بیسەلمێنێ کە ئیسلام ئایینێکی ڕاست نییە، ئەوە بوو داوای گفتوگۆی لەموسڵمانان کردو زانایەك لە زانا گەورەکانی ئەو ئیسلامە (علاءالدین محمد الختنی)یە ڕەحمەتی خوای لێبێ، دەکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ(کشلی خان) و دارو دەستەکەی، کەهیچ بەڵگەیان پێنەما، (کشلی خان) فەرمانی گرتنی (علاءالدین)ی دەرکردو، دوای ئەوەی بۆ چەند ڕۆژێك برسی دەکەن و ئازارێکی زۆری دەدەن بۆ ئەوەی

هەڵگەڕێتەوە لەئیسلام، ئیمام ڕەحمەتی خوای لێبێ خۆڕاگرتر دەبێ، لەکۆتا هەڵی دواسن، بە چوار بزمار لە سەر دەرگای مزگەوت دەیکوتن تا گیانی دەردەچێ، خوای گەورە بەشەهیدی قبوڵ کات و فیردەوس جێگەی بێ.(١)

ئەو ڕوداوانە لەساڵی(٦٠٥ - ٦٠٦) کۆچییە، لێرەدا خەبەر دەگاتە (جەنگیزخان) کە (کشلی خان)ی کۆنە دوژمنی بۆتە خاوەن دەوڵەت و خەریکە دەبێتە خاوەن هێزێکی گەورە، بۆیە(جەنگیزخان) بەرەو ناوچەکانی دەسەڵاتی (کشلی خان) بە سوپایەکی گەورە دەکەوێتە ڕێ و (کشلی خان) خەریکی شەڕی (جەنگیزخان) دەبێ.

لێرە گرنگە سەرنجی خوینەر بۆئەوە ڕاکێشین هەڵەی(خەواریزم شاە) لەوە دابوو، دوو دوژمنی هەبوون کردی بەیەك، واتە نەدەبوو دەوڵەتی خیتاییەکانی لەناو بباو (کشلی خان) بکاتە خاوەنی ناوچەکە، ئینجا یەکێك لەهۆکارەکانی هاتنی (جەنگیزخان) بۆ ناوچەکە هێزەکەی (کشلی خان)بوو واتە (جەنگیزخان) ئەوەی قبوڵ نییە دوژمنەکەی ببێتە خاوەن هێزێکی گەورە، ئەوەی بەهەڕەشە دەزانی لەسەر دەسەڵاتی خۆی.

---

(١) تاريخ فاتح العالم الجزء الاول ص ١٠١.

پەیوەندی خەواریزم شاه بەدەوڵەتەکانی دەورو بەری

دوای لەناو بردنی دەوڵەتی (خیتاییەکان) خواریزم شاه پێشتریش کێشەی لەگەڵ دەوڵەتی (غورییەکان) هەبوو، کە پایتەختەکەیان (غەزنە) بوو کە دەکەوێتە ئەفغانستانی ئێستا، لەساڵی (٦١٣) کۆچی خەواریزم شاه غەزنە داگیر دەکا و کورەکەی خۆی کەناوی (جلال الدین منکبرتی) یە دەکا بەسوڵتان بەسەر غەزنەو تەواوی مەملەکەتی غورییەکان دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی خەواریزم شاه.[1] لێرە خاڵێکی یەکجار گرنگ هەیە دەبێ ئاماژەی پێبکەین، کە غەزنە دەگیرێ و دەوڵەتی غورییەکان دەڕوخێ سوڵتان خەواریزم لە خەزینەی (غورییەکان) چەند نهێنییەکی بۆ ئاشکرا دەبێ کە بریتی بوون لە چەند نامەیەك دەیاندۆزێتەوە، کەکاتی خۆی (خەلیفە ناصرِ) بۆ سوڵتانەکانی غورییەکانی ناردبوو لەنامەکان خەلیفە ناصیر داوای لە سوڵتانی غورییەکان کردوە سنورێك بۆ دەسەڵاتی خەواریزم شاه دابنێن بۆیە چەندجار غۆرییەکان هێرشیان کردبووە سەر خەواریزمییەکان، بەئاگاداری و دواکاری خەلیفە (ناصرِ) ئەوە یەکێکە لەو هۆکارانەی خەواریزم شاه لەساڵی (٦١٤) کۆچی بڕیار دەدات هێرش بکاتە سەر بەغدا بۆ ئەوەی تۆڵە لە خەلیفە بکاتەوە، لە چوار چێوەی باسکردنی حاڵی ئەو ئوممەتە بەر لەهاتنی مەغۆل زۆر گرنگە باسێکی خەلیفە ناصرِ لدین الله بکەین، کە لەساڵی(٥٧٥) کۆچی بەیعەتی پێدەدرێ و

(١) تاريخ ابن خلدون (٤/ ٥٥٠).

لەساڵی (٦٢٢) وەفات دەکا لەو زەمەنەش ڕووداوی زۆرگرنگ ڕوویداوە و نزیکەی (٤٧) ساڵ لەسەر کورسی خیلافەت بووە.

ناوی تەواوی خەلیفە ناصیر

(الخليفة أبو العباس احمد)کوڕی (المستضيء بأمر الله) کوڕی (المستنجد بالله يوسف)کوڕی (المقتفى محمد)کوڕی (المستظهربالله أحمد)کوڕی (المقتدي الهاشمي العباسي البغدادي)یە لەساڵی (٥٥٣) کۆچی لەدایك بووە، لەسەرەتای مانگی زیلقەعدەی ساڵی (٥٧٥) کۆچی بەیعەتی پێدراوەو کراوە بەخەلیفە، لەساڵی (٦٢٢) کۆچی وەفاتی کردوە. خەلیفە ناصیر زۆری حەز لەکۆکردنەوەی پارەو ماڵ بوو بۆیە چاڵەکی گەورەی لەباخچەی ماڵەکەی هەڵکەندبوو ڕۆژانە سەردانی چاڵەکەی دەکرد و دەیگوت: توبڵێی بژیم تاوەکو ئەو چاڵە پڕ بکەم لە ئاڵتون، چاڵەکە پڕ دەکا لە ئاڵتون و دوای تەمەنێکی زۆر لەسەر حوکم وەفات دەکا، ئینجا کوڕەکەی دەبێتە خەلیفە کەناوی (المستنصر) بوو، ئەو خەلیفەیەش ڕۆژانە دەهاتە سەر ئەو چاڵە گەورەیە کە پڕە لەئاڵتون و دەیگوت: تۆ بڵێی ئەوەندە بژیم تاوەکو ئەو هەموو ئاڵتونە خەرج بکەم ئینجا ئەویش بەسەر دا وەفات دەکاو چاڵە ئاڵتونەکە هەر تەواو نابێ تاوکو هۆلاکۆ بەغدا دەگرێ و ئاڵتونەکان دەبا، کەدواتر باسی دەکەین.[١]

(١) الناصر قَدْ جَمَعَ ما يتحصل من الذهب في بركة في دار الْخِلَافَةِ، فَكَانَ يَقِفُ عَلَى حَافَّتِهَا وَيَقُولُ: أَتُرَى أَعِيشُ حَتَّى أَمْلَأَهَا، وَكَانَ الْمُسْتَنْصِرُ يَقِفُ عَلَى حَافَّتِهَا وَيَقُولُ أَتُرَى أَعِيشُ حَتَّى أُنْفِقَهَا كُلَّهَا. البداية والنهاية إحياء التراث (١٣/ ١٨٦)

خەلیفە ناصیر هەوڵێکی زۆری دا خیلافەت و سەنتەری بڕیار لەدەستی سوڵتانەکان دەربهێنێ بۆیە سەرەتا نامەی نارد بۆ سوڵتان خەواریزم کە خیلافەت لە دەسەڵاتی سەلجوقییەکان ڕزگار بکا لەساڵی (٥٩٠) داوای یارمەتی لە سوڵتان (خەواریزم شاه) دەکا بۆ ڕزگار کردنی لە دەسەڵاتی سەلجوقییەکان، ئەوەبوو سوڵتان خەواریزم شاه داواکاریەکەی قبوڵ دەکات و سوپای سەلجوقییەکان و سوپای خەواریزمییەکان لەنزیك شاری (ئەلرەی) دەگەنە یەك و سوڵتانی سەلجوقییەکان (طغرل) دەکوژرێ و خەواریزمییەکان سەری سوڵتان (طغرل) دەنێرن بۆ خەلیفە ناصیر خەلیفەش فەرمان دەکا سەری سوڵتان (طغرل) بۆ چەند ڕۆژێك لەبەغدا هەڵبواسرێ.[1] لەدوای ئەوەی خیلافەت ڕزگاری دەبێ لە چنگی سەلجوقییەکان ئەو جارەی دەکەوێتە ژێر هەڕەشەی خەواریزمییەکان، سوڵتان علاءالدین خەواریزم شاه داوا دەکات لەسەر مینبەرەکان دوعا بۆ ئەو بکرێت و هەمان ڕۆڵی سوڵتانی سەلجوقییەکان ببینێ، هەر بۆ ئەو مەبەستەش چەند جارەکی قازی (مجیرالدین عمر کوڕی سەعدی خواریزمی) ڕەوانەی بەغدا دەکا،[2] بەڵام خەلیفە ناصر ئەوەی قبوڵ نییە و دەبێتە هۆی دروستبونی گرژی نێوان سوڵتان خەواریزم و خەلیفە ناصر بۆیە سوڵتان خەواریزم شاه سوپایەکی (٤٠٠) هەزار کەسی ئامادە دەکات و

---

(١) البداية والنهاية (١٦/ ٦٦٤) وە کتێبی: الدولة الخوارزمية والمغول، لاپەڕە ٣٩.

(٢) سيرة سلطان جلال الدين منكبرتی لاپەڕە ٥٠.

بڕیـار دەدا بەغـدا بگـرێ سـوپایەکە بەڕێ دەکەوێ تادەگـاتە نـاوچەی (همـذان) کەخەلـیفە بەهـاتنی ئەو سـوپایە زەبەلاحە دەزانـێ، بەپێـی توانـا خۆی ئامادە دەکات و وەفدێك دەنێرێ بەسەر پەرشتی ئیمام (شهاب الدین السهروردی) خاوەنی کتێبی (عـوارف المعارف) ئیمام دەفەرمـێ: کە چوم بـۆ دیـتن و قسـەکردن لە گەڵ سـوڵتان خەواریـزم، بیـنم کەسـێکی زۆر لەخۆبایی بـوو کەسڵاوم کرد وەڵامـی سڵاوەکەی نەدامەوە و ڕێـی پێنـدام دابنیشم، ئینجا دەڵێ: منیش دەستم کرد بەوتارەکەم و باسـی فەزڵـی نەوەی عەبباسم کرد و ئامـاژەم بەفەرمـودەیەك کـرد، کە نەهـی کـراوە لە ئەزیەت دانی ئەو بنەماڵەیە، سوڵتان خەواریزم عەرەبی نەدەزانی بۆیە کەسێك لەوێ بوو قسەکانی منـی وەردەگێرایە سـەر زمـانی تـورکی ئینجا کە لەقسـەکانم بـوومەوە، سـوڵتان خەواریـزم گـوتی پیـی بڵێن: ئەو فەزڵانەی کە ئامـاژەت پێکـرد فەزڵـی ئەو خەلـیفەیە نیـیە کە تـۆ باسـی دەکەی، بەڵکـو مـن خەلیفەیەك دێنم خاوەنی ئەو فەزڵە بێ کەتۆ باسی دەکەی ئینجا خەلیفە ناصرِ خـۆی سـتەمێکی زۆری لە نەوەی عەببـاس کـردوە و زۆربەیـانی خستۆتە زیندانەوە.[١]

لێرەدا هەوڵەکـانی نوێنەری خەلیفە ئیمام سوهرەوەردی کۆتـایی پێدێ و سوڵتان خەواریزم بڕیاری داوە بەغدا بگرێ، ئینجا نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو خەواریزم شاە بڕیاری دابوو خیلافەت لە چنگ نەوەی عەببـاس دەربێنـێ و

(١) النجوم الزاهرة فی ملوك مصر والقاهرة، بەرگی ٦ لاپەڕە ٢٢٠.

بیداتە دەست عەلەوییەکان بۆ ئەو مەبەستەش کەسێکی عەلەوی هێنابوو کەخەڵکی (ترمذ) بوو بەناوی (علاء الملك) بڕیاری دابوو ئەو بکاتە خەلیفە و شیعەش دڵیان بەو هەنگاوەی خەواریزم شاە زۆر خۆش بوو، ئومێدیان دەکرد پلانەکەی خەواریزم شاە سەربگرێ، بەڵام قەدەری خوای گەورە سەرماو بەفرێکی زۆر ڕووی کردە ناو چەکە و سوپا گەورەکەی خەواریزم توانای خۆڕاگرتنی بەرامبەر بەو بەفرە زۆرە نەماو زۆرێك لەسەربازەکانی خەواریزم شاە لەسەرمان دەست و قاچیان بڕایەوەو سوپاکە شکستێکی گەورەی هێناو خەواریزم شاە نەیتوانی بەغدا بگرێ، ئیمام (ابن کثیر) کەباسی ئەو ڕووداوە دەکات دەڵێ: خەواریزم شاە بەشکستێکی گەورە گەڕایەوە...فَرَدَّهُمُ اللَّهُ خَائِبِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ئەو ڕووداوە لەساڵی (٦١٤) کۆچی بوو.[١] جالە هەموی سەیرتر ئەو سوپایەی خەواریزم شاە کەهاتبوون بۆ گرتنی بەغدا ژمارەکەی (٤٠٠) هەزار کەس بوو (٧٠) هەزاریان لە (خیتائییەکان) بوون[٢] واتە ئەو تەتارە موشریکانەی دوژمنی جەنگیزخان بوون، ئەوخاڵەش زۆرگرنگە لای خوێنەر ڕوون بیتەوە کە لای (خەواریزم شاە) تەنها دەسەڵات گرنگە جا چۆن و لەڕێی کێوەدەبێ لای ئەو هیچ گرنگ نەبووە، ئەگەر نا چۆن خەڵکێکی بت پەرست دێنێ بۆ گرتنی بەغداو ڕوخاندنی خیلافەتی ئیسلامی؟!.

(١) العبر في خبر من غبر (٣/ ١٦١) البداية والنهاية إحياء التراث (١٣/ ٩٠).
(٢) النجوم الزاهرة فى ملوك مصر والقاهرة، بەرگی ٦ لاپەڕە ٢٢٠.

هەوڵەکانی خەلیفە بۆ ڕوخاندنی دەوڵەتی خەواریزمییەکان

ئاماژەمان بەوە کرد کە خەلیفە ناصرٍ هەر لەسەرەتاوە هەوڵی داوە سەنتەری بڕیار بگێڕیتەوە وخیلافەت ڕزگار بکا لەچنگی سوڵتانەکان و نەیەڵێ چیترئەزمونی سوڵتانی سەلجوقییەکان دووبارە ببتەوە، بۆیە یەکێك لەکارەکانی ڕوخاندنی خانوی سوڵتان بوو لە بەغدا، واتە خانوێك هەبوو لەبەغدا بەناوی (دار السلطنة) سوڵتان لەوێیا دادەنیشت و هەموو بڕیارەکانی خستبوە ژێر دەستی خۆی، هەتا گۆڕینی خەلیفە، خەلیفە ناصرٍ ئەزمونێکی زۆر تاڵی هەبوو لەگەڵ سوڵتانی سەلجوقییەکان، بۆیە بڕیار دەدا ئەو بنکەیە (دار السلطنة)بڕوخێنێ[1] و بەوەش هەموو ئومێدێکی لە سوڵتان خەواریزم شاە بڕی و ناڕاستەو خۆ پێی وت ئەوەی بۆ سوڵتانە سەلجوقییەکان چوە سەر نابێ بۆ ئێوە بچێتە سەر، خەلیفە ناصرٍ جگە لەوە چەند هەنگاوێکی تریشی نا بۆ کۆکرنەوەی گەنجەکان و گێرانەوەی هەیبەتی خیلافەت هەربۆنمونە دەزگایەکی دامەزراند بەناوی دەزگای (الفتوة) کەتایبەت بوو بەگەنجان و فێری سوار چاکی و تیر هاوێشتنی دەکردن و تەنانەت جۆرە بەرگێکی تایبەتی بۆ دانابوون کەسە نزیکەکانی خەلیفە دەبوایە ئەو جۆرە بەرگە لەبەر بکەن، ناصرٍ لدین الله لێی دەگێرنەوە

(١) تاريخ الخلفاء الامام جلال الدين السيوطي، لاپەرە ٣٢٢.

کە کەسێك بوو زۆر گرنگی بە موڵك و دەوڵەت دەدا و بێ ئاگا نەبوو، بەڵکو هەر زوو ئاگاداری زۆربەی ڕووداوەکان دەبوو دەزگایەکی هەواڵگری وای هەبوو، زوو هەواڵی بۆدەهات زۆر جار مێژوونوسەکان دەربارەی (ناصرلدین اللە) دەڵێن جنۆکەی هەبووەو لەڕێی ئەوانەوە خزمەت کراوە، بەڵام ئەوە جۆرێکە لە ئەفسانە، بەڵکو دەزگای هەواڵگری بەهێز بوو هەتا گەیشتبوە ئەو ئاستەی ڕۆژانە هەواڵی بازارو گەرەکەکانی ناو بەغدای بۆ دەهات، ئیمام زەهەبی دەفەرمێ لێی دەگێرنەوە: فێڵ و پلانی وای هەبوو زۆر جار ناخۆشی دەخستە نێو مەلیکە تەبایەکان و نێوانی دوو مەلیکی ناتەباشی چاکدەکرد و ئاشتی دەکردنەوە بەشێوازێکی ئاوا کە هەستی پێنەکەن.[1] بۆیە ئەو باسە دێتە گۆڕێ دوای ئەوەی خەواریزم شاە هەڕەشەی لە خەلیفە ناصرِ کرد ئایا ڕاستەخەلیفە ناصرِ نامە بەنهێنی بۆ (جەنگیزخان) دەنێرێ و داوای لێدەکات هێرش بکاتە سەر مەملەکەتی خەواریزم شاە؟

سەرتا دەچینە خزمەت کتێبی الکامل فی التاریخ ئیمام (ابن الاثیر) کەلەساڵی (٥٥٥) کۆچی لەدایك بووە و لە ساڵی (٦٣٠) وەفاتی کردوە، ئەو سەرچاوەیە بەشایەدی دۆست و دوژمن سەرچاوەیەکی زۆر وردە لە مێژوو تادەگاتە ئەو ڕادەیەی، محمد ی کوڕی احمدی نەسەوی کە وەزیری جلال الدین منکبرتی کوڕی خەواریزم شاە بووە کتێبێکی تایبەتی

(١) سیر أعلام النبلاء الرسالة (٢٢/ ١٩٥).

نوسیوە کەخۆی لەنێو ڕووداوەکان ژیاوە دەربارەی ئیمام (ابن الاثیر) دەفەرمێ: دوای ئەوەی کتێبەکەیم خوێندوە واتە: (الکامل فی التاریخ) کەباسی ڕووداوەکانی تەتار دەکات هەڵەی زۆر کەمی کردوە بۆیە ستایشی دەکاو دەڵێ : لله در مقیم بدیار الشام دعته همته الی ضبط ماحدث من الوقائع بأعالی بلاد الصین و أعماق دیار الهند.[1] ڕەحمەتی خوا لەو کەسەی کە لەشام جێنیشینە و هیمەتی ئەوەندە بەرزە بەتەواوی باسی ڕووداوەکانی سەروی وڵاتی چین و قوڵایی وڵاتی هیند دەکا، ئیمام (ابن الاثیر) دەبارەی خەلیفە ناصیر دەفەرمێ: کەسێکی خراپ و ستەمکار بوە زۆر جار کارێکی دەکرد و دواتر پێچەوانەی ئەو کارەی ئەنجام دەدا عێراق لەسەردەمی ئەو کاوڵ بوو خەڵکەکەی دەربەدەر بوون و موڵك ومالی ئەو خەڵکەی داگیر کرد خانوێکی دروستکرد بۆئەوەی لەمانگی ڕەمەزان خەڵکی هەژار ڕۆژی تێدا بکەنەوە ماوەیەك مایەوە دواتر خۆراکی لێبڕین، ئەو جارەی چەند خانوێکی دروستکرد بۆ حاجیان ماوەیەك مایەوە دواتر ئەویشی داخست هەندێ باجیشی تازە کردەوە و بەسەر ئەو خەڵکەی سەپاند، هەموو خەمی ئەو پیاوە هاوێشتنی بەرد بوو(رمی البندق) جۆرە قوڕێکی وشك کراوە یان بەردێکی خر بەزمانی ئەوڕۆ لەشێوەی (کەلا) بوو بەجۆرە کەوانێك دەهاوێشترا شێوەی (دارلاستیکی) یان (بەردەقانی) ئەوڕۆ، ئینجا دەزگایێکی بۆ گەنجان داناو کردی بەدەزگایەکی فەرمی و ناوی نا

---

(١) سیرة جلال الدین منکبرتی، لاپەڕە ٣٥.

(الفتوة) واتە گەنجی کۆدەکردنەوە فێرە ئەو بەرد هاوێشتنەی دەکردن و بەرگێکی تایبەتی بۆ ئامادەکردبوون ئەو گەنجانە بەشێوەیەکی وا ئامادە دەکران کە سیستەمی خیلافەت بپارێزن، ئینجا ئیمام ابن الاثیر دەفەرمێ: عەجەمەکان دەڵێن کە ئەو بوو تەماعی داگیرکردنی وڵاتە ئیسلامییەکانی دا بە تەتارەکان، ئەگەر ئەوە ڕاست بێ ئەوە تاوانێکی هەندە گەورەیە کە هەرچی تاوان هەیە لە تەکیا بچوك دەبێتەوە.[(١)]

دووەم: ئیمام ئیبن کەسیر لەکتێبی البدایة والنهایة گوتەکانی ئیمام ابن الاثیر نەقل دەکاو بەبێ ئەوەی هیچی لەسەر بڵێ، [(٢)]جا گرنگە لێرە ئەوە بزانین هەردوو ئیمام (ئیبن ئەسیرو ئیمام ئیبن کەسیر) لە سەردەمی عەبباسییەکان ژیاون نەیانتوانیوە لەوەزیاتر باسی ئەو بابەتە بکەن.

سێیەم: کتێبی کنز الدرر وجامع الغرر (٧/ ٢١٧) أبو بکر کوڕی عبد اللە کوڕی أیبك الدواداري. دەربارەی خەلیفە ناصیر گوتەیەکی (ابن واصل) نەقل دەکا کەدەڵێ: خاوەنی کتێبی تاریخ بغداد: دەڵێ خەڵکێکی دیاری دەوڵەتی بەغدام بینی هەمویان دەیانگوت (خەلیفە ناصرٍ) نامەی بۆ تەتارەکان نارد و داوای لێکردن دەوڵەتەکەی سوڵتان خەواریزم شاە بڕوخێنن، هەوڵەکانی خەلیفە ناصرٍ بۆ ئەوە بوو کە ئەزمونی سەلجوقییەکان

---

(١) الكامل في التاريخ (١٠/ ٤٠٠).

(٢) البداية والنهاية الفكر (١٣/ ١٠٧)

لەبەغدا دوبارە نەبێتەوە و خیلافەت جارێکی تر نەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی سوڵتانەکان و تەنها ناوێکی بێناوەڕۆك نەبێ.

چوارەم: کتێبی (مرآة الزمان في تواريخ الأعيان) (٢٢/ ٢٧٣) ئیمام شمس الدين أبو المظفر يوسف کوڕی قِزْأُوغلي کوڕی عبد الله ناسراو بە (سبط ابن الجوزي) کە لەساڵی (٦٥٤) کۆچی وەفاتی کردوە دەڵێ: لەساڵی (٦٢٢) (جەلال الدين)ی کوڕی سوڵتان خەواریزم شاە نامەی بۆ مەلیك (المعظم) دەنێرێ و پێی دەڵێ: وەرە هێزەکانمان کۆبکەینەوەو باپێکەوە بچینە سەر خەلیفە ناصرِ لەبەر ئەوەی خەلیفە ناصرِ هۆکاری ئەوە بوو کافرەکان ڕوو بکەنە وڵاتی ئێمە، ئێمە نامەی ئەومان لایە کەبۆ خیتائییەکانی ڕەوانەکردوە و پارەی بۆ ناردوون تاوەکو هێرش بکاتە سەر دەوڵەتی خەواریزم، بەڵام (المعظم) وەڵام دەداتەوە دەڵێ: لەگەڵتدام لەزۆر خاڵان، بەڵام ناکرێ و بۆم نییە بەشداری هێرشێك بکەم بۆسەر خەلیفە، لەبەر ئەوەی ئەو ئیمامی موسڵمانانە، دواتریش لەباسی هێرشی جلال الدين منکبرتی بۆسەر داقوق زیاتر باسی ئەو نامەیە دەکەین[١].

(١) تێبینی: لەکتێبی (دولة المغول والتتار بين الانتشار والانكسار) د.محمد علی صەلابی داهاتوە کەئەوەڕاست نییە کە خەلیفە ناصرِ پەیوەندی بە تەتارەکان کردبێ، صەلابی دەڵێ: جگە لەمێژووەکەی ئیمام (ابن الاثير) کەسی تر، باسی ئەوەی نەکردوە و دەڵێ (ابن الاثير) ڕقی لە خەلیفە ناصرِ بۆتەوەو بۆیە ئەو تۆمەتەی داوەتە پاڵی، پێمان وایە (صەلابی) لەوخاڵە نەیپێکاوە ئەوەی سەیرە ئەو دەڵێ: هیچ سەرچاوەی تر باسی نەکرد و بۆنمونە باسی کتێبی (مراءه الزمان) ئیمام (سبط ابن الجوزی) دەکات دەڵێ ئەوانە باسیان نەکردوە، بەڵام

بەهەر حـاڵ پەیوەنـدیکردنی خەلـیفە ناصـرٍ بە تەتارییەکـان بـابەتێکی هەستیارە گەرچی هەندێك ئەوە بەتۆمەت دەزانن بە خەلیفە ناصرٍ کراوە، بەڵام پێمـان وانیـیە ئەوبـابەتە هـیچ ئەصـلێکی نەبێ، ئینجـا ئەوەی زۆر گرنگە ئەوەیە ئەوڕۆ لەو سەردەمەی ئێمە زۆر باسی (وەلائو بەڕا دەکرێ) بۆنمونە کێشـەیەکی زۆر لە نێوان زانایـان دروست بـوو لەسـەر هێنـانی هێزە ئەمریکییەکـان بـۆ دەرکردنـی هێزەکـانی حکومەتی عێراق لە کوەیت، بەڵام ئەو کـات واتە بەر لەهـاتنی تەتـار بۆسـەر جیهـانی ئیسـلامی ئەو حـوکمە شـەرعییە زۆر پێشـێل کرابـوو تەنـانەت دوای (صـلاح الـدینی ئەییـوبی) ڕەحمەتـی خـوای لێبـێ لەلایەن هەندێ لە مەلیکەکـان پێشبڕکێ دەکرا بۆ هێنانی هێزی خاچ پەرەستەکان بۆ نـاوچەکەو شـکاندنی نـاحەزانی خۆیـان، هەر وەها ئاماژەمان پێکرد بەوەی خودی سوڵتان خەواریزم پەلکێشی هێزی خیتاییەکانی کرد بۆ گەیشتن بە کورسی دەسەڵات، کەوابوو ئەوەی خەلـیفە ناصرٍ سەرەڕای ئەوەی تاوانێکی زۆر گەورەیە، بەڵام دور نییە ئەو لە چوار چێـوەی ئەو پلانـانە حەزی کـردوە تەتارەکـان هێـرش بـکەنە سـەر دەوڵەتـی خەواریـزم شـاە بـۆ لاواز کردنـی و پاراسـتنی خـیلافەت و بەغـدا لەوەی نەکەوێتە ژێر چنگی سوڵتان خەواریزم شاە، خەلیفە ناصرٍ ئەوەی لەحیسابدا نەبـووە کە ئەو هێـزە ڕوویـان لە جیهـانی ئیسـلامی کـرد جـارەکی تـر

بەداخەوە لەوە نەیپێکاوە و (سبط ابن الجوزی) باسی ئەوەی کردوە هەر وەکو لە گەمارۆی داقوق زیاتر باسی دەکەین .

ناگەڕێنەوە و تەنها بە ڕوخانی دەوڵەتی خەواریزمییەکان ناوەستن، بەهەر حاڵ هەر چی بڵێین دیفاع لە هەڵوێستی خەلیفە ناکەین و کارەساتێکی گەورەیە خەلیفەی موسڵمانان بۆ پاراستی کورسی خیلافەتی خۆی ڕوو لەهێزێکی وەحشی وەسەنی وەکو مەغۆلەکان بکات.

ئینجا دەگەڕێینەوە بۆسەرەتای ڕووداوەکان ومەغۆل چۆن هاتنە سەر سنوری دەوڵەتی خەواریزم، دوای ئەوەی سوپای خەواریزم شاە دەشکێ و بەغدای پێناگیرێ بەشکەستێکی گەورە وە دەگەڕێتەوە هەتا زۆرێك لەشوێنکەوتوانی خەواریزم شاە گوتیان قوربان ئەوە تۆڵەی خوایە لەبەرئەوەی نەدەبوو هێرش بکەیتە سەر خیلافەتی ئیسلامی، بنەماڵەی عەبباسییەکان بنەماڵەیەکی پیرۆزن، ئەوە بیرو باوەڕوی زۆرێك لەشوێن کەوتوانی خەواریزم شاە بوو.

ڕووداوەکانی ساڵی (٦١٥) کۆچی و جەنگیزخان چۆن توانی دەوڵەتەکەی (کشلی خان) لەناو ببا

دوای ئەوەی کشلی خان دەبێتە هێزێکی گەورەی ناوچەکەو هەواڵی ئەو هێـزە دەگـاتە (جەنگیزخـان) جەنگیزخـان کەدوژمنێکـی سەرسـەختی (کشلوخانە) و بەهیچ جۆرێك ڕازی نەدەبوو ناوچەیەکی فراوان بکەوێتە ژێـر دەسـەڵاتی (کشـلوخان) و هـۆزو تیرەکـانی نـاڕازی بەسیاسـەتی جەنگیزخان کۆبکاتەوە، بۆیە فەرمانی کرد سەری (کشلوخانی) بۆ بێنن و سوپایەکی بیست هەزار کەسی بەسەرکردایەتی (شپی) بۆ ئەو مەبەستە ڕەوانەی ناوچەکە کرد و داوای کرد (کشلوخانی) بۆ بێنن بەزیندویی یان بە مردویی، (شپی) دەگـاتە نـاوچەکە و بڕیـار دەدا هەرکەسـەو ئـازادە چ ئاینێـك هەڵـدەبژێرێ، خەڵکـی نـاوچەکەش زۆر بێـزار ببـون لەوسـتەمەی (کشـلوخان) لێیـدەکردن بەتـایبەت موسـڵمانەکان لەبەر ئەوەی فشـارێکی زۆریان لەسەربو کشلوخان هەوڵی دەدا ئەو موسڵمانانە بەرەو (بت پەرستی) ببـا، ئەوەبـو خەڵکـی نـاوچەکە سـەرەتا دڵیـان زۆر خـۆش بـوو بەهـاتنی هێزەکـانی جەنگیزخـان بـۆ نـاوچەکە و ڕاپەڕیـن بەڕوی هێزەکـانی (کشـلوخان)و بەمـاوەیەکی کەم تەواوی نـاوچەکە کەوتە دەسـت هێزەکـانی

جەنگیزخان.[١] کشلوخان کە دەسەڵات لەو ناوچانە لەدەست دەدا خۆی و چەند کەسێکی دەوروبەری دەگەنە ناوچەی (کاشغر) کەئێستا سەر بە تورکستانی خۆرهەڵاتە و لە چوار چێوە (چین) دایە ئالەو ناوچەیە دەکەوێتە بۆسەی چەند ڕاوچییێك و بەدیل دەگیرێ و ڕاوچییەکانیش ڕادەستی هێزەکانی جەنگیزخانی دەکەن و هەر ئەو کات لەگەردەنی دەدرێ و سەرەکەی دەبەنەوە بۆ جەنگیزخان.[٢] بەو شێوەیە تەواوی ناوچەکە دەکەوێتە دەست هێزەکانی جەنگیزخان و سنوری دەوڵەتی جەنگیزخان دەکەوێتە سەر سنوری دەوڵەتی خەواریزم شاه.

(١) الدولة الخوارزمية والمغول، لاپەرە ٨٠ .

(٢) تاريخ فاتح العالم علاء الدين الجويني، لاپەرە ٩٨.

هۆکاری هێرشەکەی جەنگیزخان بۆسەر دەوڵەتی (خەواریزم شاه) و چیرۆکی کوشتنی بازرگانەکان

دوای ئەوەی سنوری دەوڵەتەکەی (جەنگیزخان) دەگاتە سەر سنوری دەوڵەتەکەی (خەواریزم شاه) و تا ڕادەیەك ناوچەکە بەرەو سەقامگیری ودەڕوات، لەبەر ئەو هەمــوو شەڕەی سوپاکەی جەنگیزخان کردبووی، تا ڕادەیەکی زۆر کاروانی بازرگانەکان لە چینەوە بۆ شوێنی تر ڕاوەستابوو، بەوهۆیەوە گرانییەکی زۆر ڕوی لە چین کردبوو، بەتایبەت لە بواری قوماش و بەرگەوە (جەنگیزخان) لە هەوڵی بوژانەوەی ئابوری دابوو، ئالەو کاتە ٣ بازرگان ی موسڵمان بەناوی (احمد جندی و ابن الامیر حسین و واحمد بالخج) بڕیار دەدەن بچن بۆ مەملەکەتەکەی جەنگیزخان، جەنگیزخانیش بەمەبەستی بوژانەوەی باری ئابوری لە سەر هەر قۆناغێکی (ڕێگا بازرگانییەکان) چەند کەسێکی دانابوو بەناوی (قراقجیان) بۆ پاراستنی ڕێگاکە لە دزو چەتە و هاندەرێکیش بێ بۆ بازرگانەکان ترسیان نەمێنێ و ڕوو لە مەملەکەتەکەی بکەن، هەر سێ بازرگان کاڵایەکی زۆر گران بەها دەبن بۆ چین و دەگەنە دیوانی (جەنگیزخان) سەرەتا یەکێك لەبازرگانەکان کەناوی (احمد جندی) بوو، داوای نرخێکی یەکجار زۆر دەکا بۆ ئەو کاڵایانەی کە پێیەتی بەتایبەت بەرگێك کە جەنگیزخان پێی جوان بوو ویستی بیکڕێ، ئینجا کە ئەو نرخە

زۆرە دەبیستێ، جەنگیزخان تورە دەبێ و دەڵێ: ئەوانە پێیان وایە ئێمە بەرگی واگران بەهامان نەبینیوە! بۆیە داوای ئەو نرخە زۆرە دەکات کە شایستەی ئەو نرخە نییە، فەرمان دەکات بە گرتنی (احمد جندی) دەگرن و دەیخەنە بەندینخانەو ئەوەی پێشی بوو هەموی دابەشی سەر خۆیان دەکەن، ئینجا جەنگیزخان بەدوای دوو بازرگانەکەی تر دەنێرێ، ئەوان کەهەواڵی گرتنی (احمد)ی هاوڕێیان دەزانن دەترسن و دەڵێن قوربان ئێمە ئەو کاڵایانەمان وەکو دیاری بۆ ئێوە هێناوە، ئینجا جەنگیزخان کاڵاکان دەکرێ و لەبەر خاتری ئەو دوو بازرگانەی (احمد)ی هاوڕێشیان ئازاد دەکا و پارەی کاڵاکانیشیان پێدەداو داوا لەسوپاکەی دەکات کەدەبێ ئەو بازرگانانە بەسەلامەتی بگەنەوە شوێنی خۆیان، ئەو سێ بازرگانە بە سەلامەتی دەگەنەوە شوێنی خۆیان و پیاوەکانی جەنگیزخان پارێزگاریان لێدەکەن تاوەکو دەگەڕێنەوە مەملەکەتەکەی سوڵتان(خەواریزم شاە)[1]ئینجا جەنگیزخان وەفدێکی بازرگانی ڕەوانەی لای خەواریزم شاە دەکات و لەگەڵ ئەو وەفدە نامەیەك بۆ خەوارزیم شاە دەنێرێ پێی دەڵێ: کە بازرگانەکانی ئێوە بەسەلامەتی گەیشتنەوە لای خۆتان، وەفدەکە پێکهاتبوون لە(محمودی خەواریزمی وعەلی خەواجەی بوخاری و یوسف کەنکای ئۆتراڕی) وەفدەکە دەگەنە لای خەواریزم شاە و نامەکەی جەنگیزخانی بۆ دەخوێننەوە جەنگیزخان لەنامەکەی دەڵێ:

---

(١) تاریخ فاتح العالم، ج ١ لاپەڕە ١٠٧، علاء الدین عطا ملك الجوینی .

ليس يخفى علي عظيم شأنك، ومابلغت من سلطانك، ولقد علمت بسطة ملكك، وانفاذ حكمك، في اكثر أقاليم الارض، وانا ارى مسالمتك من جملة الواجبات، وانت عندي مثل أعز اولادي، وغير خاف عليك ايضا أنني ملكت الصين وما يليها من بلاد الترك، وقد أذعنت لي قبائلهم، وانت اخبر الناس بان بلادي مثارات العساكر، ومعادن الفضة، وأن فيها لغنية عن طلب غيرها، فان رأيت ان تفتح للتجار في الجهتين سبيل التردد، عمت المنافع و شملت الفوائد [١].

جەنگیزخان لەو نامەیە چەند خاڵێك دەوروژێنێ سەرەتا باسی دەسەڵات و دەوڵەتی خەواریزم شاه دەكات و دان بەهێزو توانای دەوڵەتەكەی دەنێ، لەهەمان كاتیشدا دوو هەڕەشەی ناڕاستەو خۆی تێدایە یەكیان پێی دەڵێ: من خاوەنی تەواوی چین و دەورو بەریمە و هەروەها خۆی بەخاوەنی هۆزو عەشیرەتە توركەكان دەزانێ، لەگەڵ خاڵێكی تر كەدەڵێ: تۆلای من وەكو بەڕێزترینی كوڕەكانمی، دوای ئەو خاڵانە ئینجا داوا دەكات كە ڕێگای بازرگانی نێوان هەردوو وڵات ئاوەدان بكرێتەوە ودەرگاكان بەڕووی بازرگانەكان واڵا بكرێ .

ئەوەی جێی سەرنجە لێرە ئەو خاڵەیە ئایا تا چەند لە عورفی سیاسی ئەو كات پادشایەك دەتوانێ بەپادشایەكی تر بڵێ: تۆ وەكو كوڕی منی؟ پێیان وابوە بەكارهێنانی ئەو جۆرە دەستەواژەیە بۆ مەلیك و پادشاكان

(١) سيرة السلطان جلال الدين منكبرتى، لاپەڕە ٨٤. تاريخ الخلفاء للسيوطى، لاپەڕە ٣٠٤.

سوکایەتی بووە، ئەوە یەکێکە لەوخاڵانەی کە (خەواریزم شاە) لەدڵی گرتوەو بەبێڕێزییێکی گەورەی زانیوە بۆیە شەو بەنهێنی لەدوایی (محمود خەواریزمی) دەنێرێ کە یەکێك بوە لەو سێ بازرگانە و پرسیاری لێدەکات دەربارەی جەنگیزخان و سوپاکەی و پێی دەڵێ: تۆ یەکێکی لە ئیمەی خەواریزمی دەبێ، خۆشەویستی ئیمەت لەدڵ دابێ و چاوی ئێمە بی لە سەر جەنگیزخان، سوڵتان (خەواریزم شاە) پارەیەکی زۆر بەو کەسە دەبەخشێ و پێی دەڵێ: ڕاستم پێ بڵێ، ڕاستە (جەنگیزخان) خاوەنی ئەو هەموو مەملەکەت و ئەو سوپا گەورەیەیە؟ ئەویش دەڵێ: بەڵێ قوربان ئەوە ڕاستە، ئینجا سوڵتان (خەواریزم شاە) پێی دەڵێ: تۆ دەزانی من خاوەنی سوپایەکی چەندە بەهێز و مەملەکەتێکی چەند فراوانم، ئەو مەلعونە (مەبەستی جەنگیزخانە) چۆن جورئەت دەکا بەمن بڵێ: تۆ وەکو ئازیزترینی کوڕەکانمی؟ ئەو کاتە (محمود خەواریزم) دەزانێ سوڵتان خەواریزم زۆر تورە بووە دەڵێ: قوربان ئەو سوپایەی کە ئەو هەیەتی ئەگەر بەراورد بکرێ لەگەڵ ئەو سوپا زۆرەی جەنابت، ئەوا سوپاکەی ئەو وەکو دوکەڵێکە لەتاریکە شەو، یان وەکو تاکە سوارێکە لەنێو سوپایەکی گەورەدا، (محمود خەواریزم) هەوڵی خۆ ڕزگارکردن دەدا، بە دڵی سوڵتان (خواریزم شاە) قسان دەکات و زانیاری زۆر هەڵەی پێدەدا، ئەوە بوو سوڵتان (خەواریزم شاە) پەیمانەکە قبوڵ دەکات و ڕێگای بازرگانی نێوان مەملەکەتی (خواریزم شاە) و مەملەکەتی (جەنگیزخان) دەبێتەوە،

جەنگیزخان بەو پەیمانە زۆر دڵخۆش دەبێ، بۆیە چەند بازرگانێکی چینی ڕەوانەی خۆرهەڵات دەکات و دەگەنە مەملەکەتی (خەواریزم شاە) شاری (ئۆترار)[1] حاکمی ئەو شارە ناوی (یەنال خانە)[*] کوڕە خاڵی (خەواریزم شا)یە، هەندێکیش لەسەرچاوەکان دەڵێن: خاڵی (خەواریزم شاە)بوە، وەفدەی بازرگانەکانی تەتار پێکهاتبوون لە (عومەر خەواجەی ئۆترای و حەمالی مەراغی و فەخرەدینی دەنزکی بوخاری و ئەمینەدینی هەرەوی) ماڵ و کالایەکی زۆریان لەگەڵ خۆیان هێنابوو لەو مەمەلەکەتە بیفرۆشن و کاڵای تر بکڕن و بیبەنە وە (چین) مەملەکەتەکەی جەنگیزخان.

خاڵێکی گرنگ هەیە ئاماژەی پێبکەین، دەربارەی ژمارەی بازرگانەکان عەلائەدینی جوەینی دەڵێ: ژمارەی بازرگانەکان (٤٥٠) کەس بووینە.[2] (ابن العبری) لەکتێبی تاریخ مختصر الدول لاپەڕە ٣٠٩ دەڵێ: ژمارەیان (١٥٠) بازرگان بووە، بۆ کۆکردنەوەی ئەو بۆ چونانە دەڵێین: خۆی مەعقوڵ نییە کاروانێکی بازرگانی تەنها بە چوار کەس بکەونە ئەو ڕێیە، لەکاتێك هەندێك لە سەرچاوەکان دەڵێن: کاروانەکە پێکهاتبوو لە (٥٠٠) وشتر،[3] ئەو کاروانە جەنگیزخان پاسەوانی بۆ داناوە کالاو پارەیەکی

---

(١) ناوی شارێك بووە کەدەکەوێتە وڵاتی کازاخستانی ئێستا هەندێك بە ئۆطرار ناویان بردوە : اسم مدينة حصينة وولاية واسعة في أول حدود الترك بما وراء النهر على نهر سيحون قرب فاراب، وبعضهم يقول: أترار معجم البلدان (١/ ٢١٨).

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ٦ .

(٢) تاريخ فاتح العالم علاء الدين الجويني. لاپەرە ١٠٨

(٣) الدولة الخوارزمية والمغول حافظ احمد حمدي، لاپەڕە ٨٥

زۆریـان پێبـوە، بـۆیە دەکـرێ بڵێـین ئەو سـێ کەسـە سەرپەرشـتی و گەورە بازرگـانی ئەو کـاروانە بـوینە، ئەوانەی تـر هەنـدێکیان وەکـو پاسـەوان و هەندێکی تریش لە بازرگانە بچوکەکان و خزمەتکارەکان بوینە.

هەمـوو ئەوانە پـێکەوە، گەیشـتونەتە (ئـۆترار) و (یەنـال خـان)ی حـاکمی ئۆترار خاوەن سوپایەکی بیست هەزار کەسی بـوو لەو شـارە، کە چاوی بە پـارەو کـاڵا گـران بەهاکـانی ئەو بازرگانـانە دەکەوێ تەمـاحی تێـدەکاو، نامەیەك دەنێرێ بۆ (خەواریزم شاە) و دەڵێ: چەند سیخورەکی جەنگیزخان لەبەرگی بازرگان هاتونەتە شارەکەی ئیمە (ئۆترار) ئەوانە بازرگـان نینە سیـخورن کەبەتەنها دەبـن لەگەڵ ئەو خەڵـکە، دەیـان ترسـێنن و پێیـان دەڵێن خەڵکینە ئێوە نازانن چ سوپایەکی گەورە بەڕێوەیە بۆ ئێرە (مەبەسـت پێـی سوپاکەی جەنگیزخانە) یەنال خان (خەواریزم شاە) وا حـاڵی دەکـا، کەئەوانە هـاتون تەنهـا بـۆ ترسـاندنی ئەو خەڵـکە و زانیـاری لەسـەر مەمـلەکەت و سوپای (خەوارزیم شاە) بۆ جەنگیزخان دەنێرن، دیارە کە ئەو نامەیە دەگاتە (خەواریزم شاە) فەرمانی دەستگیر کردنـی ئەو بازرگانـانە دەدا، یەنـال خـان بەگرتنیان ناوەستێ و بازرگانەکان دەکوژێ، ئەو پارەو کاڵایانەی پێیـان بـوو هەمـــوی زەوت دەکـــا.[١] لەســـەرچاوەکان زۆر جـــار دەگـــوترێ (کۆمەڵکـــوژیەکەی بازرگانەکـــان) واتە هەر هەمـــوو ئەوەی لەگەڵ ئەو کـاروانە بـوون هەمویـان دەکـوژرێن تەنهـا یەك کەس ڕزگـاری دەبـێ و

---

(١) سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، لاپەڕە ٨٦

هەواڵەکە دەگەیەنێتە (جەنگیزخان)، کەجەنگیزخان هەواڵی کوشتنی تەواوی بازرگانەکان دەبیستێ زۆری پێتێك دەچێ و لەهەندێك سەرچاوە هاتوە، خەفەتەکەی ئەوەندە گەورە دەبێ بۆ چەند ڕۆژێك ناتوانێ بخەوێ، لێرە هەندیك لەسەر چاوەکان دەڵێن: جەنگیزخان بەرلەوەی هیچ بڕیارێك بدات دەچێتە سەر گردێك و سێ ڕۆژ دەمێنێتەوە ئینجا بڕیار دەدا و دیسان هەوڵێکی تری دبلۆماسی دەدا بۆ کۆنترۆڵکردنی حاڵەتەکە، وەفدێك دەنێرێ پێکهاتبوون لە(٣)کەس، بەرپرسی وەفدەکە کەسێکی موسڵمان بوو کوڕی یەکێك لەسەرکردە سەربازییەکانی باوکی سوڵتان خەواریزم شاە بووە، ئەو موسڵمانە لەڕیزی تەتارەکان بووە بەناوی (ابن کفرج) لەگەڵ دوو کەسی تری مەغۆلی کەنامەی (جەنگیزخان)یان پێیە نامەکەی جەنگیزخان دەخوێیننەوە و بە خەواریزم شاە دەڵێ: أنك قد أعطيت خطك ويدك بالامان للتجار وان لاتتعرض الى احد منهم، فغدرت ونكثت، والغدر قبيح ومن سلطان الاسلام اقبح، فان كنت تزعم ان الذي ارتكبه ينال خان كان من غير امر صدر منك فسلم ينال خان الي لاجازيه على مافعل حقنا للدماء وتسكينا للدهماء، والا فأذن بحرب ترخص فيها غوالي الارواح وتتعضد معها عوامل الرماح) [١]جەنگیزخان لەڕێی ئەو وەفدەوە نیگەرانی خۆی دەردەبڕێ و بە خەواریزم شاە دەڵێ: تۆبەڵێنت دا کەدەست بۆ ئەو بازرگانانە درێژ نەکەی و سەلامەتی ئەوان بپارێزی بەڵێن شکاندن غەدرە و زۆر

---

(١) سيرة السلطان جلال الدين منكبرتی، لاپەڕە ٨٧.

ناشـرینە لە سـوڵتانی ئیسـلام هەر عەیبەیەکـی یەکجـار گەورەیە، ئەگەر ڕاسـتە کوشـتنی ئەو ئەو بازرگانـانە بەفەرمـانی تـۆ نەبـوە (ینـال خـان) حاکمی ئۆترارِ کردویەتی ئەوا (ینال خان)مان ڕادەست بکەو تۆڵەی ئەو بازرگانانەی لێدەسەنینەوە ئەگەر ئەوەش نەکەی چاوەڕوانی جەنگێکی زۆر گەورەبە ئەوەی نرخی تێدا نەبێ ڕۆحە.

لێرەدا خەواریزم شاە دەکەوێتە هەڵوێستێکی یەکجار ناخۆش، ئەو ناتوانێ یەنـال خـان تەسـلیم بە جەنگیزخـان بکـا لەبەر ئەوەی زۆربەی سـەرکردە سـەربازییەکان لە عەشیرەتی ینـال خـان بـوون کەدەکەنە خـاڵوانی خەواریـزم شـاە[1] بـۆیە هەنگـاوێکی زۆر نـاحەکیم و نـاعـاقلانەی تـر دەهـاوێ ئەویـش کوشتنی وەفدەکەی جەنگیزخانە، کە لەعورفی سیاسی ئەو کـاتیش نێردراو نـاکوژرێ، هەتـا پێغەمـبەری خـوا صـلى الله عليـه وسـلم وەفـدەکەی مسـیلمەی درۆزنـی نەکوشـت فەرمـوی: وَاللهِ لَـوْلا أَنَّ الرُّسُـلَ لا تُقْتَـلُ لَضَـرَبْتُ أَعْنَاقَكُمَـا.[2] پێغەمـبەری خـوا (صـلى الله عليـه وسـلم) وەفـدو نـوێنەری موسـەیلەمەی درۆزنـی نەکوشـتوە، خەواریـزم شـاە بە چ مافێك دەست بـۆ وەفـدی دانوسـاندنی مەغـۆل درێـژ دەکـات و دەیـانکوژێ؟ بـۆیە بەداخەوە هەندێ کتێب لەو بوارەوە دەخوێنیتەوە جێی مەخابنە بەهانە بۆ کوشتنی ئەو وەفـدە دێینـنەوە یـان بەهـانە بـۆ کوشـتنی بازرگانەکـان دەهێنـنەوە و دەڵـێن

(١) سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، لاپەڕە ٨٨ .
(٢) مسند أحمد الرسالة (٢٥/ ٣٦٦)

ئەوانە سیخوریان کردوە بۆ جەنگیزخان، ئەو ڕووداوانە دەبەنە چوار چێوەی ململانێی کوفر و ئیمان، بەڵام کە ڕوداوەکە دەخوێنیتەوە لەخودی سەرچاوەکان بەتایبەت لەکتێبەکەی سیرة السلطان جلال الدین منکبرتی، کە تا دوا نەفەس لەگەڵ سوڵتان جەلالەدین بووە، لەو کتێبە دەردەکەوێ بەڵێ (جەنگیزخان) تاغوت و ستەمکار بووە، بەڵام دەستپێکردنی جەنگەکە هۆکارەکەی سیاسەتە نا ئیسلامی و ناحەکیم و ناعەقلانییەکەی (خواریزم شاه) بوو، جەنگیزخان چەندە تاوانبارە لەوەی بەسەر جیهانی ئیسلامی هێنا ئەوەندەش خواریزم شاه تاوانبارە کە ئوممەتێکی کردە قوربانی شەهوەت و ماڵی دونیا، کەدواتریش لە گفتوگۆیەك لەسەر کتێبەکەی (راغیبی سەرجانی) زیاتر درێژە بەو بابەتە دەدەین، کەوابوو (خەواریزم شاه) وەفدەکەی (جەنگیزخان)ی کوشت کە بۆ دانوساندن ڕەوانەی کردبوو، بەو هەڵوێستەشی هیچ نەفەسێکی نەهێشت بۆ دۆزینەوەی دەرچەیەکی ئاشتیانە لەو کێشەگەورەیە، کەدواتر نەك هەر خۆی و بنەماڵەکەی، بەڵکو ئەو ئوممەتە باجی حەماقەتی ئەو حاکمەیان دا.

چەند تێبینی و سەرنجێك لەسەر كتێب و وتارەكانی راغب السرجانی

مێژووی ئوممەتی ئیسلام مێژوویەكی قوڵە بەقوڵایی زەمەن و سەرەتای ئەو مێژووە لەگەڵ هاتنی پێغەمبەری خۆشەویستمان (صلی الله علیه وسلم) دەستپێناكات، بەڵكو لەگەڵ هاتنی ئادەم علی نبینا وعلیه الصلاة والسلام دەستی پێكردووە، هیچ ئومەتێكیش خاوەن مێژوویەكی ڕاست نیە وەك مێژووی ئومەتی ئیسلام خوای پەروەردگار، باسی بەسەرهاتی پێغەمبەران و ڕووخانی ژیاروو عاقیبەی كوفرو میحنەت و خۆڕاگری بڕوادارانی كردووە لەقورئانی پیرۆز، كە بێگومان ئەوانە هەمووی زادەی بەردەوامی ڕێیەو پەندو عیبرەت لەهەڵەكان و سوود وەرگرتن لە هەنگاوە ڕاستەكانە، لەدوای تەواو دابەزینی قورئان و وەفاتی پێغەمبەری خۆشەویستمان (صلی الله علیه وسلم)، دیسان مێژووی ئیسلام تایبەتمەندی خۆی هەیەو ڕووداوەكان دەستی پاك و دڵی پڕ لەباوەڕ بە ئەمانەتەوە نەقڵی كردوون مێژووەكەی ئیمام الطبری و، ئیمام ابن كەثیرو، امام ابن الاثیر و، مەقریزی و، ابن خەلەكان و.. بەڵگەی زیندوون لەسەر ئەو ڕاستییە.

یەكێك لەو ڕووداوە دڵ تەزێنانەی كە مێژووی ئیسلامی تۆماری كردووە هێرشەكەی جەنگیزخانە، هێرشی جەنگیزخان بۆ سەر جیهانی ئیسلامی كارەساتێكی گەورە بوو سەرەڕای ڕق و قینی ئەهلی كوفر دژ بەجیهانی

ئیسلامی، هەڵەی حاکمێکی نا حەکیمیش ڕێخۆشکەری ئەو هێرشە بوو. ڕووداوەکە ئەوەندە دڵتەزێنە ئیمام ابن الاثیر ڕەحمەتی خوای لێبێ بۆچەند ساڵێك قەڵەمی داناوە و نەیتوانیوە باسی ئەو ڕووداوە بکات، بۆیە دەفەرموێ: لقد بقيت عدة سنين معرضاً عن ذكر هذه الحادثة استعظاماً لها، كارهاً لذكرها، فأنا أقدم إليه رجلاً وأؤخر أخرى، فمن الذي يسهل عله أن يكتب نعي الإسلام والمسلمين، ومن الذي يهون عليه ذكر ذلك؟ فيا ليت أمي لم تلدني، ويا ليتني مت قبل حدوثها وكنت نسياً منسياً، إلا أني حثني جماعة من الأصدقاء على تسطيرها وأنا متوقف، ثم رأيت أن ترك ذلك لا يجدي نفعاً، فنقول: عمت الخلائق، وخصت المسلمين، فلو قال قائل: إن العالم مذ خلق الله سبحانه وتعالى آدم، وإلى الآن، لم يبتلوا بمثلها" لكان صادقاً، فإن التواريخ لم تتضمن ما يقاربها ولا ما يدانيها)[1] ئەوە قسەکانی ئیمام ابن الاثیرە، کە ئەو ئیمامە بەڕێزە لەساڵی (٦٣٠) کۆچی وەفاتی کردوە، واتە کەوتن و گرتنی بەغدای نەدیوە کە لەساڵی (٦٥٦) ڕوویدا ئاخۆ ئەگەر گرتنی بەغدای بدیتبا دەبا چی بووتبا؟!

لەو ڕۆژگارەماندا جێی دڵخۆشی یە کەسانێك هەبن خەریکی لێکۆڵینەوەی مێژووی ئیسلامی بن بەئینصافەوە باس لەڕووداوەکان بکەن، پەند لەهەڵەکان وەرگیرێ و سوودمەندیش بین بە هەنگاوە ڕاستەکان.

---

(١)الكامل في التاريخ ٣٠٤/٥

(راغب السرجاني) یەکێکە لەو بەرێزانەی باسی ڕووداوەکەی تەتاری کردووە، خەڵکێکی زۆریش گوێبیستی وتارەکانین، کتێبەکەشی (قصة التتار من البداية الى عين جالوت) ڕەواجێکی زۆری هەیە، بەڵام کەماڵ تەنها بۆ کتێبی خوای پەروەردگارە سبحانە وتعالی وە تەنها کتێبەکەی ئەو بێهەڵەیە، (راغب السرجاني) لەکتێبەکەی دەربارەی کوشتنی بازرگانەکان لەلایەن خەوارزم شاو و دەربارەی هۆکاری هێرشەکەی جەنگیزخان دەڵێ:

وكان جنكيزخان في شبه اتفاق مع ملك خوارزم (محمد بن خوارزم شاه) على حسن الجوار، ومع ذلك فلم يكن جنكيزخان من أولئك الذين يهتمون بعقودهم، أو يحترمون اتفاقياتهم، ولكنه عقد هذا الاتفاق مع ملك خوارزم ليؤمّن ظهره إلى أن يستتب له الأمر في شرق آسيا، أما وقد استقرت الأوضاع في منطقة الصين ومنغوليا، فقد حان وقت التوسع غرباً في أملاك الدولة الإسلامية!..)

واتە: جەنگیزخان لە نیمچە پەیمانێك دابوو لەگەڵ خەوارزم شاە گەرچی جەنگیزخان لەو کەسانە نەبوون کە پەیمان بپارێزن، بەڵام ئەو پەیمانەی بۆ ئەوە بوو تاکێشەکانی تری چارەسەرکات دوای یەکلاکردنەوەی کێشەکانی ناوچەی چین و مەنغولیا کاتی ئەوە هات ڕوو بکاتە وڵاتە ئیسلامییەکان، واتە جەنگیزخان بەدوای بەهانەیەك گەڕاوە بۆ هێرش کردنە سەر وڵاتە ئیسلامییەکان و پەیمانەکەی بشکێنێ.

هەروەها دەڵێ: ولكن.. حتى تكون الحرب مقنعة لكلا الطرفين، لابد من وجود سبب يدعو إلى الحرب، وإلى الادعاء بأن الاتفاقيات لم تعد سارية، وقد

بحث "جنكيزخان " عن سبب مناسب، ولكنه لم يجد... ولكن - سبحان الله - لقد حدث أمر مفاجئ بغير إعداد من جنكيزخان!!.. وهذا الأمر المفاجئ يصلح أن يكون سبباً مقنعاً للحرب.. نعم، لقد جاء هذا السبب مبكراً بالنسبة لإعداد جنكيزخان ولرغبته، ولكن لا مانع من استغلاله... ولا مانع أيضاً من تقديم بعض الخطوات في خطة الحرب، وتأخير بعض الخطوات الأخرى..) بەڵام بۆئەوەی جەنگ جێی قەناعەتی هەردوو لابێ دەبێ هۆکارێك هەبێت لەسەر ئەوەی کە پەیمانەکان هیچ ڕێزێکی نەماوە، جەنگیزخان گەڕا بەدوای هۆکارێك، بەڵام نەیدۆزیەوە... بەڵام لەپڕو کارێکی چاوەڕوان نەکراو، هاتە پێش بەبێ ئەوەی جەنگیزخان دەستی تیا هەبێ، ئەو کارە چاوەڕوان نەکراوە دەشێ ببێتە مایەی شەڕێکی موقنیع... بەڵێ ئەو هۆکارە خۆی هێنا پێشەوە گەرچی زوو بوو لەهاوکێشەکەی جەنگیزخان، بەڵام ئەوە نەبووە مایەی ئەوەی ئەو هەلە نەقۆزێتەوە. ئینجا دەڵێ: (ما هي الذريعة التي دخل بها "جنكيزخان " أرض خوارزم شاه؟! لقد ذهبت مجموعة من تجار المغول إلى مدينة "أوترار " الإسلامية في مملكة خوارزم شاه.. ولما رآهم حاكم المدينة المسلم، أمسك بهم وقتلهم...!) بەڵام ئەو بەهانەیە چ بوو کە جەنگیزخان پێی هاتە خاکی خەوارزم شاه، چەند بازرگانێکی مەغۆل هاتنە شاری أوترار (otrar)، حاکمی ئەو شارە چاوی بەو بازرگانانە کەوت گرتیانی و کوشتنی، ئینجا دەڵێ: (أما عن سبب قتلهم.. فقد اختلف المؤرخون في تفسير هذه الحادثة: فمنهم من يقول: إن هؤلاء ما كانوا إلا

جواسيس أرسلهم جنكيزخان للتجسس على الدولة الإسلامية أو لاستفزازها، ولذلك قتلهم حاكم مدينة أوترار..). دەربارەی هۆکاری کوشتنیان مێژوونوسان چەند بۆچونێکی جیاوازیان دەربارەی ئەو ڕوداوە هەیە، هەندێك لەمێژوونوسان دەڵێن ئەوانە سیخوڕ بوون و جەنگیزخان بۆ سیخوڕی لەسەر دەوڵەتی ئیسلامی ڕەوانەی کردبوون هەر لەبەر ئەوەش بوو حاکمی شاری ئۆترار کوشتنی. (ومنهم من يقول: إن هذا كان عمداً كنوع من الرد على عمليات للسلب والنهب قام بها التتار في بلاد ما وراء النهر، وهي بلاد خوارزمية مسلمة..) هەندێکیش دەڵێن: ئەوە وەك وەڵامێکی ئەو کردەوە دزین و فەرهودیە بوو کە تەتارییەکان پێی هەڵدەستان... ومنهم من يقول: إن هذا كان فعلاً متعمداً بقصد استثارة التتار للحرب، ليدخل خوارزم شاه بعد ذلك منطقة تركستان، والتي هي في ملك التتار آنذاك.. وإن كان هذا الرأي مستبعداً" لأن "محمد بن خوارزم شاه " لم تكن له أطماع تذكر في أرض التتار.. هەندێکش دەڵێن ئەو کارە بۆ ئەوەبوو تەتارییەکان بکێشێتە نێو شەڕ، تاوەکو خەوارزم شاه بچێتە ناوچەی تورکستان کە ئەوکات لەژێر دەسەڵاتی تەتارەکان بوو گەرچی ئەو بۆچونە دوورە لەبەر ئەوەی (محمدخوارزم شاه)هیچ تەماعێکی لە خاکی تەتارەکان نەبوو .. وكل ما كان يريده هو العهد على بقاء كل فريق في مملكته دون تعدّ على الآخر... ئەوەی دەیویست پابەندبوونی هەردوو لابوو بەپەیمانەکە و بەبێ دەستدرێژی کردن بۆسەر خاکی ئەوەی تر.. ومنهم من قال: إن خوارزم شاه طمع في أموال التجار

فقتلهم لأجلها.. كل هذه احتمالات واردة، لكن المهم في النهاية أن التجار (أو الجواسيس) قد قُتلوا.. وە هەشە دەڵێ: خەوارزم شاە تەماعی لەماڵی بازرگانەکان کرد و کوشتنی، هەموو ئەو ئەگەرانە لەئارادایە، بەڵام ئەوەی گرنگە بازرگانەکان یان سیخورەکان کوژران.

ئەو قسانە لەبەرئەوەی بێ سەرچاوەن دکتۆر(الصلابي یش هەر هەمان قسان دەکا، بەڵام ئاماژەی بەهیچ سەرچاوەیەك نەکردووە، بەڵکو ئاماژەی تەنها بە نوسینەکەی (راغب السرجاني) کردووە[1].

لێرەدا دەڵێین: مێژوونوسانی ئیسلام خەڵکی ڕاستگۆو لەخوا ترس و شارەزای دین بووینە بە ئەمانەت سەیری ڕووداوەکانیان کردوەو وەکو خۆی گێراویانەتەوە نەوەك ڕووداوەکان بخەنە چوارچێوەی فیکرو تەسەوری خۆیان، ئەوان کوفریان ناسیوە، بەڵام بوختانیان بۆ کوفر هەڵنەبەستاوە هەمیشە: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (٨))[2]. لەبەر چاو بووە.ئەوەش گەورەترین تایبەتمەندی مێژووی ئیسلامییە، سەرچاوەکان دەڵێن: خەوارزم شاە تاوانبار بوو ئەویش دەستی سەرەکی هەبوو لە هەڵگیرسانی فیتنەکە بۆیە گرنگە گەشتێك بکەین بەسەرچاوەکاندا.

---

(١) بڕوانە کتێبی : المغول(التتار)بين الانتشار والإنكسار، لاپەڕە ٨٧.
(٢) المائدة: ٨.

یەکەم: البداية والنهاية:

(...وسبب دخولهم نهر جيحون أن جنكزخان بعث تجارا له ومعهم أموال كثيرة إلى بلاد خوارزم شاه يبتضعون له ثيابا للكسوة، فكتب نائبها إلى خوارزم شاه يذكر له ما معهم من كثرة الاموال، فأرسل إليه بأن يقتلهم ويأخذ ما معهم، ففعل ذلك، فلما بلغ جنكزخان خبرهم أرسل يتهدد خوارزم شاه، ولم يكن ما فعله خوارزم شاه فعلا جيدا، فلما تهدده أشار من أشار على خوارزم شاه بالمسير إليهم، فسار إليهم وهم في شغل شاغل بقتال كشلي خان).

واتە: هۆکاری پەڕینەوەیان لەڕووباری جیحون ئەوەبوو جەنگیزخان چەند بازرگانێکی بەپارەیەکی یەکجار زۆر ڕەوانەی وڵاتی خەوارزم شاه کردبوو، یەکێك لەحاکمی وڵاتەکانی خەوارزم شاه چاو دەبڕێتە پارەکانیان نامەیەك دەنێرێ بۆ خەوارزم شاه باسی زۆری ئەو ماڵە دەکات کە لەگەڵیانە، ئەویش دەڵێ: بیانکوژن و ماڵەکانیشیان ببەن ئەوەبوو بازرگانەکان دەکوژرێن، کە هەواڵەکە دەکاتە جەنگیزخان خەڵکێك دەنێرێتە لای خەوارزم شاه و هەڕەشەی لێدەکا، ئیمام (ابن كثير) ڕەحمەتی خوای لێبێ دەفەرموێ: (ولم يكن ما فعله خوارزم شاه فعلا جيدا) ئەوەی خەوارزم شاه کردی شتێکی باش نەبوو.

ئینجا خەوارزم شاه بەوەندە ناوەستێ لەوکاتەی جەنگیزخان خەریکی شەڕی (كشلي خان) بوو خەوارزم شاه هێرش دەکاتە سەریان و لەشەڕێکی

چـوار ڕۆژیـدا کـە نزیکـەی (٢٠٠٠٠) موسـڵمان شـەهید دەکـرێن و دوو ئەوەنـدەش تـەتارەکان دەکـوژرێن و شـەڕەکە هەنـدە خوێنـاوی بـوو، ئەسـپ هەڵدەخلیسکا لەسەر خوێن، دوای ئەو شەڕە چوار ڕۆژییە، سوپای هەردوو لا دەکشێنەوەو خەوارزم شاە خۆی لە بوخارا و سەمەرقەند قایم دەکا.

لێرەدا ئیمام (ابن کثیر) زۆر بەڕاشکاوی باسی هۆکاری شەڕەکە دەکاو هۆکـاری پەڕینـەوەی سـوپاکەی جـەنگیزخان دەداتـە پـاڵ کوشـتنی بازرگانەکان.

ئنجا ئیمام (ابن کثیر) ڕەزاو ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ کە دێتە سەر باسی مردنی جەنگیزخان دەفەرموێ: ولكن كان البداءة من خوارزم شاه، فإنه لما أرسل جنكيزخان تجارا من جهته معهم بضائع كثيرة من بلاده فانتهوا إلى إيران فقتلهم نائبها من جهة خوارزم شاه، وهو والد زوجة كشلي خان، وأخذ جميع ما كان معهم، فأرسل جنكيزخان إلى خوارزم شاه يستعلمه هل وقع هذا الامر عن رضى منه أو أنه لا يعلم به، فأنكره وقال له فيما أرسل إليه: من المعهود من الملوك أن التجار لا يقتلون لانهم عمارة الاقاليم، وهم الذين يحملون إلى الملوك ما فيه التحف والاشياء النفيسة، ثم إن هؤلاء التجار كانوا على دينك فقتلهم نائبك، فإن كان أمرا أمرت به طلبنا بدمائهم، وإلا فأنت تنكره وتقتص من نائبك.

(فلما سمع خوارزم شاه ذلك من رسول جنكيزخان لم يكن له جواب سوى أنه أمر بضرب عنقه فأساء التدبير، وقد كان خرف وكبرت سنه، وقد ورد

الحديث " اتركوا الترك ما تركوكم " فلما بلغ ذلك جنكيزخان تجهز لقتاله وأخذ بلاده، فكان بقدر الله تعالى ما كان من الامور التي لم يسمع بأغرب منها ولا أبشع) [١].واتە: دەستپێك لە خەوارزم شاە بوو کە جەنگیزخان بازرگانەکان ڕەوانەی وڵاتی خەواریزم شاە دەکا بەماڵێکی زۆر دەگەنە ئێران، والی ئەو وڵاتە دەیانکوژێ والی ئەو وڵاتە باوکی خێزانی (کشلی خان) بوو کشلي خان یەکێك بوو لە دوژمنەکانی جەنگیزخان هەموو ماڵەکانیان دەبا. ئینجا جەنگیزخان نێرراو دەنێرێتە لای خەوارزم شاە داوا دەکاو دەیەوێ بزانێ ئەوەی ئەنجام درا بەرەزامەندی ئەو بووە یا لێی بێئاگابووە و پێی دەڵێ: لەعادەتی مەلیکەکان کە بازرگان ناکوژن لەبەر ئەوەی ئەوان وڵات ئاوەدان دەکەنەوە و ئەوانیشن شتی بەهاو بەنرخ دەگەینە مەلیکەکان، ئینجا ئەو بازرگانانە لەسەر ئاینی ئێوە بوون جێگرەکەی تۆ ئەوانی کوشتووە، گەر بەفەرمانی تۆ بووە ئەوا داوای خوێنەکەیان دەکەین، گەر نا ئەوا نارەزایی خۆت دەربڕەو تۆڵە لەجێگرەکەت وەرگرە.

کە خەوارزم شاە گوێ بیستی ئەو قسانە دەبێ وەڵامەکەی فەرمانکردنبوو بە کوشتنی نێرراوەکەی جەنگیزخان.

ئینجا لێرەش (راغب السرجاني) هەڵەیەکی تر دەکا و دەڵێ: ووصل النبأ إلى جنكيزخان، فأرسل رسالة إلى "محمد بن خوارزم شاه " يطلب منه تسليم القتلة إليه حتى يحاكمهم بنفسه، ولكن "محمد بن خوارزم شاه " اعتبر ذلك

---

(١) البداية والنهاية ١٣/١٣٩.

تعدياً على سيادة البلاد المسلمة" فهو لا يسلم مجرماً مسلماً ليحاكم في بلدة أخرى بشريعة أخرى..غير أنه قال: إنه سيحاكمهم في بلاده.. فإن ثبت بعد التحقيق أنهم مخطئون عاقبهم في بلاده بالقانون السائد فيها وهو الشريعة الإسلامية..)

(وهذا الكلام وإن كان منطقياً ومقبولاً في كل بقاع الأرض إلا أنه بالطبع لم يكن مقنعاً لجنكيزخان.. أو قل: إن جنكيزخان لم يكن يرغب في الاقتناع" فليس المجال مجال حجة أوبرهان أو دليل.. حقيقة الأمر أن جنكيزخان قد أعد لغزو بلاد المسلمين خططا مسبقة.. ولن يعطلها شيء.. وإنما كان يبحث فقط عن علة مناسبة، أو شبه مناسبة، وقد وجد في هذا الأمر العلة التي كان يريدها...)

واتە: دوای ئەوەی هەواڵی کوشتنی بازرگانەکان دەگاتە جەنگیزخان نوێنەری دەنێرێتە لای خەوارزم شاە و داوای تەسلیم کردنی بکوژان دەکا تا خۆی دادگاییان بکا، بەڵام خەوارزم شاە ئەوە بەدەستدرێژی کردنە سەر سەروەری وڵاتی ئیسلام دەزانێ، ئەو تاوانبارێکی موسڵمان تەسلیم ناکا تاوەکو لەوڵاتێکی ترو بەشەریعەتێکی تر دادگای بکرێ، بەڵام ئەو وتی خۆی لەوڵاتی خۆی دادگاییان دەکا، دوای لێکۆڵینەوە لەگەڵیان و دەرکەوت تاوانبارن ئەوا ئەو کات لەوڵاتی خۆی دادگایان دەکا بەیاسای ئەو وڵاتە کە شەریعەتی ئیسلامە.

جا ئەوەی سەیرە لێرەدا (راغب السرجاني) ئەو قسانەی لەکوێ هێناوە لەکام سەرچاوە ئاخر ئیمام (ابن كثير) زۆر بەڕاشکاوی دەفەرموێ:

(جـەنگیزخان لـەڕێی نوێنەرەکەیـەوە بەخـەوارزم شـاه دەڵـێ کوشـتنی بازرگانەکان گەر بەفەرمانی تۆ بووە ئەوا داوای خوێنەکەیان دەکەم گەر بەفەرمانی تۆش نەبووە ئەوا خۆت تۆڵەکەیان لە جێگرەکەت بسەنەوە... فـإن کـان أمـرا أمـرت بـه طلبنـا بـدمائهم، وإلا فأنـت تنکـره وتقـتص مـن نائبك... ئینجا خەوارزم شاه بەڕاستی ئەو کەسە نەبووە کە ئامادەنەبێ موسڵمانێك تەسلیم بە غەیرە موسڵمان بکاو موڵکی خۆی لەسەر دابنێ، مێژووی خەوارزم شاه پڕە لەکوشتنی موسڵمان لەپێناو ڕاگرتن و بەردەوامی و فراوانکردنی حوکم و دەوڵەتەکەی، ئاخر ئەوە خەوارزم شاه بوو بەهێزێکی گەورەوە بەڕێکەت بۆ ڕوخاندنی خیلافەتی ئیسلامی و حوکمی خۆی بگەینێتە بەغدا، بەڵام بەهۆی سەختی کەش و هەواو بارینی بەفرو بارانێکی زۆر نەیتوانی پیلانەکەی بهێنێتە دی و سوپاکەی تێکشکا و گەڕایەوە شوێنی خۆی، ئینجا خەواریزم شاه خودی خۆی بە هێزێکی وەسەنی خیتائییەکان گەیشتە سەر حوکم واتە ئەوەی راغبی سرجانی دەڵێ: زۆر دورە لە ڕاستی ئەو بەنەفەسێکی بانگخوازانە ڕووداوە مێژووییەکە دەخوێنێتەوە، هەروەها دەڵێین لەعنەتی خوای گەورە لە جەنگیزخان بێت خوێنی هەزارا موسڵمانی ڕشت و هەزارا ئافرەتی موسڵمانی بە کەنیزە بردو هەزاران شارو گوندی موسڵمانانی کاوڵ کرد، سەرەڕای ئەوەش هیچ بوختانی بۆ هەڵنابەستین و نامانەوێ مێژووی ئیسلامی ڕەسەنایەتی خۆی لەدەست بدات و ئیمامەکان چۆن باسی ڕووداوەکانیان کردووە ئێمەش وای دەگەیەنین.

دووەم: تاريخ الإسلام للإمام الذهبي:

خوارزم شاه ورُسل جنكيز خان:

وفيها عاد السلطان خوارزم شاه محمد إلى نيسابور، وأقام بها مدة وقد بلغه أن التتار خذلهم الله تعالى قاصدون مملكة ما وراء النهر، وجاءه من جنكس خان رسلٌ وهو محمود الخوارزمي، وخواجا علي البخاري، ومعهم من طرف هدايا الترك من المسك وغيره، والرسالة تشتمل على التهنئة بسلامة خوارزم شاه، ويطلب منه المسالمة والهدنة، وقال: إن الخان الأعظم يسلم عليك ويقول: ليس يخفى علي عظم شأنك، وما بلغت من سُلطانك، ونفوذ حكمك على الأقاليم، وأرى مسالمتك من جملة الواجبات، وأنت عندي مثل أعز أولادي، وغير خاف عنك أنني ملكت الصين، أنت أخبرُ الناس ببلادي، وإنها مثارات العساكر والخيول، ومعادن الذهب والفضة، وفيها كفاية عن طلب غيرها، فإن رأيت أن نعقد بيننا المودة، وتأمر التجار بالسفر لتعم المصلحتين فعلت) واتە: دوای ئەوەی خەوارزم شاە دەگەڕێتەوە نەیسابورر ماوەیەك لەوێ دەبێت هەواڵی ئەوەی پێدەگا تەتارەکان - خوا ڕیسوایان کات- مەخسەدیان وڵاتی ئەو دیوی ڕوبارەو نوێنەری جەنگیزخانیش دێنە لای کە ناویان (مەحمود الخوارزمی و خەواجا علی البخاری) بوون دیاری جۆراوجۆریان پێبوو و نامەیەکی جەنگیزخانیان پێبوو بەخێرهاتنەوەی خەوارزم شاە دەکات و دەڵێ: لای من شاردراوە نییە گەورەیی تۆ و فراوانی دەسەڵاتت بەسەر دەوروبەرت وا دەبینم ئاشتی لەگەڵ تۆ واجیبە تۆش لای من وەکو عەزیزترین

منداڵەکانمی، لای تۆش شاردراوە نیە کە من بووم بەخاوەنی چین ئەتۆش شارەزای وڵاتی منی کانگای سەرباز و ئەسپ و کانزاو ئاڵتون وزیوە، وڵاتی من بایی ئەوەی تیایە کە ڕوونەکەمە وڵاتی تر، گەر پێت چاکبێ دەبا پەیوەندی تەبایی لە نێوانمان ببەستین و ڕێ بە بازرگانەکان بدەین تا بەرژەوەندی هەردووولامان بگرێتەوە.

خەوارزم شاە کە گوێ بیستی ئەو قسانەی جەنگیزخان دەبێ، مەحمودی خەوارزمی بانگ دەکاو دیاریەکی بەنرخی پێشکەش دەکا و پێی دەڵێ: ئەتۆ لە ئێمەی و دەبێت پشتگیریمان لێبکەی، داوای لێدەکات ببێ بەچاوی ئەو بەسەر جەنگیزخان ئینجا پێی دەڵێ: (اصدقني أجنكز خان ملك طمغاج الصين قال: نعم. فقال: ما ترى في المصلحة قال الاتفاق) ڕاستبە لەگەڵم جەنگیزخان موڵکی چینی گرتە دەست؟ ئەویش دەڵێ بەڵێ، خەوارزم شاە دەڵێ: چی بەباش دەزانی؟ ئەویش دەڵێ پێکهاتن، خەوارزم شاە ڕازی دەبێ و پەیمان دەبەستن و جەنگیزخانیش دڵی بەو هەڵوێستە خۆش دەبێ و حاڵەتەکە وادەمێنێ تاوەکو بازرگانەکانی جەنگیزخان دەگەنە وڵاتی خەوارزم شاە.

لێرە مێژوو نووسەکان لەسەر ژمارەی بازرگانەکان و پەیوەندی ئەو حاکمەی کە ئەو بازرگانانە دەکوژێ چەند بۆچونێکی جیاوازیان هەیە لێرە ئیمام (الذهبي) دەفەرموێ: (وکان خال السلطان خوارزم شاه ینوب علی بلاد ما وراء النهر، ومعه عشرون ألف فارس، فشرهت نفسه إلى أموال التجار

وكاتب السلطان يقول: إن هؤلاء القوم قد جاؤوا بزي التجار، وما قصدهم إلا إفساد الحال وأن يجسوا البلاد، فإن أذنت لي فيهم. فأذن له بالاحتياط عليه. وقبض عليهم، واصطفى أموالهم).

واته: خاڵی سوڵتان خەوارزم شاه حاكمی وڵاتی ئەو دیوی ڕووبار بوو (٢٠٠٠٠) سوارچاكی هەبوو، چاوی بڕییە ماڵی بازرگانەكان و بۆ خەوارزم شاهی نوسی ئەوانە بەبەرگی بازرگانی هاتوون، بەڵام لەڕاستیدا مەبەستیان سیخوریە بەسەر وڵات. خەوارزم شاه ڕێی پێدەداو حاكم بازرگانەكان دەكوژێ و ماڵەكانیشیان دەبا، بێگومان ئەوەش هەڵوێستێكی ناحەكیمانە بووە، ئینجا لەوەش ناحەكیمانە تر، كوشتنی نوێنەرەكانە لەكاتێك فەرموودەی پێغەمبەری خوای لەسەرە كە نوێنەر ناكوژرێن- ابْنِ مَسْعُودٍ- ڕەزاو ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ دەفەرموێ: ان رجلين اتيا رسول الله صلى الله عليه وسلم رسولين لمسيلمة، فقال لهما: اتشهدان انى رسول الله؟ فقالا نشهد ان مسيلمة رسول الله، فقال: لوكنت قاتلا رسولا لضربت أعناقكما) فجرت السنة الا تقتل الرسل.[1]

واته: دوو كەس دێنە خزمەت پێغەمبەری خوا نوێنەر موسەیلەمەی درۆزن بوون، پێغەمبەری خۆشەویست(صلى الله عليه وسلم) دەفەرموێ: شایەتمانی دەدەن كە من پێغەمبەری خوام؟(صلى الله عليه وسلم) ئەوانیش لەوەڵامدا وتیان: شایەتی دەدەین كە موسەیلەمە پێغەمبەری خوایە، ئینجا

(١) التلخيص الحبير فى تخريج احاديث الرافعى الكبير ٥ /٢٦٠

پێغەمبەری خۆشەویستمان(صلى الله عليه وسلم) فەرمووی: گەر نوێنەر بکوژرابان دەمکوشتن، بۆیە؛ ابن مسعود ڕەزای خوای لێبێت، دەفەرموێ: سونەت وایە نوێنەر نەکوژرێن.

بەهەرحاڵ نوێنەری جەنگیزخان دێنە لای خەوارزم شاە پێی دەڵێن: کە تۆ ئەمانت دا بە بازرگانەکان و غەدرت کرد، غەدرکردنیش شتێکی ناشرینە لە سوڵتانی موسڵمانان زۆر ناشرینترە. لەو ڕیوایەتە جەنگیزخان داوا دەکات ئەو حاکمەی کە بازرگانەکانی کوشتووە تەسلیم بەو بکرێ: فإن زعمت أن الذي فعلهُ خالط بغير أمرك، فسلمه إلينا، وإلا فسوف تشاهد مني ما تعرفني به) بەلام خەوارزم شاە نوێنەرەکانیش دەکوژێ، بۆیە ئیمام الذهبی دەفەرموێ: (فحصل عند خوارزم شاه من الرعب ما خامر عقلهُ، فتجلد، وأمر بقتل الرسل، فقتلوا، فيا لها حركة لما هدرت من دماء الإسلام، أجرت بكل نقطة سيلاً من الدم.)[1] وای لەو کارەی کە بەهەر دڵۆپێ جۆگەیێ خوێنی موسڵمانانی ڕشت.

ئابەم شێوەیە ڕووداوەکان دەستپێدەکات و هەروەکو ئیمام (الذهبي) فەرمووی: ئەو کارەی خەوارزم شاە لافاوی خوێنی هەستاند، هەروەها لەکتێبی (تاريخ الخميس فی احوال انفس نفيس) ئیمام حسین کوڕی محمدی کوڕی حەسەنی دیاربەکری بەرگی ٢ لاپەڕە ٤١١، دەفەرمێ: ئەو کاتەی بازرگانەکانی تەتار گەیشتنە مەملەکەتی خوارزم شاە،

(١) تاريخ الإسلام للإمام الذهبي ٤٤ /٢٣.

نوێنەری خەواریزم شاە ستەمی لێکردن و ئەو بازرگانانەی کوشت و پارەو ماڵەکەی بردن، ئەوە بوو جەنگیزخان نوینەری خۆی ناردو هەڕەشەی لە خەواریزم شاە کرد، خەواریزم شاە نوێنەرەکانیشی کوشت ...ئینجا دیاربەکری دەفەرمێ: یالها من فعلة ما کان اقبحها أجرت کل قطرة من دماء الرسل سیلا من الدماء. واتە: بەڕاستی کارێکی ناشرین بوو لەبری هەر دڵۆپێکی خوێنی ئەو نوێنەرانە ڕووبارە خوێنەکی موسڵمانان ڕژا.

لە هەموو ئەو سەرچاوانە خەواریزم شاە تاوانبارە وەکو کتێبی (تاریخ الخلفاء)ی ئیمام (السیوطي)ی و کتێبی (سمط النجوم العوالي في أنباء الأوائل والتوالي، العصامي) بەهەر حاڵ خەوارزم شاە هەڵەبوو لەو کارەی کە کردی، ئەوەش دەبێت دانی پێبنێین گەرچی (راغب السرجاني) هەوڵ دەدات ئەو گومانە لەسەر خەوارزم شا لابدات.

مێژوو تۆمار نەکراوە بۆئەوەی بەهانە بۆ تاوانەکانی دەسەڵات بهێنیرێتەوە، سەرجانی بەئینصافەوە باسی ڕووداوەکان ناکات، وەك مێژوو نوسێك کە ڕاستییەکانی وەکو خۆی تۆمارکردبێ، ئێمە لەبەر چی دەست لەسەر برینەکان دانەنێین و تاوانی خەواریزم شاە نەخرێتە ڕوو بەململانێی (کوفر و ئیمان) تاوانەکانی خەواریزم شاە بشارینەوە، بەڵێ ئێمە دەبێ دان بەوە بنێین کە قۆناغ هەبووە لەمێژووی ئەو ئوممەتە ئاڕاستەی ڕووداوەکان تەنها بە هەوەسی حاکم کراوە نەکە بەمەشورەتی پیاوی عاقڵ و حەکیم .

تێبینی: لەکتێبی تاریخ فاتح العالم علاء الدين الجويني لاپەڕە ١٠٨ باسی خاڵێکی کردوە پێم چاك بوو لێرە باسی بکەم: ئەو دەڵێ کە قافڵەی بازرگانەکان دەگاتە شاری ئۆتراڕ، کەسێك لەگەڵ ئەو قافڵەیە دەبێ ئەو کەسە (هیندی) بووە، حاکمی ئۆتراڕی پێشتر ناسیوە بۆیە هەر بەناوی خۆی بەبێ نازناو بانگیکردوە (ئینال جوق) حاکمی ئۆتراڕیش نازناوی (غایرخان)ی لەخۆ ناوە کە ئەو کەسە هیندیە بەبێ نازناو ناوی ئەو حاکمە دەهێنێ حاکمەکە غرور دەیگرێ بڕیاری دەستگیر کردنی تەواوی قافڵەکە دەداو، دواتر هەواڵ دەنێرێ بۆ خەواریزم شاە ئەویش فەرمان دەکا بەکوشتنی بازرگانەکان، بەهەر حاڵ هەر چۆنەك بێ کوشتنی ئەو بازرگانانە هەڵەیەکی یەکجار گەورەبوو هەر لەبەر ئەوەشە (علاء الدين الجويني) کەباسی کوشتنی ئەو بازرگانانە دەکات دەڵێ: وجرت بحار كثيرة من دمائهم عوضا عن كل قطرة اريقت منهم، وصار قصاص كل شعرة واحدة من رؤسهم مئات الالوف من الرؤس صرعى مبعثرة على مفارق الطرق ودفع في مقابل كل دينار قنطار) لەبری هەر دڵۆپێ خوێنی ئەو بازرگانانە دەریایەك لەخوێن ڕژا، لەجێی تاڵە موێکی سەری ئەو بازرگانانە سەدان هەزار کەس کوژران و لەبری هەر دینارێك دنیایەك پارە وەرگیرا ... هتد .

ڕووداوەکانی دوای کوشتنی نوێنەرەکانی جەنگیزخان

لەو کەسانەی لەگەڵ بازرگانەکان بوون تەنها یەك کەس ڕزگاری دەبێ و هەواڵەکەی دەگەیەنێتە(جەنگیزخان) جەنگیزخان دەچێتەسەر تەپۆڵکەیەك و سێ ڕۆژ بەتەنها دەمێنێتەوە، ئینجا دادەبەزێ و بڕیاری هێرشکردنە سەر دەوڵەتی (خەواریزم شاە) دەدات، سەرەتا جەنگیزخان سوپایەکی نزیکەی (٢٠٠) هەزار کەسی ئامادە دەکات، بەرەو (ئۆتراڕ) دەکەونە ڕێ، دیارە چاکترین و ئازاترین و شارەزاترینی سەربازەکانی هەڵدەبژێرێ، علائەدینی جوەینی دەڵێ: ئەو سوپایەی جەنگیزخان زۆر ئازاو لێهاتو بوون، تیرهاوێژی وایان لەگەڵ بوو باڵندەیان لەئاسمان بەتیر دەخست و ماسیان لە ناو ئاو بەتیر ڕاو دەکرد، زۆریش بەپەرۆش بوون بۆ ئەو جەنگە پەرۆشی ئەو گەنجەی کە بەیانی خۆشەویستەکەی دەگوازێتەوە، دیارە ئەو سوپایە هەر کەدەگاتە سنوری ئۆتراڕ دووسەرکردەی، خواریزم شاە پەیوەندی بە جەنگیزخان دەکەن و دەچنە ڕیزەکانی ئەو، ئالەو کاتە (ینال خان) خۆی ئامادە دەکات و دیواری شارەکە قایم دەکات و دەرگەکانی قەلاکە دادەخەن و چاوەڕوانی، جەنگ دەبن هەندێك لەسەر چاوەکان دەڵێن ئەوەی بۆ (ینال خان) کۆببوەوە لە شاری ئۆتراڕ نزیکەی شەست هەزار کەس بووینەو

سوڵتان خەواریزم شاە دەرگەوانەکەی (حاجب)ی خۆی کەناوی (قراجەخان) بوو بۆ یارمەتی (ینال خان) دەنێرێ، جەنگیزخان شارەکە گەمارۆ دەداو، هەموو سوپاکەشی تەسلیم بەهەردوو کوڕی دەکات و (ئۆتراڕ) گەمارۆ دەدەن و خۆشـــی لەگەڵ ســـوپایەکی گەورە بەڕێـــدەکەوێ بۆشـــاری (بوخارا)[١].

مەغۆلەکـان سـەنتەری بڕیاریـان زۆر بەهێـز بـوو، واتە هـیچ لەسـەرکردە و ســـەربازەکان لە فەرمـــانی جەنگیزخـــان دەرنەدەچـــون، یەکێتـــی ڕێـــزی مەغۆلەکان زۆر بەهێز بوو، لەهەمان کاتدا سوپاکەی مەغۆل سوپایەکی بەئەزمـــونی بەهێزبـــوو، جەنگیزخـــان کە بەرەو (ئـــۆتراڕ) دەکەوێـــتە ڕێ، سوپاکەی دەکاتە چوار فیرقە:

فیرقەی یەکەم: ژمارەیان نزیکەی دە هەزار کەس دەبوون، ئەوانە داوایان لێکـــرا شـــاری (ئـــۆتراڕ) بگـــرن، دوو لەکوڕەکـــانی جەنگیزخـــان سەرپەرشتی ئەو فیرقەیەیان دەکرد (جغتای و ئەوجدای، ئەقتای).

فیرقەی دووەم: بەسەر پەرشتی کوڕێکی تری بەناوی (جوجی، توشی) ئەوەش داگیـر کردنـی شـارەکانی قەراغ ڕووبـاری (سـەیحۆنی) خـرا ئەستۆ، بەتایبەتی شاری (جەند) .

فیرقەی سێیەم: نـزیکەی پێنج هەزار کەس دەبـوون ئـازاد کردنـی شـاری (خوجەند و بناکت)یان خرایە ئەستۆ.

---

(١) تاريخ فاتح العالم علاء الدين الجويني، لاپەڕە ١١٢ بەرگی یەکەم.

فیـــرقەی چـــوارەم بەسەرپەرشـــتی خـــودی (جەنگیزخـــان) بـــوو لەگەڵ (تولۆی) کوڕی بەرەو شاری بوخارا، کەوتنە ڕێ[(١)] .

کەوتنی (ئۆتڕاڕ، Otrar) ساڵی(٦١٥-٦١٦) کۆچی

(ئـۆتراڕ نزیـك شـاری فـاراب) ئەوشـارە دەکەوێتە وڵاتـی (کازاخستانی) ئێستا، بەرلەوەی هێزەکانی جەنگیزخان بگەنە دەوروبەری شاری (ئۆتڕاڕ) یەکێك لە سەرکردەکانی خەواریزم شاە بەناوی (بدرالدین عمید)، پەیوەندی بەهێزەکـانی مەغـۆل دەکـات و خۆی ڕادەستی ئەوان دەکـات، ئینجا لەوێوە نامە بەناوی جەنگیزخان بۆ زۆرێك لەسـەرکردەکانی خەواریـزم شـاە دەنێرێ، بەدرەدین عەمید دەتوانێ کاریگەری بکاتە چەند سـەرکردەیەکی دەوروبەری خەواریــزم شــاە، بــۆیە پیلانێــك دادەنــێن بۆکوشــتنی خەواریــزم شــاە، بەڵام خەواریــزم شــاە بەو پــیلانە دەزانــێ و ئەو ســەرکردانەی دەســتیان هەبــوو لە پیلانــی کوشــتنی خەواریــزم شــاە، ڕادەکەن بەرەو هێزەکــانی جەنگیزخــان، هێزەکـانی مەغـۆل گەمـارۆی شـاری (ئـۆتراڕ) دەدەن و لەشـێوەی چەنـد بازنەیەك و (ئـۆتڕاڕ) بەتەواوی لە دەرەوەی دادەبڕن و ئەو شـارە نەفەس بڕ دەکەن، شـاری ئـۆتراڕ تـوانی نـزیکەی پیـنج مانـگ ئـارام بگـرێ بەڕوی هێرشـەکانی مەغـۆل، هێرشـەکانی مەغـۆل بـۆ سـەر شـارەکە هەنـدە زۆربـوو، ڕۆژ بەڕۆژ هێزەکـانی ئـۆتراڕ بەرەو لاوازی دەڕۆیشـتن و توانـای بەرەنگـار

---

(١) تاريخ المغول منذ حملة جنكيزخان حتى قيام الدولة التيمورية. عباس اقبال وەرگێرانی عبدالوهاب علوب، لاپەڕە ٦٦.

بوونەوەیان نەما و تا گەیشتە ئەو ئاستەی (قەراجەخان) پێشنیاری کرد کەبە (دانوساندن) ئەو شارە تەسلیم بەهێزەکانی مەغۆل بکرێ، خۆیان ڕزگارکەن، بەڵام (ینال خان) دەیزانی جەنگیزخان داوای ئەوی کردوە بۆیە، پێشنیارەکەی (قەراجەخانی) ڕەد کردەوەو، بەردەوام بوو لە بەرەنگار بوونەوەی هێزەکانی مەغۆل، (قەراجەخان) هیچ ئومێدی بەبەرنگار بوونەوەی هێزەکانی مەغۆل نەماو دەیزانی ناتوانن بەردەوام بن و ئەو شارە توانای بەرەنگاربوونەوەی هێزەکانی مەغۆلی نەماوەو دەکەوێتە دەست جەنگیزخان، بۆیە خۆی و چەند سەرکردەیەکی تر، بەشەوو بەنهێنی و دور لەئاگای (ینال خان) یەکێك لەدەرگاکانی قەڵاکە کەناوی دەرگای(صوفی خانە) بوو، ئەو دەرگایە دەکەنەوە کەڕابکەن، بەڵام هێزەکانی مەغۆل هەر هەموویان بەدیل دەگرن و لەو دەرگایەوە دەچنە نێو شاری ئۆتراڕ، قەراجەخان و ئەوانەی لەگەڵی بوون بەدیل دەگیرێن و دەگەیەنرێنە بەردەستی سەرکردەکانی مەغۆل، مەغۆلەکان دەڵێن ئێوە وەفاتان نەبوو بۆ سوڵتانی خۆتان کەخاوەن چاکەیە بەسەرتان، چۆن بەوەفا دەبن بۆ ئێمە، بۆیە بڕیار دەدەن هەموویان بکوژن هەر لەوێ (قەراجەخان) و هاوەڵەکانی دەکوژرێن، هێزەکانی مەغۆل دەگەنە نێو شارەکە (ینال خان) و هێزێکی بیست هەزار کەسی لە قەڵایەکی شارەکە خۆیان قایم دەکەن، ئەو بیست هەزار کەسە تا کۆتا زۆر ئازایانە بەرەنگاری هێزەکانی مەغۆل دەبنەوە ئینجا دابەش دەبن بەسەر چەند بازنەیەك هەر بازنەیەك پەنجا کەس لەخۆی

دەگرێ و بەو جۆرە دەتوانن زۆرێك لەسەربازانی مەغۆل بکوژن، تاوەکو بەتەواوی هەر بیست هەزار کەسیان دەکوژرێن، یەنال خان خۆی و چەند کەسێکی بە دەور دەمێنێ و شەڕی مان و نەمان دەکەن، تا دەگاتە ئەوەی لەخانوێکدا گەمارۆدەدرێ، جەنگیزخان فەرمانی کردبوو کە (یەنال خان) نەکوژن، بەڵکو بەدەست بیگرن، بۆیە لەو خانوە (یەنال خان) هیچ تیری پینامێنێ ڕم و شمشێرەکەشی لەدەست دەکەوێ، هەندێ ئافرەتی لەگەڵ بوون بەردەیان دەدایە دەست (یەنال خان) ئەویش بەو بەردانە شەڕی مەغۆلەکانی دەکرد، تاوەکو بەدەست دەیگرن، هێزەکانی مەغۆل شاری ئۆتراڕ تەخت دەکەن و هەر چی پیاو منداڵ هەیە دەیکوژن و ئافرەتەکانیش بە کەنیزە دەبەن، تەنها خاوەن پیشەکان (صەنعەتکارەکان) دەهێڵنەوە، وەکو ئاسنگەر و دارتاش و هەر کەسێك هەرپێشەیەکی هەبوایە نەیاندەکوشت بۆ دروستکردنی مەنجەنیق و پێداویستییەکانی جەنگ بەکاریان دەهێنان، ئینجا (یەنال خان) دەبەنە بەردەستی جەنگیزخان، جەنگیزخان فەرمان دەکا (مسی) تواوە بخنە چاو و گوێی (یەنال خان) بەو ئازارەوە دەکوژن[1]

---

(١) الدولة الخوارزمية والمغول لاپەڕە ١٣٩، تاريخ فاتح العالم علاء الدين الجويني، بەرگی یەکەم لاپەڕە ١١٣.

كەوتنی (سقناق)

دوای گرتنی (ئۆتراڕ) سوپایەكی مەغۆلەكان بۆ شاری (سقناق) دەكەوێتە ڕێ، بەڵام سەرەتا سوپاكەی مەغۆل كەسێك دەنێرن بۆئەوەی قسە لەگەڵ خەڵكی شارەكە بكا و خۆوەدەست بدەن بەبێ شەڕ، ئەو كەسە ناوی (حسن حاجی) دەبێ، یەكێك بووە لەو بازرگانانەی هاموشۆی چینی دەكرد، خەڵكی شارەكە لەبری گفتوگۆ نوێنەرەكە دەكوژن، (جوجی) كوڕی جەنگیزخان بەسوپایەكەوە، بۆ گرتنی ئەو شارە دەكەوێتە ڕێ و لەماوەیەكی كەم دەتوانێ شارەكە بگرێ و كوڕی (حسن حاجی) كوژراو دەكاتە حاكمی شارەكە[1].

كەوتنی شاری (جەند)

(جەند)[2] شارێكی گەورەی موسڵمانان بوو تەنها دە ڕۆژ لەخەواریزم دوور بوە، نزیك بوە لەڕوباری (سەیحۆن) ئەو شارە نەماوە، بەڵام شوێنەواری دەكەوێتە توركستانی ئێستا كە لەژێر دەسەڵاتی چینە،[3] هێزەكانی مەغۆل نزیك دەبنەوە لەو شارە (مەنجەنیق) و كەرستەیەكی زۆری سەربازیان پێیە، حاكمی شارەكە هەر كەدەزانێ مەغۆلەكان نزیك بوونەتەوە، بەشەو ڕادەكاو شارەكە بەجێ دەهێڵێ، خەڵكی شارەكە دەبن بە

(١) المغول فی التاریخ / الدكتور فؤاد عبد المعطی الصیاد، لاپەڕە ١١٤.
(٢) جَنْد: بالفتح ثم السكون.
(٣) معجم البلدان (٢/ ١٦٨)

دوو بەش بەشـێکیان دەڵـێن بـا بەرەنگـاری هێزەکـانی مەغـۆل ببینـەوە بەشەکەی تر دەڵێن بەرەنگاربوونەوە هیچ سودی نییە و با شارەکە تەسلیم بەمەغۆل بکەین، مەغۆلەکان دیواری شارەکە دەڕوخێنن و شارەکە بەبێ هیچ بەرەنگـار بوونەوەیەك خۆیـان ڕادەستی مەغـۆل دەکەن، ئەوانەی ڕوو بەڕوی سوپاکەی مەغـۆل بـونەتەوە هەر هەمویـان دەکـوژرێن ئەوانیتـر سەلامەت دەبن.[1]دواتر کەسێك بەناوی (علی خواجە البخاری) دەکەن بەحاکمی (جەند)[2].

کەوتنی شاری (خوجەندە، خُجَنْدَة)

خوجەندە هەروەکو لە معجم البلدان[3] هاتوە، شارێکی گەورەیەو لەسەر ڕووبـاری (سـەیحۆنە)، سـوپایەکی گەورەی مەغۆلەکـان، ڕوو لەو شـارە دەکەن و حاکمی ئەو شارە کەسێکی ئازاو و بەجەرگ بوو ناوی (تیمور ملیك) بووە، پێی وابووە بەرەنگار بوونەوەی ئەو هێزەی مەغۆل بەو شێوەیە ناکرێ، بۆیە شارەکە جێدەهێڵێ و خۆی (١٠٠٠)کەس دەچنە، دورگەیەك کە لە نێو ڕوباری سەیحۆن دابووە، لەوێوە هێرشیان دەکردە سەر هێزەکانی مەغۆل، یەکێك لە ئازاترین کەتیبەکانی بەرەنگاربوونەوەی مەغۆل بوون، ئەو کەتیبەیەی (تەیمورمەلیك) چەند بەلەمێکی بچوکیان دروستکردبوو،

(١) الدولة الخوارزمية والمغول، لاپەڕە ١٤٠.
(٢) کتێبی المغول نوسینی السید الباز العرینی، لاپەڕە ١٢٤.
(٣) معجم البلدان (٢/ ٣٤٧)

ئەو بەلەمانەیان بە پێست داپۆشیبوو، بەشێوەیەکی ئاوا کە تیر کاری تێنەگات، لەو بەلەمە بچوکانە شوێنی ئەوەندەیان هێشتبووەوە کە تێدا تیر بهاوێن، بۆیە ئەو کاتەی کە لە هێزەکانی مەغۆل نزیك دەبوونەوە لەئاوەوە تیریان دەهاویشتە مەغۆلەکان و زۆریان لێکوشتن، تیری مەغۆلەکانیش هیچ کاری لەوان نەدەکرد لەبەر ئەوەی بەلەمەکان هەروەکو باسمان کرد بە پێستی ئاژەڵ داپۆشرابوو، مەغۆلەکان نەیان دەتوانی لەئاوەکە نزیك ببنەوە، بەم شێوەیە زیانێکی زۆر بە مەغۆلەکان دەگەیەنن، تا دەگاتە ئەوەی مەغۆلەکانیش چەند بەلەمێك دروست دەکەن، ئەو کات (تەیمور مەلیك) و هاوەڵەکانی ئەو بەلەمانە بەجێ دەهێڵن دەچنە سەر ووشکایی و لەوێوە ڕێی (خەواریزم) دەگرنە بەر، کەتیبەکەی (تەیمور مەلیك) تا دەگەنە (خەواریزم) زۆربەیان شەهید دەکرێن، (تەیمور) خۆیی و چەند کەسێك دەمێننەوە، تیرێکی زۆر کەمیان پێمابوو، تەنانەت تەیمور سێ دانە تیری بەدەست دەمێنێ، یەکیان تیرێکی بێ سەرە واتە سەری تیرەکە شکاوە بۆیە ئەو کاتەی چەند مەغۆلەك لێیان دێنە پێش (تەیمور مەلیك) بەتیرە شکاوەکە چاوی یەکیان کوێر دەکا و بەوانی تریش دەڵێ: بگەڕێنەوە ئەگەر نا ئێوەش دەکوژرێن، ئەو کات مەغۆلەکان دەترسن واز لە تەیمورمەلیك دەهێنن، ئەویش دەچێتەخەواریزم دوای بەرەنگار بوونەوەیەکی زۆر کە بەشداری زۆربەی شەڕەکان دەکا، خوای گەورە سەلامەتی دەکا، تەیمور مەلیك بۆ ماوەیەك دەچێتە شام و چەند ساڵێکی لەوێ دەمێنێتەوە، دواتر

غەریبی مەملەکەتەکەی خۆی (خوجەندە) دەکاو دەگەڕێتەوە بەشێوەیەکی نهێنی، وە ئەو کاتە تەیمور مەلیك ئەو شوێنانەی بەجێهێشت کوڕێکی هەبوو کوڕەکەی شیرە خۆرە بوو، بۆیە ئەو کاتەی (تەیمور) دەگەڕێتەوە سەیر دەکا کوڕەکەی گەورە بووەو دەچێتە لای و پرسیاری لێدەکات، ئەگەر باوکی خۆت ببینی دەیناسیەوە، ئەویش دەڵێ: ئەو کاتەی ئێمە جێهێشتبوو من شیرە خۆرە بووم، بەڵام پیاوێك هەیە ئەو کاتی خۆی باوکی منی بینی بوو ئەگەربیبنێ دەیناسیتەوە، ئەوە بوو پیاوەکە چاوی دەکەوێ بە(تەیمور مەلیك) دەڵێ بەڵێ تۆ (تەیمور)ی باوکی ئەو کوڕە، هەواڵی گەرانەوەی تەیمور دەگاتەوە مەغۆلەکان و تەیمور دەستگیر دەکرێ و دواتر دەیکوژن خوای گەورە بەشەهیدی قبوڵی کات، ئەو چیرۆکەی (تەیمور مەلیك) چیرۆکێکە لەهەزارا چیرۆکی بەرەنگار بوونەوەو ئازایەتی خەڵکانێك کە ئامادە نەبووینە، ژیانی زیللەت لەژێر دەسەڵاتی مەغۆل ببەنە سەر، بەڵام کێشەی گەورە ئەوە بووە، دەوڵەتێك نەبوو توانای ئەو خەڵکە ئازایە لەخۆ بگرێ و بەرەنگار بوونەوەی مەغۆلیان پێبکات.[١]

---

(١) تاریخ فاتح العالم علاء الدین الجوینی، بەرگی یەکەم لاپەڕە ١٢٢.

کەوتنی شاری (بوخارا)

یاقوتی حەمەوی[1] کەباسی بوخارا دەکا، دەڵێ گەڕام بەدوای ئەوەی لەبەر چی ئەو شارە ناونراوە بوخارا، بەڵام هیچ هۆکارێکم لەو بوارەوە دەست نەکەوت، ئینجا دەڵێ: ئەو شارە حەوت ڕۆژە ڕێ لە سەمەرقەند دورە.[2]

بەڵام جوەینی خاوەنی کتێبی تاریخ فاتح العالم جهان گشای کەلەساڵی (٦٨٣)ی کۆچی وەفاتی کردوە، دەربارەی شاری بوخارا دەڵێ: ناوی بوخارا لە بوخار هاتووە بەزمانی خەڵکی ناوچەی ئەوکات ماناکەی شوێنی زانست بووە، هەتا خیتائییەکان و بت پەرستەکانیش پەرستگاکانی خۆیان بە (بوخار) ناو دەبرد[3].

دوای کەوتنی شاری ئۆترارو خوجەندە، سوپایەکی تری گەورەی مەغۆلەکان کەبەسەر پەرشتی خودی (جەنگیزخان) و (تولوی) کوڕی، بەرەو شاری (بوخارا) کەوتبونەڕێ، کەئێستادەکەوێتە وڵاتی (ئۆزباکستان) سەرەتا دەگەنە سەر قەڵای (زرنوق) و قەڵای (نور) سوپایەکە کاتێك دەگاتە دەوروبەری ئەو قەڵایانە، بەشێك لەخەڵکی ئەو قەڵایانە بەشێوەیەکی وا غافل و بێئاگابوون لەگەڵ تەپ و تۆزی سوپاکە کە بەری ئاسمانی

---

(١) شهاب الدين باوکی عبد الله ياقوت کوڕی عبد الله الرومي الحموي، لە ساڵی(٦٢٦) کۆچی وەفاتی کردوەو خاوەنی کتێبی (معجم البلدان)ە.

(٢) معجم البلدان (١/ ٣٥٣).

(٣) تاريخ فاتح العالم علاء الدين الجويني، بەرگی یەکەم لاپەڕە ١٢٤.

گرتبوو بەئاگا هاتنەوە، خەڵکی قەڵای (زرنوق و نور) دەرگای قەڵاکە دادەخەن، جەنگیزخان نوێنەرێکی موسڵمان بۆ خەڵکی قەڵاکە دەنێرێ بەناوی (دانشمند)ی حاجب، نوێنەرەکە لە دیوارو دەرگای قەڵاکە نزیك دەبێتەوە و دەڵێ: من موسڵمانم هاتووم بۆ ئەوەی ڕزگارتان کەم، ئەوە سوپایەکی گەورەی مەغۆلەکان کە بەسەرپەرشتی خودی جەنگیزخانە دەوری شارەکەی ئێوەی داوە بۆیە واچاکە، قەڵاکە تەسلیم بە جەنگیزخان بکەن و، کەس بەرەنگاری ئەو سوپایە نەبێتەوە لەبەر ئەوەی توانای بەرەنگاری ئەو سوپایەتان نییە، ئەگەر قەڵاکە تەسلیم نەکەن، دڵنیابن لەوەی ئەو قەڵایە دەبێتە گۆمی خوێن، هەردوو قەڵای (زرنوق و نور) تەسلیم بە جەنگیزخاندەبن، قەڵای نور (١٥٠٠) دیناری ئاڵتونی هەمان ئەو پارەیەی دەیاندایە (خەواریزم شاه) دەیدەن بە جەنگیزخان و قەڵاکەی خۆیان بەبێ شەڕ ڕزگار دەکەن[١].

دوای ئەوەی جەنگیزخان هەردوو قەڵای دەورو بەری بوخارا داگیر دەکا، دەگاتە شاری بوخارا، شاری بوخارا تەواو شڵەژا بوو، هەندێك سەرچاوە دەڵێن سوپاکەی خەواریزم شاه، لەو شارە لەنێوان دوازدە هەزار تاوەکو سی هەزار کەس دەبوون، دور نییە دوازدە هەزار سوپای خەواریزم شاه بوبێت و ئەوەی تر چەکدارەکانی خەڵکی شارەکەو خۆبەخشەکان بن، بەسەر پەرشتی

(١) تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدوله التيمورية.لاپەڕە ٦٧ . عباس اقبال وەرگێرانی د. عبدالوهاب علوب. وە کتێبی تاريخ فاتح العالم علاء الدين الجويني، بەرگی یەکەم لاپەڕە ١٢٦.

گەورە سەرکردەکانی خەواریزم شاە وەکو (اختیار الدین کشلو) و (ئیناج خانی حاجب)، سوپاکەی جەنگیزخان شاری بوخارا گەمارۆ دەدەن، دوای سێ ڕۆژ لەو گەمارۆیە سوپایەکی خەڵکی بوخارا بەسەر پەرشتی (ئیناج خان) لەشارەکە دێنەدەرەوە و هێرش دەکەنە سەر سوپاکەی مەغۆل، بەڵام ئەو سوپایە هیچیان ڕزگاریان نابێ، تەنها (ئیناج خان) نەبێ، دوای سێ ڕۆژ لەبەرەنگار بوونەوە، گەورە پیاوانی بوخارا بڕیار دەدەن شارەکە تەسلیم بە جەنگیزخان بکەن، ئەوە بوو قازی (بەدرەدین) و چەند ڕیش سپییەکی شارەکە دەچنە لای جەنگیزخان و شارەکەی تەسلیم دەکەن.

(جەنگیزخان) دەچێتە نێو شاری بوخارا بەسواری ئەسپەوە، ئینجا دەگاتە بەردەرگای مزگەوت و دەڵێ: ئەوە کۆشکی سوڵتانە ؟ ئەوانیش دەڵێن نەخێر قوربان ئەوە ماڵی خوایە، ئەو کاتە (جەنگیزخان) لەسەر ئەسپەکەی دادەبەزێ و دەچێتە سەر مینبەری مزگەوتەکە، هاوار دەکا و دەڵێ: ئەو بیابانەی بڕیمان لەوەڕی تێدا نەبوو، ئیستا بڕۆن خۆتان و ئەسپەکانتان تێر کەن، سوپاکەی جەنگیزخان تێدەگەن کە ئەوە ڕێپێدانە بۆ فەرهود کردنی شارەکە، ئینجا چەندین سنوقی دار دێنن کە پڕ بوو لەقورئان و سنوقەکان لەحەوشەی مزگەوت هەڵدەڕێژن، قورئانەکان هەڵدەدەنە ژێر قاچی ئەسپ و وڵاغەکانیان (ولاحول ولاقوة الا بالله العلی العظیم) عەرەق و مەی دێننە حەوشەی مزگەوتەکە و دەست دەکەن بەخواردنەوەی عەرەق و مەیی و ئافرەتیش دێنن گۆرانیان بۆ دەڵێن و سەمایان بۆ دەکەن، زاناو شیخەکان و

گەورە پیـاوانی ئەو شـارەش بەدیاریـان وەسـتابوون و هیچیـان بـۆ نەدەکـرا، قەڵایەك لەناو شاری (بوخارا) نزیکەی (٤٠٠) پاڵەوانی تێدا بوو نـزیکەی دوازدە ڕۆژ شەڕی سوپاکەی (جەنگیزخـان) یـان کـرد و زیـانێکی زۆریـان بەسـوپاکەی جەنگیزخـان گەیانـد، دواتـر هەر هەموویـان دەکـوژرێن خـوای گەورە بەشـەهیدیان قبوڵکـات، لەدوای ئەوە (جەنگیزخـان) خەڵکـی شـارەکە کۆدەکـاتەوەو وتاریـان بـۆ دەدات وپێیـان دەڵـێ: ئەوەی بەسـەر ئێـوە هـاتوە دەرەنجامی تاوانەکانی ئێوەیە خوای گەورە منی بەسزا بۆئێوە ناردوە، ئینجا داوا لەدەوڵەمەنـدەکانی بوخـارا دەکـا هەرچـی مـاڵە هەیـانە بیهێـنن، ئەوەی پارەی هەیە و شاردیتیەوە پارەکە بەمەمنونی دێنـێ، [1]جەنگیزخان دەڵێ: ئەو کاتەی بازرگانەکان کوژران، خەوارزیم شاە کاڵاکانی بەئێوە فرۆشتۆتەوە کێ ئەو کاڵایانەی لایە بابۆمی بهێنێتەوە، ئەوەبوو ئەوەی کاڵاکانی کڕیبوو هێنـایەوە، لەدوای ئەوە بەفەرمـانی (جەنگیزخـان) شـارەکە دەسـوتێنن و ئافرەتەکـان بە کەنیـزە دەگـرن و پەکـکەوتەو پیـرو گەنـج هەر هەمویـان دەکـوژرێن. ئیمـام (ابـن الاثیـر) ڕەحمەتـی خـوای لێبـێ کەباسـی کەوتنـی بوخـارا دەکـا دەفەرمـێ: ڕۆژێکـی زۆر سـەخت و پڕئـازار بـوو، بەسـەر موسـڵمانان داهـات، گریـانی ژن و منـاڵ و پیـاو نـاوچەکەی داپۆشـیبوو، ئافرەتەکـان بەسـەر سـەربازە مەغۆڵەکـان دابەشـکران، لەبەر چـاوی کەس و کاری ئافرەتەکان دەستدرێژیان کرا سەر، پیاوەکانیان کە ئەو دیمەنەیان بینـی

(١) تاریخ فاتح العالم علاء الدين الجويني، بەرگی یەکەم لاپەڕە ١٢٩.

تاویـان دایە شمشـێرو شـەڕیانکرد، تـاوەکو شـەهیدکران لەو پاڵەوانـانە ئیمـام ڕوکنەددین ئیمام زادەو کوڕەکەی و هەروەها قازی صـەدرەدین، شـەڕیانکرد تـاوەکو شـەهید کـران ڕەحمەتـی خوایـان لێبـێ، ئەوانەی کـوژران کـوژران، ئەوانەی مـابونەوە خستیانە پێشی سوپاو بۆ گرتنی (سـەمەرقەند)کەوتنە ڕێ.[1] زیاتر لە سی هەزار کەس تەنها لە بوخارا کوژران خوای گەورە بە شـەهیدیان قبولْکـات[2]. تەنهـا صـەنعەتکارەکانیان نەکوشـت، سیاسـەتی مەغۆلەکـان لەزۆربەی شـەڕەکان وابـووە، ئەوەی خـاوەن صـەنعەت بـوایە دەیانهێشتنەوە[3].

کەوتنی سەمەرقەند

سەمەرقەند[4] یەکێك بوو لەئاوەدانترین شارەکانی ئەو دیوی ڕوبار(مـاوراء النهـر)، دوای ئەوەی مەغۆلەکـان بوخارایـان خـاپورکرد، بەرەو ئەو شـارە کەوتـنەڕێ، مەغۆلەکان دیلەکانیـان ڕاپێچ کـرد و دابەشیان کردبوو بەسەر چەنـد گروپێك، هەر گـروپەو ئالایەکیـان بـۆ هەڵکردبوون، ئەوانەی توانـای ڕێکردنیان نەمابوو لەڕێگـا کوژران، کەگەیشـتنە نزیـك شـاری سـەمەرقەند، خەڵکی شارەکە زانیان سوپایەك ڕووی تێکردون، توانای بەرەنگار بوونەوەی

(١) الكامل في التاريخ (١٠/ ٣٤٠).
(٢) تاريخ فاتح العالم علاء الدين الجويني، بەرگی یەکەم لاپەڕە ١٣١.
(٣) الحياة والانبعاث، لاپەڕە ١٨٣ جون مان وەرگێرانی حسن عبدالعزيز عويضة.
(٤) کەئێستا دەکەوێتەولاتی (ئۆزباکسان).

ئەو سوپا گەورەیان نییە، ئەو شارە بەشارێکی ستراتیژی بازرگانی(*) گەورە دادەنرا، بۆیە بەدیوارێکی گەورە دەوردرا بوو، ئەو دیوارە (١٢) دەرگای هەبوو، لەسەر دیوارەکانیش چەند قوللەیەکی بەرز هەڵچنرابوو بۆ بەرگریکردن لەشارەکە، سەرچاوەکان دەڵێن سەمەرقەند شەست هەزار سەربازی تورك و پەنجا هەزار سەربازی فارسی تێدابوو، هەندێ سەرچاوەی تریش باس لەژمارەی تر دەکەن، بەهەر حاڵ جیاوازی ئەو ژمارانە لەوەوە هاتوە، کە ئەوخەڵکەی لە شوینەکانی ترەوە ڕایانکردبوو، خۆیان گەیاندبووە ئەو شارە بەو حیسابەی کەشوێنێکی قایمە، هەروەها بیست فیلی گەورەش لەڕیزی ئەو سوپایە بوو بۆ بەرگری کردن لەو شارە، سەرەڕای ئەوەی سەمەرقەند شارێکی عاسێ و قایم بوو، بەڵام خەڵکەکە سەرکردە سەربازییەکانی خەواریزم، وورەیان ڕووخا بوو، سوپاکەی جەنگیزخان بەتەواوی گەمارۆی شارەکەی دابوو، ڕۆژی یەکەم و دووەم، سوپاکەی سەمەرقەند توانی زۆر دلێرانە بەرەنگاری مەغۆلەکان بونەوە، بۆ شکاندنی ئابلۆقەی سەریان، هێزێکی گەورە لەشارەکە هاتنە دەروو هێرشیان کردە سەر سوپاکەی مەغۆل، مەغۆلەکان سەرەتا بەڕووی هێرشی سەرمەقەندییەکان وایان نیشاندا کەشکاون بۆیە مەیدانیان بەڕوی سوپای هێرشبەر چۆڵکرد، سەمەرقەندییەکان نەیان زانی ئەوە بۆسەیەکی مەغۆلەکانە، ئەو هێزە تەواو لەقەڵاکە دوورکەوتەوە، ئەوەبوو هێزێکی

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ٧ .

گەورەی تـری مەغۆلەکـان هـاتن و کەوتـنە نێـوان قەڵاو پشـتی هێـزی سـەمەرقەندییەکان، ئینجـا هێـزەکەی تـری مەغـۆل کە وایـان نیشـاندابوو شکاون، ئەوانیش گەڕانەوەو لەدوولاوە هێرشێکی زۆر گەورە کرایە سەر ئەو لەشکرە هێرشبەرەی موسـڵمانان بەداخەوە بەتەواوی شـکان تەنها لەو شـەڕە هەندێك لەسـەرچاوەکان دەڵێن نـزیکەی پەنجا هەزار موسـڵمان شـەهید کران بەجارێك نزیکەی نیوەی تەواوی سوپای سـەمەرقەندییەکان لەنـاو چـوو، کە ئەوەش بووە هۆکاری ئەوەی ورەی خەڵکی شارەکە بڕوخێ، ڕۆژی سێیەم و چوارەم قەبیلە تورکەکانی ئەو شارە بەنهێنی پەیوەندیان بە(جەنگیزخان) کرد و پێیـان گـوت، کە ئێمەی تـورك لە گەڵ مەغۆلەکـان لە یەك ڕەچەڵەکەوە هاتووین، پێمان خۆشـە قبولّمـان کەی و ئێمە شـارەکە جێدەهێڵین لەهەنـدێك سـەرچاوە هـاتووە ئەو قەبـیلە تورکـانەی پەیوەنـدیان بە(جەنگیزخـان)ەوە کـرد بەسەرکردایەتی (توغـای خـان) بـوو کە دەکـاتە بـرای (ترکـان خـاتوون) واتە خـاڵی خەواریـزم شـاە[1]ئەوە بـوو جەنگیزخـان پێشـنیارەکەی قبـوڵکردن، تورکەکـان خۆیـان و بنەماڵەکانیـنان چـونە ڕیـزی مەغۆلەکـان، ئینجـا ئەو خەڵـکەی تـری شـارەکە ئەوانـیش نوێنەریـان نـارد بـۆ لای جەنگیزخـان و ئامـادەیی خۆیـان دەربـڕی بەوەی کەشـارەکە تەسـلیم بەجەنگیزخـان بـکەن بەمەرجی سەلامەتی خەڵکی شارەکە، جەنگیزخان پێشنیارەکە قبـوڵ دەکـاو، هێـزی مەغـۆل دەچێـتە شـارەکە، بەڵام جەنگیزخـان و مەغۆلەکـان زۆربەی

(١) تاریخ المغول، عباس اقبال، لاپەڕە ٧٢.

جاران خاوەن پەیمانی خۆیان نەبووینە، بۆیە دەستدەکەن بەکوشتنی ئەوانەی بەرەنگاری هێزەکانیان ببونەوەو لەو بەینە خەڵکێکی یەکجار زۆری شارەکە دەکوژن و ئافرەتەکان بەکەنیزە دەبەن و دابەشیان دەکەن بەسەر سەربازە مەغۆلەکان (ولاحول ولا قوة الا بالله العلى العظيم).کەوتنی ئەو شارە لەسەرتای ساڵی (٦١٧) کۆچی دەبێ.[١]ئیمام ابن الاثیر ڕەحمەتی خوای لێبێ دەفەرمێ تەنها لەو شارە نزیکەی حەفتا هەزار کەس کوژرا.[٢]دواتر جەنگیزخان ڕێ دەدات ئەو خەڵکەی کەماون بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان بەو مەرجەی باجی ساڵانە بدەن کە بڕەکەی سی هەزار دینار بووە، هەروەها جەنگیزخان صەنعەت کارێکی زۆریش لەو شارەوە دەبا بۆ (قەرەقورم) بۆ دروستکردنی کۆشك و پەرەپێدانی صەنعەت لە پایتەختی دەوڵەتی مەغۆل، ئەو هەنگاوەی مەغۆل ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە جەنگیزخان سودی لەعەقڵ و ئەزمونە پیشەسازییەکانی ئەو شوێنانە وەردەگرت کە داگیری دەکردن ئەهلی صەنعەتی نەدەکوشت و بۆ ئاوەدان کردنەوەی شارەکانی خۆیان و پەرەپێدانی کەرەستەی سەربازی سودی لێوەردەگرتن، بەو جۆرە بەکەوتنی سەمەرقەند تەواوی شارەکانی ئەودیوی ڕوبار (ماوراء النهر)[٣]دەکەوێتە

(١) الدولة الاسلامیة والمغول، لاپەڕە ١٤٧.
(٢) الكامل في التاريخ (١٠/ ٣٤١).
(٣) مەبەست لە (ماوراء النهر) هەردوو ڕووباری جەیحون کە ڕووسەکان ناویان ناوە(أمور داريا) وە ڕوباری (سارداریا) کە مبەست پێی (سەیحۆنە) ئەو شارانەی دەکەوێتە نێوان ئەو دوو ڕووبارە پێی گوتراوە بلاد ما وراء النهر، هەروەها بەو ناوچەیەگوتراوە (الصغد) کە ئێستا جگە لە ئۆزباکستان بەشێکی دەکەوێتە وڵاتی (طاجیکستان) .

دەست مەغۆلەکان، دواى گرتنى سەمەرقەند جەنگیزخان بڕیارێك دەردەکا بەگرتنى (سوڵتان خەواریزم شاه) داوا لەدوو سەرکردەى سەربازى خۆى دەکا یەکیان بەناوى (شپى) ئەوەى تر بەناوى (سوبوتاى) دەڵێ بەدواى خەواریزم شاه بگەڕێن و بۆمى بهێنن لەهەر کوێ بێ، پێیان دەڵێ ئەگەر پێى گەیشتن سوپایەکى گەورەى پێبوو هەواڵم بۆ بنێرن خۆم بۆ ڕووبەڕووبونەوەى دێم، ئەگەر زانیشتان ڕادەکا ڕووى لەهەرکوێ کرد، بچون بەشوێنى تاوەکو دەیگرن، لەهەمان کاتدا سوپایەکى گەورە ئامادە دەکا بەسەرکردایەتى هەردوو کوڕى (جغتاى) و (ئەقتاى) و بەرەو شارى (جورجانییە) دەیانێرێ، کە پایتەختى مەملەکەتى خەواریزم شاه بوو، ئەو کاتەى ئۆتراڕو بوخاراو سەمەرقەند یەك بەدواى یەك کەوتن (خەواریزم شاه) لە شارى (بەلخ) بوو کەدەکەوێتە ئەفغانستانى ئێستا و نزیك شارى (مەزارى شەریف).

(عەلائەدین خواریزم شاه)، لەگەڵ سەرکردە سەربازییەکانى خۆى کۆبویەوە سەرکردە سەربازییەکان هەندێکیان پێیان باش بوو، (خەواریزم شاه) بچێتە شارى (غەزنە) لەوێوە دیسان سوپاکەى ڕێکبخاتەوە و ڕوو بەڕووى مەغۆل ببنەوە، ئەگەر لە (غەزنە) شکان ئەوا دەتوانن بەئاسانى بگەنە (هیند)، بەڵام لەبەر خێرایى ڕووداوەکان و مەشورەتى یەکێك لە وەزیرەکانى کوڕى خەواریزم شاه (ڕوکنەدین) کە حاکمى عێراقى عەجەم بوو ئەو وەزیرە ناوى (عماد الملك)ە، قەناعەت بە خەواریزم شاه دەکات کەبێتە ناوچەکەى

ئەوان و ئەوە بوو بەرەو عێراقی عەجەم کەوتەڕێ[١].

خەواریزم شاە ورەی زۆر ڕووخا بوو، پێی وابوو شکەستی ئەو جارەی زۆر گەورەیە و ناتوانێ جارەکی تر، ئەو شوێنانە بگێڕیتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی کە کەوتونەتە دەست مەغۆل، بۆیە لە هیچ شوێنێك ئۆقرە ناگرێ، ماوەیەکی کەم لە نەیسابوور دەمێنێتەوە[٢]، ئینجا بەرەو ناوچەی (بەستام) دەکەوێتەڕێ خەواریزم شاە لەکاتی ڕاکردنی لەڕووی مەغۆلەکان دە سندوق (ئاڵتون و دڕی) زۆر گران بەهای پێبوو، لە ناوچەی (بەستام) هەر دە سندوق ئاڵتون تەسلیم بەپێیاوێکی زۆر نزیکی خۆی دەکا، دەڵێ ئەو سنوقانە ببە قەڵای (ئەردەهەن) کە قەڵایەك بووە نزیکی مازەندەران، و ماوەی سێ ڕۆژە ڕێ لە شاری (ڕەیی) دور بووە، بەڵام ئەو پیاوە ناتوانێ سنوقەکان ڕزگار بکاو هەموی دەکەوێتە دەست مەغۆل و ئەوانیش بۆ

---

(١) مێژوونوسان کاتی خۆی (کوفە)و (بەسرا)یان بەعراقەین (عراقین) ناو دەبرد، بەڵام عێراقی عەجەم مەبەست پێی ئێران بووە تا دەگاتە خوراسان هەندێکیش ڕووباری (جەیحۆن)یان کردۆتە دوا سنوری عێراقی عەجەم گوتویانە ئەوە سنوری نێوان ئێران و وڵاتی تورکە کە بە ئیقلیمی (تۆران) ناویان بردوە. هەروەها زۆر جار بە (اقليم الجبال) یش ناویان بردوە، ئەو کات تەواوی (کوردستان)یشی گرتۆتەوە. (معجم البلدان، ٥/ ٤٧١، الروض المعطار في خبر الأقطار، ص ٥٩٦، بلدان الخلافة الشرقية، ص ٢٢٩، ٢٢١). حاشية العطار على شرح الجلال المحلي على جمع الجوامع (٢/ ١٩٦).

(٢) نەیسابوور یان (نەیشابوور) ئەو کات بە پایتەختی خوراسان هەژمار دەکرا ئێستا دەکەوێتە ئێران لە نێوان شاری مەشهەد و سەبزوار دایە.

جەنگیزخـــانی ڕەوانە دەکەن.[١] هەر لەو نـــاوچەیە زۆرێـــك لە ســـەرکردە سـەربازییەکانی خەواریـزم شـاە هەوڵـدەدەن قەنـاعەتی پێبکەن کە باشـترین شـوێن بۆڕوو بەڕووبـونەوەی سـوپای مەغـۆل نـاوچەی عێراقـی عەجەمە، بەڵام خەواریــزم شـــاە قەنـــاعەت ناکـــاو بەتەواوی ورەی ڕوخـــابوو، ئەوە لەکاتێکدا هێزەکانی مەغۆل بەردەوام بوون لە کـاوڵکردنی ئەو شـوێنانەی کە دەیانگرت و شوێن بەشوێنیش بەدوای (خەواریزم شاە) دەگەڕان، هێزەکـانی مەغـۆل دەگەنە نـاوچەی (ڕەی) و (ئـامـل) و تەواوی ئەو شـوێنانە داگیـر دەکەن، خەوارزیـم شـا بەرەو (مازەنـدەران) دەکەوێـتە ڕێ. لەڕێـی ڕاکردنـی (خەواریزم شاە) سوپایەکی نزیکەی بیست هەزار کەسی لەگەڵدا بـوو، بەڵام سـوپاکەی هەمـوی لەناوچەکـان پەرت ببـون و چەنـد جـارەکیش کەوتـنە بۆسـەی مەغۆلەکـان تـا زۆرێـك لەسـەرکردەکانی خەواریـزم شـاە دەکـوژرێن، یەکێـك لەو سـەرکردانەی خەوارزیـم شـاە کەدەکـوژرێ (عمـاد الملـك) بـوو گەورە وەزیری (ڕوکنەدینی) کوڕی خەواریزم شاە و هەتـا لەشـەڕێك تیـرەك بەر ئەسپەکەی خەواریز شاە دەکەوێ، خەواریزم شاە خۆی و چەند کەسێکی دەورور بەری ڕزگاریـان دەبـێ بەرەو مازەنـدەران دەکەونە ڕێ، مەغۆلەکـان بەوە دەزانـن و ئینجا (خەواریـزم شـاە) لەوێـش بەرەو دێیەکـی بچـوك لەسـەر (دەریـای قەزویـن، خەزەر) جێگیـر دەبـێ ئەو دێـیە نـاوی (ئابەسـکون)ە،

---

(١) التاريخ السياسى للدولة الخوارزمية، لاپەڕە ١٨٧. هەروەها کتێبی تاريخ المغول عباس اقبال، لاپەڕە ٧٦.

خەواریـزم شـاه لەو دێـیە بچـوکە مـاوەیەك دەمێنێـتەوە و لەمـزگەوت لەگەڵ خەڵكی دێیەكە نوێژدەكا و زۆر جار لەخوا دەپاڕایەوە ئەگەر ئەو جارەی لەو میحـــنەتە ڕزگـــاری بـــێ ئەوا بەڵـــێن بـــێ حـــوكمێكی دادوەرانە لە مەمـلەكەتەكەی بگێـڕێ، ئـالەو كـاتە كە خـۆی لەو دێـیە بچـوكە حەشـار داوە، هەندێك لە پیاوەكانی بەنهێنی پەیوەندی بە مەغۆلەكان دەكەن، یەكێك لەوكەسانە سەركردەیەك بەناوی (ركن الدين كبودخان) بوو، كـاتی خـۆی كە (خەواریزم شاه)، مازەندەران دەگری مام و كوڕە مامی ئەو كەسە دەكوژێ، ئەویـش ئەوە بەهەل دەزانـێ و هەوڵـدەدا تـۆڵەی خـۆی لە (خەواریـزم شـاه) بكاتەوەو دەچێتە ڕیزی مەغۆلەكان و لەگەڵ ئەوان هێرش دەكەنە سەر ئەو دێـیە بچـوكە، بەڵام خەواریـزم شـایان بـۆ نـاگیرێ، خەواریـزم شـاە بە كەشتییێكی بچوك ڕوو لە دورگەیەكی بچوك دەكـات بەنـاوی (ئابەسكون) كە ئێستا پیی دەگـوترێ (ئاشـوراده) دەكەوێتە وڵاتـی ئیران، مەغۆلەكـان دەزانـــن ئەو كەشـــتیە بچـــوكە خەواریـــزم شـــاهی تێـــدایە زۆر هەوڵـــدەدەن دەسـتگیری بـكەن، بەڵام نـایگەنێ و خەواریـزم شـایان لـێ وون دەبـێ و سوپاكەی مەغـۆل دەگەڕێنەوە بۆ لای جەنگیزخان، لەو كاتەشە خەواریـزم شـاە بەوەش دەزانـێ كە تەواوی مـاڵ و كچەكـانی و دایـك و خێزانەكـانی لەمازەندەران كەوتونەتە دەست مەغۆلەكان خەفەتـی ئەو شكەسـتە گەورەیەو لەدەستدانی تەواوی بنەماڵەكەی لە (خەواریـزم شـاه) كـۆدەبنەوە و لەهەمـان كاتدا توشی نەخۆشیەكی سەخت دەبێ و هەر لەو (دورگە) بچوكە وەفـات

دەکاو هیچیان دەست ناکەویٚ (خەواریزم شا)ی پیٚ کفن بکەن تەنها بەرگێکی کۆنی کەسێك نەبیٚ بەناوی (شمس الدين محمود الجاويش) هەر ئەو کەسە خەواریزم شاه دەشوات و لەو دورگە بچوکە دەینێژن ئەوە لەساڵی (٦١٧) کۆچی بوو.[١] ئینجا (نەسەوی) لەکتێبەکەی (سيرة جلال الدين المنكبرتي لاپەڕە ١٢٠ دەڵیٚ: خەواریزم شاه کە زانی ئەجەلی نزیك بۆتەوە کوڕەکانی بانگ دەکا واتە (جلال الدين منكبرتي و ئەزلاغ و شاو ئاق شا) وەپێیان دەڵیٚ: ان عرى السلطنة قد انفصمت والدولة قد وهت قواعدها وتهدمت، و هذا العدو قد تأكدت أسبابه و تشبثت بالملك أظفاره و تعلقت أنيابه وليس ياخذ ثأري الا ولدي منكبرتي، وها انا ذا موليه العهد فعليكما بطاعته، والانخراط في سلك تباعته و شد سيفه بيده على وسط جلال الدين .

گرێی دەسەڵات و مەملەکەتی ئێمە کرانەوە بنچینە و بنەڕەتی هەڵوەشایەوە، ئەو دوژمنەش لە زیاد و بەهێز بوون دایە تۆڵەی منیش تەنها (مونکەبرتی) کوڕم لییان دەسەنێتەوە، بۆیە ئەوە ئەو دەکەم بە جێنشینی خۆم دوای مردنم، وە داوا لەهەردوو کوڕەکەی تری دەکات لە گوێڕایەڵی (جلال الدين)ی برایان دەرنەچن و ئینجا بەخۆی شمشێرەکەی لە قەد کوڕەکەی دەبەستیٚ ئەوەش نیشانەی گواستنەوەی موڵك ودەسەڵاتی خەواریزمە لەباوکەوە بۆکوڕ، هەر لەو دورگەیە سوڵتان خەواریزم دەنێژریٚ،

---

(١) التاريخ السياسى للدولة الخوارزميه، لاپەڕە ١٨٩.

دواتر جلال الدینی کوڕی گۆڕەکەی دەگوازێتەوە بۆ قەڵای (قلعة أزدهن) کە هەر لە ناوچەی مازەندەران بوو، بەڵام ئەو کاتەی مەغۆڵەکان تەواوی ئێران داگیر دەکەن بە شوێنی گۆڕەکەی سوڵتان خەواریزم دەزانن، گۆڕەکەی هەڵدەدەنەوەو ئیسك و پڕوسکەکەی دەسوتێنن، بەم جۆرە کۆتایی بە ژیانی (محمد خەواریزم شاە) هات، ئینجا قۆناغێکی تازە دەستپێدەکات لە بەرەنگار بوونەوەی مەغۆڵەکان بەسەرکردایەتی کوڕی خەواریزم شاە سوڵتان جەلالەدینی مونکەبرتی، بەڵام بەر لەوەی بچینە سەر باسی بەرەنگار بوونەوەو ژیانی (مونکەبرتی) گرنگە باسی بەسەر هاتی دایکی سوڵتان خەواریزم شاە بکەین (ترکان خاتوون).

بەسەر هاتی (ترکان خاتون) دایکی سوڵتان خەواریزم شاه

(ترکان خاتون) لە هۆزی (بیاووت)ە، کچی (خان جەنکشییە) کەیەکێك بووە لە پاداشای تورکەکان، شوو بە (تەکش کوڕی ئیل) دەکا کوڕی ئەرسەلان، کە دەکاتە باوکی سوڵتان خەواریزم شاە، واتە کچە پادشایەو شوو بەکوڕ پادشا دەکا، دوای ئەوەی دەسەڵات دەکەوێتە دەست پیاوەکەی واتە سوڵتان (تەکش)ی خەواریزمی، زۆرێك لە عەشیرەت و بنەماڵەی ترکان خاتوون، تێکەڵ بەدەسەڵات دەبن و گەورەسەرکردەو پیاوە گەورەکانی دەوڵەت لە عەشیرەتی ئەو ئافرەتە بوون، هەر لەبەرئەوەش بوو (ترکان خاتون) قسەی زۆر دەڕۆیی و جەمسەرێکی بەهێزی دەسەڵات بوو لە دەوڵەتی خەواریزمی هەتا دوای مردنی سوڵتان (تەکش) و گواستنەوەی دەسەڵات بۆ کورەکەی سوڵتان محمد خەواریزم شاە، ترکان خاتوون بەهۆی ئەو دەسەڵاتە بەهێزەی هەیبو، نازناوی (خداوەندی جیهان) لێنرا بوو واتە خاوەنی جیهان، ئافرەتێك بوو خاوەن کەسایەتێکی بەهێز بوو لەگەڵ ئەوەش بکوژو خوێنڕێژیکی گەورەش بوو، سەرەڕای ئەوەی حەزی نەدەکرد کەس ستەم لەکەس بکا، بەڵام خۆی ستەمکارێکی گەورە بوو، دەست وەردانی

ئەو ئافرەتە لە دەسەڵات زۆر جار سوڵتان خەواریزمی نیگەران دەکرد، بۆیە کێشەیەك کەوتبوە نێوان (ترکان خاتون) و سوڵتان خەواریزمی کوڕی، دوای ئەوەی (ئۆترار)گیرا و برای ترکان خاتون (ینال خان) کوژرا، گەرچی هەندێك لەسەر چاوەکان دەڵێن (یەنال خان) برازای (تورکان خان) بوە نەك برای، کەسێك بەناوی (بدر الدین العمید) کەیەکێك بوو لە پیاوەگەورەکانی خەواریزم شاه، ئەو پیاوە دەچێتە لای (جەنگیزخان) و بەجەنگیزخان دەڵێ: سوڵتان خەواریزم باوك و مام و کوڕە مام و کەسێکی زۆری بنەماڵەکەمی کوشتوە، ئێستاش من لە هەمووکەس زیاتر ڕقم لە خەواریزم شایە، بۆتۆڵە سەندنەوە لە خەواریزم ئامادەم هەموو کارێك ئەنجام بدەم و بە جەنگیزخان ڕادەگەیەنێ کە خەواریزم شاه خاوەن هێزێکی گەورەیە و کێشەیەکی زۆریشی لەگەڵ (ترکان خاتون)ی دایکی هەیە، ڕێم پێبدە با لەو بەینە من ڕۆڵی خۆم ببینم و کێشەی نێوان (ترکان خاتون) و (خەواریزم شای) کوڕی گەورە تر کەم، بەو ئومێدەی بەبێ شەڕ (خەواریزم) بگرین کە پایتەختی دەسەڵاتی خەواریزم شایە، جەنگیزخان ڕێی پێدەداو، بەدرەدین عەمید چەند نامەیەك لەسەر زاری گەورە پیاوانی دەسەڵاتی دەوڵەتی خەواریزم دەنوسێ و دەینێرێ بۆ (ترکان خان) لەنامەکاندا هاتوە، ئەوە سوڵتان خەواریزمی کوڕت بەتەنها جێی هێشتوی و با ئێمە بەدوای ڕێگە چارەیەکی تر بگەڕێن دەسەڵاتی تۆ بمێنێ و ڕێش نەدەین شەڕ بکەوێتە ناوچەکەی ئێمە، هەر لەو کاتەش (جەنگیزخان) حاجبەکەی خۆی

دەرگەوانەکەی خـۆی بـۆ لای (تورکـان خـاتون) دەنێـرێ کەنـاوی (دانشـمند)بوو، دانشـمەند لەسـەر زاری جەنگیزخـان، بە(تورکـان خـاتون) ڕادەگەیەنـێ ئەوە کـوڕەکەت لە فەرمـانی تـۆ دەرچـوەو تـۆی بەتەنهـا جێهێشـتوە، بەڵێنـی ئەوەت پێـدەدەین کە خەواریـزم و خوراسـان ودەوروبەی تەسلیم بەتۆ دەکەین، بەو مەرجەی بەبێ شەڕ خەواریزممان تەسلیم بکەن، تورکان متمانە بەبەڵێنەکەی (جەنگیزخان) ناکاو، خۆی و کەسە نزیکەکانی دەورو بەری بڕیـار دەدەن شارەکە بەجێ بهێڵن و بەرەو نـاوچەی مازەنـدەران بکەونە ڕێ.

تاوانە گەورەکەی(تورکان خاتون)

تورکـان خـاتوون پێـی وابـوو، ئەو بـارودۆخەی ڕوی لەدەسـەڵاتی (خەواریزم) کردوە بارودۆخێکی کاتییە و بەو زووانە کۆتایی پێدێ، کاتی خۆشـی پیاوەکەی واتە سوڵتان (تەکش) کە نـاوچەکەی لەژێر دەسەڵاتی سـەلجوقییەکان دەرهێنـا، چەنـد کەسێکی زۆری لە کـوڕە پادشـاو گەورە پیاوانی (سەلجوقی) دەستگیرکردبوو لە (خەواریزم) زینـدانی کرابـوون وەکو هەردوو کوڕی سوڵتان (طغرل) سەلجوقی و (عماد الدین) والی بەلخ و کورەکەی عماد الدین کە والی (ترمذ)بوو وە والی (بامیان) کەناوی علاء الـدین بـوو، وە هەردوو کـوڕی والـی (سـقناق) و زۆر لەکـوڕە پادشـاو پلەدارەکـانی دەوڵەتـی سـەلجوقی، تورکـان خـاتون بەرلەوەی خەواریـزم بەجێبهێڵێ فەرمـان دەکـا بەکوشـتنی هەمـوو ئەوانە، کە زۆربەیـان هـیچ

تاوانیان نەبوو، بەڵام تورکان خاتون گوتی ئەگەر ئەوانە ئازاد بکرێن، دور نییە لەگەڵ مەغۆلەکان هەوڵی زیندووکردنەوەی دەسەڵاتی (سەلجوقی) بدەن، بۆیە هەر هەموویان دەکوژێ[1].

لێرەدا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە ئەو بنەماڵەیە بنەماڵەی دەسەڵات بووە، نەك بنەماڵەیەك لەخەمی بڵاو کردنەوەی ئەو ئیسلامە بێ، ئەو کوشتن و کاوڵکاریەی بنەماڵەی خەواریزم کردیان لە هیچ شوێنێکی ئەو ئیسلامە جێی نابێتەوە، بەداخەوە مێژووی ئەو بنەماڵانە مێژوویێکی ڕەشە، ئەوەندەی خەریکی کوشتن و نەهێشتنی یەکتر بووینەو ئەوەندە خەریکی گەیاندنی ئەو ئیسلامە نەبووینە، هەر لەبەرئەوەیە دەتوانین بڵێن، دەوڵەتی ئەوانە ڕاستە بەناوی ئیسلام بووە، بەڵام تاوانێکی گەورەیە ڕەفتارو هەڵسوکەوتی ئەو جۆرە بنەماڵەیە بدرێتە پاڵ ئیسلام، دەسەڵاتی ئەوانە دەسەڵاتی بڵاو بوونەوەو موڵکداری و خۆسەپاندن بووە، نەك دەسەڵاتێك لە خزمەت ئیسلام و شەریعەتی خوا.

بەو جۆرە (تورکان خاتون) خەواریزم جێدەهێڵێ، تەواوی منداڵەکانی سوڵتان خەواریزم لە کچ و کوڕی لەگەڵ خۆی دەبا هەرچی ئاڵتون و دڕو مەرجانی هەبوو هەرهەموو لەگەڵ خۆی بردو خەواریزمی جێهێشت، چەند پاسەوانێکی لەگەڵ بوون بۆ پاراستنی ئەو ئافرەت و منداڵانەو شارەزای ڕێگایەکەش بوون، یەکێك لەهەموان دڵسۆز تر بۆ (ترکان خاتون) کەسێك

(١) سيرة جلال الدين منكبرتی، لاپەڕە ٩٤.

بوو بەناوی (عمرخان) کوڕی والی ناوچەی (یازر)بوو، عومەر خان زۆر شارەزای ڕێگایەکە بوو (ترکان خاتون)یش زۆر متمانەی پێدەکرد، عومەرخان نازناوی (صبورخان) بوو، ئەوپیاوە کەباوکی دەمرێ، دەچێتە شوێنی باوکی و دەبێتە خاوەنەی ناو چەی (یازر)، بەڵام دواتر براکەی کەناوی (هندۆخانە) بەپیلانێك عومەر خان لە دەسەڵات لادەدا و خۆی دەچێتە سەر کورسی دەسەڵات، کە(هندۆخان) دەگاتە سەر کورسی دەسەڵات فەرمان دەکا، چاوی (عومەرخان)ی برای کۆرە بکەن، ئەو کەسەی بەفەرمانەکە هەڵدەستێ عومەرخانی خۆش دەوێ بۆیە دەیبەن، بەڵام چاوی کۆر ناکەن و (عومەرخان)یش وا نیشان دەدا کە چاوی کۆرکراوە، ئەوەبوو یانزە ساڵی ڕێك عومەرخان لە ترسی براکەی، خۆی بەکۆرنیشان دەدا، تا (هیندۆخان) وەفات دەکا، ئینجا(تورکان خاتون) ناوچەکەی (هیندۆخان)یش دەخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەبەهانەی ئەوەی کە خێزانی (هیندۆخان) ئافرەتێك بووە لە عەشیرەتی (تورکان خاتون)، ئەو کات عومەرخان چاوی خۆی دەکاتەوە و بەو ئومێدەی کە (تورکان خاتون) بیگێڕیتەوە سەر کورسی دەسەڵات، بەڵام تورکان خاتوون ئەوە ناکات و تەنها نازناوی خانی پێدەبەخشێ و ناوی دەنێ (صبورخان)، ئەوپیاوە زۆر دڵسۆزانە لەگەڵ تورکان خاتون دەبێ، ئەو کاتەی شاری (خەواریزم) جێدەهێڵن و لە سنوری (یازر)نزیك دەبنەوە، تورکان خاتون ترسی ئەوەی هەیە (عومەرخان) نەبادا بەجێی بهێڵێ بۆیە فەرمان دەکا و

دەڵێ: لەگەردەنی بدەن، عومەرخان لەوێ دەکوژن بەبێ ئەوەی هیچ تاوانێکی کردبێ، بەوەش تورکان خاتون تاوانێکی تریش دەخاتە سەر ئەو هەموو تاوانانەی کە ئەنجامی دابوون، دواتر (تورکان خاتون) و منداڵەکانی دەگەنە قەڵای (ئیلال، لال) قەڵایەکی سەختی ناو چەی (مازەندەران)[*] دەبێ کە دەکەوێتە (لاریجان)ی ئێستا لەئێران[1] مەغۆلەکان دەگەنە شوێنەکە و قەڵاکە گەمارۆ دەدەن ئەو قەڵایە دەتوانێ چوار مانگ بەرەنگاری مەغۆلەکان ببێتەوە، ئەوەی کە زۆر سەیرە هەروەکو نەسەوی[2] دەگێڕێتەوە و دەڵێ: ئەو قەڵایە لەشوێنێکی عاسێ بوو، ئەو ناو چەیەش بەناو بانگ بوو بەبارانی زۆر، بۆیە خەڵکی ناوچەکە زۆر خەمی ئاویان نەبوو و ئاوی زۆریان گل نەدەدایەوە، تاوەکو تورکان خان دەگاتە ئەو قەڵایە، بەقەدری خوای گەورە ئەو چەند مانگەی مەغۆلەکان قەڵاکەیان گەمارۆ دابوو دڵۆپێك باران نەباری، خەڵکی قەڵاکە ڕۆژ بەڕۆژ لاوازو بێهێز تردەبوون تائەو ڕادەیەی بێ ئاوی تینیان بۆ دێنێ و بەناچاری خۆیان بەدەست هێزەکەی مەغۆل دەدەن، ئەو ڕۆژەی کە (تورکان خاتون) خۆی ڕادەستی هێزەکەی مەغۆل دەکا، هەر ئەو ڕۆژە بارانێکی زۆر بەگوڕ دەبارێ. سبحان الله خوای گەورە ستەمی لەخۆ حەرامکردوە لەکەسیشی قبوڵ ناکا، زۆرجار ستەمکاران دواڕۆژیکی تاریك و ناخۆش

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ٨ .

(١) تاريخ المغول، لاپەڕە ٨٣ .

(٢) کتێبی سيرة جلال الدين منكبرتي، لاپەڕە ٩٦.

چاوەڕوانیان دەکا، پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم) ئەو کاتەی مەعازی نارد بۆ یەمەن پێی فەرموو: ... واتق دعوة المظلوم فانه ليس بينه وبين الله حجاب.[1] مانای ئەو فەرمودە ئەوەیە: کە نەکەن ستەم بکەن، لەبەر ئەوەی لەنێوان نزاو پاڕانەوەی کەسی ستەم لێکراو و خوای گەورە هیچ پەردەیەك نییە، خوای گەورە نزاکەی قبوڵ دەکا.

(تورکان خاتون) و کچەکان و منالە بچوکەکانی (خەواریزم شاە) هەرهەمویان دەنێردرین بۆلای جەنگیزخان، کە ئەو کات لەدەوروبەری شاری (طالقان) بوو، (جەنگیزخان) فەرمانی کوشتنی دەست بەجێی هەموو ئەوانە دەردەکا کە لەگەڵ (تورکان خاتون) بوون، یەکێك لەوانەی لەگەڵی بوو وەزیرێك بوو بەناوی (نظام الملك، محمد کوڕی صالح)، هەر هەموویان لەوێ دەکوژرێن هەتا منالە بچوکەکانی (خەواریزم شاە) تەنها تورکان خاتون و کچەکانی و کوڕێکی بچوکی (خەواریزم شاە) ناکوژرێن، هەمویان دەنێردرێن بۆ (قەراقروم)ی پایتەختی مەغۆل، کچەکانی سوڵتان دەدرێنە ئەو سەرکردە موسڵمانانەی چونەتە ڕیز مەغۆلەکان، تەنها کچێکی بەناوی (خان سوڵتان) کوڕەکەی جەنگیزخان (جوجی) بۆخۆی دەیبا، ئەو ئافرەتە کە دەکاتە خوشکی سوڵتان جلال الدین منکبرتی چەند منالێکی لەکوڕەکەی (جەنگیزخان) دەبێ و نامە بۆ براکەی واتە بۆ جلال الدین دەنێرێ کە منالەکانی موسڵمانن و جوجی قەدەغەی نەکردون لەوەی فێری

---

(١) رواه البخاري.

قورئـان بـبن، دواتـریش لە باسـی (جـلال الـدین منکبرتـی) باسـی ئەو خوشکەی دەکەین[١].

(تورکان خاتون) ئـافرەتێکی ستەمکار بوو، هەڵسوکەوتەکانی یەکێك بوو لەو هۆکارەکانی ڕوخاندنی دەوڵەتی خەواریزمەکان، کاتی خۆی هەرشوێنێك هێزەکانی (خواریزم شاە) بیان خستبا ژێر دەسەڵاتی خۆیان، تورکان خاتون کەسێکی لە عەشیرەتەکەی خۆی دەنـاردە ئەوێ بۆ ئەوەی سەرپەرشتی نـاوچەکە بکـا، ئینجـا زۆر جـار ئەو دیـلانەی خەواریـزم شـاە دەیگـرتن و دەیهێنان بۆ (خەواریزم) تورکان خاتون بەشەو پاسەوانەکانی خۆی دەناردو دیلەکانیـان دەکوشـت و فڕێـی دەدانە ڕوبـارەوە، بـۆ ئەوەی هـیچ کەسێك نەتوانێ ڕوو بەڕووی دەسەڵاتی خەواریزمەکان ببێتەوە، تورکان خاتون ببوە جەمسەرێکی گەورەی دەسەڵات بەتایبەت لە سنوری شاری (خەواریـزم) کە بە پایتەختی خەواریزمییەکان هەژمار دەکرا، بۆیە فشاری خستە سەر محمدی کوڕی کەدەبێ (ئۆزلاغ شاە) کوڕی بکاتە جێنشین و وەلی عەهدی خۆی، سەرەڕای ئەوەی سوڵتان محمد خەواریزم شاە سێ کوڕی هەبوون جلال الدین و ڕوکنەدین و اوزلاغ شاە، (ئۆزلاغ شاە) لە هەرسێ کوڕی بچوك تر بوو، بەڵام لەبەر ئەوەی دایکی ئۆزلاغ شاە، کچی گەورە پیاوێکی عەشیرەتی (تورکان خاتون) بوو، بۆیە ئەوی کرد بەوەلی عەهدی (خەواریزم شاە)، ئینجا تورکان خاتون لەگەڵ (جلال الدین منکبرتی) کە

---

(١) سیرة جلال الدین منکبرتی، لاپەڕە ٣٠٠

دەکا کوڕی کوڕی ناکۆك بوو، (نەسەوی) کە نوسەری کتێبی ژیاننامەی جلال الدین مونکەبرتیە، دەڵێ: یەکێك لەخزمەت کارەکانی (تورکان خاتون) بەناوی (بدر الدین هلال) بۆی گێرامەوە، گوتی بە (ترکان خاتون)م گوت بڕۆ باخۆمان بگەیەنینە کوڕی کوڕت (جلال الین منکبرتی) ئەو سەرکردەیەکی ئازایەو ئێمە هەواڵمان پێگەیشتوە کە ئەو پیاوە خەریکە سوپایەکی گەورە کۆدەکاتەوەو دەتوانێ ڕوو بەڕووی مەغۆلەکان ببێتەوە، دەڵێ تورکان خاتون وەڵامی دامەوە گوتی: پێم خۆشە بکەومە بەردەستی جەنگیزخان بەس، نەچمە سێبەری کوڕی (جیجاك) جیجاك دایکی جلال الدین مونکەبرتیە، واتە (تورکان خاتون) ڕقی زۆری لەبوکەکەی دەبێتەوە کە دەکاتە دایکی جلال الدین منکبرتی، بۆیە (بەدرەدین)ی خزمەتکار دەڵێ: خۆم دزیەوەو توانیم لەدەستی ڕابکەم و خۆم گەیاندە سوپاکەی سوڵتان جلال الدین منکبرتی، ئینجا (نەسەوی) لەکتێبەکەی ژیاننامەی جلال الدین منکبرتی لاپەڕە ٩٧ دەگێڕیتەوە دەڵێ: تورکان خاتون ئەو کاتەی بردرا (قەراقروم) زۆر جار لەبرسا دەچوە سەر سفرەکەی (جەنگیزخان) و خواردنی چەند ڕۆژیکی دەبرد، دەڵێ: لەو غوربەتە تەنها کوڕێکی بچوکی سوڵتان خەواریزم شاهی لەگەڵ بوو منداڵێك بوو بەناوی (کماخی شاە)، دڵی زۆر بەو منداڵە خۆش بوو، بۆیە زۆر جار قژی ئەو منداڵەی شانە دەکردو سێبورێکی گەورە بوو بۆی، ڕۆژیکیان لەخەو هەڵساو قژی ئەو منالە بچوکەی شانە دەکرد لەپێشە خۆی گوتی نازانم هۆکاری

چییـه ئەو ڕۆ دڵـم زۆر تونـدە، دەڵـێ خەریکـی ئەو قسـانە بـوو، چەنـد پیـاوێکی (جەنگیزخان)ی لێبەدەرکەوت و گوتیـان فەرمانمـان پیکراوە ئەو منـاڵە بخنکێنـین، مناڵەکەیـان گـرت و لەبەر چـاوی (تورکـان خـاتون) خنکانـدیان، (تورکـان خـاتون) بـاجی ستەمەکانی دەدا و ئـاوا بەزەلیلـی لە (قەراقورم) ژیان دەباتە سەر تالەساڵی (٦٣٠) هەر لەوێ وەفات دەکا.

کەوتنی ئیقلیمی (خەواریزم)و کاوڵکردنی پایتەختەکەی (جورجانییە) کە بە (ئۆرگەنج) یان (گرگانج) ناسراوە. (*)

پایتەختی خەواریـزم (جورجـانییە) هەر لەسـەردەمی (ئۆتسز خەواریزم شـاه) بەیەکێـك لەگەورەتـرین و گرنگتـرین شـارەکانی ئەو سـەردەم و بەسـەنتەری زانست و ئەدەب و بەدوا داچون و لێکۆڵینەوە هەژمـاردەکرا، ئەو شـارە دەیـان کتێبخـانەی گەورەی لەخۆ گرتبـوو، زانایـان لە عیـراق و خوراسـان و بـاقی شـارەکانی تـری ئەو دیـوی ڕوبـاڕ، بۆ زانسـت ڕوویـان لەو شـارەدەکر، جگە لەوەش ڕێگای بازرگانەکان بوو لە بیابانی قەفقاسەوە بۆ باشوری ڕوسیای ئێستا، ئەوشارە لەگەورەیی و چالاکی لەهەمـوو بوارەکـان کێبڕکێـی لەگەڵ شـاری (مەڕو)دەکـرد، بۆنمـونە کەسـێکی وەکـو ئیمـام جارو الله محمـودی کـوڕی عـومەری خەواریزمـی زەمەخشـەڕی (٤٦٧-٥٣٨) لەو شـارە دەژیـا، هەروەها ئیمام محمد ی کوڕی عومەری ڕازی خاوەنی تەفسیری (مفاتح

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ٩ .

الغیب) لەو شارە دەژیا، سەدان و دەیان زانای تر کە بەهەڵگری مەشخەڵی زانست هەژمار دەکران جێنشینی ئەو شارە بوون، دوای ئەوەی (تورکان خاتون) خەواریزمی بەجێهێشت و خەڵکی خەواریزم بەشێوەیەکی گشتی وخەڵکی پایتەختی خەواریزم (جورجانییە) بەبێ سەر دەمێننەوە، ڕوویان کردە کەسێك، بەناوی (علی کوە درۆخان) ئەو پیاوە کەسێکی هەوەس ویست بوو، کەسێکی زۆر درۆزن بوو لەبەر ئەوەش ناوی بە درۆزن دەرکردبوو، ئەوماوەیەی کە دەسەڵاتی خەواریزمی کەوتە دەست، دەستی کرد بەدزین و پارەی دەوڵەتی تەخشان و پەخشان کرد تا ئەو کاتەی (جلال الدین منکبرتی) دەگەڕێتەوە خەواریزم.[١] جەنگیزخان دەیزانی خواریزم و پایتەختەکەی (جرجانییە) بنکەی دەسەڵاتی خەواریزم شایەو لەو شارەش هۆزەکەی (ترکان خاتون) کەناوی (قنقلی) یە، خاوەن دەسەڵاتن و گرتنی ئەو شارە ئەوەندە ئاسان نابێ بۆیە هەر لەسەرەتاوە و بەر لەوەی (تورکان خاتون) شارەکە جێبهێڵێ هەوڵی گرتنی ئاشتیانە و بەبێ شەڕی ئەو شارەی دا و بەڵێنیشی بە (تورکان خاتون) دا کە دەسەڵاتی ئەو ناوچەیە تەسلیم بەو بکا، بەڵام (تورکان خاتون) متمانەی بە بەڵێنەکانی (جەنگیزخان) نەکرد و شارەکەی بەجێهێشت، ئەوەبوو دواتر (تورکان خاتون) دەکەوێتە دەست سوپاکەی جەنگیزخان هەرەوەکو باسمان کرد.

---

(١) سیرە جلال الدین منکبرتی، لاپەڕە ١٢٢.

سوڵتان (محمدی خەواریزم) بەر لەوەی وەفات بکا هەواڵی ناردبوو بۆ خەڵکی خەواریزم کە نەکەن بەرەنگاری هێزەکانی جەنگیزخان ببنەوە لەبەر ئەوەی ئەو شەڕە زۆر لەتوانای ئەوان گەورەترە، دوای ئەوەی سوڵتان محمد خەواریزم شاە وەفات دەکا هەروەکو باسمان کرد، و کوڕە گەورەکەی (جلال الدین) شوێنی باوکی دەگرێتەوە، کوڕەکانی سولتان محمد خەواریزم شاە، بەسەرپەرشتی (جلال الدین) دەگەڕێنەوە ئیقلیمی (خەواریزم)، خەڵکەکەی خەواریزم کەدزانن سولتان (جلال الدین) گەڕاوەتەوە دڵیان بەهاتنەوەی سوڵتان زۆر خۆش دەبێ و ورەیان بەرز دەبێتەوەو سوپایەکی گەورە بەهاتنەوەی (جلال الدین) ساز دەبێ، بەڵام ئەوەی ئەو حاڵەتەی تێکدا گەورە سەرکردەکانی ئیقلیمی خەواریزم و بەتایبەتی، پایتەخت (جرجانییە) لەقەبیلەی (قنقلی)بوون کە کەس و کاری (ترکان خاتون) بوون ئەوان گوتیان، ئێمە قبوڵمان نییە (جلال الدین) بچێتە شوێنی باوکی و دەبێ بەیعەت بە (ئۆزلاغ شاە) بدرێ، لەبەر ئەوەی کاتی خۆی (ترکان خاتون) قبوڵی نەبووە (جلال الدین) ببێتە میراتگری کورسی سوڵتان، ئەوەبوو(ئۆزلاغ شاە) دەکەنەوە بە سوڵتان و میراتگری (خەواریزم شاە) و هەوڵی گرتنی سوڵتان (جلال الدین)یان دا، سوڵتان جەلالەدین کەبەوەی زانی خۆی و (تیمور مەلیك) کە کاتی خۆی حاکمی (جەند) بوو، لەگەڵ (٣٠٠) کەس، ئیقلیمی خەواریزمیان بەجێهێشت و بەرەو (نەیسابور) کەوتنەڕێ، هەر لەو کاتەش (جەنگیزخان) هەر سێ کوڕی (جوجی و

جغتـای و ئۆختـای) بەرەو شـاری جورجـانییە دەنێـرێ بەهەرسـێ کـوڕی توانیـان سـوپایەك ئامـادە بـکەن ژمـارەکەی نـزیکەی (١٠٠) هەزار کەس بوو.[1] لەڕێگای بەرەو نەیسابوور، ئەو (٣٠٠) کەسەی لەگەڵ سوڵتان جلال الـدین بـوون، گەیشـتنە نزیـك شـاری (نەسـا) کە دەکەوێـتە وڵاتـی تورکمانسـتانی ئێسـتا و نـزیکە لە پـایتەختەکەی (عیشـق ئابـاد) سـوڵتان (جلال الدین منکبرتی) و ئەو هێزە بچوکەی لەگەڵی بوون، لەو دەورو بەرە بۆسەیەك دادەنێنەوە بۆ کەرتێکی (٧٠٠) کەسی مەغۆلەکان، هەر هەمویان دەکوژن، (محمدی کوڕی احمدی) نەسەوی خاوەنی کتێبی (سیرة جلال الـدین منکبرتـی) دەڵـێ: یەکەم تۆڵەوسـەرکەوتن ئەو تۆڵەیەبوو بەکوشـتنی ئەو (٧٠٠) کەسە لە مەغۆلەکان، ئینجا هێزەکەی جلال الـدین منکبرتـی دەگەنە ئەو شارە واتە شاری (نەسا) لەوێ وەکو ویستگەیەك لەو شارە بۆ ماوەیەك دەحەسێنەوەو دواتر بەرەو (نەیسابور، نەیشابور) دەکەونەڕێ.

کوشتنی براکانی سوڵتان جلال الدین منکبرتی

بەچەند ڕۆژێك دوای ئەوەی جلال الـدین منکبرتـی خەواریـزم جێدەهێڵێ، براکانیشـی (ئـۆزلاغ شـاە و ئـاق شـاە) ڕادەکەن و شـارەکە بەجـێ دەهـێڵن، لەدەورو بەری شاری (نەسا) ڕوو بەڕووی هێزێکی مەغۆل دەبنەوە سەرەتا، هێزە مەغۆلەکە دەشکێنن و موسڵمانەکان سەردەکەون، دواتر هێزێکی تری

(١) کتاب المغول فی التاریخ، فواد عبدالمعطی الصیاد، لاپەڕە ١٢٧.

مەغۆل دەگاتە ناوچەکە و هەردوو کوڕی خەواریزم شاە دەکوژن و سەریان پەل دەدەن و دەیخەنە سەر ڕمێك و لەشارەکانی تر دەیگێڕن، لێرە دا ئەگەر سەرنج بدەیتە ئەو هەڵە گەورەیەی کوڕەکانی خەوارزیم شاە کردیان خۆ ئەگەر لەوەسیەتی باوکیان دەرنەچوبان و (جلال الدين منكبرتى) یان قبوڵ بوایە بە سوڵتان، ئەوا بێگومان ڕووداوەکان بەئاڕاستەیەکی تردا دەڕۆیی، بەڵام (قدر الله وماشاء فعل)، هەڵەی بنەماڵەی خەواریزم شاە ڕۆڵێکی زۆر سەرەکی دیت لەو میحنەتەی ڕوی لە جیهانی ئیسلامی کرد.[١]

کەوتنی شاری (جورجانییە) پایتەختی خەواریزم

دوای ئەوەی کوڕەکانی خەواریزم شاە جورجانییە بەجێدەهێڵن، خەڵکەکەی ئەو شارە کەسێك بەسەرکردە هەڵدەبژێرن بەناوی (خمارتكين) ئەو پیاوە یەکێك بوو لە خزم و سەرکردە زۆر نزیکەکانی تورکان خاتون وە دەتوانی سوپایەکی نزیکەی نۆوەد هەزار کەسی ئامادە بکا جگە لەو خۆبەخشانەی ئامادەی خۆیان نیشاندابوو بۆ ڕوو بەڕوو بونەوەی مەغۆلەکان.[٢] هێزەکانی مەغۆل هەروەکو باسمان کرد نزیکەی (١٠٠) هەزار کەس دەبوون، بەسەرپەرشتی کوڕەکانی جەنگیزخان، گەمارۆی پایتەختی خەواریزمیان دا (جرجانية، ئورجەندە) گەمارۆکە بەشێوەیەکی ئاوا بوو، ئەو شارە گەورەیەیان نەفەس بڕ کرد و لە جیهانی دەرەوەیان بەتەواوی دابڕی

(١) سيرة جلال الدين منكبرتى، لاپەڕە ١٧٢ .

(٢) تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية، لاپەڕە ٨٢. عباس اقبال.

نــزیکەی حەوت مانــگ بەو جــۆرە ئەو شــارەیان گەمــارۆ دا، ئینجــا مەغۆلەکــان بەمەنجەنیــق بەردێکــی زۆریــان لە دیــواری شــارەکە دا، ئەو کاتەی بەردیشیان نەما ڕوویانکردە دارتووە گەورەکان و بڕیانەوەو کۆڵکە دارەکانیـان دەخسـتە نـاو ئـاو بۆئەوەی ئـاو بکێشـێ و قـورس بـێ و ئینجا ڕایاندەوەشـاندە سـەر شـارەکە، تـاوەکو توانینـان دیـواری شـارەکە بـڕوخێنن وبگەنە ناو شارەکە، خەڵکی شارەکە ئازایەتێکی زۆریان نواند تەنها لەیەك شـەڕ نـزیکەی (٣٠٠٠) مەغۆلیـان کوشـت و شـەڕی گەڕەك بەگەڕەکـی مەغۆلەکانیـان کـرد لەو بەیـنە ئەو سـەرکردەیەی خۆیـان هەڵیـان بژاردبـوو (خمـارتکین) ژێـر بەژێـری پەیوەنـدی بە مەغۆلەکـان دەکـات و شـارەکە جێـدەهێڵێ، بەڵام خەڵکــی شــارەکە بەردەوام دەبــن لە بەرەنگــاربوونەوەی مەغۆلەکـان، سـەرچاوەکان باسـی پـاڵەوانێتی چەنـد کەسـێك دەکەن یەکێك لەوانە، زانایەکی بەناو بانگی صۆفی بووە بەناوی (شێخ نجم الدین کبری) دوای ئەوەی داوای لێـدەکرێ خـۆی ڕزگـار بکـاو شـارەکە جێبهێڵـێ، لەوەڵامــدا دەڵــێ نەخێــر، مــن خــۆم ئامــادەکردوە بــۆ شــەهیدی، چەنــد قوتابییەکیشی لەگەڵی دەمێننەوەو شەڕدەکەن تاوەکو شەهید دەکرێن.[١] شەڕ بەو جۆرە بەردەوام دەبێ تاوەکو تەنها سێ گەڕەك بەدەستی خەڵکی شارەکە مـایەوە گەڕەکەکـانی تـر هەر هەمـوی کەوتە دەسـت مەغۆلەکـان، خەڵکـی شارەکە کەزانیـان تـازە نـاتوانن بەردەوام بـن لەو شـەڕە بڕیاریـان دا دانوسـاندن

(١)کتێبی المغول فی التاریخ / فؤاد عبدالعطی الصیاد، لاپەڕە ١٢٧

بکەن لەگەڵ هێزی مەغۆلەکان، نوێنەرێکیان نارد بەناوی (عالی الدین الخیاطی) ئەو کەسە یەکێك بوو لەزاناکانی خەواریزم، (عالی الدین) لەگەڵ (جوجی)ی کوڕی، جەنگیزخان دادەنیشێ و دەڵێ: شارەکەتان تەسلیم دەکەین لەبەرامبەرئەوەی خەڵکی شارەکە سەلامەت بن، ئینجا (عالی الدین) لە قسەکانی بە (جوجی) دەڵێ: ئێمەی خەڵکی خەواریزم هەیبەتی سوپاکەی تۆمان بینی، ئێستا کاتی ئەوەیە سۆزو بەزەیی سوپاکەت ببینین، (جوجی) لەوەڵام دا دەڵێ: کامە هەیبەت ئێوە تاکرا لە سەربازەکانی منتان کوشت و بەپێچەوانەوە من هەیبەتی ئێوەم بینی، بۆیە دەبێ لێرە بەدواوە، هەیبەتی سوپاکەم ببینن، ئینجا خەڵکی شارەکە قەتڵو عام دەکا هەتا ئەوانەی بەدیل گیرابوون هەر هەموویان دەباتە دەرەوەی شارەکە لەگەردەنیان دەدرێ، تا دەگاتە ئەو ئاستەی هەر سەربازێکی مەغۆل ئەرکی کوشتنی بیست و چوار خەواریزمی پێدەسپێردێ، کوشتاری خەواریزمییەکان هەندە زۆر دەبێ مێژوو نوسێکی وەکو (جوەینی) لەکتێبی (تاریخ فاتح العالم) بەرگی یەکەم لاپەڕە ١٥١ دەڵێ: کوشتار هەندە زۆر بوون بەژمار نەدەهاتن، جگە لەوەش بەنداوێك لەسەر ڕووباری جیحون بو، ئەو بەنداوە دەڕوخێنن ئەو خەڵکەی لەشارەکە لەژێر زەمینەکان خۆیان حەشاردابوو هەر هەموویان دەخنکێن، شاری (جورجانییە) کەشاری عیلم بوو، بەتەواوی ژێر ئاو دەکەوێ، ئەوانەی لەو شارە ڕزگاریان دەبێ، تەنها پیشەوەرەکان بوون ئەوانەی جۆرێك لە جۆرەکانی صەنعەتیان دەزانی

کۆدەکرێنەوە، هەندێکیان دنێردرێنە پایتەختی مەغۆڵەکان بۆ ئاوەدان کردنەوەی ئەوێ، ئەوانی تر لەسوپاکانی مەغۆل بۆ دروستکردنی کەرستەی سەربازی بەکار دەهێنرێن، بەم شێوەیە شتێك نامێنێ بەناوی جورجانییە و تەواوی خەواریزم دەبێتە موڵکی (جوجی) کوڕی جەنگیزخان و هەر دوو کوڕەکەی تری (جغتای و ئۆکتای) دەگەڕێنەوە لای جەنگیزخان کە ئەو کات گەمارۆی (طالقان)ی دابوو، گەمارۆی جورجانییەو کەوتنی لە مانگی (ذی القعدەی سالّی (٦١٧) تاوەکو مانگی سەفەری سالّی ٦١٨) خایاند[١].

(١) المغول – د السید باز العرینی، لاپەڕە ١٢٨. تاریخ المغول منذ حملة جنكیز خان حتی قیام الدولة التیموریة، لاپەڕە ٨٢. عباس اقبال.

سوڵتان جلال الدين و کەوتنی (شاری نەیسابور) لەساڵی (٦١٨)کۆچی

شـاری (نەیسـابور، نەیشـابور) یەکـێکە لەو چـوار شـارەی کە ویلایەتـی خوراسـانی پێك دەهێنـا، واتە (نەیسـابور، مەرو، بەلـخ، هـرات) لەسـەردەمی سامانییەکان و غەزنەوییەکان ئەو شارە بنکەی سـەربازی سـوڵتانەکانی ئەو بنەمـاڵانە بـوون، سـەرەتا ئەو شـارە تەسـلیم بە هێزەکـانی مەغـۆل ببـون، بەفەرمانی مەغۆلەکان قەڵای شارەکەیان ڕووخاند، ئەوە بەر لەوەی سوڵتان (جەلالەدیـن) دەربکەوێ، دوای دەرکەوتنـی سوڵتان (جلال الـدین) خەڵکی ئەو ناوچانە دەستیان کرد بە چاککردنەوەی قەڵاکانیـان و بڕیـاڕی شـەڕی مەغۆلەکانیان دا لەو بەینـەش، سـوڵتان جلال الـدين دەگاتە نەیسـابور، یەك مانــگ لەوێ دەمێنیــتەوە لەو مــانگە دەتــوانێ پەیوەنــدی بەزۆربەی سەرکردەکانی بکا، وە ئەو خەڵکەی لەڕوی هێرشەکانی تەتار ڕایان کردبوو لەوێدا کۆیـان دەکـاتەوە، خەریکـی خۆکـۆکردنەوەی هێزەکانیـان دەبـن، ئـالەو کـاتە مەغۆلەکـان بە شـوێنی سـوڵتان جەلالەدیـن دەزانـن، سـوپایەکی گەورە دەنێرنە سـەر شـاری نەیسـابور، سـوڵتان (جلال الـدين) بڕیـار دەدا، نەیسـابور بەجێبهێڵی و بەرەو (غەزنە) بکەوێتەڕێ، سەرەتا خەڵکی نەیسابور توانیـان

چەند هێزێکی بچوکی مەغۆلەکان بشکێنن، دواتر هێزێکی مەغۆلەکان بەسەرکردایەتی (تغاجارنویان) کەزاوای جەنگیزخان بوو گەیشتە (نەیسابور) و ئەو شارەیان گەمارۆدا، ئەوە لەمانگی ڕەمەزانی ساڵی (٦١٧) کۆچی بوو، لەڕۆژی سێەمی گەمارۆکە، تیرێك بە (تغاجار نویان) دەکەوێ و دەکوژرێ، سوپاکەی مەغۆل سەرەتا لە نەیسابور دەشکێن، سەرکردەیەکی تری مەغۆلەکان بەناوی (تورکای نویان) سەرکردایەتی ئەو سوپایە دەکات و هێزەکەی مەغۆل دەکا بە دوو بەش، بەشێکیان ڕوو دەکەنە شاری (طوس) بەشەکەی تر ڕوو دەکەنە شاری (سبزوار) دوای شەڕێکی سێ ڕۆژە دەتوانن شاری (سەبزوار) بگرن، قەتلوعامی خەڵکەکە دەکەن تەنها لەو شارە نزیکەی (٧٠) هەزار کەس دەکوژن، بەم شێوەیە هەردوو لای شاری نەیسابور (طوس) و (سبزوار) دەکەوێتە دەست مەغۆل، [1]لەو کاتە کوڕەکەی جەنگیزخان(تولی) خەریکی گرتنی شاری (مەرو) دەبێ، دوای گرتنی شاری (مەرو) بە هێزێکی گەورە لەساڵی (٦١٨) بەرەو شاری (نەیسابور) دێ و ئەو شارە گەمارۆ دەدا، شاری نەیسابور ئازایەتییێکی بێوێنەیان نواند، بەڵام دواتر زانیان کە شەڕەکە زۆر لەهێزو توانای ئەوان گەورە ترەو بڕیاری خۆ بەدەستدانیان دا، نوێنەرێکیان ڕەوانی لای(تولی) کوڕی جەنگیزخان کرد، نوێنەرەکە ناوی (قازی رکن الدین علی بن ابراهیم المغیشی) بوو، نوێنەر ئامادەی ئەوەبوو

(١) هەرسێ شار ئیستا لەسنوری ئێران دایە.

شارەکە تەسلیم بە (تولی)بکات، بەڵام کوڕەکەی جەنگیزخان خۆتەسلیم کردنەکەی ئەوانی قبوڵ نەکرد و نوێنەرەکەی لای خۆی گێرایەوەو بەردەوام بوو لە هێرشکردنە سەر شارەکە، شاری نەیسابور نزیکەی (٣٠٠) مەنجەنیق و زیاتر لە سێ هەزار ئامێری وەشاندنی تیریان هەبوو، [١] بەڵام دوای سێ ڕۆژ لە شەڕ تەواوی نەیسابور دەکەوێتە دەست مەغۆلەکان، خەڵکەکەی بەدیل دەگرن و دەیانبەنە دەرەوەی شارەکە، هەر هەموویان دەکوژن دواتر هەندێ لەبریندارەکان خۆیان لەناو کوژراوەکان شاردبووەوە تاوەکو مەغۆلەکان پێیان نەزانن، مەغۆلەکان بەوە دە زانن ئینجا بڕیار دەدەن پازدە ڕۆژێك لەو شارە بمێننەوە و بڕیارياندا ئەوانەی کوشتویانە سەریان لە لاشەیان جودا بکرێتەوە نەوەك بریندارێك نەمردبێ و ئەوان پێیان نەزانی بێ، ئەوەبوو سەری هەر هەموویان لە لاشە جوداکرایەوە، ئینجا کچەکەی جەنگیزخان کەخێزانی (تغاجر) بوو، لەبەر ئەوەی پیاوەکەی لە نەیسابور کوژرابوو دووپاتی کردەوە کە نابێ هیچ کەس لەو شارە بەزیندویی دەرچی هەتا ئاژەڵەکانیشیان کوشت و نەك هەر مرۆڤەکان، بەڵکو فەرمانی کرد هەتا سەگ و پشیلەی شارەکەش بکوژن، ئینجا فەرمانی داو تەواوی شارەکەیان تەخت کرد.[٢]

---

(١) تاريخ فاتح العالم الجويني، ج ١ لاپەڕە ١٩٢.

(٢) تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية عباس اقبال، لاپەڕە ٩٢.

کەوتنی (هیرات) ساڵی (٦١٨) کۆچی

لەدوای کۆمەڵکوژیەکەی نەیشابور(تولی) کوڕی جەنگیزخان بەرەو (هیرات) دەکەوێتەڕێ، کە ئێستا دەکەوێتە وڵاتی ئەفغانستان و لەسنوری ئێرانەوە نزیکە، سەرەتا (تولی) نوێنەرێکی خۆی دەنێرێ بۆ شارەکە و داوایان لێدەکات خۆیان بەدەست بدەن، بەڵام والی (هیرات) (مەلیك شمس الدین الجوزجانی) ئەوە قبوڵ ناکات و نوێنەرەکەی مەغۆل دەکوژێ، شەڕێکی گەورە دەکەوێتە نێوان خەڵکی هیرات و سوپاکەی مەغۆل حەوت ڕۆژی یەکەم زۆر لە سەربازەکانی مەغۆل دەکوژرێن، ڕۆژی هەشتەم تیرەك بەر مەلیك شمس الدین الجوزجانی دەکەوێ، بەسەختی بریندار دەبێ، دواتر دەمرێ مردنی شمس الدین الجوزجانی کاریگەرێکی زۆری هەبوو لەسەر ورەی خەڵکی شارەکە بۆیە بڕیاری خۆ بەدەستدانیان دا، هیرات کەوتە دەست سوپاکەی مەغۆل، تەنها لەو شارە دوازدە هەزار کەس دەکوژرێ لەبەر ئەوەی گومانی ئەوەیان لێدەکرا سەربەسوپاکەی سوڵتان جلال الدین منکبرتی بن، بەکەوتنی هیرات تەواوی خوراسان دەکەوێتە بەردەستی هێزەکانی مەغۆل.

ئەوەی شایەنی باسە لێرە ئاماژەی پێبکەین دوای ئەوەی تەواوی خوراسان دەکەوێتە بەردەستی هێزەکانی مەغۆل، هۆزێك لە هۆزە تورکمانییەکان کە جێنشینی دەورو بەری شاری (مەرو)بوون، لەترسی هێزەکانی مەغۆل شوین و جێگای خۆیان بەجێ دەهێڵن و دەگەنە

دەوروبەری (ئەنقەرە) ژمارەی ئەو هۆزە نزیکەی(٤٠٠ تا ٥٠٠)کەس بوون، گەورەکەشیان کەسێك بوو بەناوی(ئورتوغرل) لەسنوری نێوان سەلجوقییە ڕۆمییەکان و بیزەنتییەکان، دواتر ئەوانەن دەوڵەتێك دادەمەزرێنن بەناوی دەوڵەتی عوسمانی ناوبانگ دەردەکا.[(١)]

دوای کەوتنی (هیرات) تولی کوڕی جەنگیزخان خۆی دەگەیەنێتە باوکی، ئەو کات جەنگیزخان شاری (طالقان)ی گەمارۆدابوو، [(٢)] دوای ئەوەی هێزەکانی تولی کوڕی جەنگیزخان دەگاتە لای هێزەکانی باوکی، هەردوو هێز بەماوەیەکی کەم دەتوانن شارەکانی (طالقان و بامیان و طخارستان) داگیرکەن، ئەو شارانە یەك بەدوای یەك کەوتنە بەردەستی مەغۆل و قەتلوعامی خەڵکەکە دەکرێ، بەتایبەت شاری (بامیان) هەر بەتەواوی کاوڵدەکرێ لەبەرئەوەی لەو شەڕە (موتجن) کەدەکا کوڕی (جغتای) کوڕی جەنگیزخان، تیرێکی بەردەکەوێ و دەکوژرێ، جەنگیزخان لەتۆڵەی کوڕی کوڕەکەی کە زۆری خۆشویستوە، فەرمان دەکا، کە هیچ کەس نابێ لەوشارە ڕزگاری بێ دوای کوشتنی ژن و منداڵ و پیاو پیرو پەك کەوتە، سەگ و پشیلەکانی ئەو شارەشیان نەهێشت، بامیان

---

(١) الدولة الخوارزمية والمغول /حافظ أحمد حمدي، لاپەڕە ١٧٨. وە کتێبی اعصار من الشرق ثروت عكاشة، لاپەڕە ٢١٩.

(٢) ئەو (طالقانە) لە (مرو الروذ) نزیك بووە کەدەکەوێتە نێوان باکوری ئەفغانستان و باشوری تورکمانستان، دوو(طالقان)ی تریش هەن یەکیان دەکەوێتە ئێران لەنزیك تارانی پایتەختە، ئەوەی تر (طالقان طخارستان)ە کەدەکەوێتە ئەفغانستانی ئێستا نزیك شاری (قوندوز). تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية، لاپەڕە ١٠٦ .

بەشێوەیەکی وا کاوڵکرابوو پێنج ساڵ دوای ئەوڕووداوەش کەڵکی جێنیشنی نەمابوو.

لەو کاتە هەواڵ دەگاتە جەنگیزخان کە جلال الدین منکبرتی چەند سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەست هێناوە بەتایبەتی لەناو چەی (غەزنە) بۆیە بڕیار دەدا بەرەو (غەزنە) بکەوێتە ڕێ.

شاری غەزنە و شەڕی (پروان) [١]

لەساڵی (٦١٨) سوڵتان جلال الدین دەگاتە شاری غەزنە، خەڵکی غەزنە پێشوازێکی گەرمی لێدەکەن و بەهاتنی زۆر دڵخۆش دەبن، زۆربەی سەرکردەو سوپا شکاوەکانی ناوچەکانی پێشاورو کابل، لەغەزنە لەدەوری سوڵتان جلال الدین کۆدەبنەوە، ژمارەی سوپای جلال الدین بەپێی هەندێ سەرچاوە دەگاتە شەست هەزار کەسی پیادەو حەفتا هەزار سوار چاك، یەکێك لەسەرکردە ئازاو بەجەرگەکانی خەواریزمییەکان کوڕەخاڵی سوڵتان جلال الدین بوو بەناوی (امین مەلیك)خۆی و دە هەزار کەس دەگەنەلای سوڵتان جلال الدین، ئەو کات شاری (قەندەهار) لەلایەن مەغۆلەکان گەمارۆ درابوو، یەکەم هەنگاوی جلال الدین شکاندنی گەمارۆی سەر شاری قەندەهار بوو، مەغۆلەکان بەرگەی هێرشەکانی سوپاکەی جلال الدین ناگرن و دەشکێن و شارەکە جێدەهێڵن و دەگەڕێنەوە لای جەنگیزخان،

---

(١) پەڕوان شارێك بووە کەوتۆتە نێوان غەزنە و بامیان.

جەنگیزخان سوپایەکی نزیکەی سی تا چل و پێنج هەزار کەسی ڕەوانە غەزنە دەکا بەسەرکردایەتی سەرکردەیەکی سەربازی مەغۆل بەناوی (قوتوقو نویان)، شکاندنی گەمارۆکەی سەر قەندەهار ورەی سوپای خەواریزمەکانی زۆر بەرز کردبووەوە، بەتایبەت پاڵەوانێکی وەکو (سیف الدین أغراق) پەیوەندی بە سوپاکەی جلال الدین کردبوو کە پاڵەوانێکی بەناو بانگی ناوچەکە بوو، سوپای مەغۆل و سوپای خەواریزمییەکان دەگەنەیەك، سوڵتان (جلال الدین) سوپاکەی خۆی کردبوە سێ بەش لای ڕاستی سوپاکەی تەسلیم بە (ئەمین مەلیك) کردبوو، لای چەپی سوپاکەی تەسلیم بە (سەیفەددین ئەغراق) کردبوو، خۆشی لەناوەڕاستی سوپاکە بوو، شەڕێکی زۆر گەورە دەستی پێکرد، نزیکەی دوو ڕۆژ لەیەکیان دا، تا گەیشتە ئەوەی سوڵتان جلال الدین، فەرمانی کرد با سەربازەکان لە ئەسپەکانیان دابزن و هێرشێکی توند بۆ سەر سەرکردایەتی سوپاکەی مەغۆل بکەن، (سوڵتان جلال الدین) خۆی بەشداری هێرشە گەورەکەی کرد کە بووە مایەی بەرزبوونەوەی ورەی تەواوی سوپاکە ئەوەبوو بەفەزڵی خوای گەورە توانیان سوپاکەی مەغۆل بشکێنن، ئەوشکەستەی مەغۆل بەیەکەم شکەستی گەورەی مەغۆلەکان دادەنرێ، کە خەڵکی شوێنەکانی تریش بەو شکەستەی مەغۆلیان زانی ئەوانیش بەڕوی مەغۆلەکان ڕاپەڕین، مەغۆلەکان لەتەواوی ناوچەکە شلەژان، (قوتو نویان) بەشکەستێکی گەورەوە دەگەڕێتەوە لای جەنگیزخان، ئەو

شکەستە ئازارێکی زۆری جەنگیزخان دەدا، بۆیە سوپایەك ئامادە دەکاو خۆی سەرپەرشتی دەکا، بەرەو غەزنە دەکەوێتەڕێ. (*)

موسڵمانەکان بەداخەوە نەیانتوانی ئەو سەرکەوتنە گەورەیە بقۆزنەوەو، یەکڕیزی خۆیان پتەو تربکەن، بەڵکو ناکۆکییێکی زۆر گەورە کەوتە نێوان، سەرکردەکانی سوپاکەی (جلال الدین) لەسەر ئەو(غەنیمەیەی) لەمەغۆلەکان گیرابوو (ئەمین مەلیك) و (سەیفەددین ئەغراق) کێشەکەیان گەورە دەبێ، هەندێك دەڵێن کێشەکە لەسەر ئەسپێك بووە کە لەمەغۆلەکان گیراوە، (ئەمین مەلیك) بە قەمچیەکەی دەستی، قەمچیەك لە لەسەری (سەیفەددین ئەغراق) دەدا، کە بەداخەوە ئەو کات، سوڵتان جلال الدین بێدەنگی بەرامبەر بە (ئەمین مەلیك) دەنوێنێ کە دەکاتە کوڕە خاڵی، ئەوە دەبێتە هۆی ئەوەی (سەیفەددین ئەغراق) دڵی بشکێ و خۆی و ئەوانەی لەگەڵی بوون سوپاکە جێبهێڵن ودەگەڕێنەوە ناوچەی پێشاور، سوڵتان جلال الدین دواتر زۆر هەوڵیدا دڵیان ڕازی بکا و بیانگێڕێتەوە بەڵام هیچ سودی نەبوو، سوپاکەیان بەجێهێشت (سبحان الله) ئەو سوپایەی بەسەرکردایەتی (سەیفەددین ئەغراق) بوو لەدەوروبەری پێشاور ئەوانیش کێشەیەکی ناو خۆیان بۆ دروست دەبێ شەڕێکی زۆر گەورە دەکەوێتە نێوانیان و چەند سەرکردەیەك یەکتر دەکوژن، سوپاکەیان زۆر لاواز دەبێ و دوای سێ مانگ سوپای مەغۆل دەگاتە سەریان ئەوانەی ماون لەشەڕێکدا هەر هەمویان

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ١٠ .

دەکوژن.[١] ئەوەش بەڵێنی خوای گەورەیە هەرکاتێك دووبەرەگی سەری هەڵداو یەکڕیزی موسڵمانان تێك چوو ئەو دوارۆژە تاریکە چاوەڕوانیان دەکا: {وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ (٤٦)}[٢] دوای لاوازبوونی سوپای موسڵمانان و هاتنی سوپای جەنگیزخان بۆ ناوچەکە سوڵتان جلال الدين دەگەڕێتەوە (غەزنە).

شەڕی (سند) لە ٨ی مانگی شەوالی ساڵی (٦١٨) کۆچی

سوڵتان جلال الدين دەزانێ توانای ڕوو بەڕووبونەوەی سوپاکەی جەنگیزخانی نییە، بۆیە بڕیار دەدا (غەزنە) بەجێبهێڵێ و بچێتە ئەو بەری ڕوباری (سند) واتە سوڵتان جلال الدين مەبەستیەتی بەرەو هیند بڕوا، جەنگیزخان کە بەوە دەزانێ کەتیبەیەك دەنێری بۆ ڕێگرتن لە سوڵتان جلال الدين، کەتیبەکە لەناوچەی (جرديز)[٣] دەگاتە سوپاکەی جلال الدين، جلال الدين دەتوانێ ئەو کەتیبەیە بشکێنێ و بەرەو قەراغی ڕوباری سند دەکەوێتەڕێ، جەنگیزخان دوای پازدە ڕۆژ دەگاتە ناوچەی (غزنين) کە نزیك بووە لە(جرديز) ئینجا زۆر پەلە دەکەن بگەنە سوپای خەواریزمییەکان،

---

(١) تاريخ المغول منذ حملة جنگيز خان حتى قيام الدولة التيمورية، لاپەڕە ٩٦.

(٢) الأنفال: ٤٦.

(٣) دەکەوێتە وڵاتی ئەفغانستانی ئێستا و لەنزیك سنوری پاکستانە.

سوڵتان گەرچی خەڵکێکی زووتر ڕەوانەکرد بوو، کە کەشتی بۆ ئامادە بکەن و لە ڕووبارەکە بپەڕنەوە بەڵام، کاتیان زۆر کەم بەدەست مابوو، تەنها یەك کەشتیان بۆ ئامادە کرا و سوپاکەی جەنگیزخان گەیشتنە سوپاکەی جلال الدین، سوپاکەی مەغۆل سوپای موسڵمانانی گەمارۆدا بەشێوەیەکی ئاوا نیمچە بازنەیی کەپێشیان بوو بەمەغۆل و پشتیان بوو بەڕووباری سند، سوڵتان جلال الدین خێزان و دایکی و مناڵەکانی سواری کەشتیەکە کرد، بەڵام پێڕا نەگەیشتن بپەڕنەوە، دایکی سوڵتان جلال الدین و خێزان و کەس و کارەکەی هاواریان کرد بمانکوژن با بەدیل نەکەوینە دەست (جەنگیزخان) ئینجا سوڵتان جلال الدین ماڵئاوایان لێدەکا و فەرمان دەکا، کەشتیەکە نوقمی ئاو بکەن و دایکی و خێزان و کەس و کارەکەی هەر هەموویان لە ڕووباری (سند) دەخنکێن[1] سوڵتان جلال الدین کوڕێکی تەمەن حەفت ساڵەی لەگەڵ دەمێنێ، ئەو کوڕەی دەکەوێتە دەست مەغۆلەکان و جەنگیزخان فەرمان دەکا، هەر لەوێ لەگەردەنی بدەن، ئەو منداڵە تەمەن حەفت ساڵەشیان لەوێ کوشت، سەرەتا سوڵتان جلال الدین ئازایەتێکی زۆر نواند و شەڕێکی زۆر دلێرانەی کرد، تا ئەو کاتەی (ئەمین مەلیك) کە سەر کردایەتی لای ڕاستی سوپاکەی دەکرد، دەشکێ و بەرەو پێشاور ڕا دەکاو گۆڕەپانی جەنگ جێدەهێڵێ لەپێشاور دەکەوێتە بەردەستی مەغۆلەکان و لەوێ دەیکوژن، جەنگیزخان زۆر لە سوڵتان جلال الدین نزیك

---

(١) سيرة جلال الدين منكبرتي، لاپەڕە ١٥٩.

دەبێتەوە و خۆی سەیری دەکا کە چەن ئازایانە شەڕ دەکا بۆیە دەڵێ: دەمەوێ بەدەست بیگرن، خەریك دەبێ دەوری سوڵتان جلال الدین بدەن، بەڵام کە دەزانێ ناتوانێ چیتر بەرەنگاری هێزەکەی جەنگیزخان ببێتەوە خۆی و سەربازەکانی دوا هێرشی زۆر توند دەکەنە سەر پێشەوەی سوپاکەی جەنگیزخان و تۆزێکیان دور دەخەنەوە ئینجا سوڵتان جلال الدین بەسواری ئەسپەوە لە ڕوباری (سند) دەدا و لەگەڵ نزیکەی حەوسەد کەس ڕزگاریان دەبێ و دەگەنە ئەو بەری ڕووبارەکە دواتر هەندێکی تریش لە سەربازەکانی لەڕووبارەکە دەدەن بەهەمویان نزیکەی چوار هەزار کەس ڕزگاریان دەبێ، سوڵتان جلال الدین ئەو ئەسپەی زۆر خۆش ویستوە هەر لەگەڵی بووە تا ماوەیەکی زۆر[1] جەنگیزخان زۆر سەرسام دەبێ بەئازایەتی جلال الدین بۆیە دەڵێ: دەبێ کوڕی وامان هەبێ بتوانێ شوێنی باوکی بگرێتەوە.[2] سوڵتان جلال الدین بەرلەوەی خۆی لەڕووبارەکە بدا هەرچی ئاڵتون (دڕو و مەرجانی گران) بەهای لا بوو هەرهەموی هەڵدایە ناو ڕووبار، جەنگیزخان بەوە دەزانێ و چەند مەلەوان زانێك دەنێرێتە ڕوبارەکە بۆ ئەوەی بگەڕێن بەدوای ئەو ئاڵتون دڕو مەرجانانە، ئەوانەی نەیانتوانی لەڕوبارەکە بدەن هەر هەمویان کەوتنە بەردەستی جەنگیزخان و لەگەردنی هەموانی دا.[3]

---

(١) سيرة سلطان جلال الدين منكبرتی، لاپەڕە ١٦٠.

(٢)تاريخ فاتح العالم للجوينی، لاپەڕە ١٥٧.

(٣) تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية، لاپەڕە ٩٧.

سوڵتان جلال الدين و نزيكەی چوار هەزار كەس لەسەربازەكانی ڕزگاريان دەبێ و دەگەنە وڵاتی هيند، حاكمی ويلايەتەكانی هيند وەكو حاكمی (كراتشی و لاهور و دهلی) كە بەهاتنی سوڵتان جلال الدين دەزانن يارمەتی بۆ دەنێرن، بەڵام پێشی ڕادەگەيەنن كە هاتنی تۆ بۆئێرە شتێكی باش نييە و لێرە سەركەوتو نابی، سوڵتان جلال الدين بەقسەی ئەو حاكمانە دەكاو لە دەوروبەری (سند) دەمێنێتەوە، جەنگيزخان دوو لەسەركردەكانی خۆی بەناوی (بيلا) و (تورتای) بەدوای، جلال الدين دەنێرێ ئەوانيش لە ڕوباری سند دەپەڕنەوە، بەڵام بەبێ ئەوەی هيچ وەدەست بێنن و دەگەڕێنەوەلای جەنگيزخان و لە بەرنامەی جەنگيزخانيش نەبوو هێرش بكاتە سەر وڵاتی هيند بۆيە ترسی مەغۆلەكان لەو ناوچەيە كەم دەبێتەوە.[1] لەساڵی (٦٢٠) جەنگيزخان لەعنەتی خوای لێبێ بڕيار دەدا بگەڕێتەوە (مەنغۆليا) و دەتوانين بڵێن سنوری ڕوباری (سند) دوا شوێن بوو كە سوپای مەغۆلەكانی پێگەيشت، سەرەتا جەنگيزخان ويستی لەڕێی هيندەوە بگەڕێتەوە مەنغۆليا، بەڵام كەزانی ڕێگايەكی زۆر سەختە بۆيە هەمان ڕێ گرتە بەر كە پێی هاتبوو هەر بەو ڕێگايەش گەڕايەوە، ساڵی (٦٢١) جەنگيزخان لەڕێ گەڕانەوە دەبێ بۆ (مەنغۆليا) لەڕێگا دا هەردوو كوڕی كوڕەكانی دەچنە پێشوازی يەكيان بەناوی (كۆبلای) كەتەمەنی يازدە ساڵ بوو لەگەڵ (هۆلاكۆ) كە ئەو كات تەمەنی نۆ ساڵ

(١) الدولة الخوارزمية/ حافظ أحمد حمدي، لاپەڕە ١٩٢.

بوو، بەگەڕانەوەی جەنگیزخان بۆ مەنغۆلیا دەتوانین بڵێین، هێرشی یەکەمی مەغۆلەکان بۆسەر جیهانی ئیسلامی کۆتایی پێدێ، لەساڵی (٦٢٤) جەنگیزخان لەتەمەنی (٧٢) ساڵیدا دەمرێ لەعنەتی خوای لێبێ، مەملەکەتەکەی دابەشی سەر کوڕەکانی دەکا، لەدوای مردنی جەنگیزخان بە شەش مانگ کوڕە گەورەکەی جەنگیزخان (جوجی) دەمرێ هەندێك لەسەرچاوە مێژووییەکان دەڵێن کێشەیەك هەبوو لەنێوان، جوجی و جەنگیزخانی باوکی وبراکانی تری بۆیە ئەو سەرچاوانە دەڵێن جەنگیزخان دەستی هەبووە لە ژەهر خواردکردنی (جوجی) کە کاریگەریەکەی دوای شەش مانگ دەرکەوت.[١] هەندێکیش لەسەر چاوەکان دەڵێن (جوجی) بەر لەباوکی مردوە و موڵکەکەشی دەدرێتە کوڕەکەی بەناوی(باتو)، [٢] بەڵام ئەو بۆ چونە هەڵەیە (والله أعلم) لەبەر ئەوەی زۆربەی سەر چاوەکان باس لەمردنی ئەو کوڕەی دەکەن دوای باوکی[٣] دوای مردنی (جەنگیزخان) دوو ساڵی ڕێك کورسی جەنگیزخان بەتاڵ دەمێنێ و دوای ئەو دوو ساڵە بنەماڵەی جەنگیزخان بڕیارِ دەدەن (ئۆکتای) جەنگیزخان بچێتە شوێن باوکی و ببێ بە (خانی) گەورە، ئەوەی لێرە جێی ئەسەفە لەساڵی (٦٢٤-٦٢٦) مەغۆلەکان بەمردنی جەنگیزخان و دانانی جێگرەکەی خەریك دەبن، کەچی خیلافەتی ئیسلامی لەبەغدا لەو غەفڵەتەیان بەئاگا نەهاتونەتەوە،

---

(١) تاريخ المغول، لاپەڕە ١٣٠.

(٢) الدولة الخوارزميه والمغول، لاپەڕە ١٩٤.

(٣) المغول فی التاريخ فؤاد عبدالمعطی الصياد.

خەلیفە هەر خەریکی ڕابواردن و خۆشگوزەرانی خۆیەتی و سوڵتان و حاکمەکانیش بە دووبەرکی نێو خۆییدا خەریك بووینە، هەربۆنموونە وێنەیەك لە وێنەکانی ئەو غەفڵەتەی ئەو ئوممەتە تێی کەوتبوو: مەعلومە دوای وەفاتی (صلاح الدین)ی ئەییوبی ڕەزاو ڕەحمەتی خوای گەورەی لەسەربێ کوڕەکانی ناتوانن وڵات بەڕێوە ببەن و حوکم دەکەوێتە دەست براکەی (الملك عادل سیف الدین احمد کوڕی ایوب کوڕی شادی) ناسراوە بە (الملك عادل) مەلیك عادل یش بەر لەمردنی سنوری دەسەڵاتی دابەش دەکاتە سەر کوڕەکانی، میسرتەسلیم بە (الملك الكامل) دەکات و وڵاتی شامیش بەسەر هەردوو کوڕەکەی تری دابەش دەکات، (المعظم) و (الاشرف) دواتر مەلیك ئەشرەف دەبێتە خاوەنی (خیلات)، ئینجا ئەو کوڕانەش دوای باوکیان ئیختلاف و کێشەی زۆریان دەکەوێتە نێوان لەساڵی (٦٢٤) نێوان هەرسێ برا بەتەواوی تێك دەچێ، مەلیك کامل ترسی ئەوەی پێدەگا کە براکەی (المعظم) پەیوەندی بە سوڵتان جلال الدین بکاو شام تەسلیم بەخەواریزمەکان بکات، بۆیە وەفدێك دەنێرێ بۆ ئیمپراتۆری سەڵیبییەکان و پێی دەڵێ ئامادەم چەند ناوچەیەکت لە قەراغی شام تەسلیم بکەم، ئەو هەنگاوەی تەنها بۆ ئەوە بووە کە براکەی سەرقاڵی ئەو هێزە بێت و شام تەسلیم بە جلال الدینی خەواریزم شاە نەکات، هێزەکانی سەلیبی دەگەنە ناوچەی قەراغ ئینجا ئەوەی زۆر سەیرە ئیمپراتۆر نامەیەك دەنێرێ بۆ (مەلیك عادل) و پێی دەڵێ: دەبوایە موسڵمانان

کێشەی خۆیان بەخۆیان چارەسەر بکەن نەك پەنا بۆ مـن بێنن ئێستا ئەوە هـاتووم بەناچاری نـاوچەی (صـەیدا) تەسلیم بە سـەڵیبییەکان دەکرێ و لەوێ دەمێننەوە، ئەوە حاڵی شام ومیسرِ ئاوایە بەدەست حاکمەکانیان لەو کـاتەی خـۆرهەڵاتی ئیسـلامی هەرهەمـوی کەوتـۆتە دەسـت مەغـۆلەکـان کەچی ململانێی نێوان دوو برا دەگاتە ئەو ئاستەی کە هانا بۆ هێزێکی سەلیبی ببەن.[1] ئینجا ئیمراتۆرِ بەوەندەش نەوەستا، بەڵکو لەساڵی **(٦٢٦)** مەلیك کامیل قودس تەسلیم بەئیمپراتۆر (فریدریك) دەکات بەپێی پەیمانێك لەنێوان هەردولا واژۆ دەکری، بەڵێ مزگەوتەکە لەدەست موسڵمانان بوو و شـاری (قـودس)یـش بەتەواوی کـاولکرابوو واتە ئیمراتـۆر، شـارێکی کـاوڵکراوی کەوتە دەسـت مـزگەوتەکەش لەلایەن موسـڵمانان سەرپەرشتی دەکرا، بەڵام ئەو پەیمانە بۆ ئیمراتۆر، سـەرکەوتنێکی گەورە بـوو بەدەستی هێنـاو لە ئەورِوپـا بـڵاو بـوویەوە کە قـودس کەوتەوە دەسـت سـەڵیبییەکان.[2] لەگەرمەی ئەو هەمـوو ڕوداوانە خەلـیفە لە بەغـدا هـیچ ڕۆڵێکـی نیـیە، بەڵکو خەریکی زیاتر خۆ قایم کردنی کورسی خیلافەتە.

---

(١) السلوك لمعرفة دول الملوك المقريزى، ج ١ لاپەڕە٣٤٥.

(٢) الكامل فى التاريخ، ج ٩ لاپەڕە ٧٨٢.

سوڵتان جەلالەدین دەگاتە (کرمان) لەساڵی (٦١٩)

دوای شەڕی (سند) سوڵتان جلالەدین و ئەو سوپایەی پێکی هینابوو، (هیند) بەجێدەهێڵن بەرەو ناوچەی (کرمان) دەکەونە ڕێ کەدەکەوێتە باشوری ئیستای ئێران، ڕیگاکە زۆر سەخت بووە تا دەگەنە (کرمان) تەنها چوار هەزار کەس ڕزگاریان دەبێ، حاکمی ئەو کاتی (کرمان) کەسێك بوو بەناوی (براق الحاجب) دوای مانەوەیەکی کەم لە (کرمان) بەرەو ناوچەی (شیراز) دەکەوێتەڕێ، حاکمی شیراز ناوی (الاتابك سعد) ئەو حاکمە کوڕەکەی خۆی دەنێرێتە لای سوڵتان جلال الدین و دەچێتە ژێر فەرمانی سوڵتان، ئەوە لەکاتێك ناوچەکانی شیرازو ڕەیی و عیراقی عەجەم، لەژێر دەسەڵاتی سوڵتان غیاث الدینی برای سوڵتان جلالەدینە، سوڵتان (غیاث الدین) کە هەواڵی ئەوەی پێدەگا سوڵتان جلال الدین ی برای گەڕاوەتەوە سوپایەکی (٣٠)هەزار کەسی ئامادە دەکا بۆئەوەی ڕێ لە جلال الدین برای بگرێ، بەڵام زۆربەی سەرکردە سەربازییەکان متمانەیان بە سوڵتان جلال الدین هەبوو بۆیە ڕیزی سوڵتان غیاث الدین بەجێدەهێڵن و دەچنە ڕێز سوپاکەی سوڵتان جلال الدین، (غیاث الدین) بەناچاری ئەو ناوچانە بەجێدە هێڵێ، لەڕوو سوپاکەی (جلال الدین)ی برای ڕادەکا، ئینجا سوڵتان جلال الدین نوێنەر دەنێرێ و بەڵێن بەبراکەی دەدەن کە بگەڕێتەوە و ڕۆحی پارێزراوە، ئەوە بوو (غیاث الدین) دەگەڕێتەوە لای سوڵتان ولەناوچەی (ئەلرەی)دەمێنێتەوە لەکۆشکێك ژیان بەسەر دەبا، تاوەکو

جارێکیان سەرخۆش دەبێ و کەسێکی نزیکی سوڵتان جلال الدین دەکوژێ، ئینجا لەترسی سوڵتان (جلال الدین) ناوچەکە بەجێدەهێڵێ و لەگەڵ دایکی دەچنە ناوچەی (کرمان) واتە سوڵتان غیاث الدین لەگەڵ سوڵتان جلال الدین دایکیان جیاوازە، کەدەگەنە کرمان وماوەیەك لەوێ دەمێننەوە، تا ساڵی (٦٢٥) ئەو کاتەی (براق الحاجب) حاکمی کرمان غیاث الدین و دایکی دەکوژێ و پەیوەندی بەمەغۆلەکان دەکاو بنەماڵەی (براق الحاجب) بەرەزامەندی مەغۆلەکان لەسەر حوکمی (کرمان) دەمێننەوە، [1] لەساڵی (٦١٩-٦٢١) سوڵتان جلال الدین خەریکی ڕێکخستنەوەی سوپاکەی دەبێ، بەتایبەت ئەو کاتەی دەچێتە خوزستان کە ئێستا لەوڵاتی ئێرانە و بەو شارە دەگوترێ (عربستان) عبادان و ئەهواز و دیزفول ی لێنزیکەو نزیکە لە کەنداوی فارس، سوڵتان جلال الدین لەشاری (شوشتر) نزیك دەبێتەوە و گەمارۆی ئەو شارە دەدا، حاکمی ئەو شارە کەسێکە بە ناوی (مظفرالدین وجە السبع) کە لەلایەن خەلیفەی عەبباسییەوە کراوەتە حاکمی ئەو شارە، شاری (شوشتر) بەڕوی سوپاکەی جلال الدین خەواریزم شاە دەوەستێ نزیکەی دوو مانگ گەمارۆ دەدری، بەڵام خەواریزم شاە ناتوانێ ئەو شارە بگرێ، ئینجا سوپاکەی جلال الدن خەواریزم شاە دەگەنە دەوروبەری شاری (بەصرە)و تالانی دەورو بەرو هەندێکی ئەو شارە دەکەن دواتر سوپایەك لە

---

(١)کتێبی تاریخ المغول منذ حملة جنكيزخان حتى قيام الدولة التيمورية عباس اقبال، لاپەڕە ١٤٢.

خەڵکی شاری (بەصرە) خەواریزمییەکان دەشکێنن[١] سوڵتان جلال الدین نیازی گرتنی بەغدای دەبێ، پێی وابوو خەلیفەی عەبباسی ڕۆڵێکی زۆر سلبی گێڕاوە لەو ڕووداوانە، بۆیە لەپڕ فەرمان دەدا کەبەرەو بەغدا بکەونە ڕێ، خەلیفە لەبەغداوە سوپایەك دەنێرێ بۆئەوەی بەری سوپاکەی سوڵتان جلال الدین بگرێ، سوپاکەی خەلیفە نزیکەی بیست هەزار کەس دەبوون و بەسەرپەرشتی کەسێك بەناوی (جمال الدین قشتمر) لەهەمان کاتدا خەلیفە نامەیەك دەنێری بۆ حاکمی هەولێر (سوڵتان مزەفەر) داوای لێدەکات سوپایەکی دە هەزار کەسی ئامادە بکات و بتوانێ ڕێ لە سوپاکەی جلال الدین خەواریزم شاە بگرێ[٢] لەیەکێك لە ڕووبەڕوو بونەوەی سوپای خەواریزم شاوو سوپاکەی خەلیفە، سەرکردەی سوپاکەی خەلیفە (جمال الدین قشتمر) دەکوژرێ، ئینجا سوپای خەواریزمییەکان دەگەنە دەورو بەری شاری بەغدا، خەلیفە بەغدای قایم کردبوو، جلال الدین کە زانی گرتنی بەغدا شتێکی ئاسان نییە، بەناچاری کەوتە دانوساندن لەگەڵ خەلیفە و بڕیاری دا لە بەغدا بکشێتەوە، بەڵام خەواریزمییەکان گەیشتبونە شاری بەعقوبەو لەوێوەش بۆ داقوق، لێرە زۆر گرنگە ئاماژە بەچەند خاڵێك بکەین.

---

(١) الكامل في التاريخ (١٠/ ٣٨٩)

(٢) الدولة الخوارزمية والمغول / حافظ وهبة، لاپەڕە ٢٠٦.

یەکەم: تاوانە گەورەکەی سوڵتان جلال الدین بەکاوڵکردنی شاری (داقوق).

ئەو کاتەی خەواریزمییەکان شاری داقوقیان گەمارۆدابوو خەڵکەکە لەسەربان و شورەی شارەکەوە بەرەنگاری هێزەکانی جلال الدین خەواریزم شاه بوونەوە و لەو دیوی دیوارەکانەوە جنێوێیان بە خەواریزم شاهو سوپاکەی دەدا، بۆیە خەواریزم شاه ڕقێکی زۆری لەسەر خەڵکی ئەو شارە هەڵسا، لەمانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی (٦٢٢) کۆچی، هێزەکانی خەواریزم شاه، سەرەتا شاری داقوقیان گەمارۆدا، دواتر توانیان بچنە شارەکەو گەورەترین تاوانیان ئەنجام دا، زۆربەی زۆری خەڵکی ئەوشارەیان کوشت، ماڵەکانییشیان تالانکرد و ئافرەتەکانیشیان بەکەنیزە گرت، دەستدرێژی کرایە سەر هەزاران ئافرەتی ئەو شارە پیرومناڵ و پەککەوتەی ئەو شارەیان کوشت و دواتر سوتاندیان، دیواری شارەکەشیان بەتەواوی ڕوخاند و داقوقیان کاوڵکرد، ئەوەی سوپاکەی جلال الدین بە شاری داقوقی کرد مەگەر مەغۆلەکانیش هەر ئەوەندەیان کردبێ، ئینجا ئیمام (سبط ابن الجوزي) خاوەنی کتێبی (مرآة الزمان في تواريخ الأعيان (٢٢/ ٢٧٣) دەربارەی ئەوڕووداوە دەفەرمێ: السنة الثانية والعشرون وست مئة في ربيع الاول وصل خوارزم شاه جلال الدين الى دقوقا، ففتحها عنوة، واوقع السيف في أهلها، ونهب أموالهم وسبى حريمهم، وهتك نساءهم، وأحرق البلد، وهدم سوره وكانوا قد عصوا عليه وسبوه من الاسوار.

لەدوای ئەوە دەفەرمێ: موعەزەم (المعظم عیسى کوڕی أحمد کوڕی أیوب) کەدەکا برازای (صلاح الدین ئەییوبی) ئەو کات حاکمی دیمەشق بوو بۆی گێرامەوە، خەواریزم شاه بۆی نوسیم: وەرە با پێکەوە لەگەڵ ئەوانەی خاوەن پەیمانن لەگەڵ من کۆببینەوەو، هێرش بکەینە سەر خەلیفە لە بەغدا، لەبەر ئەوەی خەلیفە هۆکاری ئەو کارەساتە بوو کە بەسەر بنەماڵەی ئێمە داهات، خەلیفە بوو نامەی بۆ کافرەکان نوسیبوو کە هێرش بکەنە سەر مەملەکەتی ئێمە، نامەکانی خەلیفە بە واژۆی خۆی لەبەر دەستی ئێمەیە، (موعەزەم) یش وەڵامی نامەکەی دەداتەوەو بۆ خەواریزم شاه دەنوسێ: أنا معك على كلِّ أحدٍ الا على الخليفة، فانه امام المسلمين. من لەگەڵتم لەسەر هەموو کەسێك جگە لەخەلیفە لەبەر ئەوەی خەلیفە ئیمامی موسڵمانانە، ئەوە هەڵوێستی مەلیك (موعەزەم) بووە کە لە بنەماڵەی ئەییوبییەکانە و کوردە، کە بەداخەوە نە دکتۆر (علی الصلابی) لەکتێبەکەی وە نە (راغب السرجانی) هیچ ئاماژە بەو هەڵوێستە جوانانەی ئەو بنەماڵەیە ناکەن، هیچ ئاماژەش بە تاوانی خەواریزم شاه ناکەن کە چۆن شاری داقوقی کاوڵکردو ئافرەتی موسڵمانی بەجاریە و کەنیزەگرتوە، بۆیە (أبو المحاسن جمال الدین یوسف کوڕی تەغری بەردی ئەتابکی) لەکتیبەکەی (النجوم الزاهرة) بەرگی ٦ لاپەڕە ٢٦١ دەڵێ: فی شهر ربیع الاول وصل السلطان جلال الدین بن خوارزم شاه الی دقوقا فافتحها بالسیف، وأحرق البلد ونهب أهلها، وفعل فیها مالا تفعله الكفار لكونهم

شتموه ولعنوه على الاسوار) شارەکەی کاوڵکرد و سوتاندی و سەرو ماڵی ئەو خەڵکەی تالاَنکرد و کارێکی بەخەڵکی ئەو شارە کرد کافرەکان پێیان نەکردبێ، تەنها لەبەر ئەوەی خەڵکی شارەکە لەکاتی گەمارۆدانەکەی جنێویان بە سوڵتان جلال الدين خوارێزم دابوو، هەروەها لەکتێبی (شذرات الذهب) بەرگی ٧ لاپەڕە ١٧١ کەباسی ڕووداوەکانی ساڵی (٦٢٢) کۆچی دەکات دەفەرمێ: فبذل السيف في دقوقا وفعل ما لاتفعله الكفرة واحرق دقوقا. کارێکی بەو شارەکرد کافرەکان ئەو جۆرە کارە ئەنجام نادەن .

دووەم: عەبباس اقبال لەکتێبەکەی (تاريخ المغول منذ حملة جنكيزخان حتى قيام الدولة التيمورية) لاپەڕە ١٤٣. دەڵێ: شاری (شوشتر) دەکەوێتە دەست سوڵتان خەوارێزم شاه و دواتر سوپاکەی حاکمی هەولێریش دەشکێنێ و حاکمي هەولێر (مظفر) دیل دەکرێ لەلایەن سوپاکەی جلال الدين خەوارێزم شاه، دواتر سوڵتان جەلالەدین ئازادی دەکات، دیلکردنی سوڵتان مزەفەری حاکمی هەولێر لەلایەن خەوارێزمییەکان لە هیچ سەرچاوەیەك نەهاتوە، بگرە هەتا شاری (شوشتر)یش نەکەوتە بەردەستی خەوارێزمییەکان هەروەکو لەسەرچاوەکان ئاماژەی پێکراوە دوای بەرەنگاربونەوەی شارەکەو نزیکەی ٢ مانگی ڕەبەق گەمارۆدرا دواتر خەوارێزمییەکان شارەکەیان بەجێهێشت بەرەو بەعقوبە کەوتنە ڕێ، ئینجا عەبباس ئیقبال ئەسەف دەکێشێ و دەڵێ: ... الا انه بدلا من ان يخلص بغداد من سطوة الخليفة الحقود ويثأر للكوارث التي حاقت بجده و ابيه على يديه، مضى الى دقوقا

وحاصرها واستولى عليها .

خەواریزم شاە لە بری ئەوەی بەغدا ڕزگار بکا لە ستەمی خەلیفە و تۆڵەی ئەو هەموو دەردەسەریەی لێبەسەنێتەوە کە خەلیفە بەسەر باوك و باپیری خەواریزم شای هێنابوو کەچی ڕووی کردە داقوق ئەوێی داگیرکرد، پێم وایە (عباس اقبال) بەنەفەسێکی شیعی قسەی لەسەر ڕووداوە مێژووییەکان کردوە، بۆیە ئەسەف لەوە دەکێشێ کە چۆن سوڵتان خوارزم شاری بەغدای نەگرتوەو تۆڵەی لە خەلیفە نەسەندۆتەوە لەبەر ئەوەی دەیزانی ئەگەر خوارزم شاە بەغدای بگرتبا خیلافەی ئیسلامیشی دەگۆڕی و لە بنەماڵەی عەبباسییەکانی دەسەندەوەو دەیدایە دەست عەلەوییەکان.

سێیەم: ئەو تاوانانەی خەواریزم شاە و سوپاکەی ئەنجامیان دا دواتر دەبێتە هۆی ئەوەی، کەسی بەدەور نەمێنێ و هەرهەموو سوڵتان و پادشاکانی ناوچەکە ببن بەدوژمنی و لەکاتی تەنگانە بەهانایەوە نەچن و بەشداری هیچ پەیمانێك نەکەن لەگەڵ خەواریزم شاە، لەبەر ئەوەی جگە لە خۆی کە کەسێکی خوانەناس و ستەمکار بوو زۆربەی سەرکردەکانی سوپاکەشی هەر لەو بنەماڵەیە بوون کە بوونە هۆکاری ڕوخانی دەوڵەتی خەواریزمی هەر لەکوشتنی بازرگانە مەغۆلەکانەوە تاوەکو کوشتنی جلال الدین خەواریزم شاە، جالێرە زۆرم پێ سەیرە (محمد علی الصلابی) لەکتێبی (دولة المغول والتتار بين الانتشار والانكسار) لەلاپەڕە ١٤٤ دەڵێ:

(...سرعان مابادر هذا الاخير (مەبەستی خواریزم شایە) رغم الخلاف الى مكاتبة الخليفة مستنصر بالله والملك الاشرف الايوبي صاحب ديمشق والجزيرة والسلطان علاء الدين كيقباذ سلطان سلاجقة الروم وغيرهم من امراء المسلمين، حكام ميافارقين وماردين وامد استنجد بهم كي يرسلوا اليه جيوشا من عندهم تعاونه على مجابهة هذا الخطر الذي يتهدد المسلمين جميعا فاحجم هؤلاء كلهم عن مناصرته) واتە سەرەڕای ئەو هەموو دووبەرەکییە، سوڵتان جلال الدین خەواریزم شاه ناردی بەدوای خەلیفە و زۆربەی مەلیك و پادشاکان بۆئەوەی سوپای بۆ بنێرن و ڕووبەڕوی ئەو هەڕەشە گەورەییە ببنەوە، مەغۆلەکان کە هەڕەشەن بۆسەر تەواوی موسڵمانان کەچی هەر هەمویان پشتیان لێکرد و هیچ پشتیوانیێکیان نەکرد، محمد علي الصلابی ئەو دەقەی لەکتێبی (الاتراك الخوارزميون) نەقل کردوە کەنوسەرەکەی ناوی د. صبری سلیم لە کۆلێژی (دار العلوم)ی قاهیرە سەر بەزانکۆی (عين الشمس)ە، ئەو دکتۆرەش دەڵێ لەدوو سەرچاوەم نەقڵکردوە یەکیان تاریخ الجوینی بەرگی ٢ لاپەڕە ٨٦ سەرچاوەکەی تر نهاية الأرب ج ٢٧ لاپەڕە ٢٩٤. بەگەڕانەوە بۆ سەر ئەو دوو سەرچاوەیە، هیچ لەو سەرچاوانە وایان باس نەکردوە وەکو ئەوەی خاوەنی کتێبی (الاتراك الخوارزميون) نەقلی کردوە، ئەوەش دیسان لەگەڵ ئەمانەتی زانستی جوت نایەتەوە چۆن دەکرێ، بابەتێك نەقڵ کەی لە سەرچاوەیەك کە ئەو سەر چاوەیە بەوشێوەیە باسی نەکردوە، بەڵی

سەرچاوەکان باس لەنامەکەی جلال الدین خەواریزم شاه دەکەن بۆ (الملك الافضل) ناردوە و داوای لێکردوە، هاوپەیمانی بێ بۆلێدانی خەلیفە لەبەغدا، (الملك الافضل) وەڵامی دەداتەوە کە ئەو ئامادەی هەموو یارمەتی یێکە، بەڵام نەك دژ بەخیلافەتی ئیسلامی و لەبەر ئەوەی خەلیفە لای ئەو ئیمامی موسڵمانانەو ناکرێ خیانەتی لێبکرێ، کە ئەوەش هەڵوێستێکی دلێرانەیە و سەروەرێکی گەورەیە مێژوو بۆ مەلیك ئەفزەڵی تۆمارکردوە، ئینجا جارێکی تریش جلال الدین داوای یارمەتی لە سلجوقە ڕۆمییەکان و مەلیك و پادشاکانی شام کرد، بەڵام نەك بۆشەڕی مەغۆل، بەڵکو بۆ شەڕی (کورجەکان) کە دەکاتە وڵاتی (ئازەربایجان وجۆرجیا)ی ئێستا لەبەرئەوەی خەڵکی ئەو ناوچانە زۆربەیان نەسڕانی بوون و زانیان سوڵتان جلال الدین سەرقاڵی شەڕی خیلافەیە و هەوڵی گرتنی بەغدا دەدا بۆیە ئەوان هێرشیان کردە سەر سنوری دەوڵەتی خەواریزمییەکان، سەرکردەکانی سوپای خەواریزم هەواڵیان بۆ سوڵتان جلال الدین خەواریزم شاە نارد، کە ئەگەر زوو نەگەیتە ناو چەکەمان ئەوا (کورجەکان)ناوچەیەکی زۆری دەسەڵاتی دەوڵەتی خەواریزم داگیر دەکەن بەتایبەتی مازەندەران و دەوروبەری تا دەگاتە تەبریزو مەڕاغە، ئینجا پێیان گوت کە (بەغدا) هەردەمێنێ، دەتوانی دوای شکاندنی (کورجەکان) بەرەو بەغدا بگەڕێتەوە، بۆیە (جلال الدین خەواریزم شاە) بەناچاری دوای کاوڵکردنی داقوق بەرەو شەڕی (کورج) کەوتە ڕێ کە دەکاتە (ئازەربایجان

و جۆرجیـــا)ی ئێســـتا، دوای شـــەڕێکی زۆر گەورە تـــوانی ســـوپای (کورجەکان) بشکێنێ و (تەفلیس) داگیر بکات، کە پایتەختی ئەو کاتی کورجەکـان بـوو.[١] سـوڵتان جـلال الـدین تـوانی سـەرکەوتنێکی زۆر گەورە بەدەسـت بێنـێ، یەکێـك لەهۆکارەکـانی کێشـە ناوخۆییەکـانی ئازەربایجـان، بێئاگـــایی حـــاکمی ئەو نـــاوچەیە بـــوو لە سیاســـەت و پاراســـتنی مەملەکەتەکەی، حاکمی (ئازەربایجانی خۆرئاوا) ئەو کات ناوی (ئەتابك ئوزبەك کوڕی بەهلەوان) بوو، کەسێکی بەتەمەن، سەرچاوەکان دەڵێن زیـاتر خەریکـی خـواردنەوەی مەی و ڕابـواردن بـوو، ئاگـای لەبەڕێـوبردنی ئەو ئیقلیمە نەمـابوو، خێزانەکەی کارەکـانی ڕاپەدەپەڕاند کە کچـی (طغرل)ی سـەلجوقی بـوو، طغـرل دوا سـوڵتانی دەوڵەتـی سـەلجوقییەکانە، کە لەساڵی (٥٩٠) کوژرا، ئینجا ئازەربایجان و جۆرجیا خەڵکەکەی زۆربەی نەسرانی بـوون و زۆر جـار هێرشـەکانیان دەگەیشـتە سـنوری نـاوچەی (مـراغە) و هەڕەشەیەکی بەردەوام بوون لەسەر موسوڵمانەکانی ئەو ناوچەیە، بەگرتنـی (تەفلـیس) تـا ڕادەیەك هەڕەشـەی نەسرانییەکان لەسـەر ئەو نـاوچەیە کەم بوویەوە.[٢] کەوابوو هەم (محمد علی الصلابی) و خاوەنی کتێبـی الاتـراك الخوارزمیـون بەهەڵە باسـی ئەو بابەتەیـان کـردوە، ستایشـێکی بەنـاهەقی سـوڵتان جـلال الـدین یـان کـردوە، سـوڵتان جـلال الـدین داوای یـارمەتی لە

---

(١) مرآة الزمان في تواريخ الأعيان (٢٢/ ٢٧٣) تاريخ المغول، لاپەڕە ١٤٤.
(٢)الدولة الخوارزميه والمغول حافظ أحمد حمدي، لاپەڕە ٢١١.

(مەلیك ئەشرەفی ئەییوبی كە حاكمی دیمەشق و جەزیرە بوو هەروەها (كی قباذ) سوڵتانی سەلجوقییە ڕۆمییەكان بوو وە حاكمی میافارقین و ماردین و ئـامەد) كـردوە، بەڵام داوای یـارمەتی لێكـردوون بـۆ ئەوەی پشـتگیری بـكەن لەشـەڕی (ئازەربایجـان و جۆرجیـا) بـۆئەوەی دەسـتی بەتـاڵ بـێ و بگەڕێتەوە بەغدا، هەر لەبەر ئەوەش بوو هیچ لەو پادشایانەی باسمان كردن ئامادەی ئەوە نەبوون یارمەتی سوڵتان جلال الدین بدەن.

گرتنـی تەفلیس لەساڵی (٦٢٣) كـۆچی بـوو، سـاڵێ (٦٢٤) سـوڵتان جلال الدین لەناوچەی ئازەربایجان و تەبریزو مراغەو دەورو بەری دەمێنێتەوە تاسـاڵی (٦٢٥) لەو سـاڵە هەواڵـی ئەوەی پێـدەگا كە هێزێكـی گەورەی مەغۆلەكـان بەسـەر پەرشـتی پێـنج سـەركردەی گەوریـی مەغـۆل بەڕێ كەوتـونە بەرەو عێـراق، سـوڵتان لە تەورێـزەوە بەرەو عێـراق كەوتە ڕێ و نزیكەی چوار هەزار سەربازی لە نێوان (ڕەی) و (دامغان) بەجێهێشت بۆ ئەوەی ئاگـاداری كەنەوەی لە لەشكركێشـی مەغۆلەكـان، خۆشـی لەگەڵ زۆرێك لەسەركردەكانی لە نـاوچەی (ئەصفەهان) جێگیر دەبێ، هێزەكەی مەغۆل دەگەنە دەورو بەری دێیەك لە دێیەكانی (ئەصفەهان) جلال الدین خەواریـزم دانیشـتنێكی لەگەڵ سـەركردەكانی سـوپاكەی كـرد و بەكـۆمەڵ بەیعەتیان لەسـەر مـردن دا و گـوتیـان بەهێچ جۆرێك و هـیچ كەس نـابێ و بـۆی نیـیە گۆڕەپـانی جەنـگ بەجێبهێڵـێ، سـوڵتان جەلالەدیـن داوای یارمەتی لە قازی ئەسفەهان كرد، كە داوا لەو خەڵكە بكا با خۆبەخشانە

بێن بۆ شەڕی مەغۆل، هەندێ ئەستێرە ناس (فالْچی) لە شارەکە بوون داوایان لە سولْتان جلال الدین کرد کە سێ ڕۆژ ڕوو بە ڕوو بونەوەی لەگەڵ مەغۆل دوا بخا لەبەر ئەوەی بەپێی زانیاری ئەوان وا چاکە دوای ئەو سێ ڕۆژە شەڕ لەگەڵ مەغۆلەکان بکرێ، ئینجا هەر ئەو ئەستێرە ناسانە لەڕۆژی چوارەم کاتێکیان بۆ سولْتان دیاری کردو گوتیان لەو کاتە ڕوو بەڕووی مەغۆلەکان ببنەوە، سبحان الله ئەوەی سەیرە بزانن لەو کات خوڕافە تا چەند زاڵ بووە بەسەر عەقلْیەتی سەرکردەو خەڵکی ئەو سەردەمە، لەسەر دەمی خەلیفەی عەبباسی (موعتەسیم) ئەو کاتەی ویستی بۆ شەڕی (عەموریە) بکەوێتە ڕێ، هەندێك لەو فالْچی و ئەستێرە ناسانە گوتیان بەپێی زانیاری ئێمە کاتێکی خراپەو مەڕۆ بۆ ئەو شەڕە، ئینجا (ابو تمام) شاعیر کە ئەوەی بیست ڕووی کردە موعتەسیم لە هۆنراوەیەکی زۆرکاریگەردا پێی گوت، هەواڵی شمشێر ڕاسترە لەهەواڵی ئەو فالْچیانە.

السيف اصدق انباء من الكتب في حده الحد بين الجد واللعب
بيض الصفائح لاسودو الصحائف في متونهن جلاء الشك والريب
والعلم في شهب الارماح لامعة بين الخميسين لا في السبعة الشهب

ئەوە بوو خەلیفەی عەبباسی (موعتەسیم) بەرەو (عەموریە) کەوتە ڕێی و لەشەڕەکەش سەرکەوت و توانی شاری عەموریە فەتح بکا، بەهەر حاڵ جلال الدین خەواریزم بەقسەی ئەو (فالْچی و ئەستێرەناسانە) سێ ڕۆژ

شەڕەکەی تاخیر کرد، لەڕۆژی چوارەم لەو کاتەی کە (فاڵچییەکان) دیارییان کردبوو دەستی بەشەڕی مەغۆڵەکان کرد، مەغۆڵەکان کەتیبەیەکی گەورەیان ڕەوانەی ناوچەی (لوڕستان)کرد بۆ ئەوەی ئازوقەیان بۆ کۆبکەنەوەو لەبەرئەوەی دەیانزانی گەمارۆدانی شاری (ئەصفەهان) کاتێکی زۆری دەوێ، بەڵام سوڵتان جلال الدین هێزێکی نزیکەی سێ هەزار کەسی بەدوای ئەو کەتیبەیە نارد و توانیان لەماوەیەکی کەم ئەو هێزەی مەغۆل تێکبشکێنن و زۆریان لێدیل کردو هێنایانە ئەصفەهان و لەوێ لەگەردەنیان درا، لە ٢٢ مانگی ڕەمەزانی ساڵی (٦٢٥) کۆچی، سوڵتان جلالەدین هێزەکەی کردە سێ بەش، بەشی ڕاستی سوپاکەی تەسلیم بەبرایەکەی کرد (غیاث الدین) خۆشی لە ناوەڕاستی سوپاکە بوو، چەپی سوپاکەشی تەسلیم بەسەرکردەیەکی ترکرد، هەر لەسەرەتای شەڕەکەوە براکەی سوڵتان جلال الدین (غیاث الدین) گۆڕەپانی جەنگی جێهێشت و خۆی و چەند کەسێکی دەوروبەری ڕایان کرد، سوڵتان جلال الدین کەبەوەی زانی خۆی گەیاندە لای ڕاستی سوپاکەو شەڕێکی زۆر گەورە لەنێوان موسڵمانان و مەغۆڵەکان ڕوویدا موسڵمانەکان توانیان لای چەپی سوپای مەغۆڵەکان بشکێنن و پاشەکشەیان پێکردن تا گەیشتنە ناوچەی (کاشان) سوڵتان جلال الدین دەگەڕێتەوە ناوەڕاستی سوپاکە، لەو کاتە چەپی سوپای موسڵمانان بەدەستی مەغۆڵەکان دەشکێ دواتر بەشی دەستە ڕاستی سوپای

موسڵمانان ئەویش دەشکێ سوڵتان جلال الدین خۆی وچەند سەرکردەیەك لە ناوەڕاستی سوپاکە دەمێنن و ئاگایان لە ڕاست و چەپی سوپاکەیان نامێنێ، زۆرێك لەسەرکردەکانی سوپای جلال الدین شەهید دەکرێن، خەڵکێکی زۆریش ڕادەکەن بەرەو ناوچەی (فارس) و (کرمان) هەندێکیشیان ڕوو لەئازەربایجان دەکەن، بەڵام لەبەر ئەوەی سوپاکەی مەغۆل زۆر ماندوو شەکەت بوون و زۆریشیان لێکوژرابوو بەبێ ئەوەی دەستکەوتی گەورە بەدەستبێنن گەڕانەوە، ناوچەی ئەودیوی ڕووبار، خەڵکی ئەصفەهانیش لە حاڵەتێکی زۆر ناخۆش دەژیان لایان ڕوون نەبوو سوڵتان چی بەسەر هاتوە و دوارۆژی شارەکەیان بەرەو کوێ دەڕوات، دوای نزیکەی هەشت ڕۆژ سوڵتان جەلالەدین دەگەڕێتەوە شاری (ئەصفەهان) و ئینجا دیسان خەریکی ڕێك خستنەوەی سوپاکەی دەبێ، لەو کاتەش هەواڵی ئەوەی پێدەگا کە (کورجەکان) واتە خەڵکی جۆرجیا لەدەوری سەرکردەیەکیان کۆبونەتەوە بەناوی (ئیڤان) سوڵتان جلال الدین بەناچاری ئەو جارەی بۆ شەڕی جۆرجییەکان دەکەوێتە ڕێ و لەشەڕێکی گەورە دەتوانێ سوپای جۆرجییەکان بشکێنێ و (ئیڤان)ی سەرکردەو هەرسێ کوڕی بکوژێ، ئەو حاڵەتە نزیکەی دوو ساڵ دەخایەنێ، (سوڵتان جلال الدین) لەوناوچەیە هەرجارەو بەشەڕێکی لاوەکی خەریك دەبێ تا دەگاتە ساڵی (٦٢٧) کە دوای کوشتارێکی زۆر (خیلات) داگیر و کاوڵدەکا.[١]

---

(١) تاريخ المغول منذ حملة جنكيزخان حتى قيام الدولة التيمورية عباس اقبال، لاپەڕە ١٥٥.

گرتنی (خیلاط) لەساڵی (٦٢٧)کۆچی (*)

لەساڵی (٦٢٣) تاوەکو ساڵی (٦٢٧)چەند ڕووداوێکی جۆراو جۆر لەژیانی جلال الدین منکبرتی ڕوویدا گرنگترینیان گرتنی جۆرجیاو ئازەربایجان لە باکور و ناوچەی فارس و کرمان لەباشور، لەو ماوەیە سوڵتان جلال الدین هەوڵێکی زۆری دا بوونی خۆی دیسان وەکو تاکە سوڵتان لەناوچەکە بسەلمێنێ، لەهەمووش گرنگتر ئەوەبوو کەبەڵێ ڕاستە کەسێکی ئازاو بەتوانا بوو، بەڵام ڕۆژ بەڕۆژ دوژمنی زیاتری بۆ خۆی پەیدا دەکرد، ئەوە لەکاتێك هەڕەشەی مەغۆلەکانی هەر لەسەر مابوو، واتە ترسی ئەوە هەبوو کە مەغۆلەکان بۆ جارێکی تر هێرش بکەنەوە سەر جیهانی ئیسلامی، سوڵتان جلال الدین لەبری ئەوەی هەوڵی ڕێکخستنەوەی ڕیزی موسڵمانان بدات و پەیوەندییەکانی لەگەڵ خەلیفە چاکبکاتەوەو داوای یارمەتی بکا لە جیهانی ئیسلامی بۆ ڕوو بەڕووبونەوەی مەغۆلەکان، لەبری ئەوە هەرجارەو تاوانێکی گەورەی ئەنجام دەداو چەند سوڵتان و مەلیکێکی تری ناوچەکەی دەکردە دوژمنی خۆی، یەکێك لەو تاوانەی ئەنجامی دا گرتنی شاری (خیلات) بوو، خیلات یان ئەخلات لەسەر دەریاچەی

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ١١ .

(وان)ی تورکیە و دەکەوێتە خۆرئاوای ئەو دەریاچەیە و نزیکە لەسنوری جۆرجیاو ئەرمینیا و ئازەر بایجان، کاتی خۆشی سەر بەئقلیمی (ئەرمینیا)ی ئیسلامی هەژمار دەکرا، [1] ناسینی شوێنی ئەو شارانە بەپێی جوگرافیای ئەو کات زۆر جیاوازە لەگەڵ ناسینی شوێنی ئەو شارانە بەپێی جوگرافیای ئێستا، بونمونە کاتی خۆی دەگوترا (نینوی اربیل شهرزو ارومیە) و ئابەم شێوە ناوچەو شوێن و وێستگە سەرەکییەکان دیاری دەکرا، بۆیە (خیلات) وێستگەیەکی سەرەکی بوو لەسەر ڕێی ئەرمینیاو ئازەربایجان جۆرجیا، سوڵتان خەواریزم هەوڵی دەدا ئەو ناوچانە هەر هەموو کۆنترۆڵ کات بەو ئومێدەوە لەوێوە بەرەو شام بکەوێتە ڕێ و لەوێوەش بتوانێ فشارێکی تەواو بخاتە سەر بەغدا، مەلیکی خیلات ئەو کات ناوی (ئەشرەفی کوڕی مەلیك عادیل ئەیوب) بوو، یەکێکە لە مەلیکەکانی دەوڵەتی ئەییوبی، کەمەملەکەتی ئەییوبی لەلایەن سێ براوە بەڕێوە دەچوو (ئەشرەف و کامیل و موعەززەم) ئەشرەف پادشای جەزیرە و خیلات و میافارقین بوو (کامیل)یش خاوەنی میسرڕبوو(موعەززەمیش) خاوەنی (شام) بوو، ئەو بنەماڵەیەش وەکو باقی بنەماڵەکانی تر کێشەیەکی زۆریان لەنێوان دابوو، ئەشرەف لە خیلاتەوە بەرەومیسرڕدەکەوێتە ڕێ بۆ سەردانی براکەی (کامیل) کە خاوەنی (میسرڕ) بوو، کە موعەزەم بەوەدەزانێ و واحاڵی دەکرێ کە هەردوو برا خەریکی پلانێکن بۆ ئەوەی

---

(١) بلدان الخلافة الشرقية، لاپەڕە ٢١٨.

موعەززەمی برایان لە حوكمی شام لابدەن پێشتریش باسی ئەوەمان كرد كە ئەو برایانە كێشەی نێوانیان زۆر گەورە بوو كار گەیشتە ئەو ئاستەی مەلیك (كامیل) خاوەنی میسرپەنا بۆ سەلیبییەكان ببا بۆ ئەوەی بێنە شام نەبادا موعەززەم شام تەسلیم بە (خەواریزم شاە) بكات.[(١)]

ئەوە بوو (موعەززەم) پەیوندی بە (جلال الدین خەواریزم) دەكاو تەماعی ئەوەی دەداتێ كە (خیلات) داگیر بكا و باسی پێكهێنانی بەرەیەك دەكا لەنێوان خۆی وخەواریزم شاە بەتایبەت لەوكاتە كە خەواریزم شاە ئازەربایجان و ئەرميناو جۆرجیا داگیر دەكاو سنوری دەسەلاتی دەكەوێتە سەر شاری خیلات كە دەسەلاتی مەلیك ئەشرەفە، بەم شێوەیەش مەلیك ئەشرەف كەوتە نێوان دوو ناحەزی خۆی یەكیان براكەیەتی كە خاوەنی شامە ئەوەی تر جلال الدین خەواریزم شایە كە خاوەنی ئازەربایجان و ئەرمینیاو جۆرجیایە، ئەوەی جێی ئاماژەیە لەساڵی (٦٢٣) خەواریزمییەكان هەوڵی گرتنی شاری خیلاتیاندا، بەڵام خەڵكەكە زۆر بەتوندی بەرەنگاری هێزی خەواریزمییەكان بوونەوەو سەرمای زستانیشی بەسەر هات، خەوارریزمییەكان نەیان توانی شاری خیلات بگرن گەرچی گوندو دێهاتەكانی دەورو بەری خیلاتیان تالانكرد، لەو بەینە نێوان براكان چاك دەبێتەوە واتە: (كامیل و ئەشرەف و موعەززەم) بۆیە ئەو جارەی كە خەواریزم شاە گەمارۆی خیلاتی دا، موعەززەم زۆری هەوڵدا قەناعەت بە

---

(١) بگەڕێوە لاپەرە ٧١.

خەواریزم شاە بکا، کە واز لەخیلات بێنێ و دەست لەگەمارۆی ئەو شارە هەڵگرێ، بەڵام خەواریزم شاە بڕیاری دابوو کە دەبێ، خیلات بگیرێ، ئەوەش عەقلیەتی خەواریزمییەکان بوە هەر لەو دیوی ڕوبارەوە تاوەکو سنوری شام دەوروبەری بەغدا هەرچی هێز هەبوو کردبویانە دوژمنی خۆیان، عەقڵیەتی خەواریزمییەکان وابووکەنابێ هیچ جەمسەری هێز جگە لەوان هەبێ، بەهەر حاڵ ئەو جارەی خەواریزم شاە زۆر بەتوندی گەمارۆی (خیلات)ی دا سەرەڕای سەختەی زستان، بەڵام هێزەکانی لەدەوروبەری ئەوشارە نەکشاندەوە، گەمارۆکە شەش مانگی خایاند، خەڵکی شارەکە بەرەنگاربوونەوەیەکی زۆری خەواریزمەکانیان کرد و خۆراکیان نەما هەرچی سەگ و پشیلەی ئەو شارەش هەبوو خواردیان، لەکۆتایی بەناچاری (خیلات) تەسلیم دەبێ و هێزەکانی خەواریزم شاە دەچنە نێو شارەکەو (خیلات) سێ ڕۆژ بۆ خەواریزمییەکان حەڵاڵ دەکرێ، بەسەدان ئافرەتیان کردە جاریەو بەدەیان منالیان ڕفاند سەدان کەسیان کوشت و ئەوەی خەواریزمییەکان بەخیلاتیان کرد، کافرەکانی ئەرمەنی و سەلیبییەکانیش لەوەیان زیاتر بەخەڵکی موسلمانی ئەو شارە نەدەکرد، (خیلات و داقوق) دووپەڵەی ڕەشی زۆر گەورەن لەپەڕاوی مێژووی خەواریزمییەکان کەبەداخەوە کەم تیشکی دەخرێتەسەر، تالان و فەرهودی و ڕفاندنی منال و بەکەنیزە کردنی ئافرەت لای ئەوان زۆر ئاسایی بوو چۆن جورئەتێك بووە کارێکی ئاوا بەخەڵکی موسلمانی ئەو شارە بکەن، ئینجا

لەهەموی سەیر تر خێزانی (مەلیك ئەشرەف) بەدیل دەگیرێ، کە خەواریزم شاه بەوە دەزانێ، ژنەکە دەباو هەر هەمان شەو مارەی دەکاو دەیگوازێتەوە، [١] ئەوەش دیسان ئاماژەیەکی زۆر گەورەیە بەتاوانی جلال الدین خەواریزم شاه و پابەند نەبونیەتی بەشەرعی خوای گەورە، بەتاوانێکی زۆر گەورەی دەزانم مێژووی جلال الدین خەواریزم شاه بەمێژووی سوڵتانێکی موسڵمان هەژماربکرێ، کەشەڕی کوفر و ئیمانی کردبێ! ئێمەباسی ئازایەتی و لێهاتویی سوڵتان جلال الدین ناکەین، بەڵام دەبێ ئەوە بزانێن کە ئەو جۆرە سوڵتان و مەلیکانە لەمێژووی ئیسلامی تاوانێکی گەورەیە لەسەر ئیسلام هەژمار بکرێن.

دوای گرتنی (خیلات) سوڵتان خەواریزم شاه داوای بەرەیەك دەکا لە (علاءالدین کەی قباز) سوڵتانی سەلجوقییە ڕۆمییەکان کە ئەوکات خاوەنی ئالانیاو ئەنتالیای ئیستا بوو دەکەونە قەراغ دەریای ناوەڕاست، سوڵتان (عەلائەددین کەی قوباز) ڕازی دەبێ بەوەی بەرەیەك دروست بکەن بۆ ڕوو بەڕووبونەوەی هێزەکانی مەغۆل، بۆئەو مەبەستەش وەفدێك دەنێری بۆلای خەوارزیم شاه و چەندین دیاری بەنرخ بۆ سوڵتان خەواریزم شاه دەنێرێ، بەڵام دەورو بەرەکەی سوڵتان خەوارزیم دەڵێن ئەو دیاریانە شایەستەی سوڵتان نینەو بێڕێزی بەرامبەر بە وەفدەکەی (عەلائەددین کەی قوباز) دەکەن، کەئەوە یەکێکە لەو هۆکارانەی ئەو بەرەیە دانامەزرێ.

---

(١) الدولة الخوارزمية والمغول، لاپەڕە ٢١٣.

ڕوداوێکی تریش لەو کاتە ڕوویدا کە جلال الدین خەواریزم شاە خیلاتی گەمارۆدابوو، نامەیەکی بۆ هات لە خوشکە گەورەکەی بەناوی (خان سوڵتان) کاتی خۆی ئەو کچە لەلای مەغۆلەکان بەدیل دەگیرێ و (دوشی) کوڕی جەنگیزخان ئەو کچە بۆ خۆی دەبا، ئینجا چەند منالێکی لێدەبێ و ئەو کچە نامە بۆ براکەی دەنێرێ پێی دەڵێ: پیاوەکەم ڕێی پێداوم منالەکانم فێری قورئان بکەم و ئێستاش پێی خۆشە ئەگەر تۆ حەز بکەی دانوساندێك لەگەڵ (دوشی) بکەی دەگەڕێتەوە سەر دەسەلاتی خۆت لە خەواریزم، بەلام جلال الدین خەواریزم شاە وەلام نامەی خوشکەکەی ناداتەوە. دیارە ئەو هەڵوێستەی جلال الدین منکبرتی کاریگەری زۆر نەرێنی لەسەر (نەسەوی) دەبێ کەخۆی لەگەڵ جلال الدین منکبرتی بووە، بۆیە لەکتێبەکەی دوای ئەوەی باسی وەلام نەدانەوەی جلال الدین بۆ خوشکەکەی دەکات و ئینجا بەیتە شیعرێك دێنیتەوە و کە ئەو دێرە شیعرە شیعری (ابن هرمە)یە کەباسی گێلی و گەمژەیی (نەعامە) دەکات و دەڵێ: ئەو باڵندەیە کەهێلکەکەی خۆی بەجێدەهێڵێ بۆ گەران بەدوای خۆراك لەڕێی گەران بەدوای خۆراك چاوی دەکەوێ بەهێلکەیەکی تر ئیتر ئەوەی خۆی لەبیر دەچێ و باڵی بەسەر هێلکە دۆزراوەکە دەکێشێ :

کتارکة بیضها بالعراء　　　وملبسة بیض اخری جناحا

جلال الدين مونكەبرتی لەبری ئەوەی ئەو هەڵە بقۆزێتەوە لەگەڵ (دوشی) دانیشتباو ڕێگا چارەیەكی بۆ دەوڵەتەكەی خۆی بدۆزیبایەوە كەچی خەریكی كاوڵكردنی (خیلاتە)[1] ئیمام (ابن الاثیر) كە باسی ڕووداوی خیلات دەكا دەفەرمێ: وخربوا خلات واكثروا القتل فيها ومن سلم هرب في البلاد وسبوا الحريم واسترقوا الاولاد وباعوا الجميع فتمزق كل ممزق وتفرقوا في البلاد ونهبوا الاموال وجرى على أهلها مالم يسمع بمثله احد.[2] .خەڵكی شارەكەیان كوشت ئافرەتەكانیان بە كەنیزە گرت هەرچی ماڵ و موڵكی ئەو خەڵكە هەبوو بردیان شتێكی ئاوایان بەسەر ئەو خەڵكە هێنا بەسەر خەڵكی هیچ شوێنی تر نەهاتبێ، ئینجا ئەوەی لای من سەیرە (نەسەوی) لەكتێبی (سيرة جلال الدين منكبرتی لاپەڕە٣٢١ دەڵێ: ئەوەی لەسەر خیلات باس دەكرێ بەو شێوەیە نییە، بەڵام خەڵكێكی زۆر لەژێر سزاو و ئەشكەنجە مردن. دیارە (نەسەوی) بەحوكمی ئەوەی لە جلال الدين منكبرتی نزیكەو بەهانەی بۆ دێنیتەوە وەكو بڵێی وەڵامی قسەكانی ئیمام ابن الاثير دەداتەوە كە بەوشێوەیە نییە، كەچی عوزری لە قەباحەتەكە گەورە ترە و دەڵێ: والذي شاع عند الناس انه امر بقتل من بها حتى استولى عليها فغير صحيح لكن جماعة كثيرة هلكوا بالعقوبات. خەڵكێكی زۆر بە سزا مردن، وەكو بڵێی باسی كۆمەڵە ئاژەڵێك دەكا و گیانیان

---

(١) سيرة جلال الدين منكبرتی، لاپەڕە ٣٠٠.

(٢) الكامل في التاريخ (١٠/ ٤٣٩).

لەدەست داوە، بۆیە ئەگەر ڕووداوەکان لەچەند سەرچاوەیەکەوە وەرنەگری بەرەو هەڵەی گەورەت دەبا بەڵێ (نەسەوی) ناڕاستەوخۆ جارجارە گلەیی لە (جلال الدين منكبرتی) دەکا، بەڵام بەحوکمی ئەوەی زۆر لێی نزیك بووە زۆر بەقوڵی ناچێتە نێو تاوانەکانی سوڵتان، ئینجا (عیزەدین ئەیبەك) لەبری (مەلیك ئەشرەف) حاکمی خیلات بوو دەگیرێ و دەهێنرێتە بەر دەستی (جەلالەدین مونکەبیرتی) هەوڵێکی زۆر دەدا کە سوڵتان ڕازی بێ دەستی ماچ بکات و لێی ببورێ، بەڵام سوڵتان ڕازی نابێ و دوای هەوڵێکی زۆر ڕازی دەبێ قاچی ماچ بکات! و لێی خۆش بێ لەبەر ئەوەی پێی وابوە کە (عیزەدین ئەیبەك) لەوە زۆر بچوکترە بگاتە مەقامی دەست ماچکردنی سوڵتان.

خوێندنەوەی مێژووی ئەو جۆرە دەوڵەت و سوڵتانانە ئەوەت بۆ دەردەخا کە ئەو جۆرە سوڵتانە هیچ پەیوەندیان بە ئیسلام و ئەحکامی شەریعەت نەماوە، تەنها بەناو موسڵمان بووینە و بەکردەوە لە ئیسلام دابڕاون، ئەوەی سەیرە جۆرە نوسەرێك کەباسی ئەو کەسانە دەکەن تەنها شەڕەکانیان دەخوێننەوە دژ بە کافرەکانی ئەرمەنی و جۆرجی لای ئەوان تەنها ئەوە گرنگ بووە، کەباسی ئەو جۆرە کەسە دەکەن خۆ بە دوردەگرن لەو بنەمایەی ئەهلی (سوننەو جەماعەت) کە ئیمان نییەتی دڵ و گوتەی زوبان و کردەوەیە، ئەو بنەماشەرعییە تەنها لەسەر خەڵکی بێ دەسەڵات و عەوامی ئەو خەڵکە دەسەپێنن، بەڵام کەباسی سوڵتان ئەمیرو حاکم و پادشا

دەکەن خۆیان بەدور دەگرن لەو جۆرە بنەمایە، ولاحول ولاقوة الا بالله العلی العظیم .

دوای کـــاوڵکردنی خـــیلات و کوشـــتنی خەڵـــکەکەی (جەلالەددیـــن مـونکەبیرتی) فەرمـان دەکـا بە چـاککردنەوەی دیـوارە ڕووخاوەکـانی شـاری خـیلات و دیسـان ئـاوەدان کـردنەوەی ئەو شـارە ئینجـا (نەسـەوی) لەکتێبی سیرة جلال الدین منکبرتی لاپەڕە ٣٢٥ دەڵێ: دوای کـاوڵکردنی ئەو شـارە (منکبرتی)پەشـیمان دەبێـتەوە لەوەی بەو شـارەی کـرد. سـەیرە پەشـیمان بـــوونەوە چ ســـودێکی هەیە دوای کوشـــتنی ئەو هەمـــوو خەڵـــکەو بەکەنیزەکردنـــی ئـــافرەتی موســـلمان و ڕفانـــدی منـــاڵە موســـڵمانەکان و فرۆشتنیان، باسی قیصاص و حـوکمی شـەریعەتیش لەو بـوارەوە هەرنـاکرێ، وەکـو بڵێـی ئەو جـۆرە سـوڵتانە بەدەر بـووینە لە پابەنـد بـوون بەئەحکـامی شەریعەت!.

ئیمـام (سبط ابـن الجـوزی) لەکتێبی مـرآة الزمـان فـي تـواريخ الأعيـان بەرگی ٢٢ لاپەڕە ٣١٢ دەفەرمێ : خالَم ابو محمد یوسف محی الدین ابن الجوزی بۆی گێرامەوە نامەی خەلیفەم برد بۆ جەلالەددیـن مـونکەبیرتی ئەو کاتەی خیلاتی گەمارۆ دابوو، چومە لای بینیم قورئان دەخوێنیتەوە و دەگریـــێ، پـــێم گـــوت ئەوە خەریکـــی قورئـــان خوێنـــدنەوەی و ئەو کـــارە بەموســـڵمانان دەکەی بەس نیـــیە بیســـت هەزار کەســـت لە داقـــوق کوشـــت خێزانەکانیانـت بە جـاریە بـرد و ئەو هەمـوو تـاوانەت ئەنجـام دا، ئەویـش

وەڵامی دامەوەو گوتی سوپایەکەم سوپایەکی گەورەیە و پێنچ ڕۆژە ڕێیە بەقسەم ناکەن و زۆر جار لە فەرمانم دەردەچن، ئەو ڕیوایەتە مێژوویيانە ئەوەت بۆ دەردەخا خەواریزمییەکان و سوپاکانیان سوپای جیهاد و موجاهیدان نەبووە، خەمی گەورەیان بڵاوکردنەوەی ئیسلام وفتوحاتی ئیسلامی نەبووە، بەڵکو سوپایەکی گەورەی ڕێگرو چەتە و دز و جەردە بووە، هەرشارێکیان گرتوە سەرەتا فەرهودیان کردوە ودەستدرێژیان کردۆتە سەر ناموس و ماڵی خەڵکە موسڵمانەکە.

نێوان سوڵتان جەلالەددین مونکەبیرتی و خیلافەتی عەبباسی

لەساڵی (٦٢٣) خەلیفە(الظاهربأمرالله)وەفات دەکا، ماوەی حوکمی ئەو خەلیفەیە تەنها ٩ مانگ و ٢٤ ڕۆژ بوو، ئەو خەلیفەیە یەکێك بوو لەو خەلیفانەی هەوڵی چاکسازی دەداو کەسێکی زۆر باش بوو بۆیە ئیمام (ابن الاثير) دەفەرمێ: ولم أزل علم الله سبحانه منذ ولي الخلافة أخاف عليه قصر المدة لخبث الزمان وفساد اهله واقول لكثير من أصدقائنا: وما اخوفني ان تقصر مدة خلافته لان زمانناوأهله لايستحقون خلافته، فكان كذلك.[1] واتە: هەر لەو کاتەی بوو بەخەلیفە زۆری لێدەترسام کەماوەی کەم بێت لەبەرئەوەی کەسێکی زۆر باش بوو خەڵکی ئەو زەمەنەی ئێستای ئێمە ئەوەندە خراپ بوون، شایستەی ئەو خەلیفە باشە نەبوون، لەدوای ئەو کوڕەکەی (المستنصر بالله) دەبێتە خەلیفە، ئەویش بەهەمان شیوە هەوڵی چاکسازی دا یەکێك لەهەوڵەکانی نەهێشتنی ئەو گرژیە بوو لەگەڵ خەواریزمییەکان، بۆیە ئەو کاتەی هێزی خەوارizمییەکان گەمارۆی شاری (خیلات)یان دابوو، خەلیفە وەفدێك بەسەر پەرشتی (سعدالدين الحاجب)

(١) الكامل في التاريخ (١٠/ ٤١٣).

ڕەوانە دەکـا بـۆ لای جـلال الـدین منکبرتـی، داوای چـاککردنەوەی پەیوەندییەکانی کرد لەگەڵ خەوارزمییەکان لەبەرامبەر چەند داواکاریەك، وەفـدەکە گـوتی ئەگەر ئەو داواکاریـانە قبـوڵ بـکەن ئـێمە لەبەغـدا دان بەدەسـەڵاتان دەنێین و ئامـادەین پێشـوازی لە نوێنەرتـان بکەیـن، دواکـاری خەلیفە دەتوانین بڵێین لەدووخاڵ کورت کرابووەوە.

یەکەم: خەوارزم شاە دەستدرێژی نەکاتە سەر سنوری دەسەڵاتی هەندێك پادشـاو مەلیـك کە زۆر نـزیکن لە خەلـیفە وەکـو بۆنمـونە بدرالـدین لؤلـؤ خاوەنی موصل و مظفر الدین کوکبري خاوەنی هەولێر.

دووەم: لە وتاری هەینی ناوی خەلیفە بهێنرێ لە تەواوی مزگەوتەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی خەوارزمی.

سـوڵتان جەلالەددیـن مـونکەبیرتی ئەو مەرجـانەی قبـوڵ کـرد و وەفـدێکی ڕەوانەی بەغـدا کـرد بەسـەر پەرشـتی (محمـد النسـوی) خـاوەنی کتێبـی (سیرة جلال الدین منکبرتی) ئینجا نەسەوی خۆی باسـی سـەردانەکەی کردوە بۆ بەغـدا پایتەختی خیلافەتی ئیسلامی و باسـی ئەوە دەکا دەڵێ: کە گەیشتینە کۆشکی خیلافەت، شـەو ئەوەندە مـۆمە هەڵگیرسابوو وەکو وێنەی ئاسمانێکی پڕ ئەسـتێرە لەئـاودا هـاتە بەرچاوم، ئینجا باسـی ئەوە دەکـا کە دەگـاتە خزمەت خەلـیفە بەر لەوەی سـەر بەرزکـاتەوە عەرزی بەر پێی خەلیفەی ماچ کردوە، دواتر خەلیفە کتێبێکی پێدەدا و کتێبەکە دەخاتە سەرسەری و دیسان زەوی بەرپێی خەلیفە ماچ دەکاو دوای چەند قسـەیەك

(نەسەوی) دەگەڕێتەوەلای سولْتان جلال الدین، خەلیفە وەفدێکی تر دەنێرێ بۆلای سولْتان جەلالەددین مونکەبیرتی، چەند دیاریەکی بەنرخ لەگەڵ خۆیان دەبن بۆ سولْتان، لەو دیاریانە چەند شمشێرێك بەئاڵتون و دڕو مەرجان نەقشاندرابوون، چەند ئەسپێکی عەرەبی زۆر چاك و چەندین خزمەت کارو چەند بەرگێك لە ئاوریشم چنرابوو ئەوانە دیاری خەلیفەیە بۆ سولْتان جلال الدین، ئینجا خەلیفە داوا لە سولْتان جلال الدین دەکا کە گەمارۆی سەر (خیلات) هەڵگرێ، بەڵام سولْتان جەلالەدین بەقسەی خەلیفە ناکا و (خیلات)ی داگیرکرد و ئەو شارەی کاوڵکرد.

شکەستە گەورەکەو کوشتنی سوڵتان جەلالەدین(٦٢٧ – ٦٢٨)کۆچی

دوای گرتنی خیلات و ئەو تاوانەی سوپای خەواریزمییەکان لەو شارە ئەنجامیان دا، پادشاو سولْتانەکانی دەوروبەری (خیلات) تا دەگاتە موصل بیریان لەبەرەیەك کردەوە بۆ وەستان بەڕوی خەواریزمییەکان، بەرەیەکیان دروستکرد و سوپایەکی گەورەیان ئامادەکرد و علاء الدین (کی قباذ) سولْتانی سەلجوقییە ڕۆمییەکان ئەویش بەشداری ئەو بەرەیەی کرد، بەرەکە بە سەرپەرشتی (ئەشرەف) بوو، ئیمام (ابن کثیر) دەگێڕیتەوە و دەفەرمێ: بەر لەشەڕەکە مەلیك موسا ئەشرەف پێغەمبەری خوای لەخەو بینی (صلی

الله عليه وسلم) و مژدەی سەرکەوتنی پێدا: يَا مُوسَى أَنْتَ مَنْصُورٌ عَلَيْهِمْ[١] .ئەو سوپایە بەڕێکەوت بۆڕزگار کردنی شاری (خیلات) لەدەست خەواریزمییەکان و لەنزیك شاری (خیلات) توانییان شکەستێکی گەورە بەسەر سوپای خەواریزمەکان بینن، ئیمام شمس الدين ناسراو بە(سبط ابن الجوزي) لەکتێبی مرآة الزمان في تواريخ الأعيان ج ٢٢ لاپەڕە ٣٠٥ دەفەرمێ: ئەوڕۆژەی کە سوپای مەلیك ئەشرەف ڕوو بەڕووی سوپای جلال الدين خەواریزمی بویەوە ڕۆژیکی تەماوی بوو، دانیشتبوم لە مزگەوتی دیمەشق نوێنەری مەلیك ئەشرەف هاتە مزگەوتەکەو داوای لێکردین دوعا بکەین بۆ مەلیك ئەشرەف، ئێمەش دوعایەکی زۆرمان کرد الحمدللە خوای گەورە سوپای مەلیك ئەشرەفی سەرخست بەسەر خەواریزمییەکان، سوڵتان جەلالەدین لەشەڕەکە ڕایکردو خۆی گەیاندە ئازەربایجان و مەلیك ئەشرەفیش گەڕایەوە شاری (خیلات) و خەڵکی شارەکە ئاهەنگی گەورەیان گێرا بەسەر کەوتنی (مەلیك ئەشرەف) و شکەستی خەواریزمییەکان، دوای ئەو شکەستەی بەسەر خەواریزمییەکان هات، مەلیك ئەشرەف پەیمانێك واژۆ دەکا لەگەڵ سوڵتان خەواریزم کەئەو لەسنوری (ئازەربایجان) بمێنێتەوەو ڕوو لە ناوچەی خیلات و دەورو بەری نەکات، مەلیك ئەشرەف نەیویستوە سوڵتان جەلالەدین خەواریزم بەجارەکی نەمێنێ لەبەر ئەوەی پێی وابوو خەواریزمییەکان دیوارێکی گەورەن لەنێوان

---

(١) البداية والنهاية (١٣/ ١٤٩).

ئەوان و تەتارەکـان بەنەمـان و ڕوخـانی دەوڵەتـی خەواریزمـی هەڕەشـەی مەغۆلەکـان ڕاسـتەوخۆ ڕوو بەڕووی خـیلات و بـاقی دەوڵەتەکـانی تـری جیهـانی ئیسـلامی دەبێتەوە، سوپای خەواریزمییەکـان دوای ئەو شکەسـتە پەرت بـوو، سـوڵتان جلال الـدین زۆربەلاوازی لە ئازەربایجان مـایەوە، ئـالەو کـاتە مەغۆلەکـان بـۆ جـارێکی تـر زۆر بەگەورەیـی دێـنەوە مەیـدان و سـوپایەکی گەورە دەنێـرن بۆسـەر جیهـانی ئیسـلامی، (ئیسـماعیلییەکان) هەواڵ بـۆ تەتارەکـان دەنێـرن کە جـلال الـدین ی خەواریزمـی شکسـتێکی گەورەی هێناوە بەدەست (مەلیك ئەشرەف) و ئێستا سوڵتان جلالەدیـن زۆر لاواز بـووەو هێزەسـەربازییەکەی پەرتەیـان لێکـردوەو دەوروبەرەکەشـی لە پادشـاکانی نـاوچەکە هەر هەمـوی بـوونەتە دوژمنـی، مەغۆلەکـان بەسـوپایەکی گەورە بەرەو جیهـانی ئیسـلامی کەوتـنە ڕێ.[1] هەر لەمـاوەیەکی زۆر کەم دەتـوانن (ڕەیـی) و (هەمەدان) داگیـر بـکەن، و بەمـاوەیەکی زۆر کەم و لەسـەرتای سـاڵی (٦٢٨) کـۆچی توانیـان بـگەنە سـەر سنوری ئازەربایجان، ئامـانجی سـەرەکی مەغۆلەکـان گرتنـی سـوڵتان جەلالەدین بوو، بۆیە سوڵتان لە ئازەربایجانەوە دەچێتە (تەبرێز) مەغۆلەکان بەدوای سـوڵتان جەلالەدیـن خۆیـان دەگەیەنـنە (تەبرێـز) سـوڵتان جلالەدیـن بەناچاری ئەویش بەجێدەهێڵێ و بەوە ڕاناگات هیچ لەهێزەکـانی کۆبکـاتەوە هەتا هەندێ لەڕیوایەتەکـان دەڵێن پێڕاناگـا خێزانەکانیشی ڕزگـار بکـات و

(١) البداية والنهاية (١٣/ ١٥٠).

هەموویان لە (تەبریز) جێدەهێڵن و دەچێتە دەشتی (موقان) کەدەکەوێتە خۆرئاوای دەریای (قەزوین)، بەڵام مەغۆلەکان دەچنە ئەو شوێنەش، جلال الدین بەناچاری دەگەڕێتەوە ئازەربایجان و لەوێوەش خۆی دەگەیەنێتە ناوچەی (ئامەد) ئالەو کاتە سوڵتان جلال الدین داوای یارمەتی لەخەلیفەو پادشاکانی ناوچەی (دیاربەکرو جەزیرە) دەکات، بەڵام هیچ یەکێك لەوانە بەهانای نایەن لەبەر ئەوەی لەو چەند ساڵەی ڕابردوو سوڵتان جەلالەدین سوپاکەی تەنها ناوچەکەیان کاوڵکردووەو ستەمێکی زۆریان لەخەڵکی ئەو ناوچەیە کردوە، دوای ئەوەی سوڵتان دەگاتە ناوچەی (ئامەد) مەغۆلەکان هەر زوو دەگەنە سوپاکەی و لەشەڕێکدا سوپای خەوارزیم شاه تێکدەشکێنن و خەواریزم شاه خۆی و چەند کەسێکی دەوروبەری ڕادەکەن و دەگەنە ناوچەیەکی شاخاوی لە (ئامەد) لێرە (نەسەوی) نوسەری کتێبی (سیرة جلال الدین منکبرتی) دەگێڕیتەوە دەڵێ: ئەو شەوە خەریکی نوسینەوە بووم زۆر ماندوو بووم خەوم لێکەوت، لەپڕ بانگیان کردم گوتیان هەڵسە قیامەت هەڵساو مەغۆلەکان گەیشتنە سەرمان، ئینجا (نەسەوی) دەڵێ: خۆم گەیاندە ئەسپەکەو سەیرمان کرد سوڵتان جلال الدین سەرخۆشە، هەر چۆنێك بێ ئەسپمان ئامادەکرد بۆی و سوڵتان بەیەکێك لەسەرکردەکانی گوت کە ناوی (ئەوترخان) بوو ئەو خەڵکە لەگەڵ خۆت ببەو بەرەو ئاڕاستەیەك ڕابکەن با مەغۆلەکان وا حاڵی ببن کە منم بەو ئاڕاستەیە ڕامکردوە ئەوە بوو خۆی بەتەنها بەرەو شوێنێکی تر ڕایکرد و ئەوانەی لەگەڵی بوون

بەرەو شوێنێکی تر ڕایانکرد، ئەوانە دواتر دەگەنە شاری هەولێر و نزیکەی چوار هەزار کەس کۆدەبنەوە ئینجا دەچنە شاری ئەصفەهان و لەوێوە بەرەو (مەیافارقین) دەکەونە ڕێ دەچنەلای شهاب الدین غازی کە ئەو کات ئەو خاوەنی (مەیافارقین) بوە، ئەو پیاوە تاساڵی (٦٣٩) دەمێنێ ئەو کاتەی (النسوی) کتێبەکەی دەنوسێ لەسەر ژیاننامەی جلال الدين منكبرتی.

(نەسەوی) دەڵێ منیش بەرەو شوێنێکی تر، ڕامکردو خۆم گەیاندە ئەشکەوتێك سێ ڕۆژ خۆم حەشاردا، دواتر بەرەو هەولێر کەوتمە ڕێ ماوەیەك لەهەولێر مامەوە لەوێوەش خۆم گەیاندە ئازەربایجان و دواتر چومە (مەیافارقین) کە ئێیستا (سەلوان)ی پێدەڵێن دەکەوێتە باکوری ڕۆژ هەڵاتی (وان)، سوڵتانیش بەتەنها لەو شاخە دەمێنێتەوە و ڕێ ون دەکا، ڕێی بەماڵە کوردێك دەکەوێ، دەڵێ: من سوڵتان جەلالەدینم ئەگەر یارمەتیم بدەی تادەگەمەوە شوێنی خۆم بەڵێنت پێدەدەم پاداشتێکی چاکت بکەم، کوردەکەش سوڵتان دەباتە ماڵەوە لای خێزانەکەی بەجێی دەهێڵێ و بەڕێ دەکەوێ کەرستە ئامادە بکاو سوڵتان جلالەدین بنێرێتەوە ئەصفەهان، ئالەو کاتە خزمێکی ئەو پیاوە دێتە ماڵەکەیان و کەدەبینی کەسێکی غەریب لەو ماڵەیە دەڵێ: ئەو خەواریزمییە چی دەکا لێرە؟ ئافرەتەکەش دەڵێ: ئەوە سوڵتانە و پیاوەکەم ئەمانی پێداوە، ئەویش دەڵێ: چۆن باوەڕی پێدەکەن ئەوە سوڵتان بێ، خەواریزمییەکان لە (خیلات) برایەکی منیان کوشت زۆر لەوە باشتر و چاکتر بوو، بۆیە بەرمەکەی لە سوڵتان جەلالەدین

دەدات و هەر لەوێ دەیکوژێ.[١] گەر چی لەهەندێ سەرچاوە بەهەندێ گێڕانەوەی تر هاتوە، بەڵام ئێمە گێڕانەوەکەی (نەسەوی)یمان هەڵبژارد لەبەر ئەوەی ئەو لەگەڵی بووە تا دواساتی کوشتنی، بەکوشتنی سوڵتان (جلال الدین) کۆتایی بەدەوڵەتی خەواریزمی دێت، کەهەواڵی کوشتنی سوڵتان بڵاو دەبێتەوە هەندێك لەپادشاکان زۆریان پێناخۆش دەبێ و دەڵێن ئەو دیوارەی نێوان ئیمە و مەغۆلەکان بوو دیوارەکە ڕوخا.

ئیمام (ابن کثیر) ڕەحمەتی خوای لێبێ دەربارەی سوڵتان جەلالەدین دەڵێ: هەندێ کردەوەی دەکرد بەڵگەی کەم عەقڵی بووە، بۆنمونە خزمەتکارێکی زۆر خۆش دەویست ناوی (قلج) بو، دوای ئەوەی ئەو خزمەتکارەی دەمرێ، لەهیچ کەس قبوڵ ناکا بڵێن مردوە ڕێی نەدەدا بینێژن کەسێك دەڵێ: قوربان ئەوە مردوە، سوڵتان هەندە تورە دەبێ یەکسەر فەرمان دەکا بەکوشتنی و هەر لەوێیا دەیکوژن، ئیمام (ابن کثیر) دەفەرموێ ئەوە بەڵگەی کەم دینی و کەم عەقڵی بوە (قبحه الله) [٢]ئیمام سبط ابن الجوزی دەربارەی کوشتنی جلال الدین منکبرتی دەڵێ: وكم فتك وقتل من المسلمين وسبى، وزالت أيامه وبقيت آثامه، وكان كثيرَ الفساد، أهلك عسكرُه البلادَ والعبادَ[٣].چەند موسڵمانی کوشت و چەند ئافرەتی کرد بەجاریە،

---

(١) سيرة جلال الدين منكبرتى، لاپەڕە ٣٨٢. مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، بەرگی ٢٢ لاپەڕە ٣١٢.

(٢) البداية والنهاية (١٣/ ١٥٠).

(٣) مرآة الزمان في تواريخ الأعيان (٢٢/ ٣١٢).

ڕۆژەکانی تێپەڕین و گوناهەکانی لە ئەستۆ ماون، فەسادێکی زۆری بڵاوکردەوە سوپاکەی کاوڵکاریان بەسەر خەڵك و وڵات داهێنا. دوای کوشتنی سوڵتان جلال الدین، هێزێکی مەغۆلەکان گەیشتنە تەورێزو تەورێزیان داگیر کرد لەوێوە بەرەو ئازەربایجان کەوتنە ڕێ، ئەو کات خاوەنی ئازەربایجان (مظفر الدین کوڕی بەهلەوان) بوو، تەتارەکان نوێنەرێکان ناردە لای و پێیان گوت ئەگەر لەگەڵ ئێمەی ئەوا هەر چی خەواریزمی هەیەدەبێ تەسلیم بەئێمەی کەی و نابێ هیچ خەواریزمیەك لەسەرکردەی سوپاکەت بێ، ئەویش مەرجەکانی تەتار قبوڵ دەکاو هەر چی خەواریزمی هەیە لەسنوری دەسەڵاتی خۆی دەستگیریان دەکا هەندێکیان دەکوژێ و سەرەکانیان بەدیاری بۆ مەغۆل دەنێرێ ئەوانی تر دەستگیر دەکات و تەسلیم بەمەغۆلەکانیان دەکات، ئەوەی جێی ئاماژەیە لێرە، ئەو سوپایەی هاتە ئازەربایجان داوای تەسلیم کردنی خەواریزمییەکانی کرد لە مزەفەری کوڕی بەهلەوان ژمارەیان تەنها هەزار کەس بوون، ئەوە لەکاتێك خەواریزمییەکان بەتەنها نزیکەی دە هەزار کەس بوون و سوپاکەی (مظفر الدین کوڕی بەهلەوان) لە ئازەربایجان نزیکەی بیست هەزار کەس دەبوون.[1] مەغۆلەکان گۆڕەپانەکەیان لەبەردەم چۆڵ دەبێ لەساڵی (٦٢٩) کۆچی هەندێك لە تەتارەکان دەگەنە شارەزور، ئەو کات خەلیفە داوا لەسوڵتان مزەفەری خاوەنی هەولێر دەکات ڕوو بەڕووی

---

(١) تاريخ مجموع النوادر مما جرى للاوائل والاواخر، لاپەڕە ٥٥.

تەتارەکان بێتەوەو خۆشی سوپایەکی لەبەغداوە بۆ دەنێرێ، سوڵتان مزەفەر دەچێتە شارەزورو چەند مانگێکی لەوێیا دەمێنێتەوە، تەتارەکان کەبەو هێزە دەزانن هێزەکانیان دەکشێننەوەو دەگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆیان، دواتر سوڵتان مزەفەر وانیشان دەدا کەنەساغە و دەگەڕێتەوە هەولێر، هۆکاری ئەو هەڵوێستەی سوڵتان مزفەر نادیارە لەبەر چی وای نیشان داوە کە نەساغە، هەموو ئەوانەی باسی سوڵتان مزەفەریان کردوە بەکەسێکی ئازاو چاو نەترسیان ناساندوە، بەڵام ئیمام (ابن الاثیر) باسی ڕووداوێك دەکات بەزانینی ئەو ڕووداوە لەو هەڵوێستەی سوڵتان مزەفەر دەگەی، کە ئەو بەتەنها لە مەیدانەکە بووە، خەلیفە نەیتوانیوە سوپایەکی گەورەی بۆ ئامادە بکاو پشتگیری ئەو سەرکردە گەورەیە بکات و نەیتوانیوە چۆن توانای سەرکردەکانی بقۆزێتەوەو سنورێك بۆ هێرشەکانی مەغۆل دابنێ، ئیمام ابن الاثیر لەکتێبی الکامل فی التاریخ بەرگی ٩ لاپەڕە ٦٩٥ دەفەرمێ: تەتارەکان بەرەو شاری هەولێر هاتن ئێمە لە موصلەوە ترساین هەندێك لەخەڵکی خۆیان ئامادەکرد موصل بەجێبهێڵن، سوڵتان مزەفەر نامەی بۆ (بەدرەدین لؤلؤ) نارد کەخاوەنی موصل بوو و داوای یارمەتی لێکرد، ئەوەبوو سوپایەك لەموصلەوە بەڕێکەوت بۆ لای سوڵتان مزەفەر دواتر خەلیفەی نامەی نارد بۆ سوڵتان مزفەر و بدرالدین لؤلؤ خاوەنی موصل گوتی سوپاکانتان بێنن و لە(داقوق) کۆببنەوە دور نییە تەتارەکە خۆیان لە هەولێر نەدەن لەبەر سەختی شاخەکانی دەوروبەری، ڕاستەو خۆ بەرە و

بەغدا بکەونە ڕێ، خەلیفە لەدوای مەلیك (ئەشرەف)یشی نارد، بەڵام مەلیك ئەشرەف وەڵامی دایەوە گوتی کە سەڵیبییەکان خۆیان ئامادە کردوە بۆ هێرش کردنە سەر (میسر) دەبێ من و (موعەززەمی) برام لەشامەوە بچین بۆمیسرڕبەر لەهێزی سەڵیبییەکان بگرین، ئەوە بوو سوڵتان مزەفەر و سوپاکەی موصل و خەڵکێکی زۆری خۆبەخش لە (داقوق) کۆبونەوە، بەڵام ئەوەی سەیرە خەلیفە لەبەغداوە تەنها توانای کۆکردنەوەی (٨٠٠) کەسی هەبوو سەرکردەی هەموان سوڵتان مزەفەر بوو، سوڵتان مزەفەر وەڵامی نارد بۆ خەلیفەو گوتی قوربان سوپایەکەم بەژمار زۆر کەمن کەسمان بۆ کۆنەبۆتەوە ئێمە بەو سوپایە ناتوانین ڕووبەڕووی سوپاکەی تەتار ببینەوە، خۆ ئەگەر دە هەزار کەسم بۆکۆ ببێتەوە هەموو ئەو خاکانە دەگێڕمەوە کە تەتارەکان داگیریان کردوە، سەرەڕای ئەو سوپایە بچوکەی لە داقوق کۆبونەتەوە هەواڵ دەگاتە مەغۆلەکان کەسوپای خەلیفە لە داقوق کۆبونەتەوە ئەوانیش کە بەوە دەزانن دەگەڕێنەوە شوێنی خۆیان، جا ئەوەی سەیرە خەلیفە لەبەغدا و پادشاکان هەر کەس لەشوێنی خۆیان هیچیان خەمی تەتارو مەغۆلیان نەبووە تا ترسەکە گەیشتۆتە سنوری دەسەڵاتی ئەوان ئینجا هەستیان بەترسناکی تەتار کردوە، ئەوەش ئاماژەیە بۆئەو پەرتەوازەیەی کە جیهانی ئیسلامی گرتبووەوە، دەبوایە هەر لەگەڵ کەوتنی (ئۆترار) و(بوخارا) نەك هەر خەلیفە، بەڵکو تەواوی پادشاکان لەتەواوی جیهانی ئیسلامی خۆئامادە بکەن بۆ گێرانەوەی شارەکانی ئەو دیوی

ڕوبار، بەڵام هەروەکو باسمان کرد واقیعی جیهانی ئیسلامی ئەو کات واقیعێکی زۆر تاڵ بوە، خەڵکەکە بەتەواوی پەرتەوازە ببون و کەس ئاگای لەوەی تر نەبووە، هەر پادشایەك کە مەغۆلەکان لێی نزیك دەبوونەوە ئەو کات داوایان لەوخەڵکە کردوە خۆتان ئامادە بکەن، کەبەداخەوە ئەو درەنگ بەخۆ کەوتنە هیچ سودی بۆیان نەبووە، تەتارەکان لەو ماوەیە زۆر بەئاسانی دەگەنە بەدلیس و دیاربەکرو خیلات و هەولێر و داقوق، بەبێ ئەوەی هیچ هێزێك بەر بەستیان بێ، ئیمام (ابن الاثیر) ڕەحمەتی خوای لێبێ لەکتێبی الکامل فی التاریخ بەرگی ٩ لاپەڕە ٧٢٠ دەفەرمێ: نامەی بازرگانێکم کەوتە بەرچاو ئەو بازرگانە خەڵکی ناوچەی (ئەلرِەی)بوو دواتر دێتە موصل و ئینجا دەگەڕێتەوە شارەکەی خۆی (ئەلرِەی) دوای ئەوەی تەتارەکان ئەو ناوچانە داگیر دەکەنەوە ئەو لەگەڵ تەتارەکان دەچێتە (تەبریز) و لەوێوە نامەیەك بۆ دۆست و برادەرانی لەموصل دەنوسێ، و پێیان دەڵێ: ئەو هێزەی من بینیم هێزێکی یەکجار زۆرو گەورەیە مەبەستم ترساندنی موسڵمانان نییە، بەڵام ئەوە بزانن ئەو کەتیبانەی گەیشتونەتە ناو (خیلات و، بەدلیس و، هەولێر و، داقوق) ئەوانە تەنها بۆتالان و دزی نەهاتوون، بەڵکو ئەوانە گەڕانەوە لای سەرکردەگەورەکانی خۆیان پێیان ڕاگەیاندوون، کەهیچ بەربەستان لەپێش نییەو موسڵمانان خاوەن هیچ هێزێکی وا نین بتوانن ڕێگری لە سوپای مەغۆل بکەن بۆیە چاوەڕوان بن و لەبەهاری ئەوساڵ هێرشێکی گەورە

دەکریتە سەرتان، ئەو نامەیەی کە خودی ئیمام (ابن الاثیر) خوێندویەتیەوە، زانیارێکی زۆر ترسناکە لەسەر ئەو ئامادە باشییەی کە تەتارەکان کردویانە، بۆ گرتنی بەغداو گرتنی تەواوی وڵاتی موسڵمانان، بەڵام دیارە کەس نە بووە سود لەزانیاری گرنگ وەرگرێ، بەداخەوە موسڵمانەکان هەر خەریکی کاری لاوەکی بووینە، ئیمام ابن الاثیر ڕەحەتی خوای لێبێ لەساڵی (٦٣٠) وەفات دەکا، لەڕووداوەکانی کۆتا ساڵی (٦٢٨) باسی ئەو نامەیە دەکا، بەڵام کەس نەبووە گوێی لێبگرێ، سود لەو زانیارییە بەسودانە وەرگرێ، ئینجا ئیمام ابن الاثیر هەر لەو ساڵە واتە دوو ساڵ بەر لەوەفاتی دەفەرمێ: واشتد خوف الناس منهم باذربيجان فالله تعالى ينصر الاسلام والمسلمين نصرا من عنده فما نرى في ملوك الاسلام من له رغبة في الجهاد، ولا في نصرة الدين، بل كل منهم مقبل على لهوه ولعبه وظلم رعيته وهذا أخوف عندي من العدو وقال الله تعالى: {وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً}(١).(٢) باسی ترسی ئەو خەڵکە دەکا لەتەتارەکان و دەفەرمێ خوای گەورە ئیسلام و موسڵمانان سەرخا، ئەوەندەی زەینی دەدەینێ پادشاکانی ئیسلام هیچ نییەتی جیهادو سەرخستنی دینیان نییە، هەر یەك لەوانە خەریکی هەوەس و خۆشگوزەرانی خۆیەتی و خەریکی ستەمکردنن لە خەڵکی ژێر دەستیان،

---

(١) الأنفال: ٢٥.
(٢) الكامل في التاريخ (١٠/ ٤٤٧).

ئەوەش لای من ترسناکترە لەدوژمن خوای گەورە دەفەرمێ: {وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً}.[1] لە ساڵی (٦٣٢) دیسان تەتارەکان هێرش دەکەنە سەر شاری هەولێر، دەتوانن دیواری شارەکە ببڕن و بگەنە ناو شارەکە، بەڵام خەڵکی شارەکە دەچنە سەر قەڵاکەو لەوێوە بەرەنگاری هێزەکانی مەغۆل دەبنەوە، یاقوتی حەمەوی دەربارەی هەولێر دەڵێ: شارێکی گەورەیە لە دەشتایەکە و قەڵایەکی گەورەی تێدایە لەو قەڵایەش بەقوڵایی خەندەقێکی گەورەی تێدایە قەڵایەکە دەکەوێتە لایەکی شارەکە.[2] بەپێی ئەو وەسفەی یاقوتی حەمەوی خەڵکەکەی هەولێر سودێکی زۆریان لەو ڕێگا قوڵە بینیوە کە لەسەروی قەڵاکەوە بۆ خوارەوە هەڵکەندراوە، بەتایبەتی لەکاتی گەمارۆدانی شارەکە، خەڵکە کە لەڕێی ئەو خەندەقەوە توانیویانە بگەنە دەرەوەی شارەکە واتە پشتی ئەو سوپایەی گەمارۆی داون.

---

(١) الأنفال: ٢٥.

(٢) معجم البلدان (١/ ١٣٨).

گەمارۆدانی شاری هەولێر
ساڵی (٦٣٤) کۆچی

لەحەفدەی مانگی شەوالی ساڵی (٦٣٤) هەواڵ دەگاتە بەغدا، کە سوپای مەغۆل گەمارۆی شاری هەولێری داوە، خەڵکی شارەکە چونە سەر قەڵایەکەو خۆیان قایم کرد، لە (٢٠)ی هەمان مانگ هێزێکی سێ هەزار کەسەی بەسەرپەرشتی شمس الدین اصلان تکین الناصری بەرەو هەولێر کەوتە ڕێ، لەدوای ئەو هێزەش، ابن کر الاربیلی و مجاهد الدین أیبك الدویدار ئەوانیش بەهێزێکی بچوکەوە بەرەو هەولێر کەوتنە ڕێ، لەدوای ئەوان (شرف الدین الشرابی) ئەویش بەرەو هەولێر کەوتە ڕێ، لەبەغداش زاناو شەرعناسەکان کۆبونەوەو فەتوایان دا کەس ئەو ساڵ نەچێتە حەج لەبەرئەوەی لەوکاتە جیهاد فەرز ترە لەحەج، چەند سەربازگەیەکیان کردەوە مامۆستایانی ئاینی مەشق پێکران بۆ ڕوو بەڕووبونەوەی هێزی مەغۆل، تا ئەو هێزانە دەگەنە هانای خەڵکی هەولیر، مەغۆلەکان دەتوانن دیواری شارەکە بشکێنن و دەگەنە ناو شاری هەولێر، خەڵکەکە زۆربەیان ڕوویان کردبوە سەرقەڵاکە، مەغۆلەکان مەنجەنیقیان دانابوو هەولێر یان پێ بەرد باران دەکرد، خەڵکێکی زۆر شەهید کران،

کەمــی خــۆراك وئــاویش زیــاتر خەڵــکەکەی شــەکەت کــردو بەتەمەن و نەخۆشێکی زۆریش بەهۆی نەبونی ئاو و خۆراك وەفاتیان کرد، ژمارەی ئەوانەی وەفاتیان کرد ئەوەندە زۆر بوو، نەتوانرا هەمویان لەسەر قەڵا بنێژن، بۆیە فەتوایاندا جەنازەکان بسوتێنن، جەنازەیەکی زۆر سوتێنرا، بەڵام قەڵاکە تەسـلیم بە مەغۆلەکـان نەکـرا، بدرالـدین لؤلـؤ خـاوەنی موصـڵ چەك و یـارمەتی دەنـارد بـۆ هیزەکـانی مەغـۆل، بـۆ ئەوەی بتـوانن لەگەمـارۆی هەولێـر سـەرکەوتوبن، لەکتێبـی (الفخـری لـلاداب السـلطانیة) لاپەڕە ٤٧ داهاتوە: خەلیفە موستەعصیم یەکێك بووە لەو خەلیفانەی نوقمی ڕابواردن و گـۆرانی ببـوو، دەورو بەرەکەشـی هەمـوی لەوجـۆرە بـوون، بۆنمـونە ئەو کـاتەی هێزەکـانی مەغـۆل گەمـارۆی شـاری هەولێریـان دابـوو، نـوێنەری خەلیفە هاتبوە موصل و بە (بەدرەدین)ی گوت خەلیفە داوای کردوە چەند گۆرانی بێژێك بۆ بەغدا بنێری، هەر لەهەمـان کاتـدا نـوێنەری هۆلاکۆ هاتبوو داوای لە (بەدرەدین) دەکرد کە مەنجەنیق و چەکی بۆ بنێری بۆ گرتنـی شـاری هەولێر، دوای ئەوەی زیـانێکی زۆر بەشاری هەولێر کەوت مەغۆلەکان نەیانتوانی هەولێر بگرن و گەڕانەوە بنەکەکانی خۆیان.

ململانێی نێوان سەلجوقی و ئەییوبییەکان

سەرەتا گرنگە بزانێن سەلجوقییە ڕۆمییەکان کێین؟

دامەزرێنەری ئەو دەوڵەتە کەسێك بوو بەناوی (سلێمان کوڕی قتلمش) کە لە ساڵی (٤٧٩) کۆچی دەکوژرێ، لەساڵی (٤٧٠) ئەو دەوڵەتەی دامەزارند، ئەو کەسە یەکێك بوو لەسەرکردەکانی دەوڵەتی سەلجوقی، دواتر دەتوانێ لەناوچەی (اسیا الصغری) کە ئەنازۆرلیشی پێدەگوترێ، کە دەکاتە تورکیای ئێستا لەو شوێنە دەتوانێ دەوڵەتێکی بچوك دابمەزرێنێ و دواتر سنوری ئەو دەوڵەتە فراوان دەبێ تاوەکو دەگاتە سەر دەریای (ئیجە) لە ڕۆژهەڵاتیشەوە دەگاتە نزیك سنوری جۆرجیای ئێستا، سەلجوقییە ڕۆمییەکان و ئەییوبییەکان هەروەکو باسمانکرد، بەرەیەکیان پێکهێناو توانیان سوپای خەواریزمییەکان بشکێنن، دوای کوژرانی جلال الدین منکبرتی خەواریزمییەکان لەوناوچەیە دەمێننەوە پەرت دەبن و بێ خاوەنی ئەو ناوچەیە دەقۆزنەوە، سوڵتان کەی قباذی سەلجوقی دەتوانێ سودیان لێوەرگرێ بۆ پارستنی سنوری دەوڵەتەکەی، مەغۆلەکانیش لەو لاوە بەبێ ئەوەی هیچ بەربەستێکیان لەبەردەم بێ و توانیان جۆرجیای ئێستا و ئەرمینیا و ئازەربایجان بەتەواوی کۆنترۆل بکەن و ئینجا چاویان بڕیە

دەوڵەتی سەلجوقە ڕۆمییەکان و هێرشێکیان کردە سەر شاری (سیواس) کەئێستا ناوی (Sivas)ەو دەکەوێتە نزیك ئەنقەرە، ئەو کات سوڵتان (کەی قباذ)ی سەلجوقی فەرمان دەکاتە یەکێك لەسەرکردە سەربازییەکانی بەناوی کمال الدین کامیار، بۆ ڕوو بەڕوو بونەوەی سوپاکەی مەغۆل، کمال الدین بەسوپایەك گەیشتە شاری (سیواس) بەڵام، مەغۆلەکان ئەو شارەیان جێهێشتبوو، گەڕابوونەوە ئەرمینیا، ئەو بێ خاوەنیەی ئەنادۆڵی گرتبوەوە جێی نیگەرانی دەوڵەتی سەلجوقییەکان بوو، بەتایبەت مەلیك ئەشرەف بەچەند کێشەیەکی ناوخۆیی بنەماڵەی ئەییوبییەکان خەریك بوو، ئاگای لەو سنورە نەمابوو کەتا خیلات هەر هەموی سەر بە دەسەڵاتی ئەییوبییەکان بوو، بۆیە سەلجوقییەکان سوپایەکی گەورەیان ئامادەکرد ڕەوانی ئەو ناوچەیان کرد، لەماوەیەکی کەم توانیان خیلات و بەدلیس و تەفلیس بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان، ئینجا (کەی قباذ)ی سەلجوقی چەند ناوچەیەکی دابەشکرد بەسەر خەواریزمییەکان، توانی سود لە خەواریزمییەکان وەرگرێ، بۆ پاراستنی سنوری دەوڵەتەکەی بەکاریان بێنێ، ئەو هەنگاوانەی سوڵتانی سەلجوقی بوە جێی نیگەرانی ئەییوبییەکان، بۆیە مەلیك کامیلی ئەییوبی لەمیسرەوە بەڕێ کەوت و پاداشاکانی بنەماڵەی ئەییوبی لەشام و ناوچەی جەزیرە کۆکردەوەو بۆ ڕوو بە ڕوو بونەوەی هێزی سەلجوقییەکان، مەلیك کامیل توانی نزیکەی شازدە پادشای ناوچەکە کۆبکاتەوە، مەلیك کامل لەڕێگا دەڵێ: ئەگەر موڵکی

ڕۆممان بکەوێتە بەردەست و لەو شەڕە سەرکەوین ئەو کات شام دەلکێنین بەمیسرو لەبری شام مەملەکەتی سەلجوقییەکان تەسلیم بە پادشاکانی شام دەکەین، ئەو قسەیە دەگاتە مەلیك ئەشرەف و پێی دەڵێن مەلیك کامیل بەنیازە شام لە ئێمە بسەنێتەوە، بۆیە ئیختلافێکی زۆر گەورە دەکەوێتە نێو بنەماڵەی ئەیبووبییەکان و مەلیك ئەشرەف و چەند مەلیکێکی تر لەو بەرەیە دەکشێنەوە، ئەوە هۆکارێکی سەرەکی بوو کە هێزی ئەیبوبیەکان نەتوانن ڕوو بەڕوی سەلجوقییە ڕۆمییەکان ببنەوە، مەلیك کامیل لەنزیك (دیار بکر) توشی شکەستێکی گەورە دەبێ و هێزی سەلجوقییەکان دەتوانن (حران) و دەورو بەری داگیربکەن، هێزی ئەییوبییەکان دەگەڕێتەوە شام، ئەو ڕووداوانە لەساڵی (٦٣١) کۆچی دەبێ، دوو ساڵ دوای ئەوە واتە لەساڵی (٦٣٣) ئەییوبییەکان دیسان دەگەڕینەوە ناوچەکە وئەو جارەی مەلیك کامیل دەتوانێ ئەو ناوچانە بگێریتەوەو زۆرێك لەسەرکردەکانی سەلجوقی بەدیل دەگیرێن و دەیانباتە میسر، ناوچەکە بەو شێوەیە دەمێنێ و هەر جارەو دەکەوێتە دەست هێزێك خەواریزمییەکانیش چەند گروپ و جەماعەتێك پێك دێنن دەبنە سەرچاوەی ئاژاوە لەناوچەکە.(١) هەر لەساڵی (٦٣٣) بدرالدین لؤلؤ نامەیەك دەنێرێ بۆ مەلیك ئەشرەف و پێی دەڵێ: تەتارەکان گەیشتونەتە سنوری سنجار و خەڵکێکی زۆریان لەوێیا کوشتوە،

---

(١) تاریخ سلاجقة الروم فی اسیا الوسطی، لاپەڕە ٢٧٣. محمد سهیل طقوش.

مەلیك ئەشرەف سوپایەك ئامادە دەكاو تەتارەكان دەگەڕێنەوە.[١] لەساڵی (٦٣٤) تەتارەكان دەگەنە هەولێر و داگیر دەكەن و خەڵكێكی زۆر لەشاری هەولێر دەكوژن دواتر هەولێر بەجێدەهێڵن، ئەو هێرشە پچر پچرانەی تەتار بۆ سەر ناوچەكە هەر هەمووی بۆ زانینی توانای سەربازی ناوچەكەیە دواتر هەواڵ دەنێرن بۆ سەركردەكانی خۆیان كە ڕێگای بەغدا والآیە و ئینجا بەهێزێكی گەورە بەرەو بەغدا دەكەونەڕێ، لەساڵی (٦٣٥) مەلیك ئەشرەف وەفات دەكاو مەلیك كامیل یش خاونی میسربەچەند مانگێك هەر لەهەمان ساڵ وەفات دەكا، مردنی ئەو دوو مەلیكە و ئەو فەڕاغەی ئەوان بەجێیان هێشت بە كوڕەكانیان پڕ نەكرایەوە، بۆیە دەتوانین بڵێین بەمردنی ئەو دووە سەرەتای كۆتایی حوكمی بنەماڵەی ئەییوبییەكان دەستی پێكرد، سەبارەت بە سەلجوقییەكان یش ئەو كات سوڵتانی سەلجوقییەكان كەسێك بوو بەناوی (كەیخوسرەوی دووەم) ئەو سوڵتانە بێ خاوەنی ناوچەكەی قۆزتەوەو هێزەكانی گەیشتە ناوچەی ئامەد و دیاربەكرو بەوەش دەوڵەتی سەلجوقی لەناوچەكە بوو بەهێزترین دەوڵەت و لەشاری دیمەشق لە وتاری هەینی دوعا بۆ (كەیخوسرەوی دووەمی) سەلجوقی دەكرا، ئالەو كاتە نامەی خەلیفە لەبەغداوە دەگاتە هەموو ئەو لایەنانەی لەو ناوچەیە ناكۆكن و داوای تەباییان لێدەكات پێیان دەڵێ: كە مەغۆل لەسنورەكە زۆر هاتونەتە پێش و ئێستا هەڕەشەی گرتنی بەغدا دەكەن. خەواریزمییەكانیش زیاتر

---

(١) النجوم الزاهرة، لاپەڕە ٢٩٦ بەرگی ٦.

ناوچەکەیان وێران کردبوو لەکتێبی النجوم الزاهرة دا هاتوە: واما الخوارزمية فانهم تغلبوا على عده قلاع وعاثوا وخربوا البلاد وكانوا شرا من التتار لايعفون عن قتل ولا عن سبى ولا فى قلوبهم رحمة.[١] خەواریزمییەکان چەند قەڵایەکیان لەناوچەکە داگیر کرد و ئەو ناوچەیەیان کاوڵکرد و لە تەتارەکان خراپتر بوون، دەستیان نەدەپاراست لە کوشتن و ڕفاندنی ئافرەت، هیچ سۆزێکیان لەدڵ نەبوو.

شەڕی (کوسی داغ) ساڵی (٦٤١)کۆچی نێوان مەغۆل و سەلجوقییەکان[*]

لەساڵی (٦٤٠) سوپای مەغۆلەکان بەسەرکردایەتی (بایجۆ نوین) هێرشیان کردە سەر شاری (ارزن روم) ئەرزەروم، بۆ ماوەی دوو مانگی ڕێك گەمارۆی ئەو شارەیان دا، لەو دوو مانگە بەردەوام شارەکەیان بە مەنجەنیق بۆردومان کرد، سەلجوقییەکان لەو شارە سەرەتا توانیان زۆر دلێرانە بەرەنگاری هێرشەکەی مەغۆل ببنەوە، سوپای سەلجوقییەکان بەسەرپەرشتی کەسێك بوو بەناوی (سنان الدين ياقوت)، هێزی سەلجوقییەکان دەچێتە دەرەوەی شارەکەو دەتوانێ هێرشی مەغۆلەکان ڕابگرێ کە نزیکەی سی هەزار کەس بوون، لەو کاتیش بارانێکی زۆر

(١)النجوم الزاهرة، بەرگی ٦ لاپەڕە ٣٢١. جمال الدين ابى المحاسن يوسف بن تغرى بردى الاتابكى ٨١٣-٨٧٤.

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ١٢.

باری کەش و هەوایەکە لەبەرژەوەندی سەلجوقییەکان بوو، دواتر بەخیانەت ئەو شارە تەسلیم بە مەغۆلەکان دەکرێ و هێزی مەغۆلەکان دەگاتە نێو شارەکە، خەڵکی شارەکە لە گەرەك و سوچەو کۆڵانەکان بەرەنگاری هێزەکانی مەغۆل دەبنەوە، بەڵام دەرەنجام مەغۆلەکان شارەکە دەگرن و قەتلوعامی خەڵکی شارەکە دەکەن، سنان الدین یاقوت و کوڕەکەی بەدیل دەگیرێن و هەردوکیان لەگەردەنیان دەدرێ. دوای کاولکردنی تەواوی شارەکە و کوشتنی خەڵکەکە سوپاکەی مەغۆل دەگەڕێنەوە دەشتی (مۆقان) لە ئازەربایجان کە بنکەی سەرەکی هێزەکانی مەغۆل لەو دەشتە بو.[1]

لەکاتی بیستنی هێرشی مەغۆلەکان بۆسەر شارەکە سوڵتان (کەیخوسرەوی دوو) سوپایەکی نارد بۆ یارمەتی شارەکە، بەڵام بەدرەنگەوە گەیشتنە (ارزنجان)ی نزیك ئەرزەڕۆم، هەواڵی کەوتنی شارەکەیان پێگەیشت و هێزەکە گەڕایەوە شوێنی خۆی، سوڵتان (کەیخوسرەو) کە بەوەی زانی داوای کۆبونەوەی کرد لەتەواوی سەرکردە سەربازی و پیاوە گەورەکانی دەوڵەتی سەلجوقی، لەکۆبوونەوەکە بڕیار لەسەر دوو خاڵ درا.

یەکەم: سوڵتان نامەیەکی هەڕەشە ئامێزی بۆ (بایجۆنوین)ی سەرکردەی مەغۆل نارد.

(١) تاریخ سلاجقة الروم، لاپەڕە ٢٨٤ .

دووەم: نــامەی بــۆ تەواوی پادشــاکانی نــاوچەی جەزیــرە و حەلەب و ئەرمینیا ناردو، پێیڕاگەیاندن کە کاتی ئەوە هاتوە ئێمە ناکۆکی نێوانمان لەیـاد کەیـن، لەبەر ئەوەی دوژمنێك کەخـاوەن هێزێکـی گەورەی کاولکـارە چاوی بڕیـوەتە مەملەکەتـی ئێمە، بۆیە داوای لێبوردنی لە مزەفەرغـازی کرد کە خاوەنی (مەیافارقین) بوو، وەشاری (خیلات)ی بۆ گێرایەوە، کە پێشتر هێزەکانی سەلجوقی داگیریان کردبوو، هەروەها پارەیەکی زۆریشی نارد بۆ ئەرمینیا و حەلەب و داوای لێکردن سوپا ئامادە بکەن و ڕەوانەی نـاوچەکە بـکەن، سـەلجوقییەکان توانیـان سـوپایەك ئامـادە بـکەن ژمـارەی گەیشــتە نــزیکەی (٨٠) هەزار کەس، ئەو ســوپایە چەنــد پێکهــاتەیەکی جــودای لەخــۆ گرتبــوو (ئەرمەن و، خەواریــزم و، کــورد و، عەرەب و، یونانییەکان و، میسرییەکان) ئینجا ئەو سوپایە بەڕێکەوت تا گەیشتە نزیك شــاخی (کوســی داغ، الجبــل الاقــرع)(*) شــاخە ڕووتە، مەغۆلەکــانیش ســوپایەکی گەورەیــان پێکهێنــا نــزیکەی ســی هەزار کەس دەبــوون، خۆبەخشێکی زۆریـش لە کورجەکـان واتە خەڵکی جۆرجیـاو ئەرمەنییەکـان چونە ڕیز سوپاکەی مەغۆل، سەرەتا سوڵتانی سەلجوقی پێی چاك بوو ئەو سوپایە لەنزیك شاری (سیواس، sivac) جێگیر بێ، بەڵام گەنجێکی زۆر فشاریان خستە سەر سوڵتان و داوایان کرد زوو ڕووبەڕووی سوپای مەغـۆل ببنەوەو تۆڵەی تاوانەکانیان لێبکەنەوە، لەبن فشاری ئەو گەنجانە سوپاکە

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ١٣.

بەڕێ کەوت تا گەیشتە شاخە ڕووتە کە دەکەوێتە نێوان شاری ئەرزەڕوم و ئەرزنجان، هێزی مەغۆلەکانیش گەیشتنە ناوچەکە و بەرامبەر بە هێزی سەلجوقییەکان وەستان، هەر لەسەرتاوە خاڵی لاوازی سەلجوقییەکان بەدەرکەوت، کە بریتی بوو لەلاوازی سەنتەری بڕیار، بەتایبەت ئەو بەشەی کە گەنجەکان پێکیان هێنابوو بەسەرکردایەتی کەسێك بەناوی (نظام الدین سهراب) ئەو سەرکردەیە بەپێی ئەو پلانە دەڕۆیی کە خۆی بۆخۆی دایناب‌وو نەك ئەو پلانەی کە تەواوی سوپاکە لەسەری دەڕۆن بۆیە سەرەتای دەرچون لەسەنتەری بڕیار لەو کەسەوە دەستی پێکرد، ئەوانە هێرشیان کردە سەر سوپاکەی مەغۆل، مەغۆلەکان لەبەر دەم هێرشەکە کشانەوە، تا وایان زانی شکانی هێزەکانی مەغۆلە، بەڵام نەیان زانی ئەوە بۆسەیەکی گەورە بوو، زۆربەیان کەوتنە نێو بۆسەکەو مەغۆلەکان توانیان زۆربەیان بکوژن و چەند کەسێکی کەم ڕزگاریان بوو، کە بووە هۆی ئەوەی ورەی تەواوی سوپاکە بڕوخێ، بۆیە هێزی شامییەکان بەسەرکردایەتی ناصح الدین الفارسی، لەشەڕەکە کشایەوە، ئینجا یەك بەدوای یەك سەرکردەکان گۆڕەپانی جەنگیان بەجێهێشت و دواتر خودی سوڵتانیش مەیدانەکەی بەجێهێشت و خۆی و دەوروبەرەکەی ڕزگارکردو سوپای سەلجوقییەکان بێ سەرکردایەتی مانەوە و دوچاری شکەستێکی گەورە بوون (بایجو نوین) گەیشتە ئەو ڕەشمالی کەسوڵتانی تێدابوو، هێزەکانی مەغۆل بەوە ندە نەوەستان و نەگەڕانەوە تاوەکو گەیشتنە شاری (سیواس)

قازی ئەو شارە کەناوی (نجم الدین قیرشهرلی) بوو، خەڵکی خەواریزم بوو، کاتی خۆی (نامەی ئەمانی) لە جەنگیزخان وەرگرتبوو، کە هێزەکانی مەغۆل گەیشتنە ئەو شارە ئەو پیاوە نامەکەی جەنگیزخانی بردوو، چوە لای (بایجو نوین) ئەویش کە چاوی بەنامەکە کەوت ئەمانی بەخەڵکی شارەکە دا، بەو مەرجەی دەرگای شارەکە بەکراوەیی بمێنتەوە و هەرکاتێك مەغۆلەکان ویستیان بەبێ کێشە بگەنە ناو شارەکە، ئینجا بەو شێوەیە (سیواس) تەسلیم بەمەغۆل دەبێ، دواتر شاری (قەیصەریە) دەکەوێتە دەست مەغۆلەکان دواتر یەك بەیەکی شارەکانی ئەنازۆل دەکەون وەکو شاری (خیلات و، مەیافارقین و، ڕوهاو، ئامەد و، تا دەگەنە سنوری شام)، شکەستی سەلجوقییەکان شکستێکی زۆر گەورە بوو بۆ تەواوی ناوچەکە، مەغۆلەکان لە بوخاراو سەمەرقەند و خەواریزم ئێران و ئازەربایجان و ئەرمینیاو جۆرجیا و ئەنادۆڵ هیچ هێزێکیان لەبەر دەم نەما شایستەی باس کردن بێ بەوەش ڕۆژ هەڵات و باکوری خیلافەی ئیسلامی بەتەواوی کەوتە دەست مەغۆل، دوای ئەوە قۆناغی چون بەرەو پایتەختی خیلافەت دەستپێدەکا.[١]

ئەوە وێنە گەورەکەیە، واتە کەوتنی تەواوی خۆرهەڵات و باکوری خیلافەتی ئیسلامی، بەڵام بەداخەوە تا ئەو ساڵەش نەخەلیفە لەبەغدا نە

(١) ابن بیبی، لاپەڕە ٢٤١، تاریخ سلاجقة الروم، لاپەڕە ٢٨٨.تاریخ مجموع النوادر، لاپەڕە ٩٢. جامع التواریخ، لاپەڕە ٢٦١.

پادشاکانی تری جیهانی ئیسلامی، بەخۆ نەهاتونەتەوە بگرە زۆر شوێن کەوتوەتە دەست مەغۆل شوێنەکەی تر پێی خۆش بووە لەبەر ئەوەی ململانێ لە نێوان هەردوو پادشا داهەبووە، ئەوەی ماوەتەوە تەنها چەند هێزێکی بچوك بووینەو لەتوانای ئەوان نەبووە شەپۆلی مەغۆل ڕابگرن.

ساڵی (٦٤٠) مردنی خەلیفە (المستنصربالله) و هاتنی خەلیفە (المسعتصم بالله)، دوا خەلیفەی عەبباسییەکانە

لەساڵی (٦٤٠) خەلیفە المستنصر باللە وەفات دەکا، ئەو خەلیفەیە نزیکەی (١٦ ساڵ و ١٠ مانگ) حوکمی کرد و لەتەمەنی (٥١) ساڵی وەفاتی کردوە، کابرایەکی سەخی تەبیعات بووە، بۆیە کاتی خۆی باپیری خەلیفە ناصرٍ چاڵێکی هەڵکەندبوو لەباخچەی ماڵەکەی پڕی ئاڵتونی کردبوو زۆر جار لە قەراغی چاڵەکە دەوەستاو دەیگوت تەوو بلێی تەمەن بکەم تا بەتەواوی ئەو چاڵە پڕ ئاڵتون بکەم، دواتر خەلیفە المستنصر دەهاتە سەر چاڵەکەو دەیگوت توو بلێی تەمەن بکەم تا تەوای ئەو ئاڵتونە خەرج بکەم. خەلیفە (المستنصر) یەکێك لە کارەکانی دروستکردنی قوتابخانەی مستەنصریە بوو، کە بەدەستکەوتێکی گەورەی ئەو کات دادەنرا، پێشتر لەشێوەی ئەو زانکۆ گەورەیە دروست نەکرابوو، بەشی بۆ هەر چوار مەزهەب کردبووەوە، جگە لەزانستی شەریعە دەرمانزاسی و پزیشکیشی تێدا دەخوێنرا، ئینجا لە مانگی ڕەمەزان هەر گەڕەکێك لە گەرەکەکانی بەغدا چێشتخانەیەکی تایبەتی خۆی هەبوو هەژارەکانی ئەو

گەڕەکە لەو چێشتخانەیە نانیان پێدەدرا، دەگێرنەوە کەجارەکیان خەلیفە لەمانگی ڕەمەزان و بەر لە فتارکردنەوە، لەگەڕەکێکی بەغدا دەگەڕا، بینی پیاوێکی بەتەمەن لە چێشتخانەی گەرەکێکی تر خواردن دێنیّ و نا چێتە چێشتخانەی گەرەکەکەی خۆی، خەلیفەش پرسیاری لێدەکات و دەڵێ: لەبەر چی خواردن لەچێشتخانەی گەرەکی خۆت وەرناگری؟ پیاوەکەش نازانێ ئەوە خەلیفەیە دەڵێ: من کابرایەکی هەبوو بووم و دواتر بارو دۆخێکم بەسەر هات هیچم نەما، ئێستا پێم شەرمە خەڵکی گەڕەك بمبینن لەوچێشتخانەیە خواردن دەخۆم و دەستی کردە گریان، خەلیفە سکی پێدەسوتێ و (١٠٠٠) دیناری پێدەدا، دوای چەند ڕۆژێك خەبەری مردنی ئەو پیاوە بۆ خەلیفە دێننەوەو پیاوێکی بێ کەس بووەو لەو (١٠٠٠) دینارە تەنها یەك دیناری خەرج کردوە و هیچ میراتگری نەبووە، خەلیفە فەرمان دەکات پارەکەی بۆ بکرێتە صەدەقە و بەسەر خەڵکی هەژاری گەرەکەکەی دابەشبکرێ.[1] بەهەر خاڵ ئیمام ابن کثیر و زۆربەی مێژوونوسان دەڵێن پیاوەکی چاك بووە، دەکرێ وەکو خێرخوازێك کاری چاکی کردبێ، بەڵام لەتەمەنی حوکمی خاوەنی هیچ پڕۆژەیەك نەبووە بۆ ڕاگرتنی شەپۆڵی تەتارەکان و لادانی ئەو ترسە گەورەیە کە هەڕەشەی لەتەواوی جیهانی ئیسلامی کردوە، ئەوکاتەی (المستعصم بالله) کوڕی دەبێتە خەلیفە دێتە

---

(١) البداية والنهاية، بەرگی ١٥ لاپەڕە٢٣٧.

سەر موڵکێکی وێرانی کاوڵکراو، هەروەکو باسمان کرد تەواوی ڕۆژهەڵات و باکوری خیلافەتی ئیسلامی کەوتبوە دەست مەغۆلەکان.

خاڵێکی گرنگ با ئاماژەی پێبکەین

لەکتێبی(مفرج الكروب) فی أخبار بنی أیوب بەرگی پێنجەم لاپەڕە ٣٢٤ (ابن واصل) ڕەحمەتی خوای لێبێ دەفەرمێ: لەساڵی (٦٤١) مەلیك مزەفەر خاوەنی شاری (حەما) قازی (شهاب الدین)ی نارد بۆ لای خەلیفە مستەعصیەم بۆ پیرۆزبایی بەبۆنەی خەلیفایەتی، هەرەوەها سەرەخۆشیشی لێبکات بەبۆنەی وەفاتی باوکی، ئینجا دەفەرمێ داوای لەمنیش کرد لەگەڵ ئەو وەفدە بچمە لای خەلیفە، دەڵێ ئەو کاتەی ئێمە گەیشتینە (رأس العین) کە دەکەوێتە شاری (حەسەکە)ی سوریای ئێستا: لەوێ بیستمان کە تەتارەکان هێرشیان کردۆتە سەر وڵاتی ڕۆم کەمەبەست (ڕۆمە سەلجوقییەکانە)، ئینجا دەفەرمێ کە گەیشتینە ماردین و دواتر گەیشتینە شاری (نوصەیبین)، ئەو شارە کەوتبوە بەردەستی خەواریزمییەکان و خەواریزمییەکان دەیانگوت: ئێمە لەژێر تاعەت و گوێڕایەڵی مەلیك صالح نەجمەدین خاوەنی (میسر) داین، دەڵێ: لەوێوە چوینە موصل لەموصل وەفدی خەلیفەمان بینی بەسەرپەرشتی (محی

الدين بن الجوزي).[١] بەرەو سەلجوقییە ڕۆمییەکان کەوتبونە ڕێ، ئینجا ئەوەی گرنگە ئەلێرە ئاماژەی پێبکەین (ابن واصل) دەڵێ: خاوەنی موصڵ (بدرالدين لؤلؤ) خاوەن پەیمان بوو لەگەڵ مەغۆلەکان لەگوێڕایەڵی ئەوان بوو، نامەیان لە نێواندا هەبوو و دیاری بۆ دەناردن، واتە یەکێك لە گەورە سەرکردەکان ئاوا بەئاشکرا لەدەسەڵاتی خەلیفەی عەبباسی دەرچوەو چۆتە ژێر گوێڕایەڵی (هۆلاکو) کەچی خەلیفە لە بەغداوە هیچی بۆ ناکرێ، ئەوە زەنگێکی زۆر ترسناك بووە بۆ بەغدا، بەڵام نە خیلافە نەجیهانی ئیسلامی ئەوکات بەداخەوە هیچ خەمخۆرێکی نەبووە، ئەوەی کار بەدەست بووە خەمخۆر نەبووە ئەوەی خەمخۆریش بووە هیچی بەدەست نەبوە بۆیە کەسێکی وەکو ئیمام (ابن الاثير). کەدەیفەرموو: خوای گەورە ئیسلام و موسڵمانان سەرخا، ئەوەندەی لێی وورد بومەتەوە، پادشاکانی ئیسلام هیچ نیەتی جیهادو سەرخستنی دینیان نییە، هەریەك لەوانە خەریکی هەوەس و خۆشگوزەرانی خۆیەتی و خەریکی ستەمکردنن لە خەڵکی ژێر دەستیان، ئەوەش لای من ترسناکترە لەدوژمن خوای گەورە دەفەرمێ: (وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً)[٢].[٣]

---

(١) تێبینی: محی الدين بن الجوزي کوڕی ئیمام ابو الفرج ابن الجوزيه لەساڵی (٦٥٦) دەکەوێتە دەست تەتارەکان و بەفەرمانی هۆلاکۆ خۆی و چەند گەورە پیاوێکی خەلیفە لە گەردەنیان دەدرێ.

(٢) الأنفال: ٢٥.

(٣)الكامل في التاريخ (١٠/ ٤٤٧).

تەسلیم کردنی قودس بە سەڵیبییەکان و (جەنگی غەززە)

لەکاتێکدا تەتارەکان وردە وردە لە بەغدا نزیک دەبنەوە، زۆرێك لەپادشاو مەلیکەکانی ناوچەکە خەریکی دووبەرەکی بوون، بۆسەرخستنی هەوەس و ڕقی خۆیان کاری ئاوایان ئەنجامداوە، کەدەبێ قسە لەسەر ئەوەبکرێ بەو کارانە تا چەند پەیوەندیان بەئیسلامەوە ماوە، ئاخۆ دەبێ چ هۆکارێك بەرەو ئەوەت ببا، قیبلەی یەکەمی موسڵمانان تەسلیم بە نەسرانییەکان بکەی؟ کورسی و دەسەڵات و ململانێ و ناکۆکی ئەوە دەهێنێ ئەوخیانەتە لەگەڵ دینەکەت بکەی؟ بێ گومان نەخێر، هاتنی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی چەندە ترسناك و زیان بەخش بوو، بونی ئەو پادشایانەش لە سەر تەختی حوکم بەقەد ئەوان زیان بەخش بوون.

لەساڵی (٦٤١) کۆچی مەلیك صالح خاوەنی دیمەش و مەلیك مەنصور خاوەنی حمص و مەلیك ناصرِ خاوەنی (کەرِك) کەدەکەوێتە ئەردەنی ئیستا هەر سێکیان لەگەڵ سەڵیبییەکان پێکهاتن لەسەر ئەوەی قودس و تەبەرِیە (طبرية) و عەسقەلان تەسلیم بەسەڵیبییەکان بکەن، بەو مەرجەی سەلیبییەکان یارمەتی ئەوانە بدەن بۆ شکانی هێزی مەلیك صالح

نەجمەدیـن خـاوەنی میسـڕ، مەلیـك صـالح خـاوەنی میسـڕ کە بەو بەرەیە دەزانـیێ، بەرەی (نەسـڕانی و ئەو دینفرۆشـانە)، ئەویـش هەسـتا بەناچـاری پەیوەنـدی کـرد بەو هێـزە خەواریزمییـانەی لەنـاوچەکە مـابوونەوە، هەمـوو ئەوانەی کۆکردەوە و سوپایێکی گەورەی پێکهێناو کەوتە ڕێ بۆ ڕووبەڕوو بـوونەوەی بەرەی سـەلیبی و پادشـا خائینەکـان، ئەوەبـوو قـودس تەسـلیم بەسەڵیبییەکان کرا (ولا حول ولاقوة الا بالله)، ئینجا سوپای سەڵیبییەکان هـاتنە نێـو قـودس و لەسـەر بەردەکە دەسـتیان کـرد بەعەرەق خـواردنەوە، فەسادێکی زۆریان بڵاو کردەوە، ئەو پادشا دینفرۆشانە بەڵێنی ئەوەشیان بە صـەلەیبییەکان دا ئەگەر هـات و سـوپای مەلیـك صـالح خـاوەنی میسـڕ شـکێنرا و میسـڕیان گـرت، وەعـد بـیێ بەشـێکی زۆرتـان لەخـاکی میسـڕ تەسلیم بکەیـن، (ابـن واصـل) خاوەنی کتێبی (مفـرج الکـروب) دەفەرمـیێ: لەکۆتـایی ئەوسـاڵە (٦٤١کـۆچی) لەشـامەوە بەڕێ کەوتـم بـۆ میسـڕ، کەگەیشتمە قودس بەچاوی خۆم بینیم قەشەکان لەسەر بەردەکەی (بیت المقدس) کۆببونەوەو شوشەی مەی و عەرەقی لەسەر بوو، ئینجا چومە مزگەوتی بیت المقدس بانگدان ڕاگیرابوو و کەس نەیدەتوانی بانگبدا و کـوفری تێدا ئـیعلان کرابـوو، کەگەیشـتمە غەززە سـوپای ئەو پادشـایانەو سوپای سەڵیبییەکانم بینی خۆیـان ئامـادە دەکرد بۆ گرتنی میسڕ، دوای ئەوەی خـاوەنی میسـڕنامەی بـۆ خەواریزمییەکـان نـارد و داوای لێکـردن پشتیوانی سوپای میسڕبکەن، بۆ لێدان و شکاندنی بەرەی کوفر، سـوپای

خەواریزمییەکان بەسەرکردایەتی (حسام الدین برکەخان) و (خان بردی)و (صاروخان) و (کشلوخان) نزیکەی دە هەزار کەس دەبوون، خەڵکێکی زۆریشیان بەگەر کەوت و کەوتنە ڕێ بۆ پشتیوانی سوپای میسر، بەڵام بەداخەوە سوپای خەواریزمییەکان لەڕێگا بگەیشتبانە هەر ئاوەدانییەك کاوڵیان دەکرد، مەلیکە دینفرۆشەکان کەبەهاتنی خەواریزمییەکانیان زانی، لەبەرەکە کشانەوەو، سەڵیبییەکانیان بەتەنها بەجێهێشت، و مەیدانی جەنگیان چۆڵکرد، سوپای خەواریزمییەکان گەیشتنە قودس و قودسیان ئازاد کرد و هەر نەصرانێك هەبوو لەوشارە کوشتیان هەتا گۆڕەکانیشیان هەڵتەکاندو ئێسك و پروسکی نەسڕانییەکانیان سوتاند، ئینجا گەیشتنە (غەززە) لەو لاوەش سوپای میسڕییەکان بەسەر پەرشتی کەسێك بەناوی (رکن الدین بێبرس) بوو، بەڵام ئەوە ئەو کەسە نییە کەدواتر شەڕی (عین جالوت) دەکا، ئینجا مەلیکی دیمەشق و مەلیکی کەرك دیسان سوپاکانیان ڕێك دەخەنەوەو لەگەڵ سەڵیبییەکان، لە (غەززە) ڕوو بەڕووی سوپای میسڕییەکان دەبنەوە خوای گەورە موسڵمانان سەردەخات و لەگەڵ شکانی هێزەکانی ئەو بەرەیەخاچپەرستەکان، بەر لەوە خۆیان لە ناو بچن، بەشێکی زۆری سوپای (دیمەشق و کەرك) دەکوژن، سبحان اللە زۆر سەیرە دووبەرەکی بگاتە ئەو ئاستەی، بچیتە ژێر ئاڵای صەلیب بۆلەناوبردنی ناحەزەکەت کەبرای دینیتەو هێرش بکەیتە سەر وڵاتی موسڵمانان بەهاوپەیمانی سەڵیبییەکان، ئەوە سەرشۆڕی دونیایە بەر لەسەر شۆڕی و

دۆڕانــــدنی قیـــامەت، لەو شــــەڕە خەواریزمییەکـــان دەوری هێـــزی سەڵیبییەکانیان داو، زۆربەی هەرە زۆری سەڵیبییەکان کوژران و قودس بۆ جارێکی تر گەراوە بەردەستی موسڵمانان.[١] جەنگی غەززە گەورەترین زیـانی بە خاچپەرســتەکان گەیانـد و دەتـوانین بڵـێن لە دوای شــەڕی حەتین(٥٨٣) کۆچی زیانی ئاوا گەورە بە خاچپەرستەکان نەکەوتبوو.

(١) مفرج الكروب، بەرگی ٦ لاپەڕە ٣٦٢. النجوم الزاهرة، بەرگی ٦ لاپەڕە ٣٢٣.

هێرشی حەوتەمی خاچپەرستەکان
ساڵی (٦٤٧) کۆچی

لەو کاتەی خۆرهەڵاتی جیهانی ئیسلامی کەوتبوە بەرشاڵاوی هێرشی مەغۆلەکـان، لەهەمـان کاتـدا سـەڵیبییەکان بەردەوام بـوون لەپـیلان و هێرشـەکانیان دژ بەخۆرئـاوای جیهـانی ئیسـلامی، سـەڵیبییەکان زۆر چـاك دەیانزانی تـا (میسرِ) بەهێز بێ ناتوانن و ناکرێ (قودس) داگیر بکەن، بۆیە پاپا (ئەنونستی چوار) پەیوەندی بە (خانی مەغۆل) دەکا، بۆئەوەی یـارمەتی بـدا، بۆداگیرکردنی قـودس و تێکشـاندنی هێـزی (میسرِ) پاپـا ئەنونسـت چـوار نازنـاوی قـدیس دەدا بە مەلیکی فەرەنسا (لـویس نـۆ) و داوای لێدەکات لەشکرێکی گەورە ئامادە بکات بۆ ڕزگار کردنی (قـودس) لەدەست موسڵمانان، لویسی چوار مەلیکی فەرنسا پیاوەکی دیندار بوو واتە دڵسۆزی نەسرانییەت بوو پێی وابوو ئاینەکەی لەسەری دەکات، کە دەبێ قـودس بگێـڕیتەوە ژێر دەسەڵاتی نەسرانییەکان، لەبەر ئەوەی ئەوان خۆیـان بەخـاوەنی (قـودس) دەزانـی، بـۆئەو مەبەسـتە سوپایەکی گەورەی خاچپەرسـتەکان بەرەو ئـازادکردنی قـودس کەوتە ڕێ و سـەرەتا گەیشـتنە (دمیــاط، دومیــات) و ئەو شــارەیان داگیرکــرد دومیــات بەداخەوە هەر بەبیسـتنی هـاتنی ئەو لەشـکرە چـۆڵکرا و خاچپەرسـتەکان بەبـێ شـەڕ

گەیشتنە نێو شارەكە و چەك و تفاقەكی زۆریشیان كەوتە دەست خەڵكی شارەكە بەرەو قاهیرە ڕایانكرد، ڕاكردنی سوپای موسڵمانان لە شاری (دومیات) و بەبێ ئەوەی هیچ شەڕێك بكەن بەخیانەتێكی گەورە لەقەڵەم درا بۆیە هەندێ لەزانایان فەتوایان دا كە دەبێ ئەو سەركردانەی ڕایانكردوە لە سێدارە بدرێن و هەندێك لەسەركردەكان بە فەتوای زانایان و بەفەرمانی (مەلیك صالح) لەسێدارە دران[١] ئینجا مەلیكی فەرەنسا (لویس) نامەیەك دەنێرێ بۆ (مەلیك صالح نەجم الدین ئەییوب) مەلیكی میسڕ، مەقریزی لەكتێبەكەی دەقی نامەكەی هێناوە (لویس) بەمەلیك (صالح) دەڵێ: أما بعد فَإِنَّهُ لم يخف عَنْك أَنِّي أَمِين الْأمة العيسوية كَمَا أَنِّي أَقُول أَنَّك أَمِين الْأمة المحمدية. وَإِنَّهُ غير خَافَ عَنْك أَن أهل جزائر الأندلس يحملون إِلَيْنَا الْأَمْوَال والهدايا وَنحن نسوقهم سوق الْبَقر ولقتل مِنْهُم الرجل ونرمل النِّسَاء ونستأسر الْبَنَات وَالصبيان ونخلي مِنْهُم الديار وَقد أبديت لَك مَا فِيهِ الْكِفَايَة ونجلت لَك النصح إِلَى النِّهَايَة فَلَو حَلَفت لي بِكُل الْأَيْمَان وَدخلت على القسوس والرهبان وحملت قدامي الشمع طَاعَة للصلبان مَا ردني ذَلِك عَن الْوُصُول إِلَيْك وقتلك فِي أعز الْبِقَاع عَلَيْك فَإِن كَانَت الْبِلَاد لي فيا هَدِيَّة حصلت فِي يَدي وَإِن كَانَت الْبِلَاد لَك وَالْغَلَبَة عَليّ فيدك الْعليا ممتدة إِلَيّ. وَقد عرفتك

---

(١) بەرگی یەكەمی كتێبی السلوك لمعرفة دول الملوك، لاپەڕە ٤٣٩. قصة الحضارة (٥٧/١٥).

وحذرتك من عَسَاكِر قد حضرت فِي طَاعَتي تملأ السهل والجبل وعددهم كعدد الْحَصَى وهم مرسلون إِلَيْك بأسياف القضا(١).

(لات شارراوە نییە کە من ئەمینداری نەسرانییەتم هەر وەکو تۆ ئەمینداری موسڵمانانی، لاشت شارراوە نییە کە خەڵکی ئەندەلوس باج و دیاریمان بۆ دێنن، بەڵام ئێمە وەکو مانگا لێیان دەخوڕین پیاوەکانیان دەکوژین و ئافرەتەکانیان بێوە ژن دەکەین و کچ وکوڕەکانیان بەدیل دەگرین، لەو شوێنەی لێیدەژین دەریان دەکەین، منیش زۆر جار ئامۆژگاری تۆم کردوە و ئێستا کۆتایی پێهات، ئەگەر بەهەموو جۆرێ سوێندم بۆ بخۆی و بێیە خزمەت قەشەو ڕاهیبەکانمان مۆمم لەپێش هەڵگری، بۆئەوەی بیسەلمێنی کە گوێرایەڵی خاچ دەکەی لێتی قبوڵ ناکەم و تازە ناگەڕێمەوە لەخۆشەویسترین شوێن کەتۆ پێت خۆشە ئەلەوێ دەتکوژم، ئەگەر بوومە خاوەن ئەو وڵاتە ئەوە بۆ من دیارێکی گەورەیە، ئەگەر تۆش سەرکەوتی ئەوەی پێت دەکرێ بیکە، زۆریشم ئاگادر کردیەوە کەسوپایەکم لەگەڵە پڕی دەشت و شاخن ژمارەیان هەندە زۆرە هەرهەمویان بەشمشێرەوە بۆتۆ هاتوون)

کەنامەکە گەیشتە مەلیك صالح و بۆی خویندرایەوە گوتی: لاحول ولاقوة الا بالله، ئینجا بانگی قازی (بەها ئەدین زوهەیری کوڕی محمد)ی کردو پێی گوت بنوسە: دوای حەمد و سەنای خوای گەورەو صەلەوات لە

(١) السلوك لمعرفة دول الملوك (١/ ٤٣٧).

گیانی پاکی پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم)

أما بعد فَإِنَّهُ وصل كتابك وَأَنت تهدد فِيهِ بِكَثْرَة جيوشك وَعدد أبطالك. فَنحْن أَرْبَاب السيوف وَمَا قتل منا قرن إِلَّا جددناه وَلَا بغى علينا بَاغ إِلَّا دمرناه. فَلَو رَأَتْ عَيْنَاك - أَيهَا الْمَغْرُور - حد سُيُوفنَا وَعظم حروبنا وفتحنا مِنْكُم الْحُصُون والسواحل وأخرابنا مِنْكُم ديار الْأَوَاخِر والأوائل لَكَانَ لَك أَن تعض على أناملك بالندم ولابد أَن تزل بك الْقدَم فِي يَوْم أَوله لنا وَآخره عَلَيْك. فهنالك تسيء بك الظنون (وَسَيعْلَمُ الَّذين ظلمُوا أَي مُنْقَلب يَنْقَلِبُون) فَإِذا قَرَأت كتابي هَذَا فَكُن فِيهِ على أول سُورَة النَّحْل: أَتَى أَمر الله فَلَا تستعجلوه وَكن على آخر سُورَة ص: ولتعلمن نبأه بعد حِين ونعود إِلَى قَول الله تبَارك وَتَعَالَى وَهُوَ أصدق الْقَائِلين: كم من فِئَة قَليلَة غلبت فِئَة كَثِيرَة بِإِذن الله وَالله مَعَ الصابرين وَإِلَى قَول الْحُكَمَاء: إِن الْبَاغِي لَهُ مصرع وبغيك يصرعك وَإِلَى الْبلَاء يقلبك وَالسَّلَام.

(نامەکەتم پێگەیشت هەڕەشە دەکەی بەزۆری سوپا و پاڵەوانەکانت، چاك بزانە ئێمە پیاوی شمشێرین، هەرچەندمان لێبکوژرێ دەبێتە مایەی تازە بوونەوەمان، هەرکەسێکیش دەستی بۆ ئێمە درێژکردبێ لەناومان بردوە، هەی لەخۆ باوی ئەگەر جەنگ و شمشێری ئێمەت بدیتبا چۆن قەڵا بەقەڵا و شوێن بەشوێنمان لێتان سەندەوە ئەوکات پەنجەی پەشیمانیت دەگەزت، دەکەویت لەڕۆژێکی سەرەتا و کۆتاییەکەی بۆ ئێمەیە، ئەو کات بۆت دەردەکەوێ چەند هەڵەبووی (وَسَيعْلَمُ الَّذين ظلمُوا أَى مُنْقَلب يَنْقَلِبُون) ئەگەر ئەو نامەیەی منت خوێندەوە چاوەڕوانی جێبەجێ بوونی

ئەو بەڵێنەی خوا بە {أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ}[1]، وەچاوەڕوانی کۆتایی سورەتی (ص) بە: {وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ}[2] ئینجا ئێمە دەگەڕێینەوە سەرفەرمودەی خوای گەورە سبحانە وتعالى: { كَم مِّن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ ٱللَّهِ وَٱللَّهُ مَعَ ٱلصَّٰبِرِينَ} و زاناو داناکانیش گوتویانە: ستەمکار خۆی دەچێتە کوشتنی خۆی.

وەڵامەکەی (مەلیك صالح) وەڵامێکی بوێرانەیەو لەشمشێر زیاتر هیچی تری پێنییە بۆ خاچ پەرستەکان، سەرەڕای دووبەرەکی نێو ماڵی (ئەییوبییەکان) و ئەو شپرزەییەی ڕووی لە وڵاتانی ئیسلامی کردوە، مەلیك صالح بڕیاری جیهادی دا و خۆبەخشێکی زۆر لە مەلیك صالح کۆبونەوە جگە لەوەش ورەی موسڵمانان زۆر بەرز بوو، خۆبەخشەکان ناوە ناوە هێرشیکی خێرایان دەکردە سەر لەشکری خاچپەرستەکان و چەند سەربازێکیان بەدیل دەگرت و دەیان هێنا بۆ ناو خەڵکی و پێیان دەگوتن کە ئەوانە شەڕیان پێناکرێ، مەلیك صالح بنەکەی سەربازی دەگوازێتەوە شاری (مەنصورە) کەبەرامبەر بە (دمیاط) لەو کاتەی مەلیك صالح خەریکی دارشتنی پلانی ڕوو بەڕوو بونەوەی خاچ پەرستەکانە لەگەڵ سەرکردە سەربازییەکانی، لەمانگی شەعبان وە لەتەمەنی (٤٤) ساڵی بەنەخۆشی وەفات دەکا، بەڵام خێزانەکەی (شجرة الدر) کە بەدایکی خەلیل

---

(١) النحل: ١

(٢) ص: ٤٤

ناسراوه، وەفاتی سوڵتان دەشارێتەوە، نەوەك هەواڵ بگاتە خاچ پەرستەكان، ئینجا خۆی ئیدارەی ئەو خەڵكە دەكا ودەنێرێ بەدوای (تۆڕانشاه) كوڕی سوڵتان كە ئەو كات لە قەڵای (كەیفا) لە (دیاربكر) بوو، (تۆڕانشاه) لە وێوە بەڕێكەوت تاگەیشتە میسڕ، لەو بەینە خۆبەخشە میسڕییەكان توانیان زیانێكی زۆر بە لەشكری خاچپەرستەكان بگەیەنن، لەهەمان كاتیشدا خاچ پەرەستەكان هێرشیكی گەورەیان كردە سەر بنكەی سەربازی موسڵمانان كەلە شاری (مەنصورە) بوو، خاچپەرستەكان سەرەتا توانیان میسڕییەكان بشكێنن تا نزیك بوونەوە لە ڕەشماڵی سوڵتان، دواتر كەتیبەیەك بەسەر پەرشتی (ڕكن الدین بێبرس البندقداری) دێنە مەیدانەكەو خاچ پەرەستەكان دەشكێنن و ئەو هێزەی خاچپەرستەكان كە گەیشتبونە نێو شاری (مەنصورە) بەتەواوی لە ناو چون مەگەر كەمێكیان نەبێ ڕایانكرد و گەڕانەوە (دمیات) لەهەمان كاتدا كەشتی دەریایی میسڕییەكان توانیان زیانێكی زۆر بەكەشتی خاچپەرستەكان بگەیەنن و گەماڕۆیان خستە سەر شاری (دمیات). (*)

سوڵتان تۆرانشاه دەگاتەمیسڕبەفەرمی وەفاتی مەلیك صالح ڕادەگەیەنرێ و سوڵتانی تازە دەست بەكاردەبێ، خەڵكی دڵیان زۆر خۆش دەبێ بەهاتنی سوڵتان (تۆرانشاه) لەدەوری كۆدەبنەوە، وەفدی زانایانی میسڕیش دێنە پیرۆز بایی سوڵتان ئەو وەفدە پێكهاتبوون لەگەورە زنایان بۆنمونە وەكو

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ١٤.

(ئیمام عزالدین کوڕی عبدالسلام و سراج الدین ئەرمەوی) و زۆری تر، ورەی سوپای میسرتەواو بەرز دەبێتەوە، لەو لاوەش سوپای خاچپەرستەکان لەدەریاوە گەمارۆ دراون لە وشکاتیش هێرشی بەردەوامیان دەکرێتە سەر، بۆیە تینیان بۆ هات و بەفەرمی داوای ئاگر بەستیان کرد لەسوڵتانی موسڵمانان دواتر پێشنیاریان کرد کە لە شاری (دمیات) دەکشێنەوە بەو مەرجەی موسڵمانان (قودس)یان تەسلیم بکەن، سوڵتان بەنەخێر وەڵامی دانەوە، لە مانگی موحەرەمی ساڵی (٦٤٨) کۆچی هێزی خاچپەرستەکان لە ناوچەی (فارسکور) کەسەر بەشاری (دومیاتە) بەتەواوی گەمارۆ دەدرێ و موسڵمانان دەتوانن زیانێکی یەکجار زۆر بە خاچپەرستەکان بگەیەنن، لە ئاکامی ئەو شەڕە خودی (لویسی نۆ) پادشای فەرەنساو سەرکردەی گشتی خاچپەرستەکان بەدیل دەکەوێتە دەست موسڵمانان، دوای ئەوەی (لویس) بەدیل دەگیرێ پێی دەڵێن ژمارەی سوپاکەت چەند بوو؟ ئەویش دەڵێ: نزیکەی دە هەزار سوار چاك و (١٣٠) هەزار سەرباز، لەکۆی هەموو ئەوانە زیاد لە سی هەزاری خاچپەرستەکان دەکوژرێ، جگەلەوانەی خۆیان هەڵداوەتە دەریاو لەوێ خنکان، لەگەڵ هەزارا دیل کە دواتر زۆربەیان بە پارە ئازاد کران، هەروەکو خودی (لویس) بەپارەیەکی یەکجار زۆر ئازاد دەکرێ وبە شکستێکی گەورە دەگەڕێتەوە ئەوروپا و کۆتایی بە هێرشی حەوتەمی خاچپەرستەکان دێ.[١] ئەو هەڕەشەو

(١) السلوك لمعرفة دول الملوك (١/ ٤٣٧).

هێرشانەی لەلایەن خاچپەرستەکان دەکرایە سەر جیهانی ئیسلامی خەلیفەو بەغدا لێی بێئاگان و نەیانتوانیوە بەهیچ جۆرێك ڕۆڵێکی کاریگەر لەڕاگرتنی ئەو جۆرە هێرشانە ببینن، ئینجا ژیانی پڕ لەرەفاهیەت و ناز و خۆشی بەتەواوی جەنگ و شەڕو هەرەشەی بیر بردبونەتەوە، لەساڵی (٦٥٠) تەتارەکان دەگەنە ناوچەی جزیرە دیاربەکر و مەیافارقین و دەوروبەری حەسەکە هەر هەموی تالآن دەکەن ژن و مناڵەکان بەتالآن دەبەن و زیاد لە دە هەزار کەس لەو ناوچانە دەکوژن، لەساڵی (٦٥٤) هەواڵ بڵاو دەبێتەوە کە هۆلاکۆ گەیشتۆتە ئازەربایجان لەوێوە بەنیازە بەرەو شام بەڕێ کەوێ لەگەڵ بڵاو بوونەوەی ئەو هەواڵە ئاشتیەك دەکەوێتە نێوان خەڵکی شام ومیسرئەو دوو شوێنە تا ڕادەیەك خۆیان ئامادە دەکەن بۆ ڕووبەڕوو بونەوەی هۆلاکۆ.[1]

---

(١) النجوم الزاهرة، بەرگی ٧ لاپەڕە ٢٥.

ساڵی ٦٥٤
دەرکەوتنی ئاگرێکی گەورە لەخاکی حیجاز

پێغەمبەری خۆشەویستمان (صلى الله عليه وسلم) دەفەرمێ:

{لاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تَخْرُجَ نَارٌ مِنْ أَرْضِ الحِجَازِ تُضِيءُ أَعْنَاقَ الإِبِلِ بِبُصْرَى}[1] واتە: قیامەت دانایێ، تاوەکو ئاگرێك دەرنەکەوێ لەخاکی حیجاز، ملی ووشترەکان رووناك دەکاتەوە لە شاری (بوسرا).

ئەوەی پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم) باسی کردوە لە ساڵی (٦٥٤) کۆچی، هاتە دی، ڕیوایەتە مێژووییەکان دەڵێن سەرەتای ئەو ئاگرە بە چەند بومەلەرزەیەکی گەورە دەستی پێکرد، ئینجا دوای ئەو بومەلەرزانە تەقینەوەیەکی گەورە ڕوویدا ئەو چرایانەی لە مزگەوتی پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم)، هەڵواسرابوون هەر هەموی لەرزین و دارو دیوارەکان هەژایەوە، ئینجا ئاگرێك بەدەرکەوت لەشاری مەدینە، شاخ و بەردەکانی تواندەوە و دۆڵێکی پڕلە ئاگر ڕێی دەکرد، خەڵکەکە بەبینینی ئەو ئاگرە ماڵەکانی خۆیان بەجێ هێشت و ڕوویان کردە مزگەوتی پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم)، وە دەستیان کرد بەپاڕانەوە لەخوای گەورە، وازیان لە

(١) رواه البخاري.

گۆناه هێنا، دوای ئەوە ئاگرەکە کپ بوویەوەو بورکانەکە دادەمرکێ،[١] سبحان الله ئەو بورکانە دوو ساڵ بەر لەهاتنی مەغۆلەکانە بۆ بەغدا، وەکو بڵێی ترسێنەرێکی زۆر گەورە بووە لەوکاتە، کە ئەو ئوممەتە لەخەوی غەفڵەت بەخۆ بێنەوە، ئەگەر نا کارەساتی گەورەتر بەرێوەیە.

ساڵی (٦٥٥) چەند سیخوڕێکی هۆلاکۆ دەگەنە شاری (بەغدا)

خەڵکێکی زۆر بەهەڵە لە مەغۆلەکان حاڵی بوینە، مەغۆلەکان تەنها شەپۆلێکی سەرشێتانەی بێبەرنامە نەبوینە، بەڵکو خاوەن پلان و صەنعەتێکی سەربازی زۆر گەورە بووینە، بۆیە بەر لە هێرش کردنە سەر بەغدا، دەورو بەری بەغدایان بەتەواوی کۆنترۆڵ کرد، هەر لە ئێران تاوەکو ئەرمینا و ئازەربایجان و تورکیای ئێستا و تاوەکو موصڵ، ئەو شوینانەیان هەموو خستە ژێر دەستی خۆیان، ئینجا مەنجەنیقیان بەشێوەیەکی وا دروستکردبوو سوك بگوازرێتەوە، دەیانکردە چەند پارچەیەك و لێکیان دەکردنەوە دواتر لە مەیدانی جەنگ لێکیان دەبەستنەوە، سەرەڕای ئەو هەموو سەرکەوتنەی بەدەستیان هێنابوو، هێشتا بەبێ بەرنامە هێرشیان نەکردە سەر پایتەختی خیلافە، بەڵکو لەوساڵە واتە ٦٥٥ کۆچی توانیان دەسەڵاتی (ئیسماعیلییەکان) نەهێڵن و قەڵاکانیان لەدەست دەربهێنن، لەیەکێك لەقەڵاکان (نصیرالدین طوسی، نەسیرەدینی توسی) تێدا دەست

---

(١) البداية والنهاية ط الفكر (١٣/ ١٨٨).

بەسەر بوو، دوای گرتنی مەغۆل بۆ قەڵاکە (طوسی) دەبێتە گەورە پیاوی هۆلاکۆ لەو سوپایە دەبێ کەمەبەستیان گرتنی بەغدا بوو، ئەم قەڵایانە چەندین ساڵ بوو ببون بەکێشەیەکی یەکجار گەورە بۆ جیهانی ئیسلامی، دوای لەناوبردنی ئەوانە، ئینجا پەنایان برد بۆ چەندین تۆڕی سیخوڕی و تا گەیشتنە بەغدا و چاویان کەوت بە وەزیر(ابن العلقمی).[1]

بێگومان لەوچاو پێکەوتنە باس لە چۆنیەتی گرتنی بەغدا کراوە، خیانەتی ئەو وەزیرە لەگەڵ زانای ناوداری شیعە (طوسی، محمد کوڕی محمد ی کوڕی حەسەنی طوسی لەساڵی ٦٧٢ کۆچی مردوە) هیچ گومانی تێدانییە، بۆیە سەرچاوە مێژوو و ئایینییەکانی شیعە بە فەخرەوە باس لەو خیانەتە دەکەن، لەکتێبی (مجالس المؤمنين، نور الله المرعشي التستري کە لە ساڵی ١٠١٩ مردوە) لە بەرگی ٣ لاپەڕە ٥٥٦: باسی پەیوەندی نێوان هۆلاکۆ و (ابن العلقمی) دەکات و دەڵێ: دوای ئەوەی کێشە دەکەوێتە نێوان سوننەو شیعە لە بەغدا (ابو بکر) کوڕی خەلیفە لەگەڵ چەند سەربازێك هێرش دەکەنە سەر (کەرخ) کە زۆربەی دانیشتوانەکەی شیعە بوون، شیعەیەکی زۆریان کوشت (ابن العلقمی) کەبەوەی زانی زۆری خەفەت خوارد لەبەر ئەوەی ئەو شیعە بوو، گەرچی وەزیر بوو لای خەلیفەیەکی سوننی، بۆیە پەیوەندی بەهۆلاکۆ کرد و پێی گوت: اني

---

(١) مؤيد الدين أبو طالب محمد بن علي بن محمد العلقمي . لەساڵی (٦٥٦) مردوە. تاريخ مجموع النوادر مما جرى للاوائل والاواخر، لاپەڕە ١٤١.

ابعدت أهل العقل الراجح وذوي السياسة الصالحة وجميع الامراء من الجيش عن الخليفة بحسن تدبيري، فالعجل العجل وهلموا الى هذا الجناب الخصيب لتظفروا به فسوف تنالون الرضا عاجلا وتملكونه بايديكم... واطلع هلاكوخان على جلية الحال بالتفصيل والاجمال...) سەیری ئەو پیلانە بۆگەنە بکەن دەڵێ: هەرچی پیاوی عاقڵ و سیاسەت زانە لەدەوری خەلیفەم نەهێشتوە، پەلە بکەو بارودۆخەکە زۆر ڕەخساوە بۆ گرتنی بەغدا. لەکتێبی: روضات الجنان في أحوال العلماء والسادات، میرزا محمد باقر الموسوي الاصبهانی، لە بەرگی ٦ لاپەڕە ٥٥٨ باسی خەواجە نەصیرەدینی طوسی دەکات و دەڵێ: لە چیرۆکە ناسراو و بەسەر هاتە زانراوەکانی ئەو زانا گەورەیە ئەوە بوو کە لەخزمەت هۆلاکۆ بوو بۆ گرتنی بەغدا بۆ چاکسازی و نەهێشتنی گەندەڵێ و ستەمی نەوەی عەبباس و کوشتنی گشتی ئەو خەڵکە کەمەبەستی خەڵکی بەغدایە، کوشتارێکی ئاوا کرا خوێنە پیسەکانی ئەو خەڵکە وەکو ڕوبارێك تێکەڵ، بەڕووباری دیجلە بوو، لەوێش بۆ دۆزەخ.

ئەمانەو دەیان سەرچاوەی تری شیعە کە بەفەخرەوە باس لە هاوکاری هۆلاکۆ دەکەن بۆ گرتنی بەغدا، سەرچاوە سونییەکانیش بەهەمان شێوە باس لەخیانەتی (طوسی و وەزیر ابن العلقمی) دەکەن، لەکتێبی (مراة الجنان وعبرة اليقظان، محمد کوڕی ئەسعەدی کوڕی عەلی اليافعی) بەرگی ٤ لاپەڕە ١٠٥ هاتوە: هۆکاری ئەوەی مەغۆلەکان بەرەو بەغدا بێن ئەوە بوو کە وەزیر(ابن العلقمی) نامەی بۆناردن و هانی دان و قەناعەتی

پێکردن کە گرتنی بەغدا ئاسانە، لەهەمان کاتدا دەوری خەلیفەی دابوو ڕێی نەدەدا کەسە دڵسۆزەکان بگەنە لای خەلیفە یان ڕاوبۆچونی جوان بگاتە خەلیفە.

لەکتێبی (كنز الدرر و جامع الغرر) بەرگی ٨ لاپەڕە ٣٤ کەباسی ڕووداوەکانی ساڵی (٦٥٦) دەکات دەڵێ: لەو ساڵە هۆلاکۆ بەغدای گرت بە پلانی وەزیر (مؤيد الدين بن العلقمى) لعنه الله . قلت الاولى ان يكون اسمه خاين الدين .

لە تاریخی (ابن الوردى) بەرگی ٢ لاپەڕە ١٨٩ لەڕووداوەکانی ساڵی (٦٥٦) کۆچی هاتوە: وەزیر (ابن العلقمى) دوای ئەو شەڕەی نێوان شیعەو سوننە لەبەغدا، نامەیەك دەنێرێ بۆ والی هەولێر(محمد بن صلايا العلوى) و گلەیی و گازاندەیەکی زۆر دەکات و دەڵێ هێرش کرایە سەر (کەرخ) و تالان کراو حورمەتی ئالو بەیت شکێنرا و خەریکە شوێنەکانی تریش هێرشیان دەکرێتە سەر. ئینجا دەڵێ: فلنأتينهم بجنود لاقبل لهم بها ولنخرجنهم منها اذلة وهم صاغرون.

(ابن صلايا) والی هەولێر گەرچی شیعەیە، بەڵام ڕافیزی نییە، زۆر بەو نامەیە دەشڵەژێ و بەتوندی وەڵامی (ابن العلقمى) دەداتەوە، لەهەمان کاتیشدا ئاگادارای بۆ خەلیفە دەنێرێ بەڵام خەلیفە ئەو قەناعەتی لۆ دروست ببوو، ئەگەر تەنها بەغدای بۆ بمێنێ بەسییەتی.[1]

(١) مفرج الكروب في أخبار بني أيوب (٥/ ٥٠) وە کتێبی (النجوم الزاهرة فى ملوك مصر والقاهرة (٧/ ٤٨) وە کتێبی طبقات الشافعية الكبرى للسبكي (٨/ ٢٦٥).

پێشنیارەکەی (حسام الدین عکە، حوسامەدین عەککە) حاکمی (درتنگ، دەرەتەنك، حلوان، خانقین) و پشتگوێخستنی خەلیفە

ناوچەی (حلوان) قصر شیرینی ئێستا و سەربیل زەهاب و تاوەکو خانەقین هەموی پێی گوتراوە حلوان، ئەو ڕوبارەی بەو ناوچانەش تێپەڕیوە پێی گوتراوە ڕوباری (حلوان) کە ئێستا پێی دەگوترێ ڕوباری (ئەلوەند). [(١)]

ئەوناوچانە کوردستانە حوسامەدین عەککە والی ئەو ناچەیە دەبێ، کە هێزەکانی مەغۆل دەگەنە دەوروبەری ئەو ناچەیە، کوڕێکی هەبوو بەناوی (سەعید) ئەو کوڕەی لە جێی خۆی بەجێدە هێڵێ و دەچێتە لای هۆلاکۆ و گوێرایەڵی خۆی پێشکەش بەهۆلاکۆ دەکات وناوچەکەی لە شەڕ ڕزگار دەکا، حسام الدین عەککە پێشتر کێشەی هەبووە لەگەڵ خەلیفە، بۆیە لەسەرڕا گوێرایەڵی هۆلاکۆ دەکاو ژێر بەژێریش نامەیەك دەنێرێ بۆ (ابن صلایا) حاکمی هەلێرو پێی دەڵێ خەبەر بداتە خەلیفە با کێشەی لەگەڵ من نەمێنێ و دڵی چاك بیتەوە لەئاستە من، ئیستا من دەزانم هۆلاکۆ چ هێزێکی لەگەڵ خۆی هێناوە، بەڵام ئەگەر خەلیفە یارمەتی دەرم بێ ئەوا هەڵێکمان لەبەر دەستەو دەتوانم نزیکەی (١٠٠) هەزار کەس کۆبکەمەوەو ڕێ لەو سوپایەی هۆلاکۆ بگرم، حاکمی هەولێر نامەکە دەنێرێ بۆ (ابن

---

(١) بلدان الخلافة الشرقیە، لاپەڕە ٨٥.

العلقمی) و لەویەوە بۆ خەلیفە، خەلیفە نامەکە پشتگوێ دەخات و دیارە هێشتا (ابن صلایا) سەددەرسەد دڵینا نەبووە لەخیانەتی (ابن العلقمی) بۆیە نهێنی ئەو نامەیە دەگاتەوە هۆلاکۆ، هۆلاکۆ بەوە دەزانێ کە (حسام الدین عەککە) بەتەمای چییە، بۆیە هێزێکی سی هەزار کەسی دەنێرێ بۆ (حلوان) داوای حسام الدین عەککە دەکا، ئەو هێزە وانیشان نادەن کە ئەوان بەنامەکەی، حسام الدین یان زانیوە، دەڵێن وەرەلامان و بۆ مەشورەت، ئینجا کە (حسام الدین) دەچێتە لایان دەستگیر دەکرێ دواتر دەنێرن بەدوای تەواوی بنەماڵەکەی لە خێزان وبراو کوڕ وکچەکانی هەر هەمویان دەستگیر دەکرێن و لەگەردەنیان دەدرێ تەنها کوڕێکیان، ڕزگاری دەبێ و خۆی دەگەیەنێتە بەغدا، دواتر ئەویش لە شەڕی بەغدا دەکوژرێ.[1] ئێمە کە مێژوو دەخوێنینەوە گلەیی زۆر دەکرێ لە (ابن العلقمی)، بەڵام بەر لە هەموو شتێك دەبێ خودی گلەییەکان ئاڕاستەی خەلیفە بکرێ، خەلیفە خەمی ئوممەتی لەبەر نەبووە، خەمی گەورەی تەنها خۆشی ژیانی خۆی بووە، دەتوانین بڵێین هەموو سەرچاوە مێژووییەکان کۆڕان لەسەر ئەوەی خەلیفە کەسێکی لاوازی دونیا ویست و ڕەزیل بووە، خۆی بەخاوەنی بەغدا زانیوە و زیاتر هیچی ترنا، ئیمام (ابن کثیر) دەربارەی دەفەرمێ: ولكن كان فيه لين وعدم تيقظ ومحبة للمال وجمعه ومن جملة ذلك انه استحل الوديعة التي استودعه اياها الناصر داود بن المعظم وكانت قيمتها نحوا من

---

(١) جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٧٧.

مائة الف دينارفاستقبح هذا من مثل الخليفة وهو مستقبح ممن هو دونه بكثير، بل من أهل الكتاب من ان تامنه بقنطار يؤده اليك كما قال الله تعالى: ومن أهل الكتاب من ان تامنه بقنطار يؤده اليك ومنهم من ان تامنه بدينار لايؤده اليك .عمران: ٧٥ [١] ئەوەندە پارە ویست بووە کاتی خۆی، سوڵتان داود کوڕی موعەززەم ئەمانەتێکی لای خەلیفە دانابوو نرخەکەی (١٠٠)هەزار دینار دەبوو، خەلیفە چاوی بڕیە ئەو ئەمانەتەو دواتر ئینکاری کرد و ئەمانەتەکەی نەدایەوە و خواردی، ئەوە ڕەفتاری خەلیفەی موسڵمانان بێ دەبێ چ ئومێدێکت پێی هەبێ و چۆن دەتوانی ڕوو بە ڕووی شەپۆلی مەغۆل ببێتەوە، ئەوە و دەیان خاڵی تری لاوازی خەلیفە کە لە شوێنی خۆی پشتیوان بەخوا ئاماژەی پیدەکەین.

(١)البداية والنهاية(١٣/ ٢٠٥).

خۆئامادەکردنی هۆلاکۆ بۆگرتنی بەغدا

هۆلاکۆ لەساڵی ٦٥١ (قەراقورم)ی پایتەختی بەجێهێشت، پادشاو مەلیکەکانی ناوچەکە ڕێگایان بۆ خۆش کردبوو لەساڵی (٦٥٣) گەیشتە سەمەرقەند، دواتر گەیشتە ئێران و لە ئێران نامەی بۆ زۆربەی پادشاکان نارد پێی گوتن کە یەکێك لەکارەکانمان گرتنی (قەڵای ئیسماعیلییەکانە) لەناو بردنی هێزی ئەوانە، لەساڵی (٦٥٤) توانی تەواوی قەڵای ئیسماعیلییەکان بگرێ و هێزی ئیسماعیلییەکان تێك بشکێنێ، لەوکاتەی کە هۆلاکۆ گەمارۆی قەڵای ئیسماعیلییەکانی دابوو، چەند جارەکی داوای یارمەتی لە خەلیفە (مستعصم)کرد کە هێزێکی بۆ بنێری بۆ لەناوبردنی (ئیسماعیلییەکان) بەڵام لە بەغدا ببون بە دوو بەش لەسەر ئەو داواکارییەی هۆلاکۆ، هەندێکیان گوتیان ئەوە پیلانی هۆلاکۆیە بۆ چۆڵکردنی بەغدا لە هێزی سەربازی کەئەوە بۆچونی (الدویدار الصغیر: مجاهد الدین ایبك)بوو، وە (ابن العلقمی)یش گوتی با هێزی بۆ بنێرین لەگەڵ دیارییەکی زۆر و دڵی هۆلاکۆ ڕابگرین لەبەر ئەوەی هێزەکەی ئەو بەئێمە ناشکێ ئەوە لەکاتێك ئەو وەزیرە لە پیلانەکەی ببوەوە لەگەڵ هۆلاکۆ لەسەر هەموو شت پێك هاتبون، مێژوونوسان باسی هەردوو بۆ چونیان

کـردوە، بەڵام ئـێمە ئەوەمـان لەیـاد نەچـێ کە هۆلاکـۆ هەر لەسـەرەتاوە کە (قەراقـورم)ی بەجێهێشـت بە نیـازی گرتنـی بەغـداو خسـتنی خیلافەتـی ئیسـلامی بـوو، بـۆیە ئەو پێویسـتی بەهێـز نەبـوو بـۆ گرتنـی قەڵای (ئسـماعیلییەکان) کە بەقەڵای (مولحیـدەکان) ناسـراوە لە مێـژوو، ئەو پێوسـتی بەهـیچ یارمەتییەکـان نەبـو تەنهـا بەهـانەیەك بـوو، بەخەلـیفەی دەگرت و هیچی ترنا، ئینجا زانیاری تەواویشی هەبوو لەسەر بارودۆخی بەغـداو دەیزانـی کەهـیچ هێزێکی کـاریگەر لەبەغـدا بـونی نییە و خەلـیفە بێدەسەڵاتە، دوای لەناوبردنی (ئیسماعیلییەکان) هاتە (هەمەدان).

لە(هەمەدان) هۆلاکـۆ بەر لەوەی ڕوو لە بەغـدا بکـا، ڕاو بۆچـونی ڕاوێـژ کارەکانی خۆی وەرگرت لە سەر ئەو نیازەی کەهەیەتی لەگرتنی بەغدا، یەکێك لە ڕاوێژ کارەکانی کابرایەکی ئەستێرەناس بوو بەناوی (حسام الدین المنجم) دیارە ئەو کەسە سوننی بوەو حەزی نەکردوە، هۆلاکۆ بەغدا بگرێ و بنەماڵەی عەبباسییەکان لەسەر حوکم لابدا، بەهۆلاکۆ دەڵـێ بەپێی ئەو زانیـاریەی مـن هەمە، هەر کەسـێك نیـازی هێرشـکردنە سـەرخەلیفەو بنەمـاڵەی عەبباسـییەکانی هەبێت، ئەوا مولـك و تەمەنـی لەدەست دەدا، ئەگەر هێرش بکەیتە سەر بەغداو بنەماڵەی خەلیفە ئەوا چاوەڕوانی ئەو شتانە بکە (هەر چی ئەسپت هەیە هەموی دەمرێ و خۆر هەڵنایە وباران نابارێ و بـایەکی زۆر تونـد هەڵـدەکا و هـیچ ڕووەکێـك نـاڕوێ و هەر لەو ساڵەش تۆ دەمری) حوسامەدینی ئەستێرە ناس ئەوە بۆ چونەکانی بوو،

دیـاره لەقسـەکانی ویسـتویەتی (هۆلاکـۆ) بترسـێنێ و پەشـیمانی کـاتەوە لەگرتنی بەغدا، ئینجا هۆلاکۆ دەنێری بەدوای (نصیر الدین الطوسی) ڕاو بۆچونی ئەو وەردەرگری لەسەر ئەو قسانە، (توسی) بەهۆلاکۆ دەڵێ : قوربان هیچ لەو خالانە ڕوونادەن کە ئەو پیاوە باسی دەکا.

هۆلاکۆش دەڵێ : ئەی چی ڕوو دەدا ؟

توسی دەڵێ: قوربان تۆ دەچێتە شوێنی خەلیفەو هیچ شتێکیش ڕوو نادا لەبەرئەوەی زۆرێك لە هـاوەڵانی پیغەمـبەری خـوا (صـلی الله علیـه وسـلم) کـوژراون و هیچـیش ڕووی نەداوە، ئینجـا نەوەی عەببـاس لەنێـو خۆیـان زۆریـان لەیەك کوشـتوە و هیچـیش ڕوی نەداوە، هۆلاکـۆ قەنـاعەت بە قسەکەی (توسی) دەکاو بەرەو گرتنی بەغدا دەکەوێتەڕێ.[1]

شـازدە سـاڵ تێـپەڕی بەسـەر خیلافەتـی موستەعصـیم، ڕۆژ بەڕۆژ مەغۆلەکان لە سنوری بەغدا نزیك دەبوونەوە، خەلیفە خەمی کەوتنی یەك بەیەکی وڵات و شارە ئیسلامییەکانی نەبوو، ئەو پێی وابوو لەبنەماڵەیەکی پیرۆز دایەو ئەوەی نیازی خراپ بێ لەگەڵ خیلافەت ئەوا خوای گەورە لەناوی دەبا، پێی وابوو زۆر جار هەڕەشە لە بەغدا کراوە، بەڵام هیچ لەو هەڕەشانە نەچۆتە سەر و نەیان توانیوە بەغدا بگرن، هەڕەشەکانی مەغۆل بەهەڕەشەی خەواریزمییەکان تێدەگەیشت لەسەر خیلافەت و گرتنی بەغدا، لەهەمان کاتدا پێی وابوو ئەگەر مەغۆل هەوڵی گرتنی بەغدا بدەن ئەوا

(١) جامع التواریخ، لاپەڕە ٢٨٠.

تەواوی جیهانی ئیسلامی دێنە دەنگ و خەڵکەکە هێزی مەغۆل دەشکێنن، غەفڵەتی خەلیفە زۆر قوڵ بوو، ئەو کاتە بەخۆ دێتەوە کە ئافرەتێك لەبەر دەم خەلیفە سەما دەکا بەناوی (عەرەفە) تیرێکی مەغۆلەکان لە پەنجەرەی کۆشکی خەلیفە دێتە ژوورەوەو بە عەرەفە دەکەوێ ئەو کات، خەلیفە نا ڕەحەت دەبێ و فەرمان دەکا دەرگاو پەنجەرەی کۆشك قایم بکەن.

هۆلاکۆ لەڕێگای (حلوان) خانەقینەوە داخڵی عێراق دەبێ فەرمانیش دەنێرێ بۆ (بایجو) کە ئەو کات لە تورکیای ئێستا بوو، بەزووترین کات خۆی و هێزەکەی بگەنە بەغدا، سەرەتا (بایجو) ویستی ئەو فەرمانە جێبەجێ نەکاو بەشدار نەبێ لەگرتنی بەغدا، بۆیە پرسی بەدوو سەرکردەی خۆی کرد کەناویان (ارسلان جویان و صرمون نوین) بوو، هەردووکیان گوتیان دەبێ فەرمانەکەی هۆلاکۆ جێ بەجێ بکەین بکەوینە ڕێ بەرەو بەغدا، ئینجا (بایجو) بەدوای بەهانەیەك گەڕا، هەواڵی نارد بۆ هۆلاکو کە کوردەکان ڕێگای (دیاربەکر) یان گرتوە و هێزەکەی ئەو ناتوانێ ئەو ڕێگا زۆرە ببڕی تا دەگاتە بەغدا، (هۆلاکو) دوو (فیرقەی) سەربازی خۆی نارد بەسەرکردایەتی (قدغان و کتبغا نوین) ئەوان چونە سنوری دیاربەکرو ڕیگایان خۆش کرد بۆ هاتنی هێزەکەی (بایجو) ئەوە بوو هێزە گەورەکەی بایجو داخڵی عیراق دەبێ و دەچێتە موسڵ و لەوێوە دەگاتە

خۆر ئاوای بەغدا.[(١)] [(*)]

هۆلاکۆش لەولاوە دەگاتە خۆرهەڵاتی شاری بەغدا، بەرلەوەی هۆلاکۆ بگاتە بەغدا بە شاری (بەعقوبە)تێدەپەڕێ لەوێ مەغۆلەکان یەکێك لەپیاوانی خەلیفە دەستگیر دەکەن بەناوی (ئەیبەکی حەلەبی) ئەو پیاوە دەبە نە لای هۆلاکۆ، هۆلاکۆش دەڵێ ئەگەر ڕاست بی لەگەڵمان نات کوژین، (ئەیبەك) لەگەڵ (هۆلاکۆ) ڕێك دەکەوێ و دەبێتە ڕێینیشاندەری مەغۆل و نامە بۆ پیاوانی خەلیفە دەنێرێ لەبەغدا و پێیان دەڵێ: سوپایەکی زۆر گەورەی مەغۆل بەڕێوەیە وئێوە ناتوانن بەرەنگاری ئەو سوپایە ببنەوە، هەندیك لە پیاوانی خەلیفە وەڵامی نامەکەی ئەیبەك دەدەنەوەو دەڵێن: هۆلاکۆ کێیە بتوانێ پێبنێتە خاکی خیلافەت، ئەوە خەلیفەیەو خوای گەورە دەیپارێزێ، ئومێد دەکەین بەهۆلاکۆ بڵێی بگەڕێتەوە هەمەدان و ئێمەش لێرە داوا لە خەلیفە دەکەین، لەو هەڵە گەورەیەی هۆلاکۆ خۆش بێ، ئینجا کە ئەو نامەیە دەدەنە دەست هۆلاکۆ بەنامە کە پێدەکەنی زیاتر بۆی ڕوون دەبێتەوە کە گرتنی بەغدا زۆر ئاسانە[(٢)]

---

(١) عقد الجمان، لاپەڕە ١٧٦ ڕووداوەکانی ساڵی(٦٥٤) هەروەها بڕوانە کتێبی زبدة الفكرة فی تاريخ الهجرة ركن الدين بيبرس المنصوری الدوادار

(*) بڕوانە: نەخشەی ژمارە ١٥.

(٢)کتێبی تاريخ مختصر الدول، لاپەڕە ٤٧٣ . الحوادث الجامعة، لاپەڕە ٢٢٩.جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٨٣.

(بایجو) لەبەر چی حەزی نەکرد بەشداری گرتنی بەغدا بکا؟

لەکتێبی (نهایة الارب فی فنون الادب) بەرگی ٢٧ لاپەڕە ٢٣٧ و لەکتێبی (عقد الجمان فی تاریخ أهل الزمان) ئیمامی عینی لاپەڕە ١٥٥ باسی بەسەر هاتی ئیسلام بوونی خێزانی (بایجو) دەکەن، بۆیە دوای ئەوەی هۆلاکۆ تەواوی عێراق دەگرێ (بایجو) دەکوژێ، هەندێك لەسەر چاوەکان دەڵێن هۆکاری کوشتنی (بایجو) ئەوە بوو کە هۆلاکۆ زانیبوی بۆتە موسڵمان هەندێکیش دەڵێن لەبەر ئەوەی سستی کرد لە هاتنی بۆ عێراق بۆیە (هۆلاکۆ) بایجۆی کوشت بروانە کتێبی (زبدة الفکرة فی تاریخ الهجرة لاپەڕە ٤١) بەهەر حاڵ سەرچاوەکان باس لە ئیسلام بوونی خێزانی (بایجو) دەکەن و دەڵێن: دوای ئەوەی (بایجو) هێزی سلجوقە ڕۆمییەکان دەشکێنێ، نزیك دەبێتەوە لە شاری (قونییە) خەڵکی ئەو شارە دەرگای شارەکە دادەخەن، بۆماوەیەکی زۆریش (بایجو) لەو ناوە دەمێنێتەوە، لەنوێژی هەینی وتاربێژی شاری (قونییە) ڕوو لەخەڵکە کە دەکات و دەڵێ: ئەی موسڵمانینە ئێمە موبتەلا بوینە بەو دوژمنە، هیچ هێزێکیشمان نییە بتوانین بەرەنگاری ببینەوە، بۆیە ئەوە ئەمن ماڵی خۆم

هێناوە ئێوەش ماڵی خۆتان بینن و با خۆمان ماڵ و مناڵەکانمان بپارێزین و بچین ئەو ماڵە بەهێزەکەی مەغۆل بدەین، ئینجا وتار بێژەکە دەست دەکاتە گریان و خەڵکی مزگەوتەکە هەمویان دەست دەکەنە گریان، لەدوای وتارەکە پارەیەکی زۆر کۆدەکەنەوە، وتاربێژی شاری (قونیە) دەرگای شارەکە دەکاتەوەو پارەیەکی زۆری پێیە و بەرەو سەربازگەی (بایجو) بەڕێ دەکەوێ، کە دەگاتە نێو سەربازگەکە، ڕوودەکاتە ماڵی (بایجو) دیارە ئەو کات (بایجۆ) چۆتە ڕاو، خێزانی (بایجۆ) لەوێدەبێ، ئینجا زۆربەی ئەو سەرکردانە خێزانەکانیان لەبنەماڵەی جەنگیزخان بوە، خێزانی (بایجو) پێشوازی لە وتار بێژەکە دەکاو لەگەڵ ئەو پاسەوانانەی کە لەماڵی (بایجو) دەبن دەوری وتار بێژەکە دەدەن، ئینجا خێزانەکەی بایجو خواردن دێنێ و فەرموی لێدەکا، وتار بێژەکە نانەکەیان لەگەڵ دەخوا دواتر (عارەق، مەی) بۆ دێنن، ئەویش عارەقەکە ناخواتەوە، خێزانی (بایجو) دەڵێ: لەبەر چی عەرەقەکەت نەخواردەوە؟ وتار بێژەکە دەڵێ: لەبەر ئەوەی خواردنەوەی عەرەق لای ئێمە حەرامە، خێزانی بایجو دەڵێ: کێ حەرامی کردوە؟ ئەویش دەڵێ: خوا حەرامی کردوە، خێزانەکەی بایجو دەڵێ: ئەی بۆ ئێمە دەیخۆینەوە؟ ئەویش دەڵێ: لەبەرئەوەی ئێوە کافرن، خێزانی بایجۆ دەڵێ: ئەگەر ئێمە کافر بین چۆن زاڵ بووینە بەسەر ئێوە؟ وتار بێژەکە سەیری خێزانی بایجۆ دەکا کراسێکی زۆر گران بەهای لەبەر دایەو بە دڕو مەرجان نەقشاندراوەو لێی پرسیار دەکاو دەڵێ: ئەو کراسەی لەبەرتە ئەگەر

بیکەیتە دیاری دەیدەتە کەسێك خۆشت بوێ یان ڕقت لێبێتەوە؟ خێزانی بایجۆ دەڵێ : دەیدەمە کەسێك کەخۆشم بوێ، وتار بێژەکە دەڵێ: ئەی ئەگەر ئەو کەسەی خۆشت دەوێ و کراسەگران بەهایەکەت پێی بەخشی و بەڵام ئەو کەسە نرخی ئەو کراسەی نەگرت و فەوتاندی چی لێدەکەی؟ خێزانی بایجۆ دەڵێ: سزای دەدەم یان دەیکوژم، ئینجا وتار بێژەکە دەڵێ: خوای گەورە ئیسلامی بەدیاری بۆئێمە نارد بەڵام ئیمە نرخی ئەو دیاریە گەورەیەمان نەزانی و ئێستا ئەوە خوای گەورە بەشمشێری ئێوە سزامان دەدا، خێزانی (بایجو) قسەکانی زۆر دەکەوێتە دڵ و دەڵێ: تازە تۆ نابێ بڕۆی و من دەبمە کچی تۆ، وتار بێژەکە دەڵێ: ئاخر ئەوە نابێ تا نەبیتە موسڵمان، ئەوە بوو خێزانی (بایجو) دەبێتە موسڵمان، ئینجا کە بایجۆ دەگەڕێتەوە، سەیر دەکا وتاربێژێکی موسڵمان لەماڵیتی و خێزانەکەی بەسەرهاتەکەی بۆ دەگێڕێتەوە، بایجۆ دەڵێ: من بەڵینم بەخوا داوە ئەگەر شاری (قونیە) داگیر بکەم بیکەمە دیاری بۆتۆ، واتە بۆ خێزانەکەی، خێزانی (بایجۆ) ش دەڵێ: ئەوە منیش ئەو شارەم کردە دیاری ئەو باوکەم کەمەبەستی وتاربێژەکەیە، ئینجا دەرگای شارەکە دەکەنەوەو (بایجۆ) بڕیارێك دەردەکا نابێ مەغۆلەکان بچنە ناو ئەو شارە ئەگەر، ئیشێکیشیان بەو شارەکەوت دەبێ پەنجا کەس پیکەوە بچن بۆ شارەکە لەو ژمارەیە زیاتر نابێ هیچ کەس بچێتە شارەکە، خوای گەورە ڕەحمی بەوشارەکرد و (قونیە) ڕزگاری دەبێ لەکاولکردن، بەپیی ئەو ریوایەتانە بێ، دیارە

(بـایجۆ) ئەگەر نەبـوبێتە موسـڵمانیش خێـزانەکەی کـاریگەرێکی ئەرێنـی هەبـووە بەسـەرییەوە بـۆیە، سستی دەکا لە ڕۆیشـتن بەرەو بەغـدا، لەدوای گرتنی بەغداو تەواوی عێراق هەر لەساڵی (٦٥٦) هۆلاکۆ فەرمان دەکا بەکوشتنی بایجۆ لەکتێبی (النجوم الزاهرة لاپەڕە ٥٠ بەرگی ٧ : هاتوە کە وەزیـر (ابـن العلقمی) بەهۆلاکـۆ دەڵـێ: بـایجو پەیوەنـدی ژێر بەژێری لەگەڵ خەلیفە هەبووە، ئەوکاتەی هێزەکانی (بایجۆ) خۆرئاوای بەغدایان گەمارۆ دابـوو، کوشتنەکەشی هەندێك دەڵێن ژەهر خوارد کرا هەنـدێکیش دەڵێن هۆلاکۆ فەرمانی دەرکرد و لەگەردەنی درا، هەروەها لەکتێبی (تاریخ الخمیس فی احوال انفس النفیس لاپەڕە ٤٢٩) باسـی هەمـان هۆکـاری کردوە لە کوشتنی (بایجو) بەهەر حاڵ دەگەڕێینەوە سەر بابەتەکەمان .

ئەو کاتەی خەلیفە بۆی ڕوون دەبێتەوە کە هۆلاکۆ تازە ناگەڕێتەوەو نیـازی گرتنی بەغدایە، داوا لەو سـەربازو سـەرکردەکانی دەکـات کە خۆیـان ئامـادە بکەن بۆ جەنگ، بەڵام خەڵکەکە بەتایبەت باڵی سـەربازی خیلافەت زۆر دەمێك بوو پارەو پوڵیـان لێبڕابـوو، تەنانەت هەنـدێك لەسـەربازەکان خەریکی سـواڵکردن بـوون لە بازاڕەکـانی بەغـدا، ئەوە لەکاتێکـدا کە خەلـیفەو وەزیـرو دارو دەستەی دەسەڵات لەو پەڕی خۆشی و ڕابواردن دەژیان.

هەوڵی (مجاهدالدین ئەیبەك دوادار) بۆ گۆڕینی خەلیفە

خاڵێکی زۆر گرنگ لێرە ئاماژەی پێبکەین، هەندێك لەسەرچاوە مێژووییەکان بۆنمونە جامع التواریخ (رشید الدین فضل الله الهمذاني) باس لەوە دەکا، کە کێشەیەکی زۆر گەورە دەکەوێتە نێوان (مجاهدالدین ئەیبەك) و وەزیر (ابن العلقمی) هۆکاری کێشەکەی ئەوەیە، وەزیر(ابن العلقمی) دەچێتە لای خەلیفەو دەڵێ: مجاهدالدین ئەیبەك مەبەستیەتی جەنابت لەسەر تەختی خیلافە لابدا و (ابوبکر)ی کوڕت بکاتە خەلیفە[1] ئەو کاتیش خەڵکی بەغدا زۆر بێزار بوون لەخەلیفەو حوکمی عەبباسییەکان، ڕەشیدەدین لەکتێبەکەی (جامع التواریخ) لەلاپەڕە **٢٧٣** باس لەوە دەکا کە زۆر جار سەرکردەکان وەکو (سلیمان کوڕی پەرچەم و فتح الدین کوڕی کەڕ و مجاهد الدین کوڕی ئەیبەك) لەلای وەزیر(ابن العلقمی) کۆدەبوونەوەو گلەییان لەخەلیفە دەکرد کە ئەو پیاوێکە تەنها هاوەڵایەتی گۆرانی بێژو هەوەسبازەکان دەکا، کەچی ئێمەی سەرکردەی سەربازی پشتگوێخستوە، ئەو قسانەی هەموی لەڕێی وەزیر (ابن العلقمی) دەگاتەوە

(١) طبقات ناصرِی، بەرگی ٢ لاپەڕە ٢٠٧.

خەلـیفە، بـۆیە خەلـیفە بەدوای (مجاهـد الـدین کـوڕی ئەیـبەك) دەنێـرێ و دەڵێ: وەزیر (ابـن العلقمی) ئـاوای پێگوتـوم بەڵام، مـن بـاوەڕم بەقسـەکەی وەزیر نەکردوە ویستم لە خۆت بپرسم؟ (مجاهدالدین کوڕی ئەیبەك) بەهانە دێنێتەوەو دەڵێ: ئەوە یەکێکە لەدرۆکانی (ابـن العلقمی) تەنها مەبەستی تێکـدانی نێـوانی مــن و تــۆیە لەبەر ئەوەی (ابــن العلقمــی) ژێـر بەژێـر پەیوەندی لەگەڵ (هۆلاکـۆ) دروستکردوەو سیخوڕی بـۆ ئەو دەکـا، ئینجا خەلـیفە قسـەکانی (مجاهـدالین کـوڕی ئەیـبەك) قبـوڵ دەکـات و لەبەغـدا هەواڵ بڵاو دەکەنەوە کە (کوڕی ئەیبەك) خاوەن ڕیزێکی زۆر تـایبەتە لای خەلیفە و کەس نەکا گومانی خراپی پێببا، لە وتاری هەینـی دوای ئەوەی دوعا بۆ خەلیفە دەکرا دوعا بۆ (مجاهد الدین کوڕی ئەیبەك)یش دەکرا.

جا ئێمە دەتوانین دەربارەی ئەو ڕیوایەتە قسە لەچەند ئەگەرێك بکەیـن کە هەر هەموی لە بەرژەوەندی (مجاهد الدین ی کوڕی ئەیبەکە).

یەکەم: ئەگەر ئەوە بوهتانێـك بـێ وەزیـر (ابــن العلقمــی) بە (مجاهـد الـدین)ی کردبـێ، بـێ گومـان مەبەسـتی تێکـدانی نێـوان خەلـیفەو گەورە سەرکردەکانی بووە، بۆئەوەی جۆرێك لە نامتمانەیی بکەوێتە نێوان خەلـیفەو گەورە سـەرکردەکانی، ئیتـر هەر پێشـنیارێکی بەسـود بـۆ خەلـیفە بکـرێ، خەلـیفە لە چـوار چێـوەی پـیلان بـۆ لادانـی ئەو هەژمـاری بکـا، لەهەمـان کاتیشـدا بەکێشـە خسـتنە نێـوان خەلـیفەو سـەرکردە سـەربازییەکان (ابـن

العلقمى)چاكتر دەتوانێ يارييەكەى خۆى بكاو پيلانەكەى لەگەڵ (هۆلاكۆ) چاكتر سەردەگرێ.

دووەم: ئەگەر ئەوە ڕاست بێ كە (مجاهدالدين كوڕى ئەيبەك) هەوڵى گۆڕينى خەليفەى داوە، هەروەكو (ابن العلقمى) دەڵێ، ئەوە ديسان شايەدييە بەدڵسۆزى (مجاهد الدين) لەبەرئەوەى ويستويەتى ئەگەر لەدوا ساتيش بێ بەغدا لە دەست خەليفەيەكى دونيا ويستى لاواز ڕزگار بكا و كەسێكى بەهێز بهێنێتە جێى، كە خەمى ئوممەتى لەبەر بێ نەك تەنها خەمى كۆشك و تەلارى خۆى، ئەوەش ئەوەمان بيردەخاتەوە كە لەساڵى (٦٤٠) كۆچى موستەعصيم كرا بەخەليفە لەو چاكتر هەبوو بەتايبەت براكەى موستەعصيم بەناوى (خوفاجى) كەپياوێكى ئازا بووە، بەڵام سەركردە سەربازى و وەزيرەكانى بەغداى ئەو كات موستەعصيمان هەڵبژارد لەبەر ئەوەى خاوەن كەسايەتێكى لاواز بوو، سوك و ئاسان دەيان توانى بەو شێوەيە ئاڕاستەى بكەن كە ئەوان مەبەستيانە، لە كتێبى (كنز الدرر وجامع الغرر) بەرگى ٧ لاپەڕە ٣٤٩ دا هاتووە: وكان لهما اخ يعرف بالخفاجى كان يزيد على المستنصر بالله فى الشهامة، وكان يقول (ان ملكني الله أمر الامة لاستنقذن من التتار جميع ماملكوه من بلاد المسلمين) فاضرب عنه أرباب الدولة لشهامته، ومالوا للمستعصم، للينه وليكونوا الحكام عليه وكان ذلك لامر قد قدر وكان فيه هوج وطيش وظلم مع بله وضعف وانقياد الى اصحاب السخف يلعب بطيور الحمام ويركب الحمير المصرية الفره غير

ناظر الى امر مصالح المسلمين ولا مفكر في عواقب الزمان وهو اخر خلفاء بني العباس ببغداد .

واته ئەو برایەی کەناوی (خفاجی) بوو دەیگوت ئەگەر ببم بە خەلیفەو ئەمری ئەو ئوممەتەم بکەوێتە دەست ئەوا هەموو ئەو شوێنانە دەگێرمەوە کە تەتارەکان داگیریان کردوە، بەڵام داروودەستەی دەسەڵات کەئەوان خاوەن بڕیار بوون هەتا لەدانانی خەلیفە ئەوان (موستەعصیمان) هەڵبژارد لەبەر ئەوەی (موستەعصیم) خاوەن کەسایەتییێکی لاواز بوو، بەو شێوەیە ئاڕاستە دەکرا کە سەرکردەو وەزیرو خاوەن دەسەڵاتەکانی (کۆشکی خیلافەت) هەوەسیان دەکرد.

کەوابوو دور نییە ئەو هەوڵەی (مجاهدالدين ی کوڕی ئەیبەك) بۆ ئەوە بوبێ کە خیلافەت ڕزگار بکا و کەسێکی بوێرو ئازا بباتە سەر کورسی خیلافەت، بەڵام لە هەردوو ئەگەر دیارە، وەزیر (ابن العلقمی) چ ڕۆڵێکی پیسی گێراوە و ڕێی نەداوە حاڵەتەکە بەرەوباشی بڕوات[1] .

(١) بۆ ئەو بابەتە بگەڕێوە سەر کتێبی العسجد المسبوك، لاپەڕە ٦١٦.

گفتوگۆی نێوان (فەتح الدین ی کورد)ی هەولێری و خەلیفە موستەعصیم

لەکتێبی (تاريخ مجموع النوادر) دا لاپەڕە ١٥٣ دا هاتوە:

حەوت سەرکردەی سەربازی گەورە لە بەغدا هەبون، هەر سەرکردەیەك نزیکەی دە هەزار سەربازی هەبوو، خەلیفەش بەتەنها حەفتا هەزار سەربازی هەبوو، کۆی گشتی سوپا لەبەغدا نزیکەی (١٤٠) هەزار کەس دەبوو، ئینجا خەلیفە داوای سەرکردەکانی دەکاو کۆبونەوەیەکی سەربازی دەکەن، یەکێك لە سەرکردە ناو دارەکانی سەربازی ئەو کات کەسێك بوو بەناوی (فتح الدين حسن بن كر الكردي الاربيلي) کە ناسراو بوو بەپاڵەوانی خیلافەت[1] ئەو پیاوە زۆر ئازاو ڕەشید بووە، لەساڵی ٦٤٣ خەلیفە دیاری تایبەتی پێدەبەخشێ کە شمشێرێك بووبە ئاڵتون ڕازاندرابووەوە جگە لەوەش چەندین ئاڵاو دروشمی خیلافەتی پێدەبەخشرێ.[2]

سەرەتا خەلیفە ڕوو لەو دەکات دەڵێ چی بکەین ؟

(١) طبقات ناصری، بەرگی ٢ لاپەڕە ٢٠٨.

(٢) العسجد المسبوك، لاپەڕە ٥٣٧.

(فتح الدين) دەڵێ:

قوربان سوپاکەی مەغۆل سوپایەکی گەورە و بەهێزە، ئێمەش پێویستمان بەهێزێکی گەورە هەیە بتوانین ڕوو بەڕووی هێزەکەی مەغۆل ببینەوە، بۆیە پێشینار دەکەم و دەڵێم: لە بەغدا چەند بنەماڵەیەکی زۆر هەن کاتی خۆی خزمەت کاری خەلیفە بووینە، ئیستا ژمارەیان دەگاتە نزیکەی بیست هەزار کەس، هەر یەك لەو خزمەتکارانە بەتەنها نزیکەی (٤٠٠_ ٥٠٠) ئەسپی هەیە، با ئەو ئەسپانە لەو خزمەتکارانە وەربگرین، منیش ئەو ڕۆ تا بەیانی چل هەزار کوردت بۆ ئامادە دەکەم ئەو ئەسپانە بەسەر ئەو خەڵکە دابەش دەکەین هەر کوردێکیش (١٠٠٠) درهەمی دەدەینێ، واتە هەر سەربازێکی کورد ئەسپێك و (١٠٠٠) هەزار درهەمی دەدەینێ، ئینجا دەچین بەری سوپاکەی هۆلاکۆ دەگرین، ئەگەر سەرکەوتین ئەسپەکان دەدەینەوە خاوەنەکانیان خۆ ئەگەر هۆلاکۆ سەرکەوێ ئەو ئەسپ و ماڵەی ئەو خزمەتکارانانە هەر دەبا.

خەلیفە لەوەڵامدا دەڵێ: ئاخر ئەوانە کاتی خۆی خزمەتی باو باپیرانی ئێمەیان کردوە و چۆن دەکرێ ئەو ماڵەیان لێبسەنینەوە! (فتح الدين) دەڵێ: قوربان خوا نەخواستە خۆ ئەگەر بشکێین ئەو ماڵە هەر دەڕوا، بەڵام ئەگەر سەرکەوتین دەیان دەینەوە.

خەلیفە دەڵێ: نەخێر چارەیەکی تر؟ ئێمە ناکرێ لەو کات و ساتە دڵی ئەوانە بشکێنین کە خزمەتی ئێمەیان کردوە.

ئینجا (فتح الدین) دەڵێ: قوربان ڕێگایەکی ترم هەیە، ئێمە هەموو دەچینە دەرەوەی بەغدا و ڕوو بەڕووی هۆلاکۆ دەبینەوە خۆشت وەرە لەگەڵمان موسڵمانان بزانن ئەوە خەلیفە خۆی هاتۆتە جەنگ ئەوا ورەیان بەرز دەبێتەوە وەکو پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم) لەگەڵ هاوەڵەکانی، جەنابیشت ئاوا بکە ئەو خەڵکە هەموی لەدەورت کۆدەبێتەوە، بەڵین بێ خۆم و سەربازەکانم لەبەر دەست و پێی تۆ دا بکوژرێین.

خەلیفە دەڵێ: با کوڕەکەم بێ لە باتی من، (فتح الدین) دەڵێ قوربان کوڕەکەت شوێنی تۆ ناگریتەوە، خەلیفە دەڵێ: دەی تۆ لەباتی من بە، ئەویش دەڵێ: قوربان منیش جێی تۆ ناگرمەوە، ئینجا خەلیفە دەڵێ: ئەوەش سەختە چارەیەکی تر ڕێگایەکی تر بدۆزەوە(فتح الدین) دەڵێ: والله لەوە زیاترم نییە پێیتی بڵێم .

خەلیفە خەریکی ئەو دانیشتنانەیە مەغۆلەکان لە دەوروبەری بەغدا بەدەر دەکەون، لە ڕۆژی پێنج شەمەی چواری مانگی موحەرەم (٦٥٦) کۆچی تەپ و تۆزەکی زۆر گەورە لەئاسمانی بەغدا بەدەرکەوت، خەڵکی بەغدا هەمووی چونە سەربان و شوێنە بەرزەکان کەسەیریان کرد دەوری بەغدا بەتەواوی لەلایەن مەغۆلەکان گەمارۆ دراوە.[١]

هێزەکەی (بایجو) لە تورکیای ئێستاوە بەڕێ کەوت، بۆ موصل لەوێوە بۆ خۆرئاوای بەغدا، مجاهدالدین ئەیبەك ڕوو بە ڕووی هێزەکەی (بایجۆ)

---

(١) الفخری للاداب السلطانية، لاپەڕە ٣٣٦.

دەبێتەوە، سەرەتا مەغۆلەکان وایان نیشاندا کە شکاون وبەڕوی هێزەکەی مجاهدالدین ئەیبەك دەکشێنەوە، موسڵمانەکانیش دەکەونە دوایان و زۆریان لێدەکوژن، (فتح الدین)ی هەولێری دەڵێ: بەدوای هێزەکان مەکەون لەبەر ئەوەی ئەوە پلانە بۆ ڕاکێشانی هێزەکانی ئێمە بۆ ئەو شوینەی کە مەغۆلەکان مەبەستیانە، بەڵام (مجاهدالدین کوڕی ئەیبەك) بەقسەی (فتح الدین) ناکا ئەوە بوو سەری نایە دوای هێزەکانی مەغۆل تا گەیشتە دەورو بەری شاری ئەنبار، ئینجا کەشەویان بەسەر داهات ڕێگایان گیرا لەبەر ئەوەی تەتارەکان بەنداوێکییان لە وێ شکاندوو ئاو ڕێی موسڵمانەکانی گرت و نەیانتوانی بگەڕینەوە دەورو بەری بەغدا و مەغۆلەکان گەڕانەوە و دەستیان کردە هێرشێکی زۆر توند بۆ سەر موسڵمانان لەو سەرکردانەی لەوێ دەکوژرێن (فتح الدین) ی هەولێری و (قراسنقر) بوون خوای گەورە بەشەهیدیان قبوڵکات.[1] (مجاهدالدین کوڕی ئەیبەك)و چەند کەسێکی تر ڕادە کەن و دەگەڕینەوە بەغدا و تەنها لەو شەڕە نزیکەی دوازدە هەزار موسلمان شەهید دەکرێن خوای گەورە بەشەهیدیان قبوڵ کات، دوای ئەو شکەستە (مجاهد الدین) پێشنیاردەکا بۆخەلیفەو پێی دەڵێ: هێزی هۆلاکۆ هێزێکی زۆر گەورەیە نزیکەی (٢٠٠) هەزار کەسە، پێم وایە ئەو شەڕە بەو حاڵەوە بەئێمە ناکری بۆیە چەند کەشتییێك ئامادە دەکەین خۆت و بنەماڵەکانت لەگەڵ پارەو پوڵەکانت بەکەشتی ڕزگار دەکەین ئێمەش بەکەشتییێکی تر بەدوات دادێن و دەچینە

---

(١) جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٨٥

بەصرە تاوەکو لەوێوە خۆمان بەچاکی ئامادە بکەین، خەلیفە پرس بە (ابن العلقمی) دەکات و ئەو وەزیرەش دیسان خیانەتێکی تر دەکات و خەلیفە قەناعەت پێدەکا کە با دانوساندن لەگەڵ هۆلاکۆ بکەین، پێویست بەوە ناکا جەنابت بەغدا چۆڵ بکەی، خەلیفە بەقسەی وەزیر (ابن العلقمی) کردو بۆچونی سەرکردە سەربازییەکانی قبوڵ نەکرد[1] ئەوە لەکاتێك بەرد باران کردنی شاری بەغدا بەمەنجەنیق بەردەوامەومەغۆلەکان بەردیان دەستنەدەکەوت لە دەورو بەری شاری بەغدا، بۆیە دەهاتن لەشاخی حەمرین و جەلەولاوە بەردیان دەگواستەوە بۆ ئەوەی ڕایوەشێننە سەر بەغدا و دارخۆرمایەکی زۆری شاری بەعقوبەشیان بڕییەوە و کۆڵکە دارەکانیان بەمەنجەنیق ڕادەوەشاندە سەر بەغدا.[2]

ئینجا وەزیر (ابن العلقمی) دەڵێ: دەچم دانوساندن لەگەڵ هۆلاکۆ دەکەم (ابن العلقمی) دەچێتە دەرەوەی بەغدا و چاوی بەهۆلاکۆ دەکەوێ، لەگەڵی پێك دێ کە قەناعەت بەخلیفە بکاو خەلیفە بنێریتە لای هۆلاکۆ و (ئەمان) بۆ خۆی وەردەگرێ، هەندێك لەسەرچاوە مێژووییەکان دەڵێن سەرەتا هۆلاکۆ قەناعەتی کردبوو کە داهاتی عێراق بکرێتە نیوە نیوەی بۆ خەلیفە و نیوەی بۆ ئەو بێ، بەڵام (ابن العلقمی و نصیر الدین طوسی)

---

(١) طبقات ناصڕی، بەرگی ٢ لاپەڕە ٢١٠.
(٢) تاریخ المغول/ عباس اقبال، لاپەڕە ٢٠١. مختصر تاریخ، لاپەڕە ٢٨٤ / الشیخ ظهیرالدین علي کوڕی محمدی بەغدادی ناسراو بە (ابن الکازروني) لەساڵی ٦١١ لەدایك بوە ٦٩٧ وەفاتی کردوە . جامع التواریخ، لاپەڕە ٢٨٧.

هۆلاکۆ پەشیمان دەکەنەوە پیی دەڵێن: ئەگەر ئەوە بکەی هەر ساڵێك یان دوو ساڵ دەخایەنێ و هێزو پادشاکان لەدەوری خەلیفە کۆدەبنەوە و لە گوێرایەڵیت دەردەچن بۆیە واچاکە خەلیفە بکوژی، [١] (ابن علقمی) قەناعەت بە هۆلاکۆ دەکا کە سەرەتا وەفدێك دەنێرێ، ئەبوبەکری کوڕی خەلیفە لەگەڵ ئەو وەفدە دایەو با ڕیز لەو وەفدە بگیرێ، بۆ ئەوەی کوڕی خەلیفە کە گەڕایەوە بەباوکی بڵێ هۆلاکۆ ڕیزی لێگرتین و خەلیفە قەناعەت بکا کەبچێتە لای هۆلاکۆ، ئەبوبەکری کوڕی خەلیفە دەچێتەلای هۆلاکۆ دیارە ڕیزی لێدەگیری و لە قسەکان هۆلاکۆ پێی دەڵێ (بەرەکە)ی مامیشم بۆتە موسڵمان[٢] و دیارە بەشیوازێکی وا قسەی لەگەڵ دەکا کە بگەڕێتەوەلای باوکی و قەناعەت بەباوکی بکا خۆی بەدەست بدا، لەو بەینەش (ابن العلقمی) هاتو چۆی دەکرد لەنێوان خەلیفەو هۆلاکۆ، (ابن علقمی) کە بۆ دوا جار دەگەڕێتەوە لای خەلیفەو گوتی قوربان هۆلاکۆ مەبەستیەتی کچەکەی خۆی لە کوڕەکەت مارە بکات و تۆش لەسەر خیلافەت دەمێنیتەوە، پەیوندی هۆلاکۆ و جەنابتان وەکو پەیوەندی نێوان باو باپیرانت و سوڵتانی سەلجوقی و خەواریزمییەکان دەبێت بەم شێوەیە قەناعەتی بە خەلیفە کرد کە بچیتە لای هۆلاکۆ[٣]، ئالەو کاتە هێزەکانی بەغدا دەچنە سەر دیواری شارەکە و مەنجەنیقەکان ئامادە دەکەن، بەڵام

---

(١) بروانە عقد الجمان فی تاریخ أهل الزمان لاپەرە ١٧٣ . ڕووداوەکانی ساڵی (٦٥٦).
(٢) طبقات ناصرِی، بەرگی ٢ لاپەڕە ٢١٠.
(٣) مراه الجنان وعبره الیقظان، بەرگی ٤ لاپەڕە ١٠٦.

ئەوبەردانەی کە ڕایدەوەشێنن هیچیان هەدەفەکان ناپێکن، لەبەرامبەر ئەوەش مەنجەنیقی مەغۆلەکان هەدەفەکانی خۆیان زۆر چاك دەپێکن، هۆکارە کەشی ئەو چەکانە لەبەغدا بوون بۆ ماوەی چەندین ساڵ وەکو پێشەنگا دانرابوون، هیچ خزمەتێکی سەربازی ئەو چەکانەش نەکرا بوو، بەر لەوەی مەغۆلەکانیش ڕوو لە بەغدا بکەن، حاڵی هێزە سەربازییەکەی بەغدا ئەوەندە شڕ و بێ پارە بوون، زۆر جار سەربازەکانی سوپای خەلیفە لەبازاڕەکانی بەغدا سواڵیان دەکرد بۆیە دیسان دێینەوە سەر تاوانی وەزیر (ابن العلقمی) کە لەو کاتەی پەیوەندی لەگەڵ هۆلاکۆ پەیداکرد یەکێك لەدواکارییەکانی هۆلاکۆ لەو وەزیرە ئەوە بوو کە بەپێی توانا سوپای بەغدا کەم کاتەوە (ابن العلقمی) بەخلیفە دەڵێ: پارەیەکی یەکجار زۆر خەرج دەکرێ بۆ ئەو سەربازانە وهیچ کاریشیان نییە ناوی زۆر لەسەر بازەکان لە دیوان کەم دەکاتەوە واتە موچەی زۆرێك لەسەربازەکان دەبڕی و ئەوەشە هۆکاری ئەوەی کە زۆر لەو سەربازانە بکەونە سواڵ کردن[1] ئەو جۆرە هێزە چۆن پێی دەکرێ، ڕوو بەڕووی سوپایەکی وەکو سوپای هۆلاکۆ ببێتەوە کە ڕۆژانە لەگرتنی شوێنەکان ئەزمون و چەکی تازەیان دەست دەکەوت، ئینجا سەرکردە سەربازییەکان و بەخودی خەلیفەش، کە ڕسکاوی بەر سەمای ئافرەت و سێبەری تەلارەکان بوون چۆن پێیان دەکرێ ڕوو بەڕووی هۆلاکۆ و سەرکردەکانی دەورو بەری هۆلاکۆ ببنەوە، کە ئەزمونی جەنگ گەورەی کردبوون.

---

(١) بڕوانە (تاریخ الخمیس فی احوال انفس النفیس، لاپەڕە ٤٢٩)

مەغۆلەکان نامەیەکی زۆر دەنوسن و بەتیر دەیهاویژن بۆ خەڵکی بەغدا و دەڵێن: ئەوەی شەڕی ئێمە نەکا ئەوا گیانی پارێزراوە [1]، بەمەش مەغۆلەکان ڕاستەو خۆ هاتنە سەر خەت و توانیان ورەی زۆرێك لەو خەڵکە بڕوخێنن و هیچ ئومێدێکیان بە بەرنگار بوونەوەو شەڕی مەغۆلەکان نەمێنێ، خەڵکی بەغدا هەندێکیان ڕادەکەن بەرەوشاری (حلە و کوفە) دواتر ڕێی ڕاکردنیش بەتەواوی دەگیرێ و بەغدا لە ١١ مانگی موحەڕڕەم بەتەواوی نەفەس بڕ دەکرێ بەشێوەیەکی وا کە کەس نەتوانێ لێی دەرچێ تەنانەت لەڕێی ڕوباری دیجلەوەش بە بەلەمی بچوك هیچ کەس نەیتوانی خۆی ڕزگار بکات.[2]

هێرشەکان زۆر بەتوندی بەردەوام دەبێ بۆسەر شارو بەتوندی دیواری شار و (قوللە) بورجی سەردیوارەکان بەرد باران دەکرێ و یەك بەدوای یەك دەڕوخێنرێ، گەورە قوللەیەك کەناسراو بوو بەقوللەی عەجەم، دەگیرێ و لە ٢٥ مانگی موحەرەم تەتارەکان دەگەنەسەر دیوارەکانی بەغدا، خەڵکەکەی بەغدا ئیتر دەست بەڕاکردن دەکەن هەندێکیان دەچنە سەربانەکان بەو ئومێدەی لەوێوە بتوانن بەرەنگاری هێزەکان ببنەوە هەندێکی تر ڕادەکەنە ژێرزەمین و ئەو چاڵ و بیرانەی بەمەبەستی خۆشاردنەوە هەڵیان کەندبوون هەندێکی تر ڕوو دەکەنە نێو قەبرستانەکان و کوڵخانی حەمامەکان لەوێ خۆیان حەشار دەدەن، هێزەکانی بەغدا بە تەواوی دەشکێندرێ، و لە (٤

(١) جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٨٧.

(٢) جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٨٦ .

مـانگی صـەفەر) خەلـیفە تەسلیم بە هۆلاکۆ دەبێ یەکەم داوای هۆلاکۆ لەخەلیفە ئەوەیە کە داوا لەو خەڵکە بکەن چەك دانێن وچیتر نەجەنگن ئەوە بـوو نـوێنەری خەلـیفە داوای لەخەڵکـی بەغـدا کـرد کە چەك دابنـێن و خەڵکەکە چەکیان دانا، ئینجا سوپای هۆلاکۆ لە ٧ مانگی سەفەر دەگەنە ناو شاری بەغدا[1] وشك و تەڕ پێکەوە دەسوتێنن، دەست ناپارێزن لە گەنج و پیرو پەککەوتەو ژن و منداڵ هەر هەموی دەکوژن مەگەر ئەو ئافرەتانەی عەقڵیـان گرتبـا و پێیـان جـوان بـا دەیـانبردن و ئەوەی تریـان هەر هەمـوو کوشـت، ئینجـا ڕوویـان کـردە سـەربانەکان ئەوانەی چووبـونە سـەربانەکان بەئومێـدی بەرەنگـــار بـــوونەوە هەر لەســـەربارنەکان کـــوژران و زۆربەری سولاوکەی ماڵەکان خوێنیان لێدەچۆڕایەوە، گەڕەکەکانی بەغدا هەمـوی خـوێن تێیـدا گـۆمەی کردبـوو، گـومەزی مزگەوتەکانیـان هەڵتەکانـد بـۆ لێکردنەوەی ئەو بەشە ئاڵتونەی کەتێدابوو ماڵ بەماڵ گەڕان و کاوڵیـانکرد ئەوەی بەنرخ بوو بردیان، مەغۆلەکان لەبری ئەوەی خشت و بەرد بێنن بۆ ئەوەی ئاخوڕ بۆ ئاژەڵەکانیان دروست بکەن بە کتێب ئاخوڕیان بۆ ئاژەڵەکان دروست دەکرد، بەغدا بەگشتی سوتێنرا هەزارا کتێبی بەنرخ خرایە ڕووبارو ئەوەی تر هەر هەموی سوتێنرا، گەڕەکەکانی بەغدا ڕێی هاتو چۆی نەما لەبەر زۆری کوژراوەکـان، دڕنـدایەتی مەغـۆل گەیشـتبوە ئەو ئاسـتەی لە چەنـد گەڕەکێـك نـزیکەی چـل منـاڵ کۆکرابـوونەوە دایـك و باوکیـان کوژرابـوون، منالەکـانیش دەگریـان یەکێـك لەتەتارەکـان دەڵـێ ئەو منـالانە

---

(١) جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٩١. المغول فى التاريخ، لاپەڕە ٢٦٤.

گوناهن بێ دایك و باوك ماونەتەوە هەر هەمویان لەوێیا دەكوژێ[(١)]
ژمارەی كوژراوەكان لە بەغدا لە (٨٠٠) هەزار كەس تاوەكو یەك ملیۆن دەبێ، ماڵی نەسرانییەكان سەلامەت دەبێ ناكەوێتە بەرهێرشی تەتار، ئەوەی چوبوە ئەوماڵانە ئەوانیش سەلامەت بوون، مالی هەندێك بازرگانی گەورە كەپێشتر ئەمانیان لە هۆلاكۆ وەرگرتبوو ئەوانیش سەلامەت دەبن لەگەڵ ماڵی وەزیر (ابن العلقمی) ئەوەی تر هەموی كاوڵ دەكرێ، لەدوای ئەوكوشتارە باران دەبارێ، لاشەكان زۆربەی بۆگەن دەبێ ئەوەی بە دەستی مەغۆلەكان نەكوژرا بە نەخۆشی دەمرێ، بۆنی لاشەكان ئەوەندە زۆر بوو كە خودی هۆلاكۆ نەیتوانی لەبەغدا بمێنتەوە و بڕیاری دا بچێتە دەرەوەی بەغدا لە ١٤ مانگی سەفەر هۆلاكۆ بەغدا جێدەهێڵێ و دەچێتە دەروەی شار، ئینجا نەخۆشیەكی زۆر بڵاو بویەوە لەبەر ئەوەی (مێش و مەگەز) لەسەر لاشە گەنیوە كان دەنیشتن دواتر بنیشتبانە سەر هەر خۆراكێك نەخۆشیان لەگەڵ خۆیان بڵاو دەكردەوە[(٢)] كەسایەتێكی زۆری ئاینی و وتار بێژ و قازیە ناو دارەكان یەك بەیەك بانگ دەكران و لەگەردەنیان دەدرا لەوانەی كە ناویان هەبوو لای (هۆلاكۆ) مجاهدالدین كوڕی ئەیبەك و كوڕەكەی و سلیمان شاە ئەوانە هەر سێكیان لەگەردەنیا دەدرێ و سەرەیان لەلاشە جودا دەكریتەوەو، سەرەكانیان دەنێردرێ بۆ موصڵ و داوا دەكرێ لە (بەدرەدین لؤلؤ) حاكمی موصل كە ئەو سەرانە

(١) المغول فی التاریخ، لاپەڕە ٢٦٦.
(٢) الحوادث الجامعة ابن الفوطی، لاپەڕە ٢٣٧.

لە بەر دەرگای شاری موصڵ هەڵبواسی، ئەویش گەرچی زۆر برادەری (سلیمان شاه) دەبێ، بەڵام لەترسی هۆلاکۆ سەرەکانیان هەڵدەواسێ، هەروەها شیخ (محی الدین کوڕی شیخ یوسف کوڕی ئیمام ابو الفرج ابن الجوزی) ئەویش دەکوژرێ لە گەڵ هەرسێ کوڕی (عبدالله و عبدالرحمن و عبدالکریم) گەورە پیاوانی دەوڵەت یەك بەیەك دەهێنران و لەگەردەنیان دەدرا، ئینجا بنەماڵەی خەلیفە لەمام و ئامۆزا بەخێزانە وە دەبردرانە دەرەوەی شار لەسەر گۆڕستانێك پیاوەکان یەك بەیەك لەگەردەنیان دەدرا، ژنەکانیشیان بە کەنیزەك دەگیران، بنەماڵەی (عەبباس) دەتوانین بڵین قڕکران بەدەست هۆلاکۆ تەنها چەند کەسێکیان نەبێ کە زوو بەرەو ئەنبار لەوێوە بەرەو شام ڕایانکرد.[1] ویلیام جیمس دیوڕَانت لەکتێبی قصة الحضارة (١٣/ ٣٨٠) دەڵێ:

ولسنا نعرف أن حضارة من الحضارات في التاريخ كله قد عانت من التدمير الفجائي ما عانته الحضارة الإسلامية على أيدي المغول. نەمان زانیوە هیچ ژیارێك لەپڕ کاولکرابێ وەکو ئەو کاولکاریەی مەغۆلەکان بەسەر ژیاری ئیسلامیان داهێنا.

---

(١) البداية والنهاية ط الفكر (١٣/ ٢٠٣).

چۆنیەتی کوشتنی خەلیفە موستەعصیم

دوای ئەوەی خەلیفە قەناعەت دەکا کەبچێ بۆ لای هۆلاکو، خۆیی و (٧٠٠) کەس پێکەوە بەڕێ دەکەون بۆ لای (هۆلاکو) ئەوانەی لەگەڵی بوون، زۆربەیان کەسی دیارو دارو دەستەی دەوڵەت بوون، وەکو وەزیرو قازی و زاناو وتار بێژەکان، بەر لەوەی بگەنەلای هۆلاکۆ ڕێیان پێدەگیرێ و تەنها حەڤدە کەسیان ڕێپێدەدەن بگەنە لای هۆلاکۆ ئەوانی تر هەر هەموی جودا دەکەنەوە و هەر لەوێ لەگەردەنیان دەدەن، ئینجا خەلیفە و ئەوانەی لەگەڵی دەبن دەستبەسەر دەکرێن و خەلیفە بەتەنها دەکرێتە ڕەشماڵێکەوەو جارجار دەهاتە لای ئەوانەی تر پێی دەگوتن دوعام بۆ بکەن، [1] لە ٩ مانگی صەفەر، هۆلاکۆ دەچێتە کۆشکی خەلیفە و دەڵێ: خەلیفەم بۆ بێنن، کە خەلیفە دێنن هۆلاکۆ پێی دەڵێ: تۆ خاون ماڵ و ئێمەش میوان دەی بزانم چیمان بۆ دێنی لایەق بەئێمە بێت.

خەلیفە: دەلەرزی لەترسان ئاوا شێوا بوو نەیزانی کلیلی خەزێنەکانی لەکوێ داناوە، بۆیە خەزێنەکان دەشکێنن و ئەوەی تێدایتی دەیداتە هۆلاکۆ، ئەوەی لەو خەزێنەدابوون پارچە ئاڵتون بەردی زۆر گران بەهابوون لەگەڵ

(١) کنز الدرر و جامع الغرر، بەرگی ٨ لاپەڕە ٣٥.

(٢٠٠٠) بەرگی خەلیفە کە هەمووی لەقوماشی زۆر گران بەها دروستکرابوون، هۆلاکۆش هەر هەمووی دابەشی سەر سەرکردە سەربازی و ئامادە بوان دەکات، ئینجا بەخەلیفە دەڵێ: ئەوماڵەی کە لەسەر زەوییە ئەوە مولکی خزمەتکارەکانی ئێمەیە، بەڵام پێم بڵێ: ئەوەی شاردوتەەوە کوا لەکوێیە؟ ئینجا خەلیفە دان بەوە دەنێ کە چاڵێکی پڕاو پڕ ئاڵتونی لەباخچەکە هەیە، شوێنی چاڵەکەیان نیشان دەدا و ئاڵۆتەنەکان دەردێنن، چاڵێکی گەورە بوو پڕاو پڕ بوو لە پارچە ئاڵتون هەر پارچە ئاڵتونێك قورساییەکەی (١٠٠) مسقال بوو.

هۆلاکۆ دەڵێ: ئافرەتەکانی ماڵی خەلیفەم بۆ بژمێرن، (٧٠٠) ئافرەت لەماڵی خەلیفە دەردێنن لەکچ و خوشك و کەسە نزیکەکانی خۆی و نزیکەی (١٠٠٠) ئافرەتی خزمەتکاریش لەو کۆشکە دابوون، خەلیفە دەڵێ: لەو (٧٠٠)ئافرەتە هەندێکیان کەسە نزیکەکانی خۆمن، هۆلاکۆ پێی دەڵێ: (١٠٠)ئافرەت هەڵبژێرە و واز لەوانی تر بێنە، خەلیفە (١٠٠)ئافرەت هەڵدەبژێری لە نزیکەکانی خۆی، بەم شێوەیە ئەوەی خەلیفە عەبباسییەکان کۆیان کردبوەوە لەماوەی ئەو (٥٠٠) ساڵە هۆلاکۆ هەر هەمووی دەبا.[1] لە ١٤ مانگی صەفەر هۆلاکۆ فەرمان دەکا بەکوشتنی خەلیفە، سەرەتا هەندێك لەوانەی لەدەورو بەری هۆلاکۆبون گوتیان ئەگەر خەلیفە بکوژی و خوێنی خەلیفە بڕژێتە سەر زەوی ئەوا نەگبەتیەکی گەورە ڕوو لەخۆت

(١) جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٩٤.

و لەسوپاکەت دەکا، مەبەستیان وابوو هۆلاکۆ بترسێنن لە کوشتنی خەلیفە، بەڵام هەندێکی تر دەڵێن دەیان خەلیفە کوژراوە و هیچیش ڕووی نەداوە، وەئەگەر خەلیفە نەکوژرێ ئەوا دوای ماوەیەکی کەم دیسان خەڵکی لەدەوری کۆدەبنەوە، بۆیە لای هۆلاکۆ یەکلای دەبێتەوە کە کوشتنی خەلیفە بەرژەوەندێکی گەورەی تێدایە و فەرمان دەکا بەکوشتنی.

شێوازی کوشتنەکەی چۆن بووە، ئەوە چەند ڕیوایەتێکی جیاوازی لەسەرە، بەڵام زۆربەی سەرچاوەکان دەڵێن خەلیفەیان خستە لبادێك و بەلەقان کوشتیان، ئەوەش نەریتێکی مەغۆلەکان بووە کە مەلیکەکانیان بەوشێوەیە کوشتوە[١] ئینجا خۆشیان دەیشارنەوەو کەس نازانێ قەبری خەلیفە موستەعصیم لەکوێیە موستەعصیم ئەو کاتەی کوژرا تەمەنی (٤٦) ساڵ بوو، دوای ئەوە کوڕە گەورەکەی ابو العباس احمد دەکوژرێ کە تەمەنی (٢٥) ساڵ بوو. دوای ئەویش کوڕە ناوەندیەکەی ابو الفضل عبدالرحمن دەکوژرێ کە تەمەنی ٢٣ ساڵ بوو، کوڕە بچوکەکەش (ابوالمناقب مبارك) بەدیل دەگیرێ دواتر لە شاری (مراغە) لەساڵی (٦٧٧)وەفات دەکا[٢] هەرسێ خوشکی خەلیفە (فاتیمە و خەدیجە و مەریەم) ئەوانیش بەدیل دەگیرێن.[٣]

---

(١) نهایە الارب، بەرگی ٢٧ لاپەڕە ٢٥٨،
(٢) مختصر التاریخ ابن الکازرونی، لاپەڕە ٢٨٨.،
(٣) طبقات ناصرِی، بەرگی ٢ لاپەڕە ٢١٤. عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان، بەرگی ٥ لاپەڕە ١٧٥.

ئینجا هۆلاکۆ بەنیاز بوو تەواوی بەغدا بسوتێنێ، بەڵام (کەتبغا نوین) کە یەکێك بوو لەسەرکردە سەربازییەکان، هۆلاکۆ پەشیمانی دەکاتەوەو دەڵێ: بەغدا شارێکی گەورەی بازرگانییە ئەگەر ئاوەدانی کەیتەوە داهاتێکی زۆری دەبێ بۆ جەنابتان، بۆیە هۆلاکۆ ڕێ بەو خەڵکە دەدا کە بەغدا ئاوەدان بکەنەوە[1] لەدوای ئەوە هۆلاکۆ هێزێکی گەورە دەنێریتە سەر شاری هەولێر هێزەکە شاری هەولێر گەمارۆ دەدا نزیکەی شەش مانگ، بەڵام ناتوانن هەولێر بگرن، ئینجا بەدرەدین لؤلؤ بە هێزەکەی مەغۆل دەڵێ: چاوەڕوان بکەن تاوەکو گەرما دادێ ئەوکات خەڵکەکە لەقەلایەکە دادەبەزن و گرتنی ئاسان دەبێ، بۆیە تەتارەکان گرتنی شاری هەولێر دەخەنە ئەستۆی بەدرەدین ئەوە بوو لەڕێی خیانەتەوە توانی شاری هەولێر بگرێ، لەکتێبی (زبدة الفكرة فی تاريخ الهجرة لاپەڕە ٤٣) دا کە باسی خەلکی هەولێر دەکا دەڵێ: فكانوا أقوى تلك البلاد عزيمة وأشدهم فی المصابر شكيمة. واتە خەڵکی هەولێر لەهەموو خەڵکی ناوچەکە ئازاو خۆڕاگرتر بوون، خەڵکی باشوری عێراقیش بەتایبەتی (حیلەو کوفە) ڕایانکردبووە بیابان دواتر گەورە پیاوەکانی شیعە وەکو مجدالدين بن طاوس العلوی و زۆری تر دەچنە لای هۆلاکۆ و ئەمان بۆ خەڵکی شارە شیعییەکان وەردەگرن و بەگەرمی پێشوازیان لە هێزەکانی مەغۆل کردو و ئەو ناوچانە

(١) زبدة الفكرة فی تاريخ الهجرة، لاپەڕە ٤٠

بەسەلامەتی ڕزگاریان بوو[١] دوای ئەو ڕووداوە خواردن لەبەغدا نەما بوو خەڵكی (كوفەو حلە) خواردنیان دەهێنا، لەبەرامبەر ئەوەش ئەوەی كتێبی نایابی هەبوایە كتێبەكانیان لەبری خۆراك وەردەگرت. شاری (واسیت) ئەوانیش دەستیان نەدا شەڕی مەغۆلەكانیان كرد، بەڵام ئەوانیش بەهەمان شێوە شكستی گەورەیان هێناو زۆریان كوژران و شارەكەیان كاولكرا، دەتوانین بڵێین ئەوەی لەعێراقی ئێستا بەرەنگاری مەغۆلەكان بویەوە تەنها شارە سوننییەكان بوو (هەولێر و بەغدا و واسیت و بەسرە) دواتر (موصل)یش دیتە ڕیزیان دوای مردنی (بدرالدین لؤلؤ)، لەمانگی جمادی یەكەم هۆلاكۆ بەغدا بەجێدەهێڵی و دەچێتە (مراغە) بەڕێوبردنی ئەو شارە تەسلیم بە علی بهادر و وەزیر مؤید الدین ابن العلقمی و فخر الدین ابن دامغانی و چەند كەسێكی تر دەكا.

(١) الحوادث الجامعه ابن الفوطی، لاپەڕە ٢٣٧.

کەوتنی بەغدا لە ئەستۆی کێ بوو؟

کێ بەرپرسیار بوو لەکەوتنی بەغدا، بێ ئینصافییە ئەگەر تاوانی کەوتنی بەغدا هەر هەمووی بخرێتە سەر شانی موستەعصیم ی دوا خەلیفە، بەڵکو هەر سێ دوا خەلیفەی دەوڵەتی (عەبباسی) هەر یەکەو بە پشکێك بەشدارە لەو شکەستەی بەسەر نەك هەر بەغدا، بەڵکو بەسەر تەواوی جیهانی ئیسلامی داهات، هەر سێ دوا خەلیفە واتە ناصرلدین الله (الظاهر لدین الله)[1] و المستنصربالله و المستعصم بالله، هیچ لەوانە خەمی تەواویان نەخوارد بۆ ئەوەی هێرشی مەغۆل بۆ سەرجیهانی ئیسلامی ڕابگرن، بەغدا ئەو کاتەی کەوت کە مەغۆلەکان هێرشیان کردە سەر دەوڵەتی خەوارێزمییەکان و لەو بەری ڕووبارەوە پەڕینەوەو، یەك بەدوای یەکی دەوڵەتەکانی خۆر هەڵاتی جیهانی ئیسلامیان ڕووخاند، هەر سێ خەلیفە هەوڵیان نەدا (بەرەیەکی جیهادی) دروست بکەن تێیدا ووزەو تواناکان کۆبکەنەوە بڕیاری جیهاد بدەن، ئەو کات بێگومان لەتەواوی جیهانی ئیسلامی خۆبەخش کۆدەبونەوەو بەری ئەو شەپۆڵە سەر شیتەی مەغۆلیان دەگرت، هیچ لەو خەلیفانە هەوڵیان نەدا جەنگەکە ببنەوەماڵی تەتارەکان،

(١) ماوەی حوکمی زۆر کەم بوو تەنها نزیکەی ٩ مانگ لەحوکم مایەوە.

بەڵکو هەڵوێستێکی بەرگری یان وەرگرت و تەنها خەمیان پاراستنی تەختی خیلافەت بوو هیچی تر نا، مێژوو تۆماری نەکردوە و نەیگێڕاوەتە هیچ خەلیفەیەك لەو سێ خەلیفانە سەکردایەتی سوپایەکی گەورەیان کردبێ وغەمی فتوحات و پاراستنی سنوری جیهانی ئیسلامیان لەبەربێ، زانایانی ئیسلامی وبیرمەند و سەرکردەکان ئەوانیش پشکیان هەیە لەوەی بەسەر جیهانی ئیسلامی داهات، دەکرێ بڵێین قسەی ئەوانە وەرنەدەگیرا لای خەلیفە، بەڵام دیسانەوە دەڵێین مێژوو بەپێی زانیاری ئێمە ئەوەی تۆمار نەکردوە کە زانایەك لەزانا گەورەکان هەوڵی گەڕانی دابێ لە وڵاتە ئیسلامییەکان، بۆ ورژاندن و هاندانی ئەو خەڵکەو بەو میللەتەی ڕاگەیاندبێ کە ئاگادار بن ترسێکی گەورە بەڕێوەیەو هەڕەشەیە بۆ سەر بونی ئەو ئوممەتە، ئینجا خودی خەلیفە موستەعصیم، گلەییەکی زۆری لەسەرە لەچاوچنۆکی و پارە ویستی هەر بۆنمونە کاتی خۆی یەکێك لە پادشای بنەماڵەی ئەییوبییەکان کەناوی (ناصر داود کوڕی موعەزەم) بوو ئەو پیاوە بەپیلانی مامی و ئامۆزایەکی لەسەر حوکم لا دەدرێ، ئەویش ئەو پارەیەی هەیەتی دەیباو متمانە بەخەلیفە دەکاو چەند ئاڵتون و بەردێکی گران بەهای هەبوو بەئەمانەت تەسلیمی خەلیفەی دەکا کە نرخکەی نزیکەی (١٠٠) هەزار دینار دەبوو، دیارە ئەو پارەیە ئەو کات پارەیەکی زۆر بووە، دوای ماوەیەك (ناصر داود) دەچێتە بەغداو داوای ئەمانەتەکە دەکاتەوە کەچی خەلیفە، نکۆڵی لێدەکاو ئەمانەتەکەی لێدەخواو

نایـداتەوە، ئینجـا ناصـرٍ داود دەگەڕێـتەوەو دەچێـتە مەدیـنەو مزگەوتـی پێغەمـبەری خـوا (صلى الله عليه وسلم)، دەست بەحوجرەی شـەریف دەگـرێ، هاوار دەکا (یارسول الله) (صلى الله عليه وسلم) خەلیفە ئەمانەتی خواردوم و پارەکەم ناداتەوە، خەڵکی مزگەوت هەموی دەست بەگریان دەکەن، ئینجا ئەوجارەی کە دەگەڕێتەوە بەغدا خەلیفە لێیناگەڕێ داخڵی بەغدا بێ و نـان و خـواردنی بـۆ دەنێـرێتە دەرەوەی بەغـدا، دواتـر پاسـەوانەکانی خـۆی دەنێرێ و (ناصرٍ داود) دەگرن و بەزۆر واژۆی پێدەکەن کە ئەمانەتەکەی لە خەلـیفە وەرگرتـۆتەوە ئەویـش دەڵـێ: چـۆن کـوا ئێـوە ئەمانەتەکەتـان نەداوەتەوە من. ئەوانیش پێی دەڵێن: ئەو ماوەیەی لەدەرەوەی بەغدا بووی ئەو گۆشـت و نـان خواردنەمـان بـۆ نـاردی ئەمـانەتەکە لەبەرامـبەر ئەو خواردنە بووە، بۆیە ئیمام (ابن کثیر) کە باسی ئەو ڕووداوە دەکات گلەیی لێدکات. [1] هەروەها ئیمام زەهەبی دەفەرمێ دەربارەی خەلیفە ووتویانە: وكان فيه شحٌّ، وقلة معرفة، وعدم تدبير، وحبٌّ للمال، وإهمال للأمور. وكان يتكل على غيره، ويقدم على ما لا يليق وعلى مايستقبحُ. [2] واتە کەسێکی چاو چنۆك و پارە ویست بووە، کارەکانی بەکەسی تر ڕادەسپارد، ئینجا خۆشی دەفەرمێ وكان يلعب بالحمام ويهمل امر الاسلام وابن العلقمي يلعب به كيف اراد ولايطلعه على الاخبار واذا جاءته نصيحة في

---

(١) البداية والنهاية ط إحياء التراث (١٣/ ٢٣٨).

(٢) تاريخ الإسلام (٤٨/ ٢٥٩).

السر أطلع عليها ابن العلقمي لقضي الله امرا كان مفعولا.[(١)] خەریکی کۆتر بوو، لەخەمی ئەو ئیسلامە نەبوو، ابن العلقمی چۆنی بویست با ئاوا یاری پێدەکرد، زۆربەی هەواڵ و ئامۆژگارییەکانی لێدەشاردەوە.[(٢)]

لەدوای کەوتنی بەغدا، هۆلاکۆ وەفدێك دەنێرێ بۆ موصل بۆ لای بدرالدین لؤلؤ بەسەرپەرشتی (زیرك بهادر و بیدرا) ئەو وەفدەی مەغۆل چوار زەمبیلیان پێبوو لەهەر زەمبیلێك سەری سەرکردەیەکی سەربازی بەغدای تێدا بوو، کە وەفدەکە دەگەنە لای (بەدرەدین) زەمبیلەکان هەڵدەدەنە پێشی و پێی دەڵێن: ئێوە خەریکی خواردن و خواردنەوەن فەرموو ئەو میوەمان بۆ هێناون. ئینجا (بەدرەدین) ڕیزێکی زۆری وەفدەکەی هۆلاکۆ دەگرێ و دەڵێ: هۆلاکۆ فەرمانی چیمان پێدەکات؟ ئەوانیش دەڵێن: کەلەنێك بخەیتە دیواری موصل و بەکراوەیی بەجێی بهێڵی. بەدرەدین یازدە کەلەنی گەورە لەدیواری موصڵ دەکاو بەکراوەیی بەجێی دەهێڵێ و دەڵێ: من بەندەی هۆلاکۆم و وڵاتیش وڵاتی ئەوە، وەفدەکە لە بەدرەدین ڕازی دەبن و دەگەڕێنەوە لای هۆلاکۆ.[(٣)]

---

(١) تاريخ الإسلام (٤٨/ ٢٦٠).

(٢) بۆ ئەو بەسەر هاتە بگەڕێوە سەر کتێبێ : الوافي بالوفيات (١٣/ ٣٠٢). هەروەها کتێبی عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان، ج ٥ لاپەڕە ١٢١.

(٣) تاریخ مجموع النوادر، لاپەڕە ١٦١.

کەوتنی هەولێر

هۆلاکۆ ئەرکی گرتنی هەولێر دەخاتە ئەستۆی (ئەرقۆ نەویان) هێزێکی گەورە بەسەر کردایەتی ئەرقۆ دێن و شاری هەولێر گەمارۆ دەدەن، خەڵکی شارەکە زۆر بەتوندی بەرەنگاری هێزەکەی مەغۆل دەبنەوە، لەو بەینە (تاج الدين بن صلايه) کە هەر لەسەرەتاوە زۆر دژی هێرشەکانی مەغۆل بوو، خاوەن پەیوەندێکی زۆر چاك و دڵسۆزێکی گەورەی خەلیفە بوو، بەڵام دوای گرتنی بەغدا و کوشتنی خەلیفە پەیوەندی بە هۆلاکۆ دەکا، ئەویش داوای تەسلیم کردنی شاری هەولێری لێدەکا، ئینجا تاج الدین بن صلایە کەداوا لەخەڵکەکە دەکا شارەکە تەسلیم بە مەغۆل بکەن، خەڵکەکە ڕازی نابن، بۆ ماوەیەکی زۆرهێزەکانی مەغۆل دەمێننەوەو بۆیان ناکرێ هەولێر بگرن، زۆر جار خەڵکەکەی هەولێر لەڕێی تونێلی تایبەت کەهەڵیان کەندبوو دەهاتنە دەرەوەی شارەکەو مەغۆلەکانیان دەکوشت و مەنجەنیقەکانیان دەسوتاند، ئینجا ئەریقۆ کە دەزانی قەڵاکەی پێ ناگیرێ، بە دوای (بەدرەدین لؤلؤ)ی نارد و پرسی پێکرد لە چۆنیەتی گرتنی قەڵاکە ئەویش ڕێی بۆ دادەنێ و دەڵێ: بەو سەرمایە هیچ ناکرێ، ڕاوەستە تا گەرما دادێ تا ئەو کات خەڵکی قەڵاکە خۆراکیان نامێنێ و

بەرگەی گەرما ناگرن و خۆیان بەدەست دەدەن، بۆیە ئەرکی گرتنی هەولێر دەخرێتە ئەستۆی (بەدرەدین لؤلؤ) ئەویش لە ڕێی خیانەتەوە کە پەیوەندی بەچەند سەرکردەیکی ناو قەلاکە دەکاو ئەوانیش قەلاکە تەسلیم بە (بەدرەدین لؤلؤ) دەکەن و هەولێریش دوای بەرەنگار بوونەوەیەکی زۆر دەکەوێتە دەست هێزەکانی مەغۆل.[1]

ئەوڕەحمان بەگی بابان لە هۆنراوەیەکی باسی هێرشی مەغۆل دەکا بۆسەر جیهانی ئیسلامی و کوردستان لە گەمارۆی مەغۆل بۆ شاری هەولێر دەفەرمێ:

کاتێ گەیشتە بەردەمی هەولیر سوپای مەغۆل
دەوری حەساری دایەوە وەك گێژی گەردەلول
لاوان لە قەلعە هاتنە دەرێ دەس بەشمشێرەوە
وەك ڕەزمی ڕۆستەمی بەکەوان و بەتیرەوە[2]

ئینجا ئەو کاتەی هۆلاکۆ لە مەڕاغە دەبێت وەفدی پادشا و مەلیکەکان بەڕێ دەکەون بۆ بەیعەت تازە کردنەوە بۆ هۆلاکۆ،)تاج الدین صلایا(حاکمی هەولێر و بەدرەدین لؤلؤی حاکمی موصل ئەوانیش لەوێ دەبن بۆ بەیعەت تازەکردنەوە بۆ هۆلاکۆ، بەدرەدین هۆلاکۆ حاڵی دەکات کە

(١) الحوادث الجامعة، بەرگی ٢ لاپەڕە ٢٩٩.
(٢) بەشێك لەدیوانی ئەوڕەحمان بەگی بابان، لاپەڕە ١٨٧.

تاج الدین صلایا دڵسۆز نییە لە بەیعەتەکەی و هۆلاکۆش درەنگ گرتنی هەولێر دەخاتە ئەستۆی (تاج الدین صلایا) و فەرمان دەکا و تاج الدین صلایا لەوێ دەکوژن. ئینجا وەفدی ڕۆمە سەلجوقییەکانیش دەگاتە مراغە کە پێکهاتبوو لە هەردوو برا، گەرچی کێشەو ناکۆکیان لەنێواندا هەبوو، (عزالدین کەیکاوس و ڕوکنەدین قەلج ئەرسەلان) عیزەدین زۆر دەترسا، لەبەر ئەوەی بەر لەگرتنی بەغدا هێزەکانی ئەو چەند جارەکی بەرەنگاری هێزەکەی (بایجو نویان) مەغۆل ببونەوە، ترسی ئەوەی هەبوو کە (هۆلاکۆ) ئەوە لەبیر نەکات و تۆڵەی لێبسەنێتەوە، بۆیە سەرەتا داوا دەکات پێڵاوێکی شاهانەی بۆ دروست بکەن و ئینجا وێنەی خۆی لەسەر ئەو پێڵاوە دەچنێ، کە دەگاتە لای هۆلاکۆ زەوی بەردەست و پێی هۆلاکۆ ماچ دەکا و جوتە پێڵاوەکە دەخاتە بەر پێی هۆلاکۆ و دەڵێ: قوربان شەڕەفی ئەوەمان پێببەخشە کەپێی موبارەکت بخەیتە سەر سەری ئێمە، ئینجا هۆلاکۆ کە بەو زیلەتەوە دەیبینێ لێی خۆش دەبێ، ئەوە زیلەتی ئەو پاداشاو مەلیکانەیە کە دوای کەوتنی بەغدا لەسەر تەختی حوکم ماونەتەوە، دەبێ کورسی دەسەڵات و سوڵتانیەت چ تامێکی هەبێ لەگەڵ ئەو زیلەتە.(١)

دوای گرتنی هەولێر و موصل تەواوی عێراقی ئێستا دەکەوێتە دەست مەغۆلەکان و مەغۆلەکان دەسەڵاتیان دەگاتە سەر سنوری شام، هۆلاکۆ داوا دەکات هێزەکان ئامادە بکرێن بۆ گرتنی (شام و میسر).

---

(١) جامع التواریخ، بەرگی ٢ لاپەڕە ٣٠٠ .

کەوتنی بەغدا کەراساتێکی زۆر گەورە بوو بەهەزارا ئافرەت بە کەنیزەك گیران بردران بۆ مەنغۆلیاو چین هەزارا منالێش لە بازاڕەکان فرۆشران، یەکێك لەو شاعیرانەی لە هۆنراوەیەکی باس لە کەوتنی بەغدا دەکا شاعیرێك بوو بەناوی شەمسەدینی واعیزی کوفی کە لەساڵی (٦٢٣) لەدایك بووە و لەساڵی (٦٧٥) وەفاتی کردوە، ئەوپیاوە پارەی کۆدەکردەوەو لەبازاڕەکان منالە موسڵمانەکانی لە مەغۆلەکان دەکڕیەوەو ئازادی دەکردن لە هۆنراوەیەکی دا دەفەرمێ:

عندی لأجل فراقكم آلام فإلام أعذل فيكم والام
من كان مثلي للحبيب مفارقاً لا تعذلوه فالكلام كلام
نعم المساعد دمعي الجاري على خدي إلا أنه نمام
ويذيب روحي نوح كل حمامة فكأنما نوح الحمام حمام
إن كنت مثلي للأحبة فاقداً أو في فؤادك لوعة وغرام
قف في ديار الظاعنين ونادها يا دار ما صنعت بك الأيام
أعرضت عنك لأنهم مذ أعرضوا لم يبق فيك بشاشة تستام
يا دار أين الساكنون وأين ذي اك البهاء وذلك الاعظام
يا دار أين زمان ربعك مونقاً وشعارك الإجلال والإكرام
يا دار مذ أفلت نجومك عمنا والله من بعد الضياء ظلام
فلبعدهم قرب الردى ولفقدهم فقد الهدى وتزلزل الإسلام
فمتى قبلت من الأعادي ساكناً بعد الأحبة لا سقاك غمام
يا سادتي أما الفؤاد فشيق قلق وأما أدمعي فسجام

والدار مذ عدمت جمال وجوهكم لـم يبـق فى ذاك المقـام مقـام
لا حظ فيها للعيـون ولـيس لـل أقــدام فى عرصــاتها إقــدام
وحيـاتكم إنى على عهـد الهـوى بــاقٍ ولــم يخفــر لدى ذمــام
فـدمى حـلال إن أردت سـواكم والعـيش بعـدكم على حـرام
يـا غائبـين وفى الفـؤاد لبعـدهم نــار لهــا بـين الضـلوع ضرام
لا كتـبكم تـأتى ولا أخبـاركم تروى ولا تـدنيكم الأحـلام
نغصـــتم الدنيـــا على وكلمـــا جد النـوى لعبـت بى الأسـقام
ولقيت من صرف الزمـان وجـوره مـــا لـــم تخيلــه لى الأوهــام
يا ليت شعرى كيف حال أحبتى وبــأى أرض خيمــوا وأقــاموا
مــالى أنــيس غــير بيــت قــاله صب رمته مـن الفـراق سـهام
والله مــا اخــترت الفــراق وإنمــا حكمت على بـذلك الأيـام(١)

بەوورد بــوونەوە لەو قۆنــاغە واتە لە (٦١٢) كــۆچى تــاوەكو (٦٥٦) كــۆچى هەســت بەوەدەكەی كە (گەل) هــيچ كاريگەريــان نەبــووە و ئەوان زياتر گوێرايەڵ بوينە و ژمارە نەبووينە لە هاوكێشـەكان، بەڵكو سوڵتان و دەسـەڵات چۆنيـان بويسـتبايە ئـاوا ئاڕاسـتەيان كـردوون، ئينجـا خـورافەو ئەفسانە تاڕادەيەكی زۆر زاڵ بووە بەسەر ئەو خەڵكە، لەساڵی (٦٠٠) لە بەغدا نەخۆشيەك بڵاو دەبێتەوە قورگ ئێشان بووە بەو دەردە خەڵكێكی زۆر دەمـرێ، دواتـر هەواڵ بـڵاو دەبێـتەوە هۆكـاری ئەو مـردنە ئـافرەتێكی

---

(١) فوات الوفيات (٢/ ٢٣٢).

(جنۆكەیە)لە بیرێك لەبیرەكانی بەغدا دەژی ئەو جنۆكەیە ناوی (ام عنقود) بووە، كوڕێكی مردوە بەناوی (عنقود) كەس نەچوە سەرە خۆشی لێبكا بۆیە لەتۆڵەی كوڕەكەی ئەو نەخۆشیە بڵاو دەكاتەوە، خەڵكی بەغدا بەتایبەت ئافرەتەكان دەچونە دەوری بیرەكە و هاواریان دەكرد و لەخۆیان دەدا: يَا أُمَّ عُنْقُودٍ اعْذُرِينَا قَدْ مَاتَ عُنْقُودٌ مَا دَرِينَا . دایكی عنقود لێمان ببورە (عنقود) مردو، بەڵام نەمان زانیوە كە زانیمان ئەوە هاتین و شین بۆ كوڕەكەت دەگێرین، ئینجا خواردن و پارەیان هەڵدەدایە بیرەكە تاوەكو ئەو (جنۆكە)یە لێیان ڕازی بیت، دواتر زاناكان دەچنە لای خەلیفەو بیرەكە كۆردەكەنەوە[1] بەهەر حاڵ عەوامی خەڵكی ئەوە عەقڵیەتیان بوەو باوەڕ بەخوڕافەت تا ئەو ئاستە زاڵ بووە بەسەریاندا، ئینجا سیاسییەكانییش باوەڕیان بەخوڕافەو سحر هەبووە، بۆنمونە لەساڵی (٦١٤) علاء الدين محمد خوارزم شاە ویستی بەغدا بگرێ، ئینجا بەر لەوەی بەرەو بەغدا بكەویتە ڕێ كابرایەكی ساحیر زۆر برادەری سوڵتان دەبێ، ئەو ساحیرە تیمسالێكی سیحری دروست دەكا و دەڵێتە سوڵتان بڕۆن ئەو تیمساله لە بەغدا بنێژن كاریگەری ڕاستەو خۆی لەسەر خەلیفە دەبێ وئەو كات خەلیفە لەقسەی جەنابی سوڵتان دەرناچێ، ئەوە بوو سوڵتان تیمسالەكە دەدا بە قازی مجیرەدین پێی دەڵێ: بەنهێنی ئەو تیمسالە لە بەغدا لەشوینێك بنێژە، قازی بەنوێنەرایەتی سوڵتان دەچێتە بەغدا و هەڵێك دەقۆزنەوەو

(١) الكامل في التاريخ (٨/ ١٩٨).

تیمساڵەکە لە بەغدا دەنێژن، دوای ئەوەی بەفروبارانێکی زۆر دەبارێ و سوڵتان خەواریزم نا چار دەبێ بگەڕێتەوە، دەست لەگرتنی بەغدا هەڵگرێ ئەو کات ئەو قەناعەتەیان بۆ دروست دەبێ کە ئەو تیمساڵە سیحریە کاریگەری پیچەوانەی هەبووەو بەبەرژەوەندی خەلیفە کۆتایی هاتوە بۆیە ئەو جارەی قازی دەنێرێتەوە بۆ ئەوەی تیمساڵەکە دەربکەن و بیسوتێنن، بەڵام قازی شوێنی تیمساڵە کە نادۆزێتەوە، ئەوە عەقڵیەتی سوڵتان و قازی ئەو کات بووە، جا (نەسەوی) لەکتێبەکەی کە باسی ئەو ڕووداوە دەکا دەڵێ: نازانم باسی چی بکەم باسی عەقیدەی سوڵتان بکەم! ئایا ئەو جۆرە کارە توانی ڕێگربێ لە نەڕوخانی دەوڵەتەکەیان![(١)]

ئینجا ئەوەی لەو قۆناغە بکۆڵێتەوە ئەوەی بۆ ڕون دەبێتەوە کە پابەند بوون بەشەرعی خوای گەورە تەنها بۆ (گەل) بووە، سوڵتان و بنەماڵەی سوڵتان و خەلیفە، وەکو بڵێی شەرعی خوای گەورە بۆئەوان نییەو دارو دەستەی دەسەڵات بەدەر بووینە لەشەرعی خوا، ئینجا تەقدیسی خەلیفە گەیشتبوە ئەو ئاستەی کە عەوام یان هەتا سوڵتانەکان چاویان بەخەلیفە دەکەوت لەدورەوە زەوی بەر دەست و پێی خەلیفەیان ماچ کردوە، پێیان وابووە ئەو بنەماڵەیە خوا دەیانپارێزێ بەو شێوەیە تەقدیسیان کردوە تا لەبەرژەوەندی ئەوان بوایە، بەڵام ئەگەر لەبەرژەوەندی ئەوان نەبووایە ئیترخەلیفەیان دەگرت و کوێریان دەکرد و کەسێکی تریان دەخستە شوینی، ڕووخانی

---

(١) سيرة جلال الدين منكبرتي، لاپەڕە ٢٥٣ .

خیلافەتـــی ئیســـلامی یەك هۆكـــاری نەبـــووە دەیـــان هۆكـــار كۆببـــونەوە پێشـەكییەكانیش زۆر بەجوانی دیار بـوو بەرەو دەرەنجامێكی نـاخۆش دەیان با، بەڵام پەند و عیبرەتیان وەرنەگرتوە خوای گەورە دەفەرمێ: {وَاتَّقُـوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِـنْكُمْ خَاصَّـةً وَاعْلَمُـوا أَنَّ اللَّهَ شَـدِيدُ الْعِقَابِ (٢٥)}[١]

لەبەشی داهاتووپشتیوان بەخوای گەورە باسی هێرشی مەغـۆل بـۆ سەر وڵاتی شام و سەرهەڵدانی دەوڵەتی ئێلیخانییەكان و شەڕی (عـین جالوت) دەكەیـن، لەخـوای گەورە داواكـارین ئەو نوسـینەمان لـێ قبـوڵ بكـات و تەرازوی كردەوەی چاكەمان پێ قورس و گران كات.

(١) الأنفال: ٢٥.

بەشی دووەم

پێشەکی

جەنگی (عین جالوت) و سەرەتای دروستبونی دەوڵەتی ئێلیخانییەکان

إن الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره ونعوذ بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا من يهده الله فلا مضل له ومن يضلل فلا هادي له وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد أن محمدا عبده ورسوله.

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ)ال عمران ١٠٢.

(يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَثِيراً وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِى تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيباً) النساء 1

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلاً سَدِيداً ۝ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزاً عَظِيماً﴾ الاحزاب ٧٠

مێژوو (گفتوگۆی) ئێستا و ڕابردووە بۆ خوێندنەوەی ئایندە. زۆر جار شکەستەکان دەمانگێڕنەوە هەناوی مێژوو بۆ ئەوەی لەوێ نەفەسی سەرکەوتن هەڵمژینەوە، ئەو کەسەی مێژوو ناخوێنێتەوە خۆی مەحروم کردوە لە ئەزمونی ئوممەتانی پێشوو، بەشێکی قورئانی پیرۆز باس لەمێژوو دەکات، مێژووی کوفرو ئیمان، ستەم ودادپەروەری، ململانێی تاریکی و ڕوناکی، خاویستی و خۆ ویستی، بەڵام ئەوەی زۆر گرنگە نابێ خوێندنەوەمان بۆ مێژوو، تەنها زانینی چەند چیرۆك و بەسەرهاتێك بێ، ئەگەر بێت و ئامانجمان لەخوێندنەوەی مێژوو تەنها زانینی چەند چیرۆك و بەسەرهاتێك بێ، وتار و مەجلیسی پێخۆش بکەین ئەو کات ڕێك پێچەوانەی قورئانی پیرۆز هەنگاومان ناوە، خوای گەورە لەقورئانی پیرۆز دەفەرمێ: {...فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (١٧٦)}[1] مەبەست لە گێڕانەوەی ئەو بەسەرهاتانە تێفکرین و لێ ورد بوونەوەیە، بۆیە دەبێ ئەو قۆناغە تێپەڕکەین (لەساڵی ئەوەندە ئەو ڕووداوە ڕویداوە)، بەڵکو دەبێ

(١) الأعراف: ١٧٦

بیر لەوە بکەینەوە (لەبەرچی ڕوویداوە؟) بگەڕێین بۆ دۆزینەوەی ئەو وەڵامە.

پێشەکییەکەی (ابن خەلدون) ڕێك لەسەر ئەو بابەتەیە (لەبەر چی وابوو) هەر ئەو هەنگاوەشە(ابن خلدون) لەباقی مێژوو نوسەکانی تر جوودا دەکاتەوە، پێم وایە بەشێکی زۆری مێژوو لە هەناوی کتێبەکانی تەفسیر دایە، بەتایبەت ئەو کاتەی موفەسیرەکە دەچێتە خزمەت ئەو ئایەتانەی کەباس لەدەرەنجامی کردەوەی مرۆڤەکان دەکا، مرۆڤ ئەگەر تاوان ئەنجام بدا ژیارو ژیانی لێتێك دەچێ؟ دەرەنجامی ستەمکاری تێچوونە وەکو ئەو ئایەتانە ئاماژەیان پێکردوە:

{ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ (١٣١)} (الأنعام: ١٣١) {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (٩٦)}[١]

{وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ (١٠٢)}[٢]

{وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ (١١٧)}[١]

(١) الأعراف: ٩٦

(٢) هود: ١٠٢

{وَتِلْكَ الْقُرَى أَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِم مَّوْعِدًا (٥٩)}[٢]

{قَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَن يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِن رِّزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ (١٥) فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُم بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَيْ أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثْلٍ وَشَيْءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ (١٦) ذَٰلِكَ جَزَيْنَاهُم بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ (١٧)}[٣]

زۆربەی موفەسیرەکان باسی ئەوەیان کردوە، کە ئەوە کردەوەی خودی مرۆڤە دەرەنجامەکانتان بۆ دیاری دەکا، لە پێشەکی بەشی (٤٤ ساڵ لەئامێزی غەفلەت) دا، بە درێژی باسی ئەو خاڵانەمان کرد، بەپشتیوانی خوای گەورە لەو بەشە لەگەڵ گێرانەوەی ڕووداوەکان تیشك دەخەینە چەند خاڵێکی گرنگ لەو خاڵانە:

یەکەم: ململانێی (حەق و باتیل)بەردەوامەو بەردەوامیش دەبێت، قەت نابینرێ حەق و باتیل دەستبکەنە ملی یەکتر و بەتەبایی لە چوار چێوەیەك بژین.

---

(١) هود: ١١٧

(٢) الكهف: ٥٩

(٣) سبأ: ١٥- ١٧

دووەم: میللەت فریادرەس بەرهەم دەهێنێ؟ یان بەپێچەوانەوە کەسێکە دەتوانێ گۆڕانکاری بکات و خوێنێکی تازە بکاتە جەستەی ئەو ئوممەتەو زیندووی کاتەوە؟ سەیفەدیین قوتزو زاهیر بێبرس چۆن توانیان ئەو واقیعە بگۆڕن؟

سێیەم: محمود یەڵواج و بنەماڵەکەی کە تێکەڵ بەدەسەڵاتی جەنگیزخان بوون، توانیان بەماوەیەکی کەم ئەوەی موسڵمانان لە جەنگ دۆراندبوویان ئەوان بەسیاسەت بیگێڕنەوە، ئەوەش بێگومان ئەزموونێکی زۆر گرنگە بەداخەوە زۆر بەکەمی باسی لێوەکراوە.

چوارەم: فیقهی (سیاسەت کردن) بە کردەوە پێی دەگەی نەك لە هەناوی کتێبان و بەشێوەیەکی نەزەری دیراسە بکرێ، ئەوانەی لەمەیدانەکە فێری سیاسەت دەبن زۆر جیاوازن لەوانەی لە سوچێکدا و تەنها بەشێوەیەکی نەزەری سیاسەت دیراسە دەکەن.

پێنجەم: ئەو میللەتە بەحوکمی ئەوەی خاوەنی کۆتا پەیامی ئاسمانییە، بەڵێ شکەست دێنێ، بەڵام مێژوو پێمان دەڵێ: قەت لەنێوناچێ، ئەوەی بەسەر ئەو میللەتەهاتوە بەسەر هەر میللەتێکی تر بهاتبا بونی نەدەما یان ناسنامەی بەیەك جار دەگۆڕدرا.

شەشەم: مێژوو پێمان دەڵێ: هێز تاکە پاسەوانی دڵسۆزی (قەوارەو بوونە) هەر قەوارەو بونێك، هێزی نەبوو بونی دەکەوێتە خەتەر، یان بونی دەمێنێ، بەڵام ناسنامەی لەدەست دەدا.

لەگەڵ گێرانەوەی ڕووداوەکان هەوڵمانداوە تیشك بخەینە سەر ئەو خاڵانەش کەئاماژەمان پێی کرد.

ئیمامی شافیعی ڕەزاو ڕەحمەتی خوای گەورەی لەسەربێ دەفەرمێ: من علم التاریخ زاد عقله. ئەوەی مێژوو بزانێ عەقڵی گەورە دەبێ، لێشی گێڕدراوەتەوە کە نزیکەی بیست دانە ساڵ دیراسەی مێژوو و ئەدەبی کردوە، ئینجا فەرموی بۆئەوە دیراسەم کردوە تاوەکو لەبڕیارە فیقهییەکان بپێکم.[١]

لەخوای گەورە داواکارین بەرەکەت بخاتە کارەکانمان و ئەو ماندوو بونەمان لێ قبوڵ بکات و ئومێدیش دەکەین توانیبمان سودێك بەخوێنەری خۆشەویست بگەیەنن، سوپاس و دوعای خێریشیمان بۆ هەموو ئەو دڵسۆزانەی هەڵەکانمان بەدیاری بۆ دەنێرن.

سەرباز محمد حەسەن

هەولێر ١ ڕەجەبی ١٤٤١
بەرامبەر بە ٢٠٢٠/٢/٢٥

(١) فوائد الارتحال ونتائج السفر فی اخبار القرن الحادی عشر. مصطفی بن فتح الله الحموی بەرگی یەکەم، لاپەڕە ٣٤.

بسم الله الرحمن الرحيم

سەرەتا

لەگەڵ کەوتنی بەغدا و ڕوخانی خەلافەتی عەبباسی قۆناغێکی تازەی سیاسی لەعێراق و دەورو بەری دەستیپێکرد، ئەویش دروست بوونی دەوڵەتی (ئێلیخانییەکانە).

ئەو ناوە لە دوو بڕگە پێکهاتووە(ئێل) کەبەمانای ملکەچ یان گوێڕایەڵی دێت، لەگەڵ (خان) کەمەبەست پێی خانی گەورەی (مەغۆلە) مەبەستیش لەوناوە ئەوەیە، کە ڕاستە دەوڵەتە، بەڵام سەربەخۆ نییەو، بەڵکو گوێڕایەڵەو ملکەچی خانی گەورەی مەغۆلە.[1]

دەوڵەتی ئێلیخانی تەواوی ئێران و عێراق، تا سنوری شام و تەواوی تورکیای ئێستا بوو، ئەو ڕووبەرە فراوانە ڕاستە دەوڵەتە، بەڵام سەربەخۆ نییەو، بەڵکو لە سنوری فەرمانەکانی خانی گەورە دەرناچێ، لەگەڵ تێبینی ئەوەی کە لەساڵی (٦٤٨) دوای ئەوەی (منکو)ی کوڕی(تولی)

(١) سياسة المغول الاليخانيين تجاه دولة المماليك في مصر والشام/د.صبحي عبدالمنعم محمد.

دەکرێتە خانی گەورەی مەغۆل، هەر لەو کاتەوە (هۆلاکۆ) دەکاتە نوێنەری خۆی بۆ سەرپەرشتی ئیران و داگیر کردنی قەڵای (ئیسماعیلییەکان) و دواتر داگیرکردنی عێراق و شام و میسڕ، واتە مەغۆلەکان لەساڵی (٦٤٨) ڕا پیلانی دەوڵەتێکی ئێلیخانییان داڕشتبوو، دەشیان زانی دەوڵەتی مەغۆل ئەوەندە فراوان دەبێ، ناچارن بەو جۆرە سیستەمە بەڕێوەی ببەن.

دابەشکردنی عێراق
بۆ چەند یەکەیەکی ئیداری

دوای کەوتنی بەغدا، هۆلاکۆ بەغدا جێدەهێڵێ و دەچێتە ناوچەی مەڕاغە، [1] بەڵام بەرلەوەی بەغدا جێبهێڵێ، عێراق دابەش دەکا بۆ چەند ناوچە و یەکەیەکی ئیداری و تەسلیمی کەسە نزیکەکانی خۆی دەکا.

ئەوانەی دوای هۆلاکۆ بەڕێوبردنی عێراقیان کەوتە دەست:

(مؤيد الدين بن العلقمي) کەدەبێ بەوەزیری یەکەم، پێشتریش وەزیری خەلیفە (موستە عصیم)بوو، (فخرالدين الدامغاني) دەبێتە خاوەنی دیوان، (علي بهادر الخراساني) دەبێتە بەرپرسی (الشحنة)مەبەست لە ناوی (شیحنە)واتە بە کەسری پیتی (ش) ئەو دەزگایەیە کەزیاتر ئاگاداری ئەمن و ئاسایشی وڵات دەبێ، ئەو دەزگایە دەگەڕێتەوە سەردەمی سەلجوقییەکان، ئەو کاتەی پایتەختی حوکمیان لە شاری (ئەصفەهان)بوو، ئەو دەزگایەیان دامەزراند بۆ زەمانەتی ئەوەی بەغدای پایتەخت لە فەرمانەکانی سوڵتانی سەلجوقی دەرنەچێت، بۆیە ئەو دەزگایە لەسەروی

---

(١) شاری مەڕاغە دەکەوێتە باکوری خۆرئاوای ئێران لەنزیك دەریاچەی ئورومییە.

دەزگای (پۆلیس)ی ئەو کات بووە، ڕاستەو خۆ سەرکردەیەکی سەربازی نزیك لەسوڵتان سەرپەرشتی کردوە.

(قەزاوەت) تەسلیم بە (عبدالمنعم البندنیجي) دەکرێت، بەم جۆرە وردە وردە ژیان دەگێرنەوە شاری بەغداو گەڕەك و کۆڵانەکان لە جەنازەی مردووەکان پاك دەکرێتەوەو بازاڕەکان ئاوەدان دەکرێتەوە، شاری بەغدا دوای کاولکردنی بەدەست مەغۆلەکان وردە وردە نەفەسی ژیان هەڵدەمژێتەوە، هۆلاکۆ هەروەکو پێشتر باسمان کرد بڕیار دەدا بچێتە شاری (مەڕاغە) ئەو شارە دەکا بە بنکەی سەربازی خۆی.

دروستكردنی مەڕصەدی مەڕاغە

هۆلاكۆ فەرمان دەكا بەدروستكردنی (ڕوانگە، مەڕصەدێك) كەدواتر بە مەڕصەدی مەڕاغە ناو دەردەكات، دروستكردنی ئەو كارەش بە (نەصیرەدینی توسی) دەسپێرێ، هەر لەهەمان كاتیشدا داهاتی ئەوقافی ئیسلامی لەتەواوی ئەو وڵاتانەی كەوتونەتە دەست مەغۆل، هەر هەموی تەسلیم بە (توسی)[1] دەكرێت، نوسەیرەددینی توسی دەڵێ: دروستكردنی مەرصەدێك بەو شێوەیە پێویست بەماوەی سی ساڵ دەكات، بەڵام هۆلاكۆ پێی دەڵێ: كە سی ساڵ ماوەیەكی زۆرە و دەبێ پەلەی لێبكەی، ئەوە بوو لەسەر دوازدە ساڵ پێك دێن، واتە مەڕصەدی مەڕاغە دەبێ بە دوازدە ساڵ تەواو بكرێ، هۆلاكۆ لە چینەوە چەند زانایەك دێنێ بۆئەوەی بەشداری دروستكردنی ئەو مەڕصەدەبن، لەجیهانی ئیسلامیش زانای بۆكۆدەكردەوە، لەزانا بەناوبانگەكانی ئەوكات كە بەشداری دروستكردنی ئەو مەڕصەدەبوون (فخرالدین المراغی وفخرالدین الخیلاتی و نجم الدین

---

(١) نەصیرەدینی توسی ناوی تەواوی محمد كوڕی محمدی كوڕی حەسەنی نەصیرەدینی توسیە، لەتوس لەدایك بووە لەساڵی (٥٩٧) وەلەساڵی (٦٧٢) لەبەغدا وەفاتی كردوە، زاناوفەیلەسوفێكی گەورەی شیعە بووە، ڕۆڵێكی سەرەكی هەبوو لەگرتنی بەغداو كوشتنی خەلیفە الوافي بالوفيات (١/ ١٥٠).

القزوینی)، بەڵام دوای مردنی خانی گەورەی مەغۆل(منگوخان) کارکردن لەوپڕۆژەیە دەوەستێ، ئیستا شوێنەوارێکی کەمی ماوە، مەبەست لە دروستکردنی ئەو مەڕصەدە سەرنجدانی جوڵەی ئەستێرەکان بووە، لەهەمان کاتدا بۆ حیساباتی شەوو و ڕۆژو و ژماردنی دووری نێوان هەسارەکان بەکار هاتوە، مەغۆلەکان گرینگییێکی زۆریان بەو جۆرە زانستە داوەو زۆر جاریش بەر لەهێرشەکانیان پرسیان بە ئەستێرە ناسەکان کردوە بۆ دیاری کردنی کاتی گونجاو بۆ هێرش کردن.

(توسی) لەو مەڕصەدە کتێبخانەیەکی زۆر گەورە دادەمەزرێنێ نزیکەی (٤٠٠) هەزار مجلد کتێب کۆدەکاتەوە، زۆر لەکتێبەکانی بەغداو شام و جەزیرە دەهێنێتە ئەو کتێبخانەیە، کتێبەکانیش لەهەموو بوارەکان شەریعەت و فەلسەفەو گەردووناسی و ئەستێرە ناسی و حیساب و هەندەسەو زۆر بواری تر، ئینجا خانوێکی گەورەی تێدا دروست دەکات بەناوی (دار الحكمە) چەندین کەسی شارەزای تێدا کۆدەکاتەوە لەبواری فەلسەفە و لەشەو و ڕۆژێکدا سێ درهەمیان بۆ خەرج دەکات، ماڵی دکتۆرانیش دروست دەکات و دکتۆری شارەزای بۆ هێنابوو هەر دکتۆرێکیش لەڕۆژێکدا دوو درهەمی بۆ خەرج کردوە، قوتابخانەکی بۆ زانایانی ئاینی دروستکردبوو هەر زانایەکی ئاینی ڕۆژێ یەك درهەمی بۆ خەرج کردوە، ماڵی فەرمودەشی بۆ داناوان هەر زانایەك لە فەرمودەناسی ڕۆژێ نیو

درهەمی بۆ خەرج کردوە، [(١)]، دیارە دروستکردنی ئەو مەڕصەدە پارەیەکی زۆری تێدەچێ بۆیە هۆلاکۆ پرسیار لەتوسی دەکات ئەو مەڕصەدە سودی چییە کە ئەو هەموو پارەیەی تێبچێ؟ توسی بەهۆلاکۆ دەڵێ: بابچینەوە دەرەوەی شار لەوێ ڕوونکردنەوەت بۆ دەدەم، هۆلاکۆش لەگەڵ سەربازێکی زۆر دەچنە دەرەوە ئینجا توسی دەڵێ: بایەکێك لەسەربازەکان تەشتێکی گەورە ببا لەسەر ئەو شاخە هەڵی داتە خوارەوە، بەڵام جگە لەمن و تۆ کەسی تر بەوە نەزانێ، هۆلاکۆش فەرمان دەکاو لەسەری شاخەکەوە تەشتێك هەڵدەدەنە خوارەوە دەنگێکی زۆر گەورەی دەبێ و ئەوانی لەوێ بوون هەر هەموی ڕادەچڵەکێن تەنها هۆلاکۆ و توسی ئاسایی دەبن، ئینجا توسی بەهۆلاکۆ دەڵێ: سودی ئەو مەڕصەدە ئەوەیە کە ئێمە دەتوانین پێشهاتەکان بزانێن و وەکو ئەو خەڵکە ناچڵەکێین هۆلاکۆ قەناعەتی زیاتری بۆ دروست بوو بە دروستکردنی ئەو مەڕصەدە.[(٢)] هۆلاکۆ ئەو هەموو ئاڵتون و زیوەی کەدەستی کەوت هەرهەموی تواندەوەو کردی بەقاڵب و هەندێکی ڕەوانەکرد بۆخانی گەورەی مەغۆل ئەوەی تریشی کرد بە دوو بەش بەشێکی تەرخان کرد بۆ دروستکردنی (مەڕصەدە) کە، بەشەکەی تریشی لەو سوپایە خەرج کرد کەئامادەی کردبوو بۆ گرتنی (شام و میسڕ).

---

(١) البدايةوالنهاية، لاپەڕە٣٤٢ بەرگی ١٥.
(٢) فوات الوفيات (٣/ ٢٤٧).

(هۆلاكۆ) بۆگرتنی (شام و میسڕ) پێوستی دەكرد ناوچەی (جەزیرە) ببڕێ، بۆیە هەر لەگەڵ كەوتنی شاری بەغدا، هێزێكی گەورە ئامادە دەكا بەسەرپەرشتی (یشموت)ی كوڕی و دەینێرێ بۆ خۆش كردن و زامن كردنی ڕێگای ئەو سوپا گەورەیەی بەڕێ دەكەوێ بۆگرتنی شام و میسڕ.

ئەو شوێنەی كەعاسێ دەبێ و مەردانە و شێرانە سەنگەر لە هێزەكانی مەغۆل دەگرن ناوچەی (مەیافارقینە) كە نزیكەی دوو ساڵ بەرەنگاری هێزەكانی مەغۆل دەبنەوە و دواتریش بەدرێژی باسی جیهاد و ئازایەتی خەڵكی ئەو ناوچەیە دەكەین، بەڵام ئێستا گرنگە بەكورتی ئاماژە بەناوچەی (جەزیرە) بكەین.

کورتەیەك دەربارەی مێژووی (جەزیرە)

مەبەست لە(جەزیرە) ئەو ڕووبەروناوچە فراوانەیە کەدەکەوێتە نێوان هەردوو ڕوباری، دیجلەو فوڕات، ئەو ناوچەیە پێکهاتوە لە سێ بەشی سەرەکی، دیار ڕەبیعە و دیار موزەڕ (مضر) دیاربەکر.

یەکەم: دیار ڕەبیعە، پێکهاتوە لە نەصیبین(نَصِیبین) و خابورو ڕەئس العین (حەسەکە) وسنجار (شنگال) و دورگەی ابن عومەر (بۆتان) مەبەستیش لە (ابن عمر) عبدالله کوڕی عومەری کوڕی خەتاب نییە ڕەزاو ڕەحمەتی خوایان لێبێ، بەڵکو مەبەست لەو ناوە کەسێك بووە بەناوی حەسەنی کوڕی عومەری تەغلبیە هەندێکیش لەمێژوونوسان دەڵێن مەبەست پێی عبدالعزیزی کوڕی عومەر بووە، کە ئەو ناوچەیەی ئاوەدان کردۆتەوە.[1]

دووەم: دیار موزەڕ، پێکهاتبوو لەحەڕان و ڕوهاو ڕەققەو سەروج.

سێیەم: دیاربەکر، پێکهاتبوو لە مەیافارقین و ئەرزەن و ئامید و ماردین.[2]

---

(١) تاريخ فتوح الجزيرة والخابور وديار بكر والعراق، محمد بن عمر الواقدي، لاپەڕە ٢٣٥.

(٢) الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، بەرگی ٣ لاپەڕە ٥.

ئەو ناوچەیە لەبەر گرنگیەکەی هەردەم گۆڕەپانێ ململانێی هێزەکانی ناوچەکە بووە، بەر لەهاتنی ئیسلام جەنگێکی زۆری نێوان ڕۆم و فارسەکان لەو ناوچەیە ڕووی داوە، تەواوی ئەو ناوچەیە لەبەر دەستی هێزی ڕۆمییەکان بووە، لەساڵی ١٨ کۆچی هێزێکی گەورەی موسڵمانان بەسەرکردایەتی (عِيَاضِ بنِ غَـنْمٍ)(١) عیازی کوڕی غەنم، دەگەنە ئەو ناوچەیە و تەواوی ناوچەکە لە ڕۆمییەکان پاك دەکەنەوە، دواتر ئەو ناوچەیە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ئومەوییەکان، دوای ئەوانیش عەبباسییەکان حوکمی ناوچەکە دەکەن، ئینجا بنەماڵەی بوەیهییەکان حوکمی ئەو ناوچەیە دەگرنە دەست دواتر دەوڵەتێکی کوردی لەو ناوچەیە دادەمەزرێ ئەوان دەبنە حاکمی ئەو ڕووبەرە فراوانە، ئەو دەوڵەتە کوردیە بەناوی دەوڵەتی (دۆستییەکان) لەکتێبەکانی مێژوو زۆر جار بەدەوڵەتی مەڕوانییەکان ناودەبردرێ، دامەزرێنەری ئەو دەوڵەتەکوردیە کەسێك بوو بەناوی (باد)ی کوڕی (دۆستەك)، دوای ئەوان سەلجوقییەکان دێنە ناوچەکە و دەوڵەتە کوردیەکە دەڕوخێنن، ئینجا زەنکییەکان و دوای ئەوانیش ئەییوبییەکان حوکمی ناوچەکە دەگرنە دەست تا هاتنی مەغۆل کە تەواوی ئەو ناچەیە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ئەوان، صەلاحەدینی ئەییوبی کەئەو ناوچەیە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی، ڕادەستی تەقییەدینی عومەری

---

(١)عِيَاضِ بنِ غَنْمٍ هاوەڵێکی گەورەی پێغەمبەری خوایە (صلى الله عليه وسلم) عیاز لەو صەحابانەیەکە لەبەیعتی الشجره بەشدار بووەو لەساڵی٢٠ کۆچی لەوڵاتی شام وەفاتی کردوە ڕەزاو ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ، سير أعلام النبلاء ط الحديث (٤/ ٢٣).

کوڕی شاهنشاه دەکات، لەساڵێ (٥٩١) ئەو ناوچەیە دەبێتە موڵکی (مەلیك عادیل سیف الدین ابوبکر) برای صەلاحەدینی ئەییوبی، لەساڵی (٥٩٦) مەلیك عادل دەبێتە سوڵتان و ناوچەکە تەسلیم بە کوڕەکەی دەکات، نجم الدین ئەییوب.

بەو شێوەیە ئەو ناوچەیە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی ئەییوبییەکان، مەلیك کامیل محمد مظفر غازي لەساڵی (٦٤٥) تاوەکو ساڵی (٦٥٨) حاکمی ئەو ناوچەیە دەبێت دواتر بەدەستی مەغۆلەکان شەهید دەکرێ و تەواوی ناوچەکە دەکەوێتە دەست هێزەکانی مەغۆل، لەگەڵ تێبینی ئەوەی چەند ئیمارەتێکی سەڵیبییەکان و چەند هێزێکی بەتایبەت ئەرمەنییەکان ناوە ناوە لەناوچەکە دەردەکەوتن و هێرشیان دەکردە سەر قەڵاو شارە موسڵمانەکان.. [1]

(١) الاعلاق الخطیرة في ذکر امراء الشام والجزیرة، بەرگی ٣ لاپەڕە ٢٧٨. وەبڕوانە کتێبی تاریخ الفارقی، لاپەڕە ٢٩/ احمد کوڕی علی کوڕی ئەلەئزرەق . تێبینی: ناوچەی ئامەد و میافارقین و ماردین و ئەرزەن و قەڵاکانی دەوروبەری زۆربەی کاتەکان لەژێر دەسەڵاتی یەك کەس بووە. الاعلاق الخطیرة في ذکر امراء الشام والجزیرة بەرگی ٣ لاپەڕە ٢٧٨.

ئامادەباشی بۆ
داگیر کردنی تەواوی (جەزیرە و شام)

هۆلاكۆ سوپایەكی گەورەی ئامادەكرد بۆگرتنی شام، بەو ئومێدە بوو دوای شام بەرەو میسرِ بكەوێتەڕێ، ناوچەی(جەزیرە) جگە لەئەییوبییەكان چەند هێزێكی تری لێبوو وەكو (ئەرمەنییەكان) و (ڕۆمییەكان) خاچپەرستەكان، بنەماڵەی ئەییوبی لەو كات كۆك و تەبا نەبوون، بەڵكو كێشەو گرفتێكی یەكجار زۆریان لەنێواندا هەبوو، كە ئەوەش بەگەورەترین خاڵی لاوازی ئەو دەسەڵاتە هەژمار دەكرا، خۆ ئەگەر ئەییوبییەكان لەنێو خۆدا (تەباوتفاق)بان بێگومان، دەبونەكۆسپێكی گەورە لەبەردەم هێزەكەی هۆلاكۆ، بەڵام بەهۆی ململانێ لەسەر دەسەڵات ئیتر(خوا و خاك و خەڵكیان) لەبیرچوبوەوە، بیریان لەوە نەدەكردەوە كە چ هێزێكی دڕندەی تێكدەر ڕووی تێكردوون، مەلیك (ناصرِ یوسف ٦٤٠-٦٥٩) كەخاوەنی حەلەب بوو لەوێوە هێزەكانی ئاڕاستە دەكرد لەناوچەی جەزیرە، دەتوانین بڵێین بە بەهێزترینی بنەماڵەی ئەییوبییەكان هەژمار دەكرا، مەلیك ناصرِ بەر لەكەوتنی بەغدا وەفدێك دەنێرێ بۆ لای هۆلاكۆ، بەسەر پەرشتی عەزیزی كوڕی، ئەو وەفدە دیاریەكی زۆر پێشكەش بەهۆلاكۆ دەكەن، لەهەمان كاتدا پشتگیری تەواوی خۆیان بۆ هۆلاكۆ دەردەبڕن، مەلیك

ناصــرِ ئامــادەیی خــۆی دەردەبــڕێ لەگەڵ هۆلاکــۆ هێــرش بکــاتە سەرمیســرِلەبەرئەوی پێــی وابوومیســرِمولْکی ئەوانەو (مەمالیکەکــان) داگیریان کردوە، بەڵام هۆلاکۆ ئەوەی قبوڵنابێ و دەڵێ:

دەبوایە مەلیك ناصرِ خۆی بهاتبایە نەك کوڕەکەی بەنوێنەری خۆی بنێرێ بۆیە نامەیەکی بۆ دەنێرێ و پێی دەڵێ: کە ئەونامەیەت بەدەست گەیشت بەبێ هیچ قسەو مەرجێك خۆت بگەیەنە خزمەتم (اذا وقفت على كتابي هذا فسارع برجالك وأموالك وفرسانك الى طاعة سلطان الارض تامن شره وتنل خيره، وقد بلغنا ان تجار الشام وغيرهم انهزموا باموالهم وحريمهم الى (كروان كسرى، بەزمانی مەغۆل) یانی میسرِ، فان كانوا في الجبال نسفناها وان كانوا في الارض خسفناها.[1]

مەلیك ناصرِ نیازی وابوو شەڕی مەمالیکەکان بە هۆلاکۆ بکا، بەڵام هۆلاکــۆ پلانــی خــۆی هەیەو لەنیــازی مەلیــك ناصــرِ دەگــاو دەزانــێ مەبەستیەتی شەڕی مەمالیك بە مەغۆل بکا بۆگێڕانەوەی دەسەڵاتی خۆی نەك وەکو خزمەت کارێکی هۆلاکۆ.

ئینجا مەلیك ناصرِ ترسێکی زۆری پێدەگا، بۆیە خێزان و منداڵەکانی ڕەوانەی میسرِ دەکا خەڵکێکی زۆریش لەگەڵ ئەوان ڕوو لە میسرِ دەکەن، لەکاتی ئەو کۆچڕەوە گەورەیە خەڵکێکی زۆر لەڕێگادا دەمرن و زۆریشیان

---

(١) القلقشندي صبح الاعشى، بەرگی٨ لاپەڕە ٦٠.

دەکەونە بۆسەی ڕێگرەکان ئەوپارەوپوڵەی پێیان بوو لەڕێگا لێیان دەسەنرێ.[(١)]

ئەوەی کە زۆر سەیرە لەو ڕووداوانە پادشاکان ئەوەی ڕەچاویان نەکردوە (وەلائو بەڕا) بووە، پشتگیری دەربڕین بۆ هێزێکی کاوڵکاری وەکو هێزەکەی مەغۆل و تاغوتێکی وەکو هۆلاکۆ بەکامە شەرع جائیزە؟ لەبەر چی زانایان هەڵوێستیان نەبووە؟ سوڵتان و پادشاکانیش هەموو شتێکیان کردۆتە قوربانی کورسی دەسەڵات و زۆر جار بۆ پاراستنی دەسەڵاتیان دینیان بەتەواوی نەماوە.

(هۆلاکۆ) نامەیەکی تر دەنێرێ بۆ حاکمی موصل (بدرالدین لؤلؤ) لەنامەکە پێی دەڵێ: کەتۆ بەتەمەن بووی، با کوڕەکەت ببێتە سەرکردەکەی ئەو هێزەی کە ئامادەت کردوە بۆ گرتنی شام، بەدرەدین لؤلؤ یش بەڵی قوربانی بۆ دەکاو، خۆی لەمەیدانەکە دەکشێتەوەو سوپاکەی تەسلیم بەکوڕەکەی دەکا، کوڕەکەی حاکمی موصل ناوی (مەلیك صالح) بوو، کەدەچێتەلای (هۆلاکۆ) هۆلاکۆ ڕێزێکی زۆری لێدەگرێ و لەو ئافرەتانەی کەبەدیلی گرتبوون کچێکی سوڵتان جلالەدینی خەواریزمشا بوو بۆیە کچەکەی جەلالەدینی خەواریزم شاە دەکاتە دیاری بۆ کوڕەکەی

---

(١) البداية والنهاية، لاپەڕە٣٤١ بەرگی ١٥.

حاکمی موصل و پێی دەڵێ ئەو کچە بخوازەو بابێتە ژنی تۆ، مەلیك صالح کچەکەی جلال الدین خەواریزم شاه دەخوازێ.[١]

لەڕەمەزانی ساڵی (٦٥٧) هۆلاکۆ خۆی و هاوپەیمانەکانی لە پادشاکانی جۆرجیاو ئەرمینیا بەسوپایەکی گەورەی زیاد لە (١٥٠) هەزار کەس لە(ئازەربایجانەوە) بەرەو گرتنی (سوریا) کەوتنە ڕێ، سەرەتا ناوچەی (وان) و (خیلات)ی داگیرکرد، ئینجا چوو بۆ (دیاربەکر) و ئەویشی داگیر کرد (یەشموت)ی کوڕیشی پێشتر ناردبوو بۆ داگیرکردنی (مەیا فارقین) بەڵام لەساڵی (٦٥٦) ڕا هێزەکەی (یشموت) گەمارۆی شاری (مەیافارقین)ی دابوو، نەیان توانی بوو ئەو شارە داگیر بکەن، مەلیك صالحی کوڕی بەدرەدین لؤلؤ لەموصڵەوە بەهێزێکی گەورە بەرەو گرتنی (ئامەد) و دواتر (ڕوها و نەصیبین) کەوتبونە ڕێ، کەبەداخەوە بەماوەیەکی کەم ئەو شارانە داگیر دەکرێن، ئینجا هۆلاکۆ لەڕووباری فوڕات دەپەڕێتەوەو گەمارۆی شاری (حەلەب) دەدەن.

تێبینی: ناوچەی (ماردین) ئەو کات لەژێر دەسەڵاتی مەلیك سەعید بوو، مەلیك سەعید بڕیاری دا کە ڕوو بەڕووی سوپاکەی مەغۆل ببێتەوە، بۆیە توانیان بۆ چەند مانگێك شەڕی مەغۆل بکەن، بەڵام مەلیك سەعید دوو کوڕی هەبوون، یەکیان ناوی (مظفر)دەبێ و دەچێتە لای باوکی و دەیەوێ قەناعەتی پێبکا کەسوپاکەی مەغۆل کەس ناتوانێ بەرەنگاری

---

(١) جامع التواریخ، بەرگی٣ لاپەڕە ٣٣١.

بێتەوە، بەڵام مەلیك سەعید بڕیار دەدا ڕوو بەڕووی مەغۆل ببێتەوە، ئەو کوڕەی مەلیك سەعید شەو باوکی خۆی دەکوژێی و کلیلی قەڵاکە دەنێرێ بۆ (هۆلاکۆ) هۆلاکۆش بەوە دەزانێ و سوپاسی دەکا و دەیکاتە والی (ماردین) و بە سوڵتانی لەو شارە دەمێنێتەوە تاوەکو ساڵی (٦٩٥) دواتر دەمرێ و کوڕێکی دەبێ بەناوی شمس الدین کە ئەویش دەمرێ کوڕی شەمسەدین کەناوی نجم الدین دەبێتە سوڵتانی ئەو شارەو پەیوەندێکی زۆر جاکی دەبێ لەگەڵ سوڵتانی ئەوکاتی مەغۆل (غازان خان). [١]

(١) جامع التواريخ، بەرگی ٣ لاپەڕە ٣٢٦ . وە کتێبی، تاريخ الدولة المغولية فی ايران، دکتور عبدالسلام عبدالعزيز فهمی، لاپەڕە ١٣٩.

هاوپەیمانی نێوان
مەغۆل و نەسڕانییەکان و خاچپەرستەکان

یەکێك لەو هۆکارانەی وای کرد هۆلاکۆ گورج بکەوێتە ڕێ بۆ گرتنی شام، ئەو هاوپەیمانی و بەرەیەبوو کەلەنێوان هەرسێ هێزی (نەسڕانییەکان و خاچپەرستەکان و مەغۆلەکان) ئەنجامدرا.

مەبەست لەخاچپەرستەکان ئەو نەسڕانییە ئەوڕوپایانە بوون کە بەنیازی گرتنی قودس و دەرهێنانی لەدەست موسڵمانان ڕوویان کردبوە ناوچەکە (هیتوم) مەلیکی ئەرمینیا کەدەزانێ پایتەختی خیلافەتی ئیسلامی (بەغدا) دەکەوێتە دەست مەغۆلەکان، لەهەمان کاتدا ناوچەی (جەزیرە) بەتەواوی خەریکە دەکەوێتە دەست مەغۆلەکان، ئەوەی بەهەلێکی گەورە زانی و پەیوەندی کرد بە مەغۆلەکان، مەلیکی ئەرمینیا بڵاوی کردوە کە ئێستا چاکترین کاتە بۆ ئەوەی (قودس) لەچنگی موسڵمانان دەربهێنرێ، بۆیە (بوهمیندی شەش)ی مەلیکی (ئەنتاکیە) ئەویش هاتە نێو ئەو بەرەیە و پەیوەندێکی زۆر توندو تۆڵی لەگەڵ پادشای ئەرمینا دەبێ و دوای ئەوەی کچی پادشای ئەرمینیا دەخوازێ هەندەی تر لەیەك نزیك دەبنەوە، لەولاوەش خێزانی هۆلاکۆ کەناوی (دوقزخاتون) بوو، ببوە نەسڕانی و ڕۆڵێکی سەرەکی بینی لە نزیك کردنەوەی هەموو ئەو لایەنانە ئینجا

هۆلاکۆ نەسرانییەکان دڵنیا دەکاتەوە کەبەشێك لەکارەکانی ئەو ڕزگارکردنی نەسرانییەکانی ژێر دەستی موسڵمانەکانە، هەر وەها هۆلاکۆ جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە زۆرێك لەعەشایەرو قەبیلەکانی مەغۆل بونەتە نەسرانی بۆیە هەر شوێنێکیان دەگرت زوو مزگەوتەکانیان دەکردە کڵێسەو کڵێسەکانیان ئاوەدان دەکردەوە.[1]

هەردوو ئیمارەتی نەسرانی لەناوچەکە بەهاتنی مەغۆل تەواو بوژانەوە، ئەرمینیای بچوك(ارمینیا الصغری) کە پایتەختەکەی شاری (سیس)بوو لەباشوری (ئەنادۆڵ) شاری (مێرسین و ئەدەنەو دەوروبەری شاخی تۆرۆس)ی تورکیا و سنوری لەسەر سنوری ئیمارەتی (ئەنتاکیا)ی نەسرانی بوو کە ئەویش شاری تەرسوسی سوریای ئیستا و زۆربەی قەراغ دەریاکەیان لەبەر دەست بووە، هەردوو ئیمارەتی نەسرانی هەردەم دوژمنێکی گەورەی ئەو ئوممەتە بوینە لەگەڵ هەموو هەوڵێك بووینە بۆ داگیر کردنی (قودس) و دەرهێنانی لەدەست موسڵمانان کە دواتریش باسی ئەو ئیمارەتە دەکەین لەسەردەمی (زاهیر بێبرس)ی مەملوکی.

(١) تاريخ ايران بعد الاسلام، لاپەڕە ٤٤٢ عباس اقبال.

کەوتنی(مەیافارقین)[١] و
شەهید بوونی(مەلیك كامیل محمدی ئەییوبی) (*)

سەرەتا کەهێزەکانی مەغۆل دەگەنە دەوروبەری شاری (مەیا فارقین) ئەو شارە گەمارۆ دەدەن و (یشموت)ی کوڕی هۆلاکۆ نامەیەك دەنێرێ بۆ مەلیك (کامیل) داوای لێدەکات قەڵاکە تەسلیم بەهێزەکانی مەغۆل بکرێ، مەلیك کامیل ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ بەم جۆرە وەڵامی (یشموت) دەداتەوە.

واچاکە ئەمیر ئاسنی سارد نەکوتێ (مەبەستی یشموتی کوڕەکەی هۆلاکۆیە) و چاوەڕوانی شتێکی موستەحیل نەکات، هیچ متمانە بە پەیمانتان ناکرێت، منیش قەت بەقسە شیرینەکانتان ناخەڵەتێم، هیچ ترسیشم لەسوپای مەغۆل نییە، چۆن متمانە بەکوڕی پیاوێك بکەم، وەفای بۆ هیچ پەیمانێك نەبووە کەداویەتی بۆنمونە (خورشاە و حسام الدین عەککەو تاج الدین اربل) مەلیك ناصیر بەتایبەت هاتە لاتان ئینجا

---

(١) مەییافارقین شارێکی کوردستانییەو لەبەناو بانگترینی شارەکانی دورگەی فوڕات بووە ئێستا ناوی (سلوان، Silvan) لەوڵاتی تورکیا لەباکوری خۆهەڵاتی دیاربەکرە، ناوی تەواوی شەهید کامیل (الْكَامِل مُحَمَّد بن المظفر غَازِي بن الْعَادِل أبي بكر بن أَيُّوب بن شادي)

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ١٦ .

هەڵوێستی وای بینی کە لەنزیکیتان پەشیمانە منیش بەهەمان شێوە، ئەگەر بەقسەتان بکەم ئەوە دەبینم کە ئەوان بینینان.[(١)]

تێبینی: مەبەست لەناوی (خورشاه) ڕوکنەدین خورشایە گەورەی ئیسماعیلییەکانە، ئەوکاتەی قەڵای ئیسماعیلیەکان دەکەوێتە دەست هۆلاکۆ، ڕوکنەدین خورشاه گەورەی ئیسماعیلەکان دەستی هەبوو لەتەسلیم کردنی ئەو قەڵایانە و زۆربەی گەنجینەکان کە شاردرابوونەوەو خورشاه شوێنەکانی بە هۆلاکۆ گوت، بەو ئومێدەی کە گیان و دەسەڵاتی بپارێزێ، سەرەتا هۆلاکۆ بەوەی زانی و ڕێزی تایبەتی لە ڕوکنەدین خورشاه گرت، بۆیە کچێکی مەغۆلی پێبەخشی و شاری قەزوینی بۆ دیاری کرد، خۆی و دەوروبەرەکەی لەو شارە دەمێننەوە، بەوەش هۆلاکۆ توانی تا ڕادەیەك متمانەی مەلیك و پادشاکانی ناوچەکە بەدەست بێنێ و ناڕاستەوخۆ پێی وتن: ئەگەر ئێوەش هاوکاریمان بکەن ئاوا ڕێزتان لێدەگرین هەروەکو ڕێزمان لە خورشاه گرتوە، ئینجا هۆلاکۆ ڕێ بەخورشای پادشای ئیسماعیلییەکان دەدا کە سەردانی (قراقورم) بکاو بچێتە خزمەت خانی گەورە (منکوخان)، بەڵام خانی گەورە زۆر بەسوکی سەیری (خورشاه)ی کردو ڕێی نەدا بێتە خزمەتی و گوتی: پێویستی نەدەکرد کەسێکی ئاوا بێتە سەردانم و وڵاغی مەغۆلی پێ ماندوو بکەن، بیگەڕێننەوە بۆ ئەو شوێنەی کەلێی هاتوە، فەرمانی بەهەندێکیش کرد لەڕێی گەڕانەوەی بیکوژن، ئەوەبوو چەند

---

(١) الاعلاق الخطيرة، بەرگی٣ لاپەڕە ٣٤٥.

کەسێك لەڕێی گەڕانەوە هەڵیان کوتایە سەر (خورشاه)و لەڕێگادا کوشتیان.

ئەوە چیرۆکی (ڕوکنەدین خورشا)یە، بۆیە مەلیك عادیل بە کوڕەکەی هۆلاکۆ دەڵێ: ئێوە جێی متمانە نین و پەیمان ناپارێزن.[١]

ئینجا مەلیك کامیل ڕەحمەتی خوای لێبێ، لەگەڵ ئەو سەرکردەو موجاهیدانەی لەگەڵی بوون، ڕێك دەکەون کەدەبێ دەستنەدەن و جیهاد بکەن تا دوا هەناسەیان، مەلیك کامیل ڕوو لەخەڵکی (مەیافارقین) دەکاو دەڵێ: هیچ ڕەزیلێتان لەگەڵ ناکەم بەو ئاڵتون زیوەی کە لە گەنجینەکانداهەن، هەرهەمووی دەبەخشمەوە بە خەڵکی پێویست، من سوپاس بۆخوا وەکو موستەعصیم نیم، (مەبەستی خەلیفەیە) کە بەندەی دینارو درهەم بوو، ئەو دینارو درهەمەی سەری خوارد، موڵکی بەغدای هەموو لەدەستدا بەهۆی ڕەزیلی و چاوچنۆکی.

ئینجا هێزەکانی مەغۆل خەندەقێکی گەورە لەدەوری شارەکە هەڵدەکەنن و مەنجەنیق بەرامبەر شارەکە دادەنێن و دەست دەکەن بە بەردباران کردنی شارەکە، مەلیك (کامیل) خۆی و چەند سوارچاکێك ناوە ناوە لەقەلایەکە دەردەهاتن و شێرانە پەلاماری هێزەکانی مەغۆلیان دەداو چەندین کەسیان لێدەکوشتن و بەسەلامەتی دەگەڕانەوە قەلاکە، مەلیك (کامیل) دوو پاڵەوانی لەگەڵ بوون یەکیان ناوی (سیف الدین لوکبلی)بوو ئەوەی تر

---

(١) رشید الدین فضل الله: جامع التواريخ، لاپەڕە ٢٥٧-٢٥٨.

ناوی (عنبر الحبشی)بوو، ئەو دووکەسەش زۆر جار لەقەڵاکە دەردەهاتن و شێرانە پەلاماری مەغۆلیان دەداو سوارچاك و پاڵەوانەکانی مەغۆلیان دەکوشت، ڕۆژێکیان ئازاترینی مەغۆلەکان سوارچاکێك بوو بەناوی (ناوری کورجی) ئەو پیاوە لەناو مەغۆلەکان هەندە ئازاو ڕەشید بووە، گوتراوە خۆی بەتەنها سوپایەك دەبەزێنێ، بەڵام ئەو پیاوەش بەدەستی پاڵەوانەکانی ئیسلام دەکوژرێ، مەغۆلەکان بەکوشتنی (ناوری کورجی) زۆر دەشڵەژێن.

چیرۆکی ئەو موسڵمانەی بە مەنجەنیقەکەی سوپاکەی هۆلاکۆی هەراسان کردبوو

لەناو قەڵاکە مەنجەنیقێکی لێبوو ئەو موسڵمانەی بەکاری دەهێنا زۆر بەوردی حیساباتی بۆ دەکرد و زۆربەی هەدەفەکانی دەپێکاو هەر بەردێکی گەورەی ڕادەوەشاند چەندین سەربازی مەغۆلی دەکوشت، ئەو مەنجەنیقە کۆسپێکی زۆر گەورە بوو لەبەردەم سوپای مەغۆلەکان، هەواڵ دەگاتە (یشموت) کە (بەدرەدین لؤلؤ)ی حاکمی موصل، کەسێکی لایە زۆر زانایە لەبەکارهێنانی (مەنجەنیق) و زۆر ئەستەمە هەدەفێکی بۆ دیاری بکرێ و لەدورەوە نەیشکێنێ.

یەشموت فەرمان دەکا ئەو کەسەی بۆبێنن، ئەوپیاوە لەموصلەوە بەڕێدەکەوێ و دەگاتە مەیدانی جەنگ و مەنجەنیقەکەشی لەگەڵ خۆی هێنا و ڕێك بەرامبەر بەمەنجەنیقی موسڵمانەکانی دامەزراند، ئنجا دەستی کرد بە بەردبارانکردنی مەنجەنیقی موسڵمانان، ئەوەی لێرە زۆر سەیرە (ڕەشیدەدین هەمەدانی)[1]، دەڵێ ئەو دوو مەنجەنیقە کە کەوتنە بەرامبەر یەك ئەوەندە بەوردی بەردیان بۆیەك ڕادەوەشاند، زۆر جار بەردەکان لە

---

(١) لەکتێبی (جامع التواریخ، ج٣ لاپەڕە ٣٢٠) کە بەیەکێك لەگرنگترینی ئەو سەرچاوانە هەژمار دەکرێ کە باسی شەڕەکانی مەغۆل دەکەن.

ئاسمان بەیەك دەكەوتن ئینجا وریایی و زیرەكی خاوەن مەنجەنیقەكەی (مەیافارقین) زۆر لەوەی موصل چاكتر و باشتر بوو بۆیە دوای ماوەیەك مەنجەنیقەكەی هۆلاكۆ دەشكێنێ، ئەوەش بێگومان پەیوەندی بەزانستی (ڕەصەد) هەبووە، كە ئەو كەسەی مەنجەنیقی بەكارهێناوە زۆر لێی شارەزابووە، بەڵام بەداخەوە گرنگی زۆر كەم بە گێڕانەوەی ئەو جۆرە ڕوداو ناساندنی ئەو جۆرە كەسانە دراوە كەڕۆڵی زۆر سەرەكیان هەبوو لە بەرەنگاربوونەوەی هێزەكانی مەغۆل، ئینجا (یشموت)ی كوڕی هۆلاكۆ تەواو قەناعەتی بۆ دروست دەبێ كە ئەو شارە ناگیرێ، خەندەقێكی زۆر گەورەو فراوانیان لەدەوری قەڵاكە هەڵكەندو گەمارۆیەكی زۆر توندیان خستە سەر شارەكە، ئەو گەمارۆیە نزیكەی دوو ساڵی خایەند، لەو ماوەیەدا خەڵكی شارەكە خۆراكیان نەماو دوچاری برسیەتیەكی زۆر گەورە هاتن، تاگەیشتە ئەو ئاستەی هەر چی سەگ و پشیلەی شارەكەش هەبوو ئەوانیشیان هەموو خوارد، برسیەتی ڕووی تێكردبوون زۆر جار گۆشتی مردوەكانیشیان دەخوارد، ئەو دوو پاڵەوانە تا دوا نەفەس شەڕیان كرد، هەتا لەهەڵمەتێكیان توانیان بگەنە سەر سەركردەی سەربازی مەغۆل(ئیلكا نەویان) لەئەسپەكەی خستیانە خوارەوەو خەریك بوو بیڕفێنن، بەڵام كەتیبەێكی گەورەی مەغۆلەكان بەهانای (ئیلكا) هاتن و لەبەر دەستی ئەو دوو پاڵەوانە ڕزگاریان كرد.

برسیەتی تا دەهات زیاتر تینی بۆ دەهێنان، ئەو دوو پاڵەوانە بەناچاری ئەسپەکانیان کوشتەوەو گۆشتەکەیان خوارد، ئەوە بوو هیچ خواردنێك لەشارەکە نامێنێ و یەکێك بەرەو مەغۆلەکان ڕادەکاو ڕێی هاتنە ناو قەڵاکەیان پێدەڵێ، بەمەغۆلەکان دەڵێ: ئەوانەی ماون تەنها بەناو ماون ئەگەر نا برسیەتی بەتەواوی پەکی خستوون، ئینجا مەغۆلەکان هێرش دەکەنە سەر شارەکەو دەتوانن (مەلیك کامیل) بەدیل بگرن و هەردوو پاڵەوانەکەش (سیف الدین لوکبلی) و (عنبر الحبشی، عەنبەر حەبەشی) خۆیان بەدەست نادەن تاوەکو هەردوکیان شەهید دەکرێن فیردەوس جێگەیان بێ.

هۆلاکۆ داوای (مەلیك کامیل) دەکات، ئەو کات (هۆلاکۆ) لەناو چەی (الرها، ڕوها) دەبێت کەئێستا شاری (ئورفەیە) لەعنەتی خوای لەسەربێ تا ڕۆژی دوایی لە ڕۆژی دوایش خوای گەورە تۆڵەی ئەو هەموو خوێنەی لێبکاتەوە کەڕشتویەتی، هۆلاکۆ کە چاوی بەمەلیك کامیل دەکەوێ لێی دەپرسێ: لەبەر چی نەهاتی بۆلامان گوێڕایەڵیت نەکردین .

مەلیك کامیل: ئەتۆ کێی تاوەکو من گوێڕایەڵی تۆبکەم و ناو چەوانت ببینم، من زۆر لەتۆ چاکترم و جیهادی تۆ لەدین دایەو واجیبە بەڕوی تۆ بجەنگم.

هۆلاکۆ: بەچی تۆ لەمن چاکتری؟

مەلیك كامیل: بەوەی من موسڵمانم باوەڕم بەخواو پێغەمبەری خوا هەیە (صلی الله علیه وسلم)، لە (عەدەن) تاوەکو (تبریز) مولْکی ئێمە بوو هەمومان لەدەست دەرچوو، تەنها خوای گەورە خاوەن مولْکەو هەرئەوە موڵك بەوە دەبەخشێ كەویستی لەسەریەتی و لەوەشی دەسەنێتەوە كەویستی لەسەریەتی، ئەگەر خوای گەورە ویستی لەسەربێ ئەوەی بەسەرئێمە هات بەسەرتۆش دێی و ماڵ ومناڵەكانت بەدیل دەگیرێن و سوپاكەت لەناودەچێ خۆشت بەدەستی كەسێكی تر دەكوژرێی.

هۆلاكۆ: قسەكانت زۆر لەخۆت گەورەترن، ئینجا پەڕداخێك مەی پێدەبەخشێ.

مەلیك كامیل: مەی حەرامەو ئێمە مەی ناخۆیینەوە.

هۆلاكۆ داوا لەخێزانەكەی خۆی دەكا كە ئەو پەرداخێك مەی بداتێ و بەو ئومێدەی مەی لەدەستی ئافرەت نەگێریتەوە، بەلام مەلیك (كامیل) لەویشی قبوڵ ناكات و ئینجا بەر لەوەی بكوژرێ مەلیك(كامیل) ڕەحمەتی خوای لێبێ، تفێك لە هۆلاكۆ دەكاو زۆر قسە پێدەڵێ. (هۆلاكۆ) لەعنەتی خوای لەسەر بێ، فەرمان دەكا پەنجە پەنجە گۆشتی جەستەی لێبكەنەوەو بیخەنە زاری تا بەو ئەشكەنجەیە گیانی دەردەچێ ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ، ئینجا سەری لە لاشەی جودا دەكەنەوە، شار بەشار سەرەكەی دەگێرن، دواتر دەیبەن لەدیمەشق لەدەرگای (الفرادیس) سەرەكە

هەڵدەواسرێ تا دەرکردنی مەغۆل لەشام، لەلای دەرگای (الفراديس) گۆڕستانێك هەبووە بەناوی (مشهد الحسين) و سەرەکەی لەوێ دەنێژرێ ڕەحمەتی خوای لێبێ.[١]

شێخ شهاب الدين أبو شامة ڕەحمەتی خوای لێبێ بەچەند بەیتە شیعرێك لەمەدحی ئەو پیاوە دەڵێ:

ابن غازی غزا وجاهد قوما أثخنوا فی العراق والمشرقين
طاهرا عاليا ومات شهيدا بعد صبر عليهم عامين
لم يشنه إذ طيف بالرأس منه وله أسوة برأس الحسين

واتە: کوڕی غازی جیهادی قەومێکی کرد خوێنێکی زۆریان لە عێراق و خۆرهەڵات ڕشت، پیاوێکی پاك و خوا ویست و هیمەت بەرز بوو و بەشەهیدی سەری نایەوە، دوای ئارامگرتنێکی دوو ساڵەیی، هیچ سوکایەتی نییە بۆ ئەو کەسەریان لەشاران گێرا لەبەر ئەوەی نمونەی حوسەینە ڕەزاو ڕەحمەتی خوای لێبێ کە سەرەڕای گەورەیی ئەو پیاوە، بەڵام دەستی دوژمنی پێگەیشت و سەریان لەلاشەکەی جودا کردەوە،

(١) الأعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة (لاقەڕە ١٩٢) وە سير أعلام النبلاء (٢٣/ ٢٠١) وە طبقات الشافعية الكبرى للسبكي (٨/ ٢٧٦) وە السلوك لمعرفة دول الملوك (١/ ٥٢٣)

زۆربەی سەرچاوەکان کەباسی مەلیك (کامیل)دەکەن بەشەهید ناوی دەبەن خوای گەورە بەشەهیدی قبوڵکات و فیردەوس جێگەی بێ.[١]

مەلیك کامیل ڕەحمەتی خوای لێبێ نمونەی حاکمێکی ئازاو بەجەرگە، دیواری ترس لەمەغۆل دەڕمێنێ و بەهەڵوێستەکانی بەو ئوممەتە دەڵێ: کە (ژیان ومولك و دەسەلات) شایستەی ئەوە نین بەسەرشۆڕی بیانپارێزین، هەڵوێستەکەی مەلیك کامیل وەکو ئەو چەرخەیە کە لەسەرجەم غیرەت و مەردایەتی دەدرێت و دواتر بەڕووی مەغۆلەکان دەتەقێتەوەو (عین جالوت)ی پێهەڵدەگیرسێ ودەیکەنە دۆزەخێك بەڕووی مەغۆلەکان، پێم وایە کە بەداخەوە داستانی (مەیافارقین) و پاڵەوانێکی وەکو مەلیك (کامیل) وەکو پێویست خزمەت نەکراوە بەتایبەت لەو کتێبە تازانەی بەو دواییە لەسەر هێرشەکانی مەغۆل نوسراوە، کورد دەیان پاڵەوانێتی ئاوایان نواندوە بەرامبەر بەهێرشی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی، بەڵام بەداخەوە نوسەرە عەلمانییەکان باسیان نەکردوە وە نوسرە عەرەبەکانیش مافی ئەو میللەتەیان نەداوە.

---

(١) بڕوانە: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار (٢٧/ ٣٨٢).

هۆلاکۆ لەڕوباری (فوڕات) دەپەڕێتەوەو دەگاتە (شام)

هۆلاکۆ بەو هێزە زەبەلاحەیەوە لەڕوباری فوڕات دەپەڕێتەوەو، دەگاتە شام سوپاکەی مەغۆل چەند پردێکیان دروستکرد بۆئەوەی زوو لە فوڕات بپەڕنەوە[١]، هەندێك سەرچاوەی دەڵێن ژمارەی سوپاکەی هۆلاکۆ (٤٠٠) هەزار کەس بوو، [٢] بێگومان سەرەتای هاتنی هێزەکەی هۆلاکۆ لە ئازەربایجانەوە بەو ژمارەیە نەبووە، بەڵام لەگەڵ کەوتنی شارەکانی سەر ڕێگا، هەندێك لەپادشاکانی ناوچەکە، چونەژێر دەسەڵاتی هۆلاکۆ ئەوانیش بەسوپا بەشداری هێزەکانی هۆلاکۆیان کردو دەرەنجام ئەو هێزە گەورەیەی لێ دروست بوو.

ئەوەی جێی ئەسەفە کە ئەو ڕووداوانە دەخوێنیتەوە، دەگەیتە یەقین کە زۆربەی پادشاو سوڵتانەکان شتێکیان نەماوە بەناوی (وەلاءو بەڕاء) ئەو زیللەتەی بۆ هۆلاکۆیان نواند، خۆ ئەگەر بۆیەکتریان بنواندبایە، بێگومان دەیانتوانی ڕووداوەکان بەرەو ئاڕاستەیەکی تر ببەن، لەهەمان کاتدا هەڵوێستی ئەو پادشاو سوڵتانانە ڕێك پێچەوانەی قورئانی پیرۆزە.

(١) البدایةوالنهایة، بەرگی ١٥ لاپەڕە ٣٨٤.

(٢)تاریخ مختصر الدول، لاپەڕە ٤٨٦ ابن العبري.

خوای گەورە کەباسی موسڵمانان دەکا دەفەرمێ: {يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (٥٤)}[١] توندو تیژ لەسەر ئەهلی کوفر و بەسۆزو بەزەیی لەگەڵ یەکتر، هەروەها خوای گەورە کەباسی ئەوانە دەکات لەگەڵ پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم) بووینە دەفەرمێ: {مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا (٢٩)}[٢] ئەوانەی لەگەڵ پێغەمبەری خوا (صلى الله عليه وسلم) بوینە توند و تیژ بوینە لەگەڵ ئەهلی کوفر، بەڵام بەسۆزو بەزەیی بوینە لەگەڵ یەکتر، ئینجا خوای گەورە دەفەرمێ: تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا. ئەوانە

---

(١) المائدة: ٥٤

(٢) الفتح: ٢٩.

خاوەن عیبادەت بووینە لەسجودو ڕکوع دەیان بینی، بەڵام بەراوردی نێوان موسڵمان بکە کەلەو ئایەتە پیرۆز باسی کراوە لەگەڵ سوڵتان و پادشاکانی ئەو کات ئەوان بەڕاستی (لم یکونوا رکعا ولا سجدا) ئەوەی ڕکوع و سجودە لێیان باس ناکرێ، بەڵکو تەنها خەریکی هەوەسی خۆبوینە، دینیان فرۆشتوە بۆ پاراستنی کورسی دەسەڵاتەکەیان.

خەڵکی شام کە بەوە دەزانن هۆلاکۆ لەفوراتەوە پەڕیوەتەوە زۆریان (سوریا) جێدەهێڵن و بەرەومیسرڕ دەکەونەڕێ، زۆرێك لەو خەڵکە لەڕێگای گەیشتن بە(میسرڕ) وەفات دەکەن و خەڵکێکی زۆر دەربەدەر دەبن و ماڵ و شارەکانیان جێدەهێڵن، ئەو کات سوڵتانی (دیمەشق و حەلەب) مەلیك (ناصرڕ صلاح الدین یوسف کوڕی عەزیز محمد کوڕی زاهیر غازی کوڕی ناصر صەلاحەدینی ئەییوبی) دەبێ.

یەکەم شار لەشام گەمارۆ دەدرێ شاری (حەلەب)ە ئەو شارە بەتەواوی گەمارۆ دەدرێ و چەند دەرگایەکی هەبووە، هۆلاکۆ کردنەوەی هەر دەرگایەك دەخاتە ئەستۆی یەکێك لەسەرکردەکانی ئەو سوپایە و بیست مەنجەنیقی گەورە لەدەوری حەلەب دادەنرێ و شارەکە زۆر دڕندانە بەردباران دەکەن و خەندەقێکی گەورەش بەدەوری شارەکە هەڵدەکەنن بۆ ئەوەی کەس نەتوانێ ڕابکا، بەماوەیەکی کەم مەغۆلەکان دەچنە نێو شارەکە، خەڵکی شارەکە ئازایەتێکی زۆر دەنوێنن، بەڵام دەرەنجام شارەکە دەکەوێ، خەڵکێکی یەکجار زۆر لەحەلەب دەکوژرێ زیاتر لە (١٠٠)هەزار

ژن و منداڵی حەلەب بەدیل گیران و کرانە کەنیزەوکۆیلە لە مەمەلەکەتی (ئەرمینیا و ئەنتاکیا)ی نەسرانی فرۆشران. (ولاحول ولاقوة الا باللە)، ئەرمەنی و سەلیبییەکان ڕۆڵێکی یەکجار خراپ دەبینن بەتایبەتی مەلیك (هیتوم)ی ئەرمەنی کە مزگەوتی گەورەی سوتاند، حەلەب قەڵایەکی لێبوە خەڵکی ئەو قەڵایە زۆر ئازایانە بەرەنگاری، هێزەکانی مەغۆل دەبنەوە، دوای نزیکەی چل ڕۆژ قەڵاکەش دەکەوێ.

کەوتنی قەڵای (حارم) (*)

دواتـر مەغۆلەکـان بەرەو قەڵای (حـارم) دەکەونەڕێ، قەڵای (حـارم) دەکەوێتە باکوری خۆر هەڵاتی شاری (ئیدلب) ئەو کات دەکەوتە بەرامبەر ئیمارەتی (ئەنتاکیا)ی نەسرانی، هێزەکانی مەغـۆل داوا لەخەڵکی قەڵاکە دەکەن قەڵاکە تەسلیم بکەن، ئەوانیش دەڵێن ئێمە متمانەمـان بەئێوە نییە، بەڵام ئامادەین تەسلیمی کەین بە والی قەڵای حەلەب کەناوی (فخرالدین المعروف) بوو ناسراو بەساقی، لەبەر ئەوەی ئەو پیاوە پیاوێکی ڕاستگۆیە و متمـانە بەبەڵێنەکـانی دەکـرێ، هۆلاکـۆ زۆر تـوڕە دەبـێ، بەڵام بەنیفـاق دەڵێ: بڕۆن (فخرالدین الوالی)بێنن با سویندیان بۆ بخوا کە ئەگەر قەڵاکە تەسـلیم بـکەن سـەلامەت دەبـن، ئەوە بـوو (فەخـرەدین) دێـنن و لەبەر دەم هۆلاکـۆ و سـوپاپەکەی سـوێندی بۆخـواردن کە گیانتـان سـەلامەتەو (هۆلاکۆ) بەڵێنی سەلامەتی ئێوەی پێداوم، ئینجا خەڵکی قەڵاکە، هـاتنە دەرەوەو قەڵاکەیـان تەسـلیم بەسـوپاکەی (مەغـۆل)کرد، هۆلاکـۆ لەعنەتـی خوای لەسـەربێ، پێـی گـوتن ئێـوە تاوانبـارن متمانەتـان بەمـن نەکـردوە بە

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ١٧ .

(فخرالدین)تان کردوە، بۆیە سەرەتا (فخرالدین)ی کوشت[1]، دواتر خەڵکی قەڵاکەی هەر هەموو کوشت لەژن و منداڵ و گەنج و پیرو پەککەوتە.

ئەوەش دیسان بەڵگەیەکی زۆر گەورەیە لەسەر ئەوەی کەنەهۆلاکۆ نە غەیری ئەو لەسەرانی کوفر متمانەیان پێناکرێ، بەتایبەت لەو کاتەی موسڵمانان لاوازن، دەکرێ دووهێزی بەرامبەر بەیەك لە توانا وەکو یەکبن، پەیمانیان لەنێواندا هەبێ، بەڵام لەحاڵەتی بە هێزی ئەهلی کوفرو لاوازی موسڵمانان ئەگەری پابەند نەبوون بە بڕگەکانی پەیمانەکە هەردەم لەئاراداهەیە، ئینجا دوای ئەوە شارەکانی (حەما و مەعەڕەو حیمص) هەموی یەك بەدوای یەك کەوتن و ترس باڵی کێشا بەسەر تەواوی سوریا و ئەو پادشایانەی مابوون بەخۆیان هاتنە لای هۆلاکۆ، شوێنەکانیان تەسلیم کرد، مەلیك (ناصر)یش ڕای کرد بەرەو شاری غەززە.[2] ئەو کاتەی (هۆلاکۆ) لەحەلەب دەبێ هەواڵی مردنی (منگو)خانی گەورەی مەغۆلی پێدەگاو، سەرکردیەکی سەربازی گەورە بەناوی (کتبغانوین) لەشوێنی خۆی جێدەهێڵێ و خۆی دەگەڕێتەوە بۆ (خیلات).[3] لەو ماوەیە مەغۆلەکان خەڵکێکی یەکجار زۆریان کوشت بەتایبەت لەناوچەی حۆران و نابلس و دەوروبەری تاگەیشتنە (کەرەك)ی ئەردەن و شاری خەلیل و غەززە، لەو ناوچانە پیاوەکانیان دەکوشت و ژن و منداڵەکانیشیان بەکۆیلە

---

(١) تاريخ مختصر الدول، لاپەڕە ٤٨٨.

(٢) المغول فى التاريخ، لاپەڕە ٢٩٦. فؤاد عبدالمعطي الصياد.

(٣) تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة المغولية، عباس اقبال، لاپەڕە ٢٠٩.

دەبرد، یەکێك لەو پاڵەوانانەی لەو شەڕانە دەکوژرێ، کەسێك بوو بەناوی (مجیرالدین کوڕی سیف الدین) پیاوێکی ئازاو ڕەشید بووە، نزیکەی نۆزدە کەس دەوریان دابوو لەمەغۆلەکان هەر هەموویانی کوشت، دواتر لەدوورەوە تیری تێدەگرن و شەهیدی دەکەن.[١]

(١) المذیل علی الروضتین بەرگی دووەم، لاپەڕە ١٤١.

کەوتنی شاری (دیمەشق)

دوای گرتنـــی حەلەب و قەڵای حـــارم ســـوپای مەغۆلەکـــان چەنـــدین مەنجەنیقـی گەورەیـان بەجوانەگـاو ئێسـتر ڕادەکێشـا و تیرووڕمێکـی زۆریـان لەجوانەگاکان بارکردبوو و گەمارۆی دیمەشقیان دا ئەوەی سەرپەرشتی ئەو هێـزەی دەکرد(کەتبغـا نـوین) بـوو کە دواتـر لەجەنگـی (عـین جـالوت) دەکوژرێ، کەهەواڵی کەوتنی تەواوی شـاری (حەلەب) دەگـاتە (دیمەشـق) دیمەشـقییەکان دیـاری بـۆ هـۆلاکـۆ دەنێـرن، بـۆ ئەوەی دووچـاری هەمـان دواڕۆژی (حەلەبییەکان) نەبنەوە(دیمەشق) بەبێ شـەڕ تەسلیم بە هـۆلاکـۆ دەبـێ دوای ئەوەی (مەلیـك) ناصـرِ ڕادەکـا، سـەرەتا خەڵکێـك لەدەوری مەلیك ناصرِ کۆبونەوە بۆئەوەی ڕووبەڕوی هێزەکەی مەغـۆل ببنەوە، بەڵام کەچاویـان بەزۆری سوپای مەغـۆل کەوت هەر کەس بەلایەکەوە ڕای کـردو دیمەشقیان چۆڵکرد، دیمەشقییەکان لیژنەیەکیان پێکهێنـاو تەسلیم بەهۆلاکـو بـوون، مەغۆلەکـان دەچـنە نێـو دیمەشـق و بـورجە بەرزەکـانی ئەو شـارە دەڕوخێنن و ئەو مەنجەنیقانەش دەشکێنن کەلەسەر بورجەکـان بـوون، ئینجـا خودی (کەتبغانوین) ببوە نەسڕانی، بۆیە ئەو شارە تەسلیم بەکەسێك دەکات بەناوی(ایـل سـیان) ئەو کەسـەش نەسـڕانییەکانی زۆر لا گەورە بـوو، نەسڕانییەکانیش ئەوە بە هەلێکـی زۆر گەورە دەزانـن و هێـرش دەکەنە سـەر

مزگەوتەکان و لەگەڕەك و کوچەو کۆڵانەکانی دیمەشق دەگەڕان و وتاریان دەدا کە ئەوە ئـــایینی حەق ئـــاینی نەســـڕانییەت گەڕایەوەو ئیســـلام کەئایینێکی باتیڵ بوو(پەنابەخوا) لەنێو چوو.

نەسڕانییەکان دەچونە بەردەرگـای مزگەوتەکـان و عەرەقیـان بەدەرگـای مزگەوتەکان دادەکرد و موسڵمانانیان بەعارەق تەڕدەکردو داوایان لەخەڵکی بازاڕو مزگەوتەکان دەکرد بۆ سەلیبەکان هەڵسنەوە سەرپێ و پلانیان دانابوو تەواوی مزگەوتەکان بکەن بە کڵێسە.[1]

نەسڕانی و شیعە وەکو دوو دوژمنی سەرسەختی ئەو ئیسلامە سەڕەرای ئەوەی مافیان لەچوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلامی پارێزراو بوو، بەڵام هەمـوو کاتێـك لەبۆسـەدابووینەو هەرکاتێـك هێـزی دوژمـن ڕووی لە موسـڵمانان کردبێ ئەوان بوونەتە چاوساغی دوژمنان و هێرشیان کردۆتە سەر مزگەوت و بونەتە ژمـارەیەکی گەورە لە دژایەتـی ئەو ئیسـلامە ئەوەش ڕێك مانـای ئەو ئایەتەیەکەخوای گەورە دەفەرمێ: {وَلَـنْ تَـرْضَى عَنْـكَ الْيَهُـودُ وَلَا النَّصَارَى حَـتَّى تَتَّبِـعَ مِلَّـتَهُمْ}[2] جولەکەو گـاور قەت لێت ڕازی نـابن تـاوەکو شـوێن میللەتـی ئەوان نەکەوی، بەڵـی زۆربەی جەنگەکـانی مێژوو ئەو جەنگانەی ئێستاش جگە لە هۆکاری ئابوری پاشخانێکی عەقایدی هەیە.

---

(١) البداية والنهاية، ج ١٥ لاپەڕە ٣٥١.

(٢) البقرة: ١٢٠.

سەرەتاو و دروستبونی دەوڵەتی (مەمالیك)

بەر لەوەی باسی جەنگی عەین جالوت(بکەین گرنگە ئەگەر بەکورتیش بێت، باسی سەرەتاو دروستبوونی دەوڵەتی (مەمالیك) بکەین لەبەر ئەوەی دروستبوونی دەوڵەتی مەمالیك لەو کات و ساتە گەورەترین ڕەحمەت بوو بەو ئوممەتە، لەهەمان کاتیشدا دروستبونی دەوڵەتی مەمالیك ئەوەمان پێدەڵێ، کەنەکەن بێئومێد بن لەڕەحمەتی خوای گەورە، زۆر جار لەخراپترین حاڵەت، بارودۆخێك دروست دەبێ ئاڕاستەی ڕووداوەکان دەگۆڕێ، کە مێژووی ئەو کات دەخوێنیتەوە ئەوەت بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە سوڵتان خاوەن دەسەڵاتی ڕەهابووە، لەهەمان کاتیشدا خەڵکەکە ئەوەیان قبوڵ بوەو گوێڕایەڵی سوڵتان و دەرنەچون لەفەرمانەکانی بەدینیان زانیوە، سوڵتان و پادشاکانی ئەو کات نەك خاوەنی کۆشك و تەلار، بەڵکو خاوەن وڵات بووینە، ئەوەش تایبەت نەبووە بەسوڵتان و پادشاکان لە جیهانی ئیسلامی، بەڵکو لەتەواوی جیهان ئەوە پەیڕەو کراوە، بۆنمونە ئەوکاتەی (جەنگیزخان) دەمرێ ئەو مەملەکەتە فراوانەی لەنێوان کوڕەکانی دابەش دەکا، پادشاکانیش لە جیهانی ئیسلامی بەهەمان شێوە، دوای مردنی خۆیان

مەملەکەتەکەیان دابەشکراوە بەسەر کوڕەکانیان، ئەوەی کە جێی سەرنجە لەو بابەتە ئەو خەڵکە ئەوەیان قبوڵکردوەو پێیان شتێکی ئاسایی بووە، بۆیە نەمان زانیو شوڕشێك هەڵگیرسابی لەسەر ئەو بابەتە وەکو بڵێی ئەوەیان بەمافی سوڵتان زانیوەو لایان جێی گفتوگۆنەبووە.

خاڵێکی تریش کە زۆر گرنگە باسی بکەین، مێژوونوسان کەباسی ڕووداوەکانی ساڵی (٦٥٧ و ٦٥٨) یان کردوە، دەڵێن: ساڵی تازە دەستی پێکرد و موسڵمانان بێ خەلیفەنە، (بێ خەلیفە)بون بەکارەساتێکی گەورە زانراوە، سەرەڕای بونی ئەو هەموو پادشاو حاکمانەی کە یەکلاکردنەوەی کێشەکان لەنێو خەڵکی بەپێی شەریعەت کراوە کەچی ئەو بێ خەلیفە بونە بەموسیبەتێکی گەورە زانراوە، لەبەر ئەوەی بونی خەلیفە یانی بونی مەرجەعێکی گەورە خەڵکی موسڵمان لەگەڵ جیاوازی نەتەوەکانیان لەدەوری ئەو خەلیفەیە کۆبونەتەوە.

دەبێ ئێمە ئەوڕۆ ئەرکمان چەند قورس بێ کەنەك خەلیفە، بەلکو شەریعەتیش لە واقیع بونی نەماوە، زۆر لەکێشەکانی ئەوڕۆمان پێویستە لە سێبەری ڕووداوەکانی ئەو دوو ساڵە دیراسە بکرێ و (بێ خەلیفە بوون) بە نەزەری ئیعتبارەوە وەربگیرێ بەتایبەت ئەو بابەتانەی پێویست بەدەسەلات دەکا بۆ جێبەجێکردن و یەکلایی کردنەوەی.

ماناى مماليك

(المماليك) كۆى (مەملوكە) واتە: كۆيلە، بەڵام ئەو كۆيلانە هەر لەسەرەتاوە بەنيازى ڕاهێنان لەسەر شەڕو ئەنجامدانى كارى سەربازى دەهێنران، زۆر جار لە تەمەنى منالٚييەوە دەكرٍدران و لەسەر سوار چاكى و هێرش كردن و جەنگ ڕادەهێنران، ئەو كۆيلانەى دەكرٍدران زياتر تورك و قەفقاس و مەغۆل و ڕۆمى بوون، ئەوانە لەمنالٚيەوە دەهێنران و دواى ئەوەى فێرە ئاينى ئيسلام دەكران ئينجا ئامادە دەكران بۆ ڕاپەڕاندنى كارى سەربازى، دەتوانين بڵێين مەليك صالح يەكەم كەس بووە كەكۆيلەيەكى زۆرى هێنايە ميسر بۆڕاپەڕاندنى كارە سەربازييەكانى.

سەرەتا (مەليك صالح) ئەو كۆيلانەى هێنايە شارى (قاهيرە)، بەڵام ژمارەيان زۆر بوو خەڵكيان بێزار كرد بۆيە قەلايەكى دروست كرد لەناوچەى (ڕەوزە) لەدەرەوەى قاهيرە، ئەوانە ناو نران(مەماليكى دەريايى) كەژمارەيان هەزار كەس بوو.[1] شوێنى ئەو قەلايە لەسەر ڕووبارى (نيل) بوو، چەند كەشتييێكيش بەبەردەوامى پڕ چەك و لەئامادە باشى دابوو، هەركاتێك خاچپەرستەكان هێرشيان بكردبا ئەو مەماليكانە بەو كەشتييە ئامادەكراوە ڕوو بە ڕوويان دەبوونەوە.

---

(١) بدائع الزهور فى وقائع الدهور: محمد بن احمد بن اياس الحنفي، لاپەڕە ٢٦٩ بەرگى يەكەم.

دەوڵەتی ئەییوبی و دەوڵەتی مەمالیك لە دوو كاتی زۆر گونجاو هاتنە بوون، ئەییوبییەكان بونە بەربەستێكی گەورە بەڕووی نەسڕانییەكان و ڕۆژ هەڵاتی ئیسلامیان لە سەلیبییەت ڕزگاركرد، مەمالیكەكانیش ئەو شەپۆڵەسەرشێتەی مەغۆلیان سنوردار كردوو پاشەكشەیان بەدڕندەترین هێز كرد كە مێژووی مرۆڤ بەخۆوەی بینییەوە، بۆیە دەبێت لەچوارچێوەی باسەكان دەربارەی دەوڵەتی مەمالیك باسی هێرشی حەوتەمی خاچ پەرستەكانە بكەین بۆ سەر جیهانی ئیسلامی گەرچی لەبەشی یەكەم بەكورتی باسمان كرد.

هێرشی حەوتەمی خاچپەرستەکان بۆ سەر جیهانی ئیسلامی دەوڵەتی مەمالیکی هێنایە بوون

ئیمپراتۆری ئەڵمانی (فریدریك)ی دووەم، بەیەکێك لەگەورەترین پادشاکانی ئەوروپا هەژماردەکرێ، سنوری دەسەڵاتی ئەڵمانیاو باکوری ئیتاڵیاو صقلیە بوو، ئینجا پاپا (هونوریوسی سێیەم) فریدریك هاندەدا بۆئەوەی هەڵمەتی خاچ پەرستی بۆ سەرخاکی موسڵمانان دەستپێبکاتەوە، قودس ڕزگار بکا لەدەست موسڵمانان، (فریدریك)ی دوو، پەیوەندی هەبوو لەگەڵ جیهانی ئیسلامی و بەتایبەتی لەگەڵ مەلیك عادلی ئەییوبی، بۆیە ساردبوو لەدەستپێکردنی ئەو هەڵمەتە، دوای مردنی پاپا هونوریوسی سێیەم و هاتنی پاپا گریگۆری نۆ بۆ سەر کورسی پاپایەتی، ئەو ساردییەی لە (فریدریك) قبوڵ نەکردو کەوتە پلانگێران دژی، پاپا (فریدریك)ی ناچار کرد بەرەو خاکی موسڵمانان بکەوێتەڕێ، لەولاوە دووبەرەکی باڵی کێشابوو بەسەر پادشاکان لەجیهانی ئیسلامی، بەتایبەتی بنەماڵەی ئەییوبییەکان، لەگەڵ مردنی (مەلیك عادل) کێشە نێوخۆییەکانی بنەماڵی ئەییوبی زیادی کرد، مەلیك عادیل سێ کوڕی هەبوو، مەلیك کامیل دەبێتە خاوەنی (میسر) وەمەلیك موعەززەم دەبێتە خاوەنی (دیمەشق و قودس) وەمەلیك ئەشرەف دەبێتە خاوەنی ناوچەی

(جەزیرەو خیلات) مەلیك موعەززەم دژی هەردوو برای مەلیك (كامیل و مەلیك ئەشرەف) هاوپەیمانییێك ئەنجام دەدا لەگەڵ جلال الدینی كوڕی خەواریزم شاه، مەلیك كامیلی خاوەنی (میسر) لەڕقی ئەو هاوپەیمانییەی نێوان جلال الدینی خەواریزم شاو و مەلیك موعەززەمی خاوەنی دیمەشق، دەچێ لەگەڵ ئیمپراتۆر(فریدریك) ڕێك دەكەوێ دەڵێ: سوپاكەت بهێنە ناوچەی عەككە و لەوەدڵنیابە كەئێمە لەمیسرەوە هێرشت ناكەینە سەر، لەهەمان كاتدا بەڵێنی ئەوەی پێدا كە (قودس)ی تەسلیم بكا.

ئەوە خیانەتێكی گەورەیە مەلیك (كامیل) ئەنجامی دا، نەك دژ بەبرایەكەی، بەڵكو دژ بەو ئوممەتە ئەگەر چی هەندێ تەفسیری بۆ دەكرێ، گوایە ویستویەتی فشار بخاتە سەر(مەلیك موعەززەم)ی برای بۆئەوەی بەرەی (موعەززەم و، جلال الدین خەواریزم شاه) سەرنەگرێ، بەهەر حاڵ هیچ شتێك قبوڵ نییە بكرێتە بەهانەی تەسلیم كردنی قودس بە خاچپەرستەكان، لەبەر ئەوەی قودس موڵكی ئوممەتە نەك هی پادشاكان وەكو فشارێكی سیاسی لەسەر یەك بەكاری بێنن، لەساڵی (٦٢٤) مەلیك موعەززەم وەفات دەكا بەرلەوەی هێزی خاچپەرستەكان بگەنە ناوچەكە بۆیە (ئەشرەف و كامیل) هەردوو برا لە نێوان خۆیان بڕیار دەدەن مەملەكەتەكەی موعەززەم دابەش بكەن و كێشەی نێوانیان حەل دەكەن، بەڵام (فریدریك)ی دوو گوتی ئێمە خاوەن پەیمانێك بووین مردنی موعەززەم هیچ لەو بابەتە ناگۆڕێ، لەساڵی (٦٢٥) (فریدریك)ی دوو دەگاتە شاری (عەككا) هەر

لەو کاتیش لەگەڵ مردنی مەلیك(موعەززەم) مەلیك(کامیل) لەمیسرڕەوە دەگاتە شام بۆئەوەی دەست بەسەر موڵکی براکەی دابگرێ، کوڕی مەلیك (موعەززەم) ناوی (داود)بوو، دوای مردنی باوکی ئەو هاتە سەر کورسی دەسەڵات، بەڵام کەسێکی لاواز و بێدەسەڵات بوو، ئەوە بوو مەلیك (کامیل) کەوتە دانوساندن لەگەڵ ئیمپراتۆر (فریدریك)ی دوو لەسەر ئەو خاڵانە پێکهاتن.

یەکەم: قودس تەسلیم بەخاچپەرستەکان بکرێ، بەو مەرجەی دیواری شارەکە چاك نەکرێتەوە، واتە شارەکە بەبێ شورە بمێنێتەوەو مزگەوتی (ئەقصا) لەژێر دەسەڵاتی موسڵمانان بێ و گوندەکانی دەورو بەری قودسیش لەژێر دەسەڵاتی موسڵمانان بێ.

دووەم: خاچپەرستەکان دەبنەخاوەنی هەموو ئەو دێیانەی دەکەونە سەر ڕێی (قودس) تاوەکو مەملەکەتی عەککا.(١) (*)

سێیەم: ئیمپراتۆر فردریکی دوو پەیمان دەدا کە پشتیوانی مەلیك (کامیل) بکات بەرامبەر ناحەزانی ئەگەر نەسرانی بن یان موسڵمان، هەروەها ئیمپراتۆڕ پەیمان دەدا نابێ بەهیچ جۆرێك یارمەتی سەربازی هێزە سەلیبییەکانی شام بدات ئەو پەیمانەش دە ساڵ دەخایەنێ.

ئەو پەیمانەی نێوان مەلیك (کامیل و فریدریك) بوە جێی نیگەرانی

---

(١) عەککا ئێستا لەژێر دەسەڵاتی ئیسرائیلەوکەوتۆتە باکوری ئیسرائیل.

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ١٨ .

لای موسڵمانەکان، لەزۆربەی وڵاتە ئیسلامییەکان بوو بەتەعزیەو زاناو شێخەکان ڕوویان کردە مزگەوتەکان و دەستیان بەوتاردان دا، ئیمام شمس الدین یوسف ناسراو بە(سبط ابن الجوزی)[1] لەڕوداوەکانی ساڵی (٦٢٦) کۆچی باسی ئەو ڕوداوە دەکا کە خۆی تێیدا ژیاوە، دەفەرمێ داوام لێکرا لە شام وتار بدەم، لەمزگەوتی دیمەشق وتارمدا لەسەر ئەو بابەتە، خەڵکێکی زۆر هاتنە گریان و هەموویان ئامادەیی خۆیان دەربڕی بۆ ئەوەی چەك هەڵگرن و قودس ڕزگار بکەن لەدەست نەسڕانییەکان، ئینجا دەفەرمێ: ئیمپراتۆر فریدریك چوە قودس و کەچوە لای بەردەکە، بینی قەشەیەك لەوێیا دانیشتوە دوعا بۆخەڵکی دەکا بەپارە (فریدریك) لێیدەداو سەرزەنشتی دەکا و گوتی، سوڵتان یارمەتی داوین بۆ ئەوەی سەردانی قودس بکەین کەچی تۆش بازرگانی پێدەکەی، خزمەت کاری بەردەکەی (بیت المقدس) پیاوێکی نەسڕانی بوو دەگێریتەوە دەڵێ: ئەو ماڵە صلاح الدین ئەیوبی پاکی کردەوە کەچی ئێوە هاتون پیستان کرد، دیارە ئاهەنگیان گێڕاوەو عەرەقیان لای بەردەکە خواردۆتەوە، خزمەتکارەکە پێیان دەڵێ: ئەو تۆڕەی لەپەنجەرەی ژورەکان دراوە بۆئەوەی باڵندە نەیەتە ژوەرەوە پیسی نەکات، کەچی بەرازەکان هاتونەتە ژوورەوەو ئەو شوێنەیان پیسکرد.[2] ئەوەی کلیلی قودسی تەسلیم بە (فریدریك)کرد قازی نابلس

---

(١) شمس الدين أبو المظفر يوسف بن قِزْأُوغلي بن عبد الله، سبط ابن الجوزي (٥٨١ - ٦٥٤ هـ).
(٢) مرآة الزمان في تواريخ الأعيان (٢٢/ ٣٠٠).

بوو، ناوی شمس الدینی قازی بوو، بەفەرمانی مەلیك (كامیل) كلیلەكە تەسلیم دەكاو داواش لەخەڵكی مزگەوتەكانی قودس كرد كەنەچنە سەر منارەكان و بەدەنگی بەرز بانگ نەدەن، یەكێك لە بانگبێژەكان ناوی (عبدالكریم)ەو ئەو فەرمانەی سوڵتانی بیر دەچێتەوە، بەیانی دەچێتە سەر منارەكەو چەند ئایەتێك دەخوێنێتەوەو ئینجا بانگدەدا (فریدریك) قازی بانگ دەكات ودەڵێ: ئەی سوڵتان چی پێ گوتن نەی گوت كەس بانگ نەدا.

قازیەكەش بانگبێژەكە بانگدەكاو ئەویش دەڵێ: بیرم چویەوە جارێكی تر بەدەنگ بانگ نادەم.

بۆ ڕۆژوو دووەم (فریدریك) هەستی خۆی ڕادەگرێ و لە هەمان كاتی دوێنێ كەس بانگ ناداو هیچ دەنگ نایە.

قازی بانگ دەكاو پێی دەڵێ: ئەو پیاوە دوێنێ بانگی دا چی بەسەر هات؟

قازی دەڵێ: بەفەرمانی سوڵتان قەدەغەمان كردوە لەبانگدان.

ئینجا (فریدریك) دەڵێ : نەكەن دینی خۆتان بۆ ئێمە بگۆڕن بەوە لەبەر چاوی ئێمەش كەم دەبن، دەی خۆ ئەگەر ئێوە لای من بن من لەبەر خاتری ئێوە دەنگی ناقۆسی كڵێسەكان قەدەغەناكەم .[1]

(١) مرآة الزمان في تواريخ الأعيان (٢٢/ ٢٩٦).

که ئەو ڕوداوانە دەخـوێنیتەوە بەتەواوی بـۆت ڕوونـدەبێتەوە، کەخـوای گەورە ڕێنـادا ئەو ئـوممەتە لەناوبچێ، بەداخەوە ئەو مێژووەش نمونەیەکی زۆری لەجۆری ئەو پادشایانە تێدایە، کە بازرگانیان بە موقەدەساتی ئەو ئـوممەتە کـردوە بـۆئەوەی خۆیـان لەسـەر کورسـی دەسـەڵات بمێنـنەوە، مەفهـومی دەرچـون لەدەسـەڵات و ئەوانەی ناویـان نـراوە (بـاغی) دەبێت بەتەواوی چاوی پێدا بخشێنرێتەوە، دورنییە ئەوەی لەدەسەڵاتی ئەو جۆرە سوڵتانەش دەرچوبا، چەند زانایەکیان بۆ کۆبکردبایەوە و فەتوای (خروج) دەرچون لەدەسەڵاتی حاکمیان بەسەر بسەپاندبایە!.

ئەو ڕێککەوتـنە نیگەرانێکـی زۆری لـێکەوتەوە، فریـدریك دوای ئەو سـەردانەی قـودس دەگەڕێتەوە ئەوڕوپا، لەدوای مردنـی مەلیـك (کامیـل) لەساڵی (٦٢٧) مەلیك (صالح ئەیوب)ی کوڕی دێتە شوێنی ئەو، ئەو سـوڵتانە بەیەکێـك لەچـاکترینی سـوڵتانە ئەییوبییەکـان هەژمـاردەکرێ، نەسـڕانییەکان لەو مـاوەیە هێزێکـی زۆریـان هێنـایە نـاوچەکە بـۆیە مەلیك(صـالح) لەگەڵ خەواریزمییەکـان ڕێکـدەکەوێ و لەسـاڵی (٦٤٢) خاچپەرسـتەکان دەشـکێنن و قـودس بـۆ جـارێکی تـر ئـازاد دەکەنەوەو نەسڕانییەکان زۆریـان لێدەکوژرێ و زۆریشـیان لـێ بەدیـل دەگیـرێ، ئەو شکەسـتە گەورەیەی خاچپەرسـتەکان ئەوڕوپـای هەژانـد، پاپـا و شـەقام فشارێکی یەکجار زۆریان خستە سەرپادشاکان و داوایان کرد قودس لەدەست موسڵمانان بۆجارێکی تر دەربهێنرێتەوە.

هەڵمەتی حەوتەمی خاچپەرستەکان
ساڵی (٦٤٧)

(لویسی نۆ) مەلیکی فەرەنسا زۆر نەخۆش دەبێ و (نەزر) لەخۆی دەگرێ ئەگەر لەو دەردە چاکببێتەوە سوپاسی خوا بکاو قودس بگێریتەوە بۆ نەسرانییەکان و لەدەست موسڵمانان دەریبهێنێ، ئەوەبوو لەنەخۆشیەکەی چاك دەبێتەوە، لەولاوەش تەواوی ئەوروپا لەدەستدانی قودسیان بەکارەساتێکی گەورە دەزانی، بۆیە خەڵکێکی یەکجار زۆر ئامادەیی خۆیان دەربڕی بۆ گوێڕایەڵی (لویسی نۆ) ئەوەی بۆ ئەو کۆبوەوە پاپاو کلێسە پێشتر نەیانتوانی بوو کۆی بکەنەوە، سەرچاوەکانی مێژوو دەڵێن هێزی دەریایی مەلیك لویس (١٣٠٠)کەشتی دەریایی بوو، نزیکەی دە هەزار سوراچاك و (١٣٠)هەزار سەرباز جگە لەخزمەت کارو خەڵکی خۆبەخش کە بەگەڵ ئەو هێزە کەوتبوون.

سەرەتا ئەو هێزە گەورەیە دەگاتە (قوبرس) لە قوبرسەوە بەرێ کەوتن ڕاستەو خۆ بۆ (میسر) مەبەستی ئەو هێزە گرتنی (قودس)بوو، بەڵام لەبەر چی لەمیسرەوە دەستیان پێکرد؟

بۆ وەلامدانەوەی ئەو پرسیارە خاڵێکی زۆر گرنگ هەیە مەبەستمە سەرنجی خوینەری بۆ ڕاکێشم.

قودس و میسڕ یەك کەیسن

مێژوو پێمان دەڵێ: لای موسڵمانەکان و لای نەسڕانییەکان(قودس و میسڕ) یەك مەلەف و یەك (کەیسن) بەو مانایەی، ئەوەی مەبەستی ئازادکردنی قودس بێ لەمیسڕەوە دەست پێدەکات، وە ئەوەی مەبەستی داگیرکردنی قودسیش بێت هەرلە میسڕەوە دەستپێدەکات، بۆیە صەلاحەدینی ئەییوبی ڕەزاو ڕەحمەتی خوای لێبێ تا میسڕی ئازاد نەکرد نەیتوانی قودس ئازاد بکا، ئەو مەلەفە تاوەکو ئێستاش هەر وەکو خۆی ماوەتەوە، سیاسەتی ئیستای نێو دەوڵەتی کەلەبەرژەوەندی ئیسرائیل دایە، هەردەم لەهەوڵی ئەوەدان (میسڕ)سەقامگیر نەبێ، لەبەر ئەوەی سەقامگیر بونی میسڕو پێشکەوتنی هەڕەشەی ڕاستەوخۆیە لەسەرئیسرائیل، پێچەوانەکەشی ناسەقامگیر بونی میسڕو بەدواکەوتویی مانەوەی لەبەرژەوەندی ئیسرائیل دایە، هەر لەبەر ئەوەشە سیاسەت کردن لەمیسڕ زۆر جیاوازە لەسیاسەت کردن لە شوێنەکانی تر، لەبەر ئەوەی میسڕییەکان ڕاستەوخۆ لەسەر هێڵی بەیەککەوتن و ڕوو بەڕووبونەوەن لەگەڵ سیاسەتی نێودەوڵەتی کەلەبەرژەوەندی ئیسرائیل دایە، کاتی خۆشی (سوڵتان و پادشا) بوون لەمیسڕ ئەرکی قورس و جیاواز تر بوو لەسوڵتان وپادشا بوون لەشوێنەکانی تری جیهانی ئیسلامی.

ئەو هێـزە گەورەیەی نەسـڕانییەکان بەرەو میسـڕکەوتنە ڕێ، ئەو هێـزە زەبەلاحە لەگەشـتەکەی بەر زریـانێکی دەریـایی دەکەوێ، تـاڕادەیەکی زۆر هێزەکەیـان پەرت دەبـێ، کە بـووە مـایەی ئەوەی تەواوی هێـزەکە پـێکەوە نەگەنە میسرڕ بەڵکو، ناوە ناوە پارچەیەکی ئەو هێزە دەگەیشـتە میسڕ، بەشـی یەکەمـی هێـزەکە کەگەیشـتنە میسـڕ ئەو پـارچەیە بـوو کەخـودی (لویسی نۆ) سەرپەرشتی دەکرد.

(مەلیـك صـالح) هەر لەسـەرتای هـاتنی ئەو هێرشـە، خـۆی بـۆ ئامادەکردبوو، چەند سەرکردەیەکی سەربازیشی ڕەوانەی (دومیات، دمیاط) کرد یەکێك لەو سەرکردە سەربازیانە ناوی (فخرالدین ابن الشیخ)بوو، لەبەر ئەوەی دەیـانزانی یەکەم شوێن کە هێرشـی بکـرێتە سـەری شـاری دومیـاتە، هێزەکەی مەلیك (لویس) لەکەشتیەکەیان دابەزین و هێرشیان کردە سەرئەو شارە.

هەنـدێك لەسـەرکردە سـەربازییەکان شـەهید کـران، کە بـوە مـایەی ئەوەی سەرکردە سەربازییەکانی تر لەگەڵ ئەو هێزەی لەو شارە بون، شـوێنەکانیان چـۆڵبکەن و نەسـڕانییەکان بەئاسـانی گەیشـتنە نـاو شـارەکەو شـارەکەیان گرت. خەڵکێکی یەکجار زۆریش ڕایانکرد و چونە دەرەوەی شارەکە زۆریـان لەڕێگادا مـردن و زۆریشـیان کەوتـنە بەر دەسـتی هێـزی نەسـڕانییەکان، ئەو شکەسـتە بەشکەسـتێکی گەورە هەژمـار کـرا بـۆ موسـڵمانان و لەهەمـان کاتیشدا هێزی نەسڕانییەکان بەسەرکەوتنێکی گەورەیان زانی.

کە هەواڵی ئەو شکەستە دەگاتە مەلیك (صالح) سوێند دەخوا کە سزای هەمــوو ئەو ســەرکردە ســەربازیانە بــدات کەڕایــان کــردوەو شــوێنەکانیان چۆڵکردوەو، چەند سەرکردەیەکی سەربازی لەسێدارە دەدا، مەلیك (صالح) ئەو کات نەخۆش دەبێ، سەرەڕای ئەوە بڕیار دەدا خۆی سەرپەرشتی ئەو هێزە بکـا کە ڕوو بەڕووی خاچپەرستەکان دەبێتەوە، دکتۆرەکـان بەمەلیـك صالحیان گوت کەسێکی تر لەشوێنی خۆت بنێرە لەبەر ئەوەی، شەڕێکی گەورەیەو بەو نەخۆشــیەوە نــاتوانی بەرەنگــاری ئەو هێــزە ببیــتەوە، بەڵام (مەلیك صالح) بەقسەیان ناکات و خۆی سەرکردایەتی هێزەکە دەکات، ئەو هەڵوێستەی مەلیـك (صـالح) بـوە جێـی متمـانەی ئەو خەڵـکەو ئیتـر پـۆل بەپۆل خۆبەش و کەسی ئازا دەهاتنە ڕیز هێزەکەی مەلیـك صـالح، سـوپای موسڵمانان بەڕێ دەکەون تادەگەنە شاری (مەنصورە) کە بەرامبەر بەهێزی نەسـڕانییەکان دەوەسـتن، لەو مـاوەیە مەلیـك صـالح نەخۆشـیەکەی تونـدتر دەبێت لە (١٥)مـانگی شـەعبانی ئەو سـاڵ مەلیـك صـالح وەفـات دەکـا، خێزانەکەی بەناوی(ام خلیـل، شجرة الـدر)مردنی مەلیـك صـالح دەشـارێتەوە تەنها چەند کەسێکی نزیکی مەلیـك صـالح بەوەفـاتی دەزانـن، شـاردنەوەی هەواڵی مردنی مەلیك صالح لەبەر ئەوە بوو ورەی خەڵکی میسـڕ نەڕوخـێ و ورەی خاچپەرستەکان بەرز نەبێتەوە، بەتـایبەت ئەو کـات مردنـی پـادشـا و سەرکردەی سوپا کاریگەری ڕاستەوخۆی کردۆتە سەر هیمەت و خۆڕاگری ئەو خەڵکە.

خاتوو(شجرة الدر) نامە دەنێرێ و فەرمانەکان دەردەکا بەناوی (مەلیك صالح) بەنهێنیش وەفدێك دەنێرێ بەشوینی (تۆرانشاهی) کوڕی مەلیك صالح بەوەفدەکەدەڵێ:

نامەکە مەکەنەوە تا دەیدەنە دەست(تۆرانشاه) کە ئەو کات پادشای قەڵای (کەیفا)بوو لە (دیاربەکر).[*]

ئینجا وەفدەکە دەگەنە لای (تۆرانشاه) هەواڵی وەفاتی باوکی پێدەگاو ئەویش دەگەڕێتەوە میسر، دوای ئەوەی (تۆرانشاه) دەگاتە مەنصورە بەیعەتی پێدەدرێ (وتۆرانشاه) سەرکردایەتی سوپاکەدەکا.[١]

سەرەتا هێرشی نەسرانییەکان زۆر توند بوو، بەر لەوەفاتی (مەلیك صالح) خاچپەرستەکان هێرشێکیان کردو گەیشتنە دەوروبەری بنکەی مەلیك صالح، بەڵام چەند سوارچاکێکی دەوروبەری مەلیك صالح هێرشەکەیان شکاند، ئینجا وردە وردە سوپای نەسرانییەکان گەمارۆدرا، موسڵمانان کەتیبەیەکیان پێکهێنابوو، زۆربەی شەوان دەچون سەربازانی خاچپەرستەکانیان دەدزی و دەیانهێنایە بازاڕەکان و بەو خەڵکەیان ڕادەگەیاند کە ئەو هێزە هیچ نییە و موسڵمانان دەتوانن لەشوێنی خۆیان بیانرفێنن.

(*) بڕوانە نەخشەی ژمارە ١٩ .

(١) البداية والنهاية (١٣/ ١٧٧).

سوپای خاچپەرەستەکان لەگەڵ گەمارۆدانەکە ورەیان بەجارەك ڕووخا، خۆراکییشیان بەرەو نەمان دەڕۆیشت کەشتییە دەریاییەکانی موسڵمانانیش لەپشتەوە دەریایان لێگرتن و ڕێی گەڕانەوەو گەیشتنی یارمەتیان بەتەواوی لە هێزی خاچپەرستەکان بڕی بۆیە مەلیك (لويس) بەناچاری هێرشێکی گەورەی کردە سەر سوپای موسڵمانان بۆئەوەی گەمارۆی سوپای موسڵمانان بشکێنێ، لەناوچەی (فارسکور) کە دەکەوێتە (نێوان دومیات و مەنصورە)ئەوە بوو موسڵمانەکان توانیان، گەمارۆی (لويسی نۆ)بدەن و لەگەڵ چەند سەرکردەیەك بەدیل دەگیرێ.

سەرچاوەکان دەڵێن: تەنها لەو شەڕە زیاتر لە سی هەزار سەلیبی کوژران جگەلەوەی غەنیمەیەکی یەکجار زۆر کەوتە دەست موسڵمانان، دوای ئەوە (لويسی نۆ) خۆی دەکڕێتەوە بەپارەیەکی یەکجار زۆر ئینجا بەشکەستێکی گەورەوە دەگەڕێتەوە بۆ عەککە دوای ماوەیەك لەوێ دەمێنێتەوە دواتر دەگەڕێتەوە فەرەنسا[1]، دوای ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی موسڵمانان بەدەستیان هێنا، تۆرانشاە گرنگییەکی زۆر بە سەرکردە مەمالیکەکان نادا، بەڵکو زیاتر گرنگی بەدەورو بەرەکەی خۆی دەدا، چەند سەرکردەیەکی سوپای مەمالیکەکان بڕیار دەدەن تۆرانشاە بکوژن و ئەوە بو تۆرانشایان کوشت، ئینجا حوکم دەکەوێتە دەست (شجرة الدر) بۆماوەیەك ئەو ئافرەتە

---

(١)بۆ وردەکاری ئەو جەنگە گەورەیە بگەڕێوە سەر کتێبی: حملةلويس التاسع و هزيمته في المنصورة، محمد مصطفى زيادة.

حوکم دەکات کە بەیەکەم پادشای ئافرەت هەژمار دەکرێ لە ئیسلام.(١)
بەکوشتنی سوڵتان (تۆرانشاه) لەساڵی (٦٤٨) کۆتایی بەدەوڵەتی ئەییوبی دێت کەلەساڵی (٥٦٧) تاوەکو ساڵی (٦٤٨) کەنزیکەی (٨٠) ساڵ حوکمی میسریان کرد.

لەکتێبی (بدائع الزهور فی وقائع الدهور) بەرگی ١ لاپەڕە ٢٨٧ شعرێکی (ابو الحسین کوڕی ئەلجزار) نەقڵکراوە کەتێدیا بەچەند بەیتە شیعرێك باسی پادشای ئەییوبییەکان دەکات و دەفەرمێ:

ثم تولاها الصلاح یوسف — ثم العزیز ابنه مستنصف
ثم اتی الافضل نورد الدین — وبعده العادل ذو التمکین
ثم ابنه الکامل ثم العادل — کلاهما بالحکم فیها عادل
ثم أتی الصالح وهو الأعظم — ثم تلاها بنه المعظم
وبعده ام خلیل ملکت — وطالت الأفعال منها وزکت
والملك الأشرف کان طفلا — فلم یدبر عقدها والحلا

---

(١) شذرات الذهب، بەرگی ٧ لاپەڕە ٤١٢ . الحروب الصلیبیه فی المشرق والمغرب، لاپەڕە ١٢٣ محمد العروسی المطوی.

تێبینی: مەبەست لە قەڵای (کەیفا) ئەوەی ئوردن نیە، بەڵکو ئەو قەڵایە لەناوچەی دیاربەکربووە، کە بەداخەوە هەندێ لەو کتێبانەی باسی ئەو بابەتە دەکەن ئەو دوو شوێنەیان لێتێکەڵ بووە لەبەر ئەوەی یەك ناوی هەبووە.

دوای تۆرانشاه بۆماوەیەکی کەم (شجرة الدر) حوکمی میسرڕ دەگرێتە دەست، بەڵام خەلیفە لەبەغداو زانایان، پادشا بونی (شجرة الدر) یان قبوڵ نییە، بۆیە شجرة الدر شوو بە (عیزەددین ئەیبەك) دکاو سەرکردە سەربازییەکانی مەمالیك بەیعەت بە (عیزەددین ئەیبەك) دەدەن و دەبێتە سوڵتانی میسرڕ، (عیزەددین ئەیبەك) بەیەکەم سوڵتانی مەمالیکەکان هەژماردەکرێ، خاتوو(شجرة الدر) ڕۆڵێکی سەرەکی بینی لەوەی کە (عیزەددین ئەیبەك) ببێ بەسوڵتانی مەمالیك، بەڵام دوای ئەوەی (ئەیبەك) دەبێتە سوڵتان ساردیەك دەکەوێتە نێوان ئەو و (شجرة الدر)ی خێزانی، لەبەر ئەوەی (ئەیبەك) نیازی وابوو، کچی (بدرالدین لؤلؤ)ی مەلیکی (موصل) بخوازێ، کە (شجرة الدر) بەوە دەزانێ، پیلانەك دادەنێ و (عیزەددین ئەیبەك) دەکوژن، لەساڵی (٦٥٢) کۆچی تاوەکو ساڵی کۆچی (٦٥٥) سەرکردایەتی سەربازی میسرڕ دەکەوێتە دەست کەسێکی ئازاو بەجەرگ کەناوی (سیف الدین قطز)ە، سەرکردە سەربازییەکان بەگشتی و بەتایبەتی (سیف الدین قطز) کوشتنی (عیزەددین ئەیبەك) بەتاوانێکی گەورە دەزانن، بۆیە بڕیار دەدەن تۆڵە لە (شجرة الدر) بکەنەوە، (شجر الدر)یان کوشت لەچیرۆکێکی دورو درێژ شایتەی ئەوەی بەتەنها باسی لێوەبکرێت، بەڵام باسکردنی لێرە لەمەبەست دورمان دەخاتەوە، ئینجا ئەو سەرکردانە کوڕێکی بچوکی (عیزەددین ئەیبەك) یان هێنا کەتەمەنی تەنها پازدە ساڵ بوو، بەیعەتیان پێداو کردیانە سوڵتانی میسرڕ، بەڵام

حاكمی فیعلی وڵات (سیف الدین قطز) بوو، لەگەڵ كەوتنی بەغدا لە ساڵی (٦٥٦) و دواتر كەوتنی شام، (سیف الدین قطز) زانی كە ئەو باروو دۆخە كەسێكی ئازاو بەجەرگ و خاوەن ئەزمونی دەوێ، كوڕەكەی (عیزەددین ئەیبەك)ی لەحوكم لاداو، خۆی بوو بەسوڵتانی میسرو خەڵكیش پێی ڕازی بوون و زانیان كە ئەو باروو دۆخە سەختە كەسێكی خاوەن ئەزمون سەركردەیەكی گەورەی سەربازی دەوێ.

چەند سەرنجێكی گرنگ

یەكەم: ژیاننامەی خاتوو (شجرة الدر) ئەو خاتونە ئافرەتێكی ئازاو بەجەرگ بووە هەندێ لەسەرچاوەكان دەڵێن ئەرمەنی بووە، هەندێكیش دەڵێن تورك بووە، سەرەتا جاریەی (مەلیك صالح)بووە، مەلیك صالح زۆری خۆش ویستووە دەیخوازێ، ئینجا كوڕێكی لێدەبێ بەناوی (خلیل)، بەڵام ئەو كوڕەی زوو دەمرێ، خاتوو (شجرة الدر) سەرەڕای ئەوەی ڕۆڵێكی گەورەی بینی لە شكاندنی هێزی سەلیبییەكان و ڕێی نەدا هەواڵی مردنی سوڵتان بڵاو ببێتەوە ناردی بەشوێنی (تۆرانشاە)ی (زڕكوڕی) بۆئەوەی سەنتەری بڕیار تێك نەچێ لای موسڵمانان، سەرەڕای هەموو ئەو هەڵوێستە ئازایانە، بەڵام زۆر ناحەكیمانە مامەڵە دەكا ئەو كاتەی دەبیستێ كە (عیزەددین ئەیبەك) خەریكە كچی (بدرالدین لؤلؤ)ی حاكمی موصل دەخوازێ.

خاتوو (شجرة الدر) کە بڕیاری کوشتنی (عیزەددین ئەیبەك) دەدا لەبەر ئەوە نەبوە کەژنی بەسەر هێناوە، بەڵکو لەبەر ئەوە بوو کە دەیزانی (عیزەددین ئەیبەك) مەبەستیەتی پەیوەندی خۆی لەگەڵ پادشاکان توند و ڕێکبخات، خۆی ڕۆڵی سەرەکی ببینێ لەحوکمی میسرٍ، بەڵام (شجرة الدر) کە شوی بە (عیزەددین ئەیبەك) کرد، تەنها لەبەر ئەوەی بوو کە دەسەڵات و کورسی حوکمی لەدەست دەرنەچێ وخۆی ناڕاستەوخۆ حوکمی میسرٍ بکات، لەبەر ئەوەی نەخەلیفە لەبەغدا نە شەقامی ئیسلامیش ڕێیان بە (شجرة الدر) نەدەدا، ڕاستەو خۆ حوکمی میسرٍ بکات، بۆیە کوشتنی (عیزەددین ئەیبەك) هەڵەیەکی گەورە بوو (شجرة الدر) پێی هەڵسا، چیرۆکی (شجرة الدر) قۆزراوە تەوە بەتایبەت لای (خۆرهەڵاتناسەکان) و ناحەزانی ئەو ئوممەتە، بۆنمونە ئەو کتێبانەی کە خۆرهەڵاتناسەکان لەسەر ژیانی (شجرة الدر)یان نوسیوە هەوڵێکی زۆرە بۆ ناشرین کردنی، یەکێك لەو کتێبانە کتێبی (شجرة الدر)ی جورجی زێدانە، گەرچی حەزناکەم لەبابەتەکە دەرچم و زەینی خوێنەر پەرت نەبێ، بەڵام زۆر گرنگیشە هەر لێرە ئاماژەیەکی کورت بەناحەزانی ئەو ئوممەتە بکەین کە وەکو مێژوونوس نیشان دراون و کە بەداخەوە کتێبەکانیان کراون بەسەرچاوە بەتایبەتی لە دیراساتی ئەکادیمی.

جورجی زێدان کێیە؟

(جرجي زيدان) کابرایەکی نەسرانییەو لەساڵی (١٨٦١)لە لوبنان لەدایك بووە، جگە لەزمانی عەرەبی، سریانی و فەرەنسی و ئنگلیزی زانیوە لەساڵی (١٩١٤) مردوە، جورجی زێدان کەسێکی چەندی بڵێی ئەوەندە حاقیدە بەرامبەر بە ئیسلام، بۆیە هەوڵێکی زۆری داوە مێژووی ئیسلام بشێوێنێ، لەڕێی چیرۆکە مێژووییەکان لەنێوان ساڵی (١٨٩١) تاوەکو ساڵی (١٩١٤) زیاتر لە (٢٢) چیرۆکی مێژوویی نوسیوەتەوە، باس لە کەسایەتیی و ڕووداوە مێژووییەکان دەکات، بەڵام بەشێوازێکی وا کە خوێنەر بخوێنێتەوە، واحاڵی دەبێ کە مێژووی ئیسلام تەنها مێژووی خوێن ڕشتن و خیانەت و کاوڵکاری بووە، (جرجي زيدان) چەند چیرۆکە مێژووییەکی لەو بووارەوە نوسیوەتەوە وەکو (عروس فرغانة) و (استبداد المماليك) و (شجرة الدر) و (فتاة القيروان) و زۆری تر، بۆیە گرنگە ئەگەر بەکورتیش بێ قسە لەسەر ئەو کتێبەی بکەین کە لەسەر (شجرة الدر)ی نوسیوە.

ئێمە لێرە بەکورتی ئاماژە بە چیرۆکی (شحرة الدر) دەکەین، بەڵام گرنگە خوێنەر بگەڕێتەوە سەر ئەو سەرچاوانە بۆ زیاتر شارەزابوون لەو پیلانەی دژ بە مێژووی ئیسلامی چنرا لەسەر دەستی (جورجی زێدان) سەرچاوەکان: نبش الهذيان من تاريخ جرجي زيدان، أمين بن حسن حلواني

المدنی، جرجی زیدان فی المیزان، شوقی ابو خلیل، وقفة مع جرجي زيدان د.عبدالرحمن العشماوي.

جرجی زێدان و چیرۆکی (شجرة الدر)

جرجی زێدان لەسەرتای کتێبەکەی دەڵێ: هەوڵمداوە بەسەرهاتەکانی ئەو چیرۆکە لەسەرچاوە باوەڕ پێکراوەکان وەربگرم، ئینجا ناوی سەرچاوەکانی نوسیوەو لەوانەی وەرگرتوە

یەکەم: کتێبی (حسن المحاضرة) ئیمام سیوتی کە بەهیچ شێوەیەك ئەو بابەتانەی تێدانییە کە (زێدان) ئاماژەی پێکردوە.

دووەم: کتێبی (سیر الملوك، سیاسەت نامە) ئەو کتێبە هی (نظام الملك)ە، کە گەورە وەزیری سەلجوقییەکان بووە، لەساڵی (٤٠٨) لەشاری (توس، طوس) لەدایك بووە، لەساڵی (٤٨٥) بەدەستی ئەندامێکی ئیسماعیلیەکان دەکوژرێ، کتێبی (سیر الملوك یان سیاسەت نامە) هیچ پەیوەندی بەو بابەتەوە نییە ئەوەندەی سەرنجم دا (جرجی زێدان) تەنها یەك دێریشی لێنەقڵ نەکردوە.

سێیەم: کتێبی (تاریخ ابن ایاس) کەناسراوە بە(بدائع الزهور في وقائع الدهور)، ئەو سەرچاوەیەش بەهەمان شێوە ئەوە دەسەلمێنێ کە (جورجی زیدان) بوهتان بەو سەرچاوانە دەکات.

چوارەم: (معجم یاقوت) ئەوەش فەرهەنگێکی جوگرافیەو باسی شوینەکان دەکات هیچ پەیوەندی بە بەسەرهاتی (شجرة الدر) نییە

دەکرێ تەنها بۆ زۆرکردنی سەرچاوەکان باسی ئەو سەرچاوەیەی کردبێ.

پێنجەم: باسی (مجلد ١٩) گۆڤاری هیلال دەکات کە خۆی دایمەزراندوە، ئەوەش بێ گومان نابێتە بەڵگە بۆ ئەو قسانەی لە چیرۆکەکە گێڕاویەتەوە.

شەشەم: (تاریخ ابن جبیر) مەبەستی (رحلە ابن جبیر) کەلەساڵی (٦١٤) وەفاتی کردوە، هیچ باسی خاتوو (شجرة الدر)ی تێدانییە، لەبەر ئەوەی (شجرة الدر) لەساڵی (٦٥٥) دەکوژرێ.

حەوتەم: (تاریخ الفخری) کەناوی کتێبەکەی (الفخري في الآداب السلطانية والدول الإسلامية) هی محمد کوڕی علی کوڕی تەباتەبایە ناسراوە بە(ابن طقطقا). لەساڵی (٦٦٠) لەدایك بووە لەموصل وە لە ساڵی (٧٠٩) وەفاتی کردوە، ئەو سەرچاوەیەش بەردەستەو هیچ لەوباسانەی تێدانییە کە جورجی زێدان باسی کردوون.

هەشتەم: (تاریخ مصر الحديث) خۆی نوسەریەتی کە ئەویش پڕە لەچەواشەکاری و شێواندن.

جورجی زێدان دەڵێ: ئەو چیرۆکانەم لەو سەرچاوانە وەرگرتوە، بەڵام بەداخەوە بوهتانێکی ئاشکرا بەو سەر چاوانە دەکات، ئینجا جورجی زێدان

لەو کتێبەی کەبەناوی (شجرة الدر) بڵاوی کردۆتەوە، قسە لەسەر ئەو کەسایەتیانەدەکات.

یەکەم: خودی (شجرة الدر) و گوایە جاریەکی هەبووە بەناوی (شوکار).

دووەم: باسی (عیزەددین ئەیبەك) دەکات، وەکو سەرکردەیەکی سەربازی، (شجرة الدر) گوایە عاشقی بوە.

سێیەم: باسی (رکن الدین بیّبرس) دەکات، ئەویش وەکو سەرکردەیەکی سەربازی، خاوەن پەوەندێکی خۆشەویستی بووە لەگەڵ (شوکار)ی جاریەکەی خاتوو (شجرة الدر).

وەباسی ئافرەتێك دەکات بەنای (سولافە) گوایە ئافرەتێکی (کورد) بووە، باسی کەسێکی بازرگان دەکات بەناوی (سحبان) گوایە بازرگانێك بووە لەهەوڵی گێرانەوە (خیلافەی عەلەوییەکان) بووە بۆمیسڕ و ڕۆڵی بینوە لە هێنانی هۆلاکۆ، باسی (موستەعصیمی) خەلیفە دەکات لەگەڵ (احمد ابوبکر)ی کوڕی و باسی (هۆلاکۆ)ش دەکات گوایە لەشێوەی سواڵکەرێك هاتۆتە بەغدای پایتەخت و بەنهێنی چاوی بە وەزیر (ابن العلقمی) کەوتوە.

ئەوانە ئەو کەسایەتیانەن کە (جرجی زیدان) لە کتێبی (شجرة الدر) باسی کردون، هەر یەك لەوانە چەند بوهتانێکی بۆ هەلبەستون، سەرەتا بەچەند دێرێك باسی (شجرة الدر) دەکات، کە چۆن دوای مردنی مەلیك(صالح)ی پیاوەکەی، حەز لە (عیزەددین ئەیبەك) دەکا، ئینجا

جاریەکەی (شجرة الدر) حەز لە (ركن الدين بێبرس) دەکات، گوایە کاتی خۆی مەلیك(صالح) دوو جاریەی هەبوون، زۆری خۆش ویستون و زۆر جوان بووینە، یەکیان (شجرة الدر)ە، ئەوەی تر ئافرەتێکی کورد بووە بەناوی (سلافە).

دوای ئەوەی مەلیك صالح دەمرێ و (شجرة الدر) حوکم دەگرێتە دەست (سلافە) زۆری پێناخۆش دەبێ، بۆیە دەکەوێتە پلان گێران دژ بە(شجرة الدر) ئەوە بوو (سلافە) لەڕێی بازرگانێکی شیعی بەناوی(سحبان) نامەیەك دەنێرێ بۆ خەلیفە موستەعصیم، سولافە گوایە لەگەڵ بەرپرسی ئافرەتەکانی قەصری خەلیفە پەیوەندێکی زۆر خۆشی هەبووە، هەر لەبەر ئەوەشە نامەکە زوو دەگاتە دەست خەلیفە، ئینجا خەلیفە فەرمان دەکا بەلادانی (شجرة الدر) لەحوکمی میسڕ، لەهەمان کاتدا (سولافە) بەخەلیفە ڕادەگەیەنێ کە (شجرة الدر) جارییەکی هەیە بەناوی(شوکار) ئەو جاریەیە، دەنگی زۆر خۆشە، بۆیە خەلیفە داوای ئەو جارییەیەش دەکا، ڕوکنەدین بێبرس کە دەزانێ، خەلیفە داوای خۆشەویستەکەی کردوە، بەنهێنی بەدوای خۆشەویستەکەی دەچێتە، بەغدا بۆ هێنانەوەی (شوکار) لەبەغدا چاوی بەتاوانەکانی (احمد ابوبکر)ی کوڕی خەلیفە دەکەوێ، لەکۆتاییدا هۆلاکۆ دەگاتە بەغدا و ڕوکنەدین بێبرس (شوکار)ی خۆشەویستی ڕزگار دەکاو (سولافە)ی جاریە دەکوژێ، ئینجا دەگەڕێتەوە میسڕ.

ئەوە ئەوبابەتانەیە کە(جورجی زێدان) لەو کتێبە باسی کردوە، کە هەرهەمووی لەدرۆو بوهتان زیاتر هیچی تر نین، نوسینەکانی (جورجی زیدان) بەشێکە لەو هەوڵەی کە (خۆرهەڵاتناسەکان) داویانە بۆ شێواندنی مێژوو و ناشرین کردنی کەسایەتییە مێژووییەکان، چەند دەزگایەکی گەورەی چاپەمەنی لە(میسرو لوبنان) ئەرکی بەچاپگەیاندنی کتێبەکانی (جورجی زێدان)یان گرتۆتە ئەستۆ، نەك بۆ یەك جار، بەڵکو بۆچەند جار کتێبەکانیان بەڕەنگاو ڕەنگی و شێوازێکی زۆر جوان بۆ چاپکردۆتەوە.

لەبەرامبەر ئەوە هەندێ، لەزاناو بیرمەندەکان هەوڵی ئەوەیان داوە تیشك بخەنە سەر ئەو جۆرە نوسەرانەو ئەو دەزگایانەی ئەو جۆرە کتێبە بەچاپ دەکەیەنن، بۆنمونە (یوسف العظم) ڕەحمەتی خوای لێبێ لەکتێبی (تاریخنا بین تزویر الأعداء و غفلة الأبناء) زۆر بەجوانی تیشکی خۆستۆتە سەر هەوڵی شێواندنی مێژووی ئیسلامی، ئەوە لەکاتێکدا هەوڵە شێواندنەکان زۆر گەورەو وردن، بەڵام بەداخەوە هەوڵەکان بۆ تیشکخستنە سەر پیلانی ئەو تەوژمە لەئاستی پێویست دانییە.

شیخ ڕەشید ریضا ڕەحمەتی خوای لێبێ لە (گۆڤاری مەنار) لە بەرگی ٥ لاپەڕە ٥٠٠ هەروەها لە بەرگی ١٧ لاپەڕە ٤٦٧ ستایشی (جورجی زێدان) دەکا، ئێمە لەوە دڵنیاین کە (شیخ ڕەشید) تەواوی کتێبەکانی جرجی زێدانی نەخوێندۆتەوە ئەو کاتیش شیخ ڕەشید وەکو زانایەکی گەورە دەرنەکەوتبوو لەبەر ئەوەی خودی شێخ بەچەند قۆناغێك

تێپەڕیوە سەرەتا وەکو نوسەرێکی ئاسا دواتر وەکو صۆفیێك و دواتر دەکەوێتە ژێر کاریگەری (بزووتنەوەی وەهابی) و بە بیرو بۆ چونەکانی محمد کوڕی عبدالوهاب سەرسام دەبێ، لە بەرئەوە باسی ڕەشید رەیزامان کرد، نەبادا کەسێك بۆچونی ڕەشید ڕەیزا لەسەر جرجی زێدان بخوێنێتەوەو پێمان بڵێ ستەمتان لە جورجی زێدان کرد ئەوەتا ڕەشید ڕەیزا ستایشی کردوە، ئینجا بۆ ناسینی تەواوی جرجی زیدان پێشتر باسی ئەو سەرچاوەنەمان کرد کە گومانەکانی ئەو پیاوەیان ڕەواندۆتەوە.

(سیف الدین قطز) کێ بوو؟

(سەیفەدین قوتز، سیف الدین قطز) قوتوز ناوێکی مەغۆلییە بەمانای سەگێکی دڕ دێت، سەیفەدین قوتز ئەو کاتەی کەمناڵە دەدزرێ بەکۆیلە دەیفرۆشن کەسێك دەیکڕی بەناوی (ابن الزعیم) لە شام، زۆر جار ناوەکە بەهەڵە دەخوێندرێتەوە، دەگوترێ (قەتز)، بەڵام ڕاستییەکەی وایە (قوتوز)[1] ئەو پیاوە سەرەتا کەسێکی مەملوك بوو، واتە کۆیلە بوو، کەسێك ئەو گەنجە دەکڕێ بەناوی (ابن الزعیم) لەدیمەشق، ابن الزعیم واتە خاوەنەکەی (سەیفەدین) زۆر خۆشی دەوێ و ڕێزێکی زۆری لێدەگرێ و زۆر جار کارەکانی بەو ڕادەپەڕێنێ، تا ڕۆژێکیان(ابن الزعیم) لەسەیفەدین تووڕە دەبێ و زلەیەکی لێدەدا و پێی دەڵێ: لەعنەتی خوا

(١) النجوم الزاهرة، بەرگی ٧ لاپەڕە ٧٢.

لەخۆت و لەباو و باپیرت، سەیفەدین قوتز ئەو ڕۆژە تا ئێوارە دەست بەگریان دەکا ئەو شەو تابەیانی نان ناخواو زۆر بێتاقەت دەبێ، ابن الزعیم برادەرێکی دەبێ زۆر خۆشەویستە لای دەچێتەلای و پێی دەڵێ: سەیفەدینی خزمەت کارم زۆر بێتاقەت بووە لەبەرئەوەی لێمداوە ئێستا هەست دەکەم بەردەوام دەگریێ و نان ناخۆا بۆیە ئەگەر قسەی لەگەڵ بکەی هەوڵبدەی دڵی چاك بکەیەوە، ئەو کەسە واتە: برادەرەکەی (ابن الزعیم) کەناوی (حاجی علی) بووە، دەڵێ چومە لای (سیف الدین) کەبینم ئەوگەنجە دەگریێ، دەڵێ منیش پێم گوت: ئەوە بە زللەیەکی (ابن الزعیم) ئاوا دەستت کردۆتە گریان، ئەی ئەگەر ڕم وتیرو شمشێرت بەرکەوێ دەبێ چی بکەی؟!، (سیف الدین قوتز) پێی دەڵێ: والله لەبەر زللەکە نەگریاوم، بەڵام لەبەر ئەو جنێوە دەگرێم کە بۆ باوك و باپیرمی نارد، والله باوك و باپیرم لەباوك و باپیری ئەو باشترن. (حاجی علی) پێی دەڵێ: چۆن باوك و باپیری تۆ لە باوك و باپیری ئەو باشترن خۆ ئەوان کافر بووینە و باوك و باپیری (ابن الزعیم) موسڵمانن؟! سەیفەدین قوتز دەڵێ: والله باوك وباپیری من کافر نەبوینە، بەڵکو موسلمان بوینە، من ناوم (محمودی کوڕی مەمدود)ە کوڕە خوشکی سوڵتان خەواریزم شاهی سەلجوقیم وەڕۆژێك دادێ دەبمە خاوەن دەسەڵاتی میسرو تەتارەکان دەشکێنم، حاجی علی دەڵێ: منیش بەقسەکەی پێکەنیم و دڵیم چاکردەوە،

دیـــاره حـــاجی (علی)قســـەکانی ســـەیفەدینی قـــوتزی بە خەونـــی (هەرزەکارەکان) زانیوە.[(١)]

کەوابوو سەرچاوەکان ئاماژەیان بەوە کردوە کە (قوتوز) خەواریزمیە، دواتر (مەلیك صالح) کە دەست دەکا بەهێنانی کۆیلەکان بۆ میسر، یەکێك لەو کۆیلانە ئەو گەنجەیە (سیف الدین قوتوز) ئینجا لە میسر پەیوەندییێکی زۆر چاکی بۆ دروست دەبێ لەگەڵ (عیزەددین ئەیبەك) کەسەرکردەیەکی گەورەی ئەو مەملوکانە بووە، زۆریش نزیك بووە لە (مەلیك صالح) دوای وەفاتی مەلیك صالح و هاتنی کوڕەکەی تۆڕانشاه، ورده ورده ئازایەتی سیف الدین قوتوز دەردەکەوێ، ئینجا دوای ئەوەی (تۆڕانشاه) دەکوژرێ و عزالدین ئەیبەك دێتە سەر کورسی دەسەڵات، دواتر (شجرة الدر) عیزەددین ئەیبەك دەکوژێ سەیفەدین قوتز یەکێك دەبێ لەوانەی تۆڵەی (عیزەددین ئەیبەك) دەکاتەوەو دەستێکی سەرەکی هەبوو لەکوشتنی (شجرة الدر) ئینجا سەرکرده سەربازییەکانی مەمالیك بڕیار دەدەن کوڕەکەی (عیزەددین ئەیبەك) کەناوی (نورالدین علی) بوو بکرێتە سوڵتان، دواتر نازناوی (الملك المنصور)ی پێدەبەخشن، لەهەمان کاتدا سەیفەدین قوتوز دەبێتە جێی متمانەی زۆربەی سەرکردەکانی مەمالیك و لەدەوری کۆدەبنەوە.

لەو کاتانە (ابن العدیم) لەشامەوە دێتە، میسرو باسی مەغۆل و

---

(١) ئەو ڕیوایەتە لەکتێبی (الدرة الزكية في أخبار الدولة التركية)، لاپەڕە ٣٩ هاتوە. وە لەکتێبی النجوم الزاهیرە، لاپەڕە ٨٥ بەرگی ٧.

هەڕەشەکانی ئەوان دەکات و داوای یارمەتی لە میسرییەکان دەکا (سیف الدین قوتوز) دەستەیەکی گەورەی ڕاوێژکاری دامەزراند کە زۆربەی سەرکردە سەربازی و زاناکانی میسری تێدابوو، لەو گەورە زانایانە ئیمام (عیزی کوڕی عەبدولسەلام) و قازی (بەدرەدینی سینجاری) کەئەو کات قازی میسربووەو زۆری تر لە زانایان.

لەو مەجلیسە باس لەوە دەکرێ کە(بیت المال) پارەی تێدانەماوەو، مەغۆلەکانیش بەرەومیسر دێن، دەکرێ و جائیزە لە ڕووی شەرعەوە پارە لەدەوڵەمەندو خەڵکی ئاسایی وەربگرین بۆ ئەوەی بتوانین سوپا ئامادە بکەین و ڕوو بەڕووی مەغۆلەکان ببینەوە.

ئیمام عیزی کوڕی عەبدولسەلام دەفەرمێ: دوای ئەوەی ئاڵتون و دڕو و هەموو ئەو بەردە گرانبەهایانە لە دەسکی شمشێر و زینی ئەسپەکانتان و ئاڵتونی خێزانەکانتان دەکەنەوە، ئەو کات بۆتان هەیە داوای پارە لەو خەڵکە بکەن، بەڵام تا ئێوە خاوەنی کەرستەی گران بەهابن و خێزان و جارییەکانتان خاوەنی ئاڵتون بن بۆتان نییە پارە لەو خەڵکە بستێنن بەناوی جیهاد. [1]لەو مەجلیسە (نورالدین علی) کوڕەکەی (عیزەددین ئەیبەك) کە لەشوێنی باوکی بۆتە سوڵتان هیچ نازانێ و هیچ قسەیەکی لەسەر ئەو بابەتە هەستیارە نابێ، (سیف الدین قوتوز) باوەڕی تەواوی بۆ دروست دەبێ کە بارودۆخەکە زۆر لەوەترسناك ترە بەمناڵێکی ئاوا بێ ئەزمون بەڕێوە بچێ،

(١) النجوم الزاهیره لاپەرە ٧٢ بەرگی ٧.

بـۆیە بڕیـاری لادانـی دەدات لە دەسـەڵات و خـۆی دەچێـتە شـوێنی ئەو، هەمـوو سـەرکردە سـەربازییەکانیش ئەو هەنگاوەی (سیف الـدین) یـان زۆر پێبـاش دەبـێ و بەیعەتیـان پێـداو (سـیف الـدین قوتـوز) بـو بەسـوڵتانی میسرٍ.[1]

(١) المقریزی، ج ١ لاپەڕە ٤١٧. النجوم الزاهرة، بەرگی ٧ لاپەڕە ٥٥.

جەنگی عەین جالوت (عین جالوت)
لە ٢٥ مانگی ڕەمەزانی ساڵی (٦٥٨)[١]

خوای پەروەردەگار پیغەمبەری خۆشەویستی (صلی الله علیه وسلم) هەڵبژارد بە دواپێغەمبەر (صلی الله علیه وسلم) قورئانی پیرۆزیشی کردە دوا پەیامی بۆ مرۆڤ، ئوممەتی ئیسلامیش بوو بەدوا ئوممەت، دەکرێ ئەو ئوممەتە لاوازی بەخۆوە بینێ، بەڵام موستەحیلە ئەو ئوممەتە لە ناوبچێ تا ئەو ڕۆژەی خوای گەورە کۆتایی بە مرۆڤ و ئەو دونیایە دێنێ، خاڵی زیندوو بونەوەی ئەو ئوممەتە ئەوەندە زۆرە، زۆر جار لەشوێنیکی ئاوا زیندوو دەبێتەوە، کە ناحەزانی بەهیچ جۆرێك زەینیان بۆ نەچوەو بۆناچێ، کێ دەیزانی جەبەروتی خاقانی تەتاری و لوت بەرزی و ستەمی هۆلاکاو سوپا کاوڵکارەکەی لەسەر دەستی کۆیلەیەکی ئازادکراو کۆتایی پێدێ، مەغۆل لە مەنغۆلیاوە هاتن تاوەکو گەیشتنە غەززە، هەر چی مەملەکەت و شاری ڕێگایان بوو کاوڵیان کرد، لەهەر هەموو ئەو مەملەکەتانە موسڵمانان لەبەرگری دابوون، هەرکەدەیان بیست مەغۆل بەڕێوەیە بۆ هێرشکردنە سەریان ڕوویان دەکردە قەڵاکانیان، لەناو قەڵاکانەوە دەکەوتنە

(١) (عین جالوت) دێیەکە دەکەوێتە نێوان (بەیسان) و (نابلس) لە فەلەستین.

بەرگری لە خۆیان و دەرەنجامیش دەشکان، بەڵام (سەیفەدین قوتز) ئەو عەقڵیەتەی گۆڕی و ڕوو بەڕوو بونەوەکەی گواستەوە بۆ دەرەوەی میسر، مەردانە بۆ مەغۆل چویە مەیدان، پێغەمبەری خۆشەویستمان (صلى الله عليه وسلم) دەفەرمێ: (الخَيْلُ مَعْقُودٌ فِي نَوَاصِيهَا الخَيْرُ إِلَى يَوْمِ القِيَامَةِ).[١]

لەریوایەتی تر (جەریری کوڕی عبدالله)دەفەرمێ: پێغەمبەری خوام بینی (صلى الله عليه وسلم) دەستی بەناوچەوانی ئەسپ دادەهێناو فەرموی: الخَيْلُ مَعْقُودٌ بِنَوَاصِيهَا الخَيْرُ إِلَى يَوْمِ القِيَامَةِ: الأَجْرُ وَالغَنِيمَةُ .[٢]واتە: ئەو کاتەی ئەسپ زین دەکرێ بۆ جیهاد پاداشت و غەنیمەی لەناوچەواندایە، ئەو کاتەی ئەسپەکانی خەلیفە کران بە ئاژەڵی زینەو تەنها بۆجوانی ڕادەگیران، ئەو کاتە بوو زیلەتی بەسەر ئەو ئوممەتە داهێنا، بەڵام ئەو کاتەی ئەسپ زینکرا بۆ جیهاد و بەرگری لە خواو خەڵك و خاك ئەوە ئەو کاتەیە کە بەرەکەتی لە ناوچەواندایە، هەر هێزێکی سەربازی ئەگەر دەوری درا و کرا بەنیشان لەلایەن دوژمنانی، ئەوە بێگومان سەرەتای شکەستی ئەو هێزەیە، جەنگی مەغۆلەکان بەخۆ حەشاردان لەنێو قەڵاو و پشت دیوارەکان نەدەکرا، مەغۆلەکانیش چاوەڕوانی ئەوەیان دەکرد، سوڵتان سەیفەدین قوتز، وەکو باقی سوڵتانەکانی تر، یان بچێ زەوی بەردەست و پێی هۆلاکۆ ماچ بکات، یان ئەوەتا خۆی و دەورو بەرەکەی

(١) رواه البخاري.
(٢) رواه مسلم .

لەقەڵایەك لەقەڵاکان خۆیان حەشار بدەن و دوای ماوەیەك لەگەمارۆدان بەسەرشۆڕییەوە تەسلیم بەمەغۆلەکان ببنەوە، هۆلاکۆ هەر لەسەرتاوە نامەیەك بۆ سوڵتان قوتوز دەنێرێ، و بەزمانێکی لەخۆبایی و پڕ لەغرورەوە بۆی دەنوسێ:

(من ملك الْمُلُوك شرقاً وغرباً القان الْأَعْظَم بِاسْمِك اللَّهُمَّ باسط الأَرْض وَرَافِع السَّمَاء) لەپادشای پادشاکانی خۆر هەڵات و خۆرئاوا، خانی گەورە بەناوی ئەو خوای ڕاخەری زەوی و ڕاگری ئاسمان (يعلم الْملك المظفر قطز الَّذِي هُوَ من جنس المماليك الَّذين هربوا من سُيُوفنَا إِلَى هَذَا الإقليم يتنعمون بإنعامه وَيقْتلُونَ من كَانَ بسلطانه بعد ذَلِك. يعلم الْملك المظفر قطز وَسَار أُمَرَاء دولته وَأهل مَمْلَكَته بالديار المصرية وَمَا حولهَا من الْأَعْمَال) بەمەلیك قوتوزی ڕادەگەیەنین کە یەکێك بووە لەو کۆیلانەی لەشمشێری ئێمە ڕای کردو و هاتۆتە ئەو ئیقلیمە حوکمی ئەو ئیقلیمەی کەوتۆتە دەست (أَنا نَحن جند الله فِي أرضه خلقنَا من سخطه وسلطنا على من حل بِهِ غَضَبه) پێتانی ڕادەگەیەنین کە ئیمە سەربازانی خواین لەسەر زەوی، خوا ئێمەی لەتوڕەیی خۆی دروستکردوەو زاڵی کردوین بەسەر ئەوەی کە غەززەبی لێدەگرێ. (فلكم بِجَمِيع الْبِلَاد مُعْتَبر وَعَن عزمنا مزدجر فاتعظوا بغيركم وَأَسْلمُوا إِلَيْنَا أَمركُم قبل أَن ينْكَشف الغطاء فتندموا وَيعود عَلَيْكُم الْخَطَأ). ئەو ولاتانە بابۆتان ببیتە پەند، پەند لە خەڵکی تر وەرگرن و تەسلیمی ئێمە ببن بەرلەوەی ئەو هەلەتان لەدەست دەرچێ و پەشیمان ببنەوە هەڵەکەتان ببێتە

بار بەسەرتان (فَنحْن مَا نرحم مـن بَكَـى وَلَـا نـرق لمـن شـكى) ئێمە ڕوحم بەو کەسە ناکەین کەدەگرییێ و دڵمان نەرم نابێ بۆ ئەوکەسەی سکاڵا بکا (وَقد سَمِعْتُمْ أننا قد فتحنـا الْبِلَـاد وَطَهِّرْنَـا الأَرْض مـن الْفسـاد) ئەوەتـان بیست کە ئێمە وڵاتێکی زۆرمان ئازاد کردوە لەگەندەڵێ خاوێنمان کردۆتەوە (وقتلنـا مُعظم الْبِلَاد فَعَلَيْكُم بالهرب وعلينا بِالطَّلَبِ) زۆربەی ئەو خەڵکەشمان کوشت دەبێ ئێوە لەبەر مـان ڕابکەن و ئیمەش سەرمان لەدوونـاون تـا دەتـانگرین. (فَأَي أَرض تأويكم وَأي طَرِيق تنجيكم وَأي بِلَـاد تحميكم) چ زەوێك باوەشتان بۆ دەکاتەوەو چ ڕێگـایەك ڕزگـارتـان دەکـا و چ وڵاتێك دەتانپارێزێ. (فَمَـا من سُيُوفنَا خلاص وَلَا من مهابتنا منـاص) ئەستەمە لە شمشێرو هەیبەتمان ڕزگـارتـان ببێ. (فخيولنا سوابق وسهامنا خـوارق وسـيوفنا صـواعق) ئەسپەکانمان توندو تـۆڵ و پێشەڕون تیرەکانمـان دەپێکن و شمشێرەکانیشمان بروسکە دەکەن (وقلوبنا كالجبال وعددنا كالرمال) دڵەکانمان وەك شاخ قایمە و ژمارەشمان بەقەد دانەی زیخە. (فالحصون لدينا لَا تمنع والعسـاكر لقتالنـا لَـا تَنْفَـع ودعـائكم علينـا لَـا يسـمع) قەڵاکـان ناتـان پـارێزن و سوپاکان شەڕی ئیمەیان پێناکرێ و دوعـاکانتان لەسەر ئێمە قبوڵ نابێ (فَإِنَّكُم أكلْـتُم الْحَـرَام وَلَا تعفون عِنْد الْكَلَام وخنتم العهود والأيمان وَفَشَا فِيكُم العقوق والعصيان) ئێوە حەڕامتـان خـوارد و زمـان پـاك نینـە و وەفاتـان بـۆ پەیمـان و سـوێند نییـە سەرپێچی لەنێوانتان بڵاو بـۆتەوە. (فأبشروا بالمذلة والهوان فاليوم تُجْزونَ عَذَاب الْهون بِمَا كُنْتُم تستكبرون فِي الأَرْض بِغَيْـر الْحق وَبِمَـا كُنْـتُم تفسـقون وَسَـيعْلَمُ

الَّذين ظلمُوا أَي مُنْقَلب يَنْقَلِبُون) سەرشۆڕی و زیلەت مژدەتان بێ ئەوە ئەو ڕۆژەیە سزای سەر شۆڕیتان پێدەگا و ستەمکاران دەزانن چ ڕۆژێك چاوەڕوانیان دەکا (فَمن طلب حربنا نَدم وَمن قصد أماننا سلم) ئەوەی چاوی لەشەڕی ئێمە بێ پەشیمان دەبێتەوەو ئەوەی مەبەستی ئاشتی و ئەمانی ئێمە بێ سەلامەت دەبێ. (فَإِن أَنْتُم لشرطنا ولأمرنا أطعتم فلكم مَا لنا وَعَلَيْكُم مَا علينا) ئەگەر بێت و گوێڕایەڵی فەرمان و پابەندی مەرجەکانمان بن، ئێمە چیمان بۆ هەیە ئەوەش بۆ ئێوە هەیە، ئێمە چیمان لەسەرە ئەوەش لەسەر ئێوەیە (وَإِن خالفتم هلكتم فَلَا تهلكوا نفوسكم بِأَيْدِيكُمْ) ئەگەر بۆچونی جیاوازی ئیمەتان هەبێ لەناو دەچن و خۆتان بەدەستی خۆتان دووچاری هەلاکەت مەکەن. (فقد حذر من أنذر) ئەوە هۆشیاری و ئاگادارییە (وَقد ثَبت عنْدكُمْ أَن نَحن الْكَفَرَة وَقد ثَبت عندنَا أَنكُمْ الفجرة) ئێوە بۆتان ڕونبۆتەوە کەئێمە کافرین و ئێمەش بۆمان ڕوون بۆتەوە کە ئێوە گەندەڵکارن (وَقد سلطنا عَلَيْكُم من لَهُ الْأُمُور الْمقدرَة وَالْأَحْكَام الْمُدبرَة) ئەوەی هەموو فەرمان و تەدبیرەکانی بەدەستە ئەو ئێمەی بەسەر ئێوە زاڵ کردوە کەمەبەستی خوایە. (فكثيركم عندنَا قَلِيل وعزيزكم عندنَا ذليل وَبِغير الأهنة لملوككم عندنَا سَبِيل) زۆرتان لای ئێمە کەمەو سەربەرزتان لای ئێمە سەرشۆڕە. (فَلَا تطلوا الْخطاب وأسرعوا برد الْجَواب قبل أَن تضرم الْحَرْب نارها وترمى نحوكم شرَارهَا فَلَا تَجِدُونَ منا جاهاً وَلَا عزا وَلَا كَافِيا وَلَا حرْزا) پەلە بکەن و زوو وەڵامەمان بدەنەوە بەرلەوەی ئاگری جەنگ هەڵبگیرسێ

ئەو کـات هـیچ کەس پەناتـان نـاداو هـیچ شـوێنێك نـابێ ڕووی تێـبکەن. (وتدهون منا بأعظم داهية وتصبح بِلَادكُمْ مِنْكُم خَالِيَة) بـاگەورەترین کارەسات لەسەر دەستی ئێمەوە پێتان نەگا و نیشتمانتان لە ئێوە چۆڵ دەبێ. (فقد أنصفنا إِذْ راسلناكم وأيقظناكم إِذْ حذرناكم فَمَا بَقِي لنا مقصد سواكم) خاوەن ئینصافین کە نامەتان بۆ دەنێرین و بەخەبەرمان هێنان هوشیاریتان پێدەدەین. (وَالسَّلَام علينا وَعَلَيْكُم وعَلى من أطَاع الْهدى وخشي عواقب الـردى وأطـاع الْملـك الْـأَعْلَى) سـڵاویش لە ئـێمەو لەئێـوە و لەوانەی کە شـوێن کەوتەی هیدایەتن و ترسی دەرەنجامی کارەکانیان هەیەو گوێڕایەڵی مەلیکی گەورە دەبن. (أَلا قل لمصرها هلاون قد أَتَى بِحَدّ سيوف تنتضى وبواتر يصير أعز الْقَوْم منـا أَذِلَّـة وَيلْحق أطفـالاً لَهُـم بالأكـابر) بڵێن بەخەڵکی میسرئەوە هۆلاکۆ بەڕێـوەیە شمشێرەکان هەڵکێشـراون و گەورەو سـەرداری ئەو قەومە ریسـواو سەرشۆڕ دەکەین منداڵەکان بەگەورەکان دەگەیەنین.[1] ئەونامەیەی هۆلاکۆ دیارە لـوت بەرزی و هەڕەشەی کوشتنی ژن و منـاڵ و پیرو پەك کەوتەی لێـدەچۆڕێتەوە، نـامەیەکە تەعبیـر لە ڕقـی ئەهلـی کـوفرە بەرامـبەر بە موسڵمانان.

بەر لەو نـامەیەی هۆلاکـۆ، سـەیفەدین قوتـوز ڕەحمەتـی خـوای لێبـێ، چەنـد گۆڕانکـاریەکی کـرد لەسـەرکردە سـەربازییەکان و وەزیرەکـان، ئەوەی لێـی بەگومـان بـوو لایـدا، ئینجـا فەتـوایەکەی ئیمـام (عیـزی کـوڕی

(١) السلوك لمعرفة دول الملوك (١/ ٥١٤).

عەبدولسەلام)ی جێبەجێ کرد، هەر چی ئاڵتونی ماڵی خۆی هەبوو سەرەتاخۆی هێنای و ئینجا داوای لەسەرکردە سەربازییەکان کرد کەئەوانیش ئاڵتون و خشڵی ماڵەوە بێنن، ئینجا داوای لەوەزیرو پیاوانی دەوڵەت و دەوڵەمەندەکان کرد کەیارمەتی ئەو سوپایە بدەن کە دەکەوێتەڕێ بۆ جیهادی مەغۆل کە ئەگەر بێت و بەریان نەگیرێ، میسرِ کاوڵدەکەن پیاوەکان دەکوژن و ئافرەتەکانیش بەکەنیزە دەبەن.

سوڵتان سەیفەددین قوتوز دوای گەیشتنی نامەکە دەستەی ڕاوێژکاری کۆدەکاتەوەو پێیان دەڵێ: ئەو نامەیەی مەغۆل ئێمە خستۆتە بەردەم سێ ئەگەر:

یەکەم: پیکهاتن و تەسلیم بوون.

دووەم: چۆڵکردنی میسرِ و چون بۆ مەغریب.

سێیەم: ڕوو بەڕوو بونەوەو جیهاد کردن.

هەموو کۆڕادەبن لەسەر ئەوەی هیچ متمانەیەك بەبەڵێنەکانی مەغۆل ناکرێ، بۆیە دەبێ بیر لەوە نەکەینەوە تەسلیم بەمەغۆل بین.

دەربارەی کۆچ کردن و جێهێشتنی میسرِیش ئەوە ئەگەرێکی زۆر دوورە لەبەر ئەوەی شتی وا نەبووە ولاتێك چۆڵبکرێ.

تەنها ئەگەری سێیەم دەمێنێ ئەویش بڕیاری جیهاد و ڕوو بەڕوو بوونەوەی مەغۆلە.

بـۆیە (زاهیـر بێبـرس) پێشـنیار دەکـا وەفـدەکەی مەغـۆل بکـوژرێن، سـەیفەدین قـوتز بـۆ ئەوەی خەڵـکەکە بخـاتە واقیعـی جیهـاد کـردن پێشـنیارەکەی (زاهیـر بێبـرس) قبـوڵ دەکـات و دەم دەسـت لەگەردەنـی وەفدەکەی مەغـۆل دەدات و تەنها منالێکیـان لەگەڵ دابوو ئەو نـاکوژێ و لای خۆی دەی هێڵێتەوە، سەری وەفدەکەی مەغـۆل لەدەرگاکانی قاهیرە هەڵدەواسـێ، بەکوشـتنی ئەو وەفـدە هـیچ ڕێگـایەکی نەهێشـت بـۆ گفتوگـۆکردن و ئەگەری شـەڕ بـوو بە تـاکە ئەگەر لەبەر دەم تەواوی میسرییەکان.

(سەیفەدین قـوتز) ڕەحمەتـی خوای لێبـێ ئەوەنـدە بەجەرگ و ورە بەرز بوو گوتی: ئەگەر هیچ کەس لەگەڵم نەبێ ئەوا بەتەنها دەچم بۆ جیهادی مەغۆل.

ئەوەبوو سوپایەکی گەورە پێك هـات، زانایـان فەتوای نەفیری عامیـان داو گوتیـان جیهـاد فەرزی عەیـنە و ئەوەی بـۆی دەکـرێ بـا خـۆی بگەیەنێـتە ئەو سـوپایە، سـەیفەدین قوتـوز سـودێکی زۆری لە ئەزمـونی ڕووداوەکانی جیهـانی ئیسلامی وەرگرتبوو بۆیە بەڕێ دەکەوێ و دەچێتە دەرەوەی میسرِ بۆئەوەی ڕێی لە هێزەکانی مەغـۆل بگـرێ و پـێ نەنێـنە خاکی میسرِ.

قوتـوز سـەرەتا دەچێـتە فەلەسـتین و لەوێ پەیمانێـك لەگەڵ ئەو هێـزە سەلیبیانە واژۆ دەکـا، کەنەکەن خیـانەت لە موسڵمانەکان بـکەن و لەپشـترِا

پەیوەندی بەمەغۆل بکەن، ئەو سەلیبیانەی لە فەلەستین بونیان هەبوو بەڵێنیان پێیدا کە بەهیچ جۆرێك خیانەت لەموسڵمانەکان ناکەن، هێزی موسڵمانەکان بەسەلامەتی گەیشتە ناوچەی (عەین جالوت) و سەنگەریان لە مەغۆل گرت.

پێشەنگی سوپا گەورەکەی موسڵمانان، کەتیبەیەکی زۆر ئازابوو بەسەرکردایەتی (زاهیر بێبرس) سەرەتا لەناوچەی (غەززە) ئەو کەتیبەیە، ڕوو بەڕووی پێشەنگی سوپاکەی مەغۆل دەبێتەوەو کەبەسەرکردایەتی کەسێك بوو بەناوی (بەیدرا) ئەو پیاوە وەکو (کەتبغا نوین) سەرکردەیەکی ئازابوو زۆر لەهۆلاکۆ نزیك بوون، بەفەزڵی خوای گەورە پێشەنگی سوپاکەی مەغۆل دەشکێن و (بەیدرا) دەکوژرێ و (بێبرس) بەو خەڵکە ڕادەگەیەنێ ئەوە ئەفسانەیە کەدەگوترێ مەغۆل ناشکێن بەڵکو، ئەوان بەقەد ئێوە ئازاو بەجەرگ نین، بەڵام پێویستە شمشێرەکانتان هەڵکێشن و بیر لە ڕەزامەندی خوای گەورە بکەنەوە.

(صارم ئۆزبەك) ڕووداوێکی سەیر دەگێڕیتەوە کەلەمەجلیسی (هۆلاکۆ) بینی

لەو کاتەی سوپای سەیفەددین قوتز بەڕێوە بوو بۆ (عین جالوت) چەند زانیارییەکی یەکجار گرنگی بۆ هات لەلایە کەسێك بەناوی (صارم ئۆزبەك) ئەو پیاوە خزمەتکاری (مەلیك ئەشرەف)ی مەلیکی (حیمص)بووە.

دەڵێ: خۆم لەئەشکەوتێك حەشاردابوو، ئەو کاتەی سوپای مەغۆل هاتن نەیانزانی من لەوێم تاوەکو ڕۆیشتن، دوای ئەوەی ئەوان ڕۆیشتن هاتمە دەرەوە کەبینیم یەکێك لەسەربازەکانی مەغۆل کوژراوە، منیش جلی کوژراوەکەم لەبەر کردو، نزیك بوومەوە لە ڕەشماڵە گەورەکەی هۆلاکۆ، (صارم ئۆزبەك) دەڵێ:

مەغۆلەکان عادەتێکیان هەبوو، لەنزیك ڕەشماڵی هۆلاکۆ صندوقێکیان بەدارێك هەڵواسی بوو، ئەوەی سکاڵای هەبوایە ناوی لەپارچە کاغەزێك دەنوسی و دەیخستە ناو صندوقەکەو هەفتەی ڕۆژەك صندوقەکە لەبەردەمی هۆلاکۆ دەکرایەوە، دەڵێ منیش ناوی خۆم نوسی، نوسیم (صارم ئۆزبەك) خزمەتکاری مەلیك ئەشرەف خاوەنی حەلەب، ناوەکەیان خوێندمەوەو چوم چاوم کەوت بەهۆلاکۆ، بینیم کابرایەکی کورتە بالای دەنگ گەورە بوو، چاوەکانی زۆر لەڕوو بوون، لوتیشی زۆر بچوك بوو، دەم و چاوی خڕ و گەورەبوو، هەیبەتێکی زۆری هەبوو دەوروبەرەکەی زۆر بەحورمەت لەخزمەتی دانیشتبوون (صارم ئۆزبك) لەو کاترا پەیوەندی لەگەڵ (هۆلاکۆ) پەیدا دەکا، یەکێك لەو ڕووداوانەی (ئۆزبەك) دەیگێڕیتەوە دەڵێ: جارێکیان لەلای هۆلاکۆ بووم خەڵکێکی زۆری لەخزمەت بوو، کابرایەکی مەغۆل هاتە ژوورەوە، سەری کەسێکی بەدەستەوە بوو، سەرەکەی هەڵدایە بەر دەستوپێی هۆلاکۆ، بەزمانی مەغۆلی قسەی کرد و دواتر سەرەکەی هەڵگرتەوەو مەجلیسەکەی بەجێهێشت.

(صارم) دەڵێ زۆرم پێ سەیر بوو، پرسیارم کرد ئەوە چی بوو، یەکێك لەوانەی لەوێ بوو زمانی مەغۆلی دەزانی پێی گوتم، ئەوە باوکێك بوو سەری کوڕەکەی خۆی لێکردۆتەوە، لەبەر ئەوەی خۆی سەرکردەیەکی سەربازی بووە، خاڵێك لەخاڵەکانی سەربازی لەئەستۆی ئەوبوە، ئەویش ئیشێکی زەروری دێتە پێش و داوا لەکوڕەکەی دەکا، ئاگاداری ئەو خاڵە بیت، لەو کاتە کوڕەکەی غافڵ دەبێ و موسڵمانان هێرش دەکەنە سەر خاڵەکە، دیارە چەند مەغۆلەك دەکوژرێن بۆیە کە باوکەکە دەگەڕێتەوە، لەگەردەنی کوڕەکەی دەداو سەری کوڕەکەی بۆ هۆلاکۆ دەهێنێ بۆئەوە هۆلاکۆ لێی توڕە نەبێ.

(صارم ئۆزبەك) دەڵێ کەئەوەم بینی گوتم: واللە مەغۆلەکان تەواوی شام دەگرن.[1] (صارم ئۆزبك) لە زۆربەی شەڕەکانی شام لەگەڵ سوپاکەی مەغۆل بوو، بەڵام دڵی هەر لەلای موسڵمانەکان بوو، بۆیە چەند زانیارییەکی یەکجار گرنگی دا موسڵمانان و پێی گوتن: سوپاکەی مەغۆل زۆر بەهێز نییە، لەبەر ئەوەی هۆلاکۆ بەشێکی زۆری ئەو سوپایەی لەگەڵ خۆی بردۆتەوە، واتە: ئەو کاتەی (هۆلاکۆ) هەواڵی مردنی براکەی پێدەگا، خۆی شام جێدەهێڵێ و دەگەڕێتەوە ئێران (کتبغا) نەوین دەکا بە جێگری خۆی لەشام. هەروەها پێی گوتن لای ڕاستی سوپاکەی تەتار زۆر بەهێزترە لەلای چەپی بۆیە ئێوە هەوڵبدەن لای چەپی

(١) تاريخ مجموع النوادر مما جرى للأوائل والأواخر، لاپەڕە ١٧١.

سـوپاكەتان بەهێـز بـكەن كە دەكەوێـتە لای ڕاسـتی سـوپاكەی تەتـار، لەهەمـوش گرنگتـر ئەوە بـوو كەپێـی ڕاگەیانـدن (ئەشـەڕفی ئەییـوبی) لەگەڵ خۆی كە مەبەست (صارم ئۆزبەك) ئێمە لەگەڵ سوپای تەتار دەبـین، بەڵام كەشـەڕ دەسـتی پێكـرد ئـێمە لەبەرامبەرتـان ڕادەكەیـن و مەیـدانەكەتان بـۆ چـۆڵ دەكەیـن.[١] بێگومـان ئەو زانیاریـانەی ئەو پیـاوە خزمەتێكی یەكجار گەورە بوو بەسوپاكەی سەیفەدین قوتوز، لەهەمان كاتدا سـەیفەددین بەحەزەرێكـی یەكجـار زۆرەوە ئەو زانیاریـانەی وەرگـرت، لەبەر ئەوەی دەیزانـی مەغۆلەكـان زۆر جـار ئەو جـۆرە فێڵەیـان بەكـار هێنـاوە ئەڵقەلەگوێكانی مەغۆلیش سودیان لەو جۆرە شانۆگەرییە بینیوە.

(وا اسلاماه) هاوار بۆ ئەو ئیسلامە

سـوپای موسـڵمانان چـاك شـارەزای نـاوچەكە بـوون، زوو گەیشـتنە دۆڵایەكەو (سەیفەدین قوتز) سوپاكەی دەكاتە دوو بەش، بەشێكیان لەگەڵ (زاهیر بێبـرس) وایـان نیشـاندا هەمـوو سـوپای میسـڕییەكان هەر ئەوەنـدەیە، بەشەكەی تر لەپشت گردوو تەپۆڵكەكـان خۆیـان حەشاردا، سوپای مەغـۆل بەسـەركردایەتی (كتبغـا نـوین) بـوو زاوای هۆلاكـۆ، چاویـان بە سـوپای (زاهیر بێبرس)كەوت وایان زانـی هەرئەوەنـدە سـوپای میسـڕییەكانەو كەوتـنە تەڵەكەوە.

---

(١) كنز الدرر وجامع الغرر، بەرگی ٨ لاپەڕە ٥٧.

دوای ڕووبەڕوو بونەوەی هەردوو سوپا، میسرییەکان و وایان نیشان دا کەشکاون و پاشەکشەیان کرد، مەغۆلەکان سەریان لەدوو سوپاکەی (بێبرس)نا تا بەتەواوی کەوتنە بۆسەکە، ئینجا سوپاکەی (بێبرس) لێیان گەڕانەوەو، لەپشت گردو تەپۆڵکەکانیش بەشەکەی تری سوپای موسڵمانان بەدەرکەوتن و مەغۆلەکانیان خستە نێوان هەردوو بەشی سوپاکە و مەغۆلەکان کەوتنە نێو ئاگری تۆڵەو ئاسنی توڕەیی ئیمان.

ئا لەو کاتە شەڕێکی یەکجار گەورە ڕوویدا، سەرەتا لای چەپی سوپای موسڵمانان خراپ شکا، سەیفەدین قوتز کە ئەوەی بینی خۆی گەیاندە بەشە شکاوەکەی سوپاکەو هاواری کرد (وا اسلاماه) لەو کاتە ئەسپەکەی سوڵتان (قوتز) تیرێکی بەردەکەوێ و سوڵتان بەسەری کۆتی و شمشێری بەدەست وە مەیدان لەمەغۆلەکان دەگرێ.

مەغۆلەکان هێرشیان کردە سەری و دەیانزانی بەکوشتنی ئەو ئەنجامی جەنگەکە دەگۆڕدرێ، بەڵام سەیفەدین قوتز زۆر شێرانە هاتبوە مەیدان لەهەر بەشێکی سوپای مەغۆلی بدایە ڕایدەماڵی، ئالەو کاتە دەورو بەرەکەی (سەیفەدین قوتز) ئەسپێکی دەگەیەننێ بۆئەوەی سواری ئەسپەکەبێ نەبادا گیانی لەوە زیاتر بکەوێتە خەتەر، بەڵام سوڵتان سەیفەدین دیسان هاوار دەکا (واسلاماه).

تەپ و تۆزی جەنگ ئاسمانی داپۆشیبوو ئەوەی دەبیسترا تەنها دەنگی شمشێر و نەڕەی سەیفەدین قوتز بوو (وا اسلاماه).

دەنگی سەیفەدین لەگوێی موجاهیدان دەزرینگایەوە، تەواوی سوپاکە لەخواو ئیسلام و ئیمان هیچی تریان نەهاتە بەرچاو بەهاواری ئەو ئیسلامە هاتن ئاخر ئەوە قورئانی پیرۆزە دەفەرمێ:

{وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا (١) فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا (٢) فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا (٣) فَأَثَرْنَ بِهِ نَقْعًا (٤) فَوَسَطْنَ بِهِ جَمْعًا (٥)}.[١]

ئەوەئەو ڕۆژەیە ئیمان مەیدانی لەکوفر گرتوەو ڕۆژی ئەوەیە مەغۆلەکان پەیامی شمشێریان پێبگاو باجی کوفر و ستەمەکەیان بدەن، ئەو ڕۆژە ڕۆژی شیفای دڵ بوو خوای گەورە دەفەرمێ: {قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ (١٤)}[٢]

زۆری نەبرد مەغۆلەکان شکان، زۆربەی زۆری مەغۆلەکان لەمەیدان کوژران، (کەتبغانەوین)ی سەرکردەی مەغۆل بەدەستی (جمال الدين آقوش الشمسي) دەکوژرێ، هەندێکیش ڕایان کرد بۆ ناوچەیەکی نزیك کە چوننە ناو (قەسەروقامیشەکان) خۆیان حەشار بدەن، سەیفەدین قوتوز فەرمانی کرد شوێنەکە بسوتێنن زۆربەی مەغۆلەکان لەوێیا سوتان و بوون بەغەڵوز، ئەو مەغۆلانەی کەڕایان کرد لەشوێنێکی نزیك گۆڕەپانی جەنگەکە بەخۆ

(١) العاديات: ١ ـ ٥.
(٢) التوبة: ١٤.

کەوتنەوە، بەڵام ئەو جارەی کەتیبەکەی (زاهیر بێبرس) زوو گەیشتنە سەریان و لەوێ دیسان کەوتنە بەر دەمی شمشێر و نوکی ڕم و کەوتنە ژێر پێی ئەسپی موجاهیدان، مەغۆلەکان بۆ جاری دووەم ڕایانکرد، بەڵام لەبەر ئەوەی شارەزای ناوچەکە نەبوون کەوتنە ئەو دێهات و دۆڵانە، خەڵکی ئاوارەی شام کەزانیان مەغۆلەکان شکاون ئیتر ئەوەی لەشەڕ نەکوژرابوو لەو ڕێگایە کوژران بۆیە دەتوانین بە (عین جالوت)بڵێین (مەغۆل قران) زۆر بەکەمی لە سوپاکەی مەغۆل ڕزگاریان بوو، لەهەموش گرنگتر خودی سەرکردە گەورەکەی مەغۆل کوژرا (کەتبغانەوین) ئەو پیاوەی زۆر خۆشەویست بو لای هۆلاکۆ، بۆیە هۆلاکۆ کە هەواڵی شکانی سوپای مەغۆلی پیدەگا دەڵێ: هەموی بەلایەك و کوشتنی (کەتبغانەوین) بەلایەك، خەمێکی زۆر گەورەی پێدەخوات.

هەواڵی سەرکەوتنی موسڵمانان و شکەستی مەغۆل دەگاتە شام، دیمەشق بەڕوی مەغۆلەکان ڕادەپەڕێ و ئەوەی مەغۆل بوو لەوێ گیران و کوژران ٢٧ مانگی ڕەمەزان واتە دوای دوو ڕۆژ لە جەنگی عین جالوت لەدیمەشق و حەلەب دەورو بەری بوە (ڕاوە مەغۆل) مەغۆلەکی یەکجار زۆر لەو شوێنانە کوژران و موسلمانێکی زۆر کەدیلی مەغۆلەکان بوون ئازادا کران مەغۆلەکان شامیان بەجێهێشت و بەرەو عێراق و جەزیرە ڕایان کرد زۆربەی مەغۆلەکان خێزانەکانی خۆیان کوشت نەبادا بکەونە دەست موسڵمانان.

بەداخەوە ئەو کاتەی مەغۆلەکان شامیان داگیر کرد نەسرانییەکان ستەمێکی زۆریان لەموسڵمانان کردو زۆر لە مزگەوتەکانیان ڕوخاند لەشوێنەکان کە چاویان بەموسڵمانان بکەوتابا (عەرەق، ریژیان) دەکردن و زۆریان لەموسڵمانەکان دەکرد کەلەبەر (خاچ، سەلیب)ەکان هەڵسنەوە، وتاریان دەدا کە ئاینی ئێمە حەقە و ئاینی درۆ کەئیسلامە ئەوە کۆتایی پێهات.[1] بۆیەلەگەڵ شکانی مەغۆل موسڵمانەکان هێرشیان کردە سەر نەسرانییەکان تۆڵەی ئەو خیانەتە گەورەیەیان لێسەندنەوە، یەکێکیش لەو خۆفرۆشانە کەسێك بوو بەناوی (مەلیك سەعید کوڕی مەلیك عەزیزی کوڕی مەلیك عادیل) خاوەنی(بانیاس) کاتی خۆ ئەو کەسە بەفەرمانی مەلیك صالح بەندکرابوو، ئەو کاتەی مەغۆل شامیان گرت ئەو پیاوەیان ئازاد کردو بوو بەچاوساغی مەغۆل، لەگەڵ کەتبغا نەوین شان بەشانی مەغۆل شەڕی موسڵمانەکان دەکا، بۆیە ئەو کاتەی دەستگیر کرا، سوڵتان سەیفەدین قوتز فەرمانی دا لەگەردەنی بدەن و لاشەی تێکەڵ بەلاشە بۆگەنەکانی مەغۆل بوو.[2]

دوای ئەو سەرکەوتنە گەورەیە سوڵتان (سەیفەدین قوتز) دەچێتە دیمەشق وەکو پاڵەوانێکی گەورە پیشوازی لێدەکرێ، گەورە و بچوکی شارەکە هاتنە دەرەوە بۆ پێشوازی کردن لەو پیاوەی کە مەغۆلی شکاند، سەیفەدین قوتوز

---

(١) المذیل علی الروضتین، بەرگی ٢ لاپەڕە ١٥٢.
(٢) کنز الدرر وجامع الغرر، بەرگی ٨ لاپەڕە ٥١.

ئـارامی گێـڕایەوە بـۆ شـام (نجـم الـدین ابـو بکـر کـوڕی صـەدرەدین)دەکا بەگەورەقـازی و (علـم الـدین سـنجر)ی حەلەبـی دەکـاتە نـوێنەری خـۆی لەدیمەشـق و سـەرکردە (أبـو الهیجـاء کـوڕی عیسـی کـوڕی خشـترین) و (الأمیـر مجیـر الـدین الأزکشـی الکردی)دەکـاتە ڕاوێژکـارو بەهاوبەشـی نێوانیان زۆربەی کارەکانی وڵاتی شامیان ڕاپەڕاند، ئەو پیاوە (مجیرالدین) بەکۆڕای تەواوی سەرچاوە مێژووییەکان یەکێك بـووە لەپاڵەوانە گەورەکـانی ڕۆژی(عـین جـالوت) ڕۆڵێکـی زۆر سـەرەکی دەبینـێ لەو جەنـگە و ئەوشکەستەی بەسەر مەغۆلەکان هات، دواتر لەدیمەش دەمێنێتەوە تاساڵی (٦٦١)لەدیمەشـق وەفـات دەکـا ڕەحمەتـی خـوای گەورەی لێبـێ. [1]ئینجا بڕیـار دەردێ هێرشـەکان بـۆ سـەر نەسـڕانییەکان ڕابگیـرێ، بەڵـێ ڕاسـتە نەسڕانییەکان هەڵوێستێکی زۆر خراپیان نواند بەرامـبەر بەموسـڵمانان، بەڵام سەرەڕای ئەوە (سوڵتان قوتز) لێیان خۆش بوو و ئارامی گێڕایەوە بۆ شام.

سوڵتان (سەیفەددین قوتز) فەرمـان بە سـەرکردە (زاهیر بێبـرس) دەکـات، کە بچـن بەدوای هێزەشـکاوەکەی مـەغـۆل و لەمـاوەیەکی کەم تەواوی شام، پـاککرایەوە لەمەغۆلەکـان، ئەو مەغـۆلانەی هـاتبونە شـام زۆربەی هەرەزۆریـان کـوژران، تـۆڵەیەکی گەورە لەمەغـۆل کـرایەوە، کوشـتنی ئەو هەمـوو مەغۆلە ئۆخەو وشیفای دڵـی تەواوی موسـڵمانان بـوو موسـڵمانان زۆر دەمێـك بـوو تـامی سـەرکەوتنیان نەچێشـت بـوو دوای کەوتنـی یەك

---

(١) ذيل مرآة الزمان (٢/ ٢٢٢). البداية والنهاية (١٣/ ٢٨٠). نهاية الأرب في فنون الأدب (٣٠/ ٩٠).

بەیەکی مەمـلەکەتە ئیسـلامییەکان ئەوە یەکەم جارە بەو شـێوەیە مەغـۆل دەشـکێن و دەکەونە بەر شمشـێری موسـڵمانان، ئەگەر زینـدوو کـردنەوەی بۆنەکان ئاسایی بوایە دەبوایە دوای شەڕی (بەدر) ڕۆژی جەنگی (عـین جالوت) یـادبکرێتەوە لەبەر ئەوەی پێچێکی هەندە گەورەیە لەمێژووی ئەو ئـوممەتە، دەرچـونە لەزیللەت بەرەو جیهـاد و سـەربەرزی. نەفەسی ئومێدە دوای مـاوەیەکی زۆر لە بێ ئومێدی. ئینجا سـوڵتان (سـەیفەددی قـوتز) ڕایگەیانـد کەمیسرو شـام یەك دەوڵەتـن و لەژێـر فەرمـانی یەك سـەرکردە بەڕێوە دەچێ، لەتەواوی مزگەوتەکانی میسرو شام و فەلەستین دوعـای خێر بۆ سوڵتان (سەیفەددین قوتوز) دەکرا.

داگیــر کردنــی مەغــۆل بۆشــام حەوت مانــگ و نـزیکەی دە ڕۆژی خایەند.[1]

گرنگی سەرکەوتنەکەی (عەین جالوت)

دوای کەوتنی بەغداو دیمەشق و حەلەب، لە جیهانی ئیسلامی بەداخەوە هەسـتێك دروسـت ببـو کە مەغـۆل هێـزێکە شـکانی ئەسـتەمە، خۆئەگەر مەغۆلەکان بەرەنگاری بکرابانەوە، ئاڕاستەی ڕووداوەکان دەگۆڕدرا، بەڵام هەر بەبیسـتنی نـاوی (مەغـۆل) جەسـتەکان دەکەوتـنە لەرزیـن و شـوێنەکان چۆڵ دەکران.

---

(١) السلوك لمعرفة دول الملوك، بەرگی١ لاپەڕە ٤٣٣.

زۆربەی پادشاو سوڵتانەکان پەیوەندیان بە هۆلاکۆ دەکرد و ملکەچی دەبوون، هێزی سوڵتان و پادشای ویلایەتە ئیسلامییەکان تەنها بۆ سەرکوتکردنی ئەو خەڵکەو ناحەزەکانی خۆیان بوو شتێك نەبوو بەناوی هێزێکی جیهادی لەپێناو خوا بۆ پاراستنی ئیسلام و موسڵمانان، خۆ ئەگەر مەغۆلەکان لە(عین جالوت) نەشکابان خودی مەککەو مەدینەش دەکەوتنە ژێر دەسەلاتی ئەو هێزە دڕندەیەی کە لەهەموو ڕەوشتێکی مرۆڤ داماڵدرابون.

دەوڵەتی مەمالیك دوو سەروەری زۆر گەورەیان تۆمارکرد، یەکیان شکاندنی خاچپەرستەکان بوو، ئەوەی تر شکاندنی مەغۆل بوو،)سەیفەددین قەتز(بەو سەرکەوتنەی لە(عین جالوت) بەدەستی هێنا، تەواوی هاوکێشەکانی گۆڕی و ڕۆحێکی جیهادی سەرلەنوێ کردە بەر ئەو ئوممەتە، ئەو خەڵکە زانیان کەبەڵێ: مەغۆلەکانیش مرۆڤن هیچ هێزێکی سیحری بەدەر لەتوانای مرۆڤیان پێنییە، بەڵکو ئەوە ئێمەین خۆشەویستی دونیاو لەیادکردنی مردن، هەم دونیا هەم قیامەتی لەدەست داوین.

دووەم: خوای گەورە دەرباری ئەهلی کیتاب بەپێغەمبەری خۆشەویست (صلى الله عليه وسلم) دەفەرمێ: {وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ}(١) نەجولەکە نە نەسڕانییەکان قەت لەئێوە ڕازی نابن

---

(١) البقرة: ١٢٠

تاوەكو شوێنی میللەت و دینی ئەوان نەكەون، جوانترین ڕاڤەی ئەو ئایەتە مێژووە كە هەر كاتێك موسڵمانان بونیان كەوتبێتە ژێر هەرشە، ئەو جولەكەو نەسڕانیانەی بەسەدان ساڵ لەنێوان موسڵمانان ژیاون لاوازی موسڵمانانیان بەهەلێكی گەورە زانیوەو لەموسڵمانان هەڵگەڕاونەتەوە كەدەستی خۆیان بینیوە مزگەوتیان ڕووخاندوەو گاڵتەیان بە پیرۆزییەكانی ئەو ئیسلامە كردوە، بۆیە ئەو كاتەی نەسڕانییەكانی شام زانیان (كەتبغانەوین) بۆتە نەسڕانی دڵیان زۆر پێخۆش بوو كەشامی داگیر كرد، بوون بە پاڵپشتێكی زۆر گەورە بۆ مەغۆلەكان مزگەوتەكانیان ڕووخاند و لەگەڕەك و كۆڵانەكان عەرەقیان دەرشاندە سەرموسڵمانان و خاچیان بەرز دەكردەوەو داوایان دەكرد موسڵمانان كرنۆش بۆ خاچ ببەن.

سێیەم: خوای گەورە دەفەرمێ: {وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ (٤٦)}(١) هەر كاتێك موسڵمانان دووبەرەكی كەوتبێتە نێوانیان، بەهۆی ئەو دووبەرەكییە بونەتە پاروێكی ئاسان و لەلایەن دوژمنانیان قوتدراون، بەر لەهاتنی مەغۆل جیهانی ئیسلامی پارچە پارچە بونێكی زۆر گەورەی بەخۆوە بینیبوو، هەر سوڵتان و پادشایەك خەمی تەنها ئەو قەوارەیەی لەبەر بوو كەلەژێر دەسەڵاتی ئەوە، نەوسرەت دان و پشتگیری كردنی یەكتر،

(١) الأنفال: ٤٦.

لەفەرهەنگی پادشا و مەلیکە موسڵمانەکان نەمابو، بۆیە سزایەکی ئەوەندە گەورە ڕووی تێکردن، تەڕوو وشکی پێکەوە سوتاند.

سەرکەوتنەکەی (عین جالوت) بەو ئوممەتەی ڕاگەیاند کە گەورەترین هێز لەیەکڕیزی ئێوەدایە ئەو کاتەی موسڵمانان دووبەرەکیان بەلاوەنا و لەبن ئالآکەی سوڵتان سەیفەدین قوتز کۆبونەوە خوای گەورە زاڵی کردن بەسەر دڕندەترین هێزی ئەو کات.

چوارەم: جەنگی (عین جالوت) گرنگی ڕۆڵی سەرکردەی دەرخست، زۆرجار میللەت خاوەن وزەو توانایەکی زۆرە، بەڵام سەرکردە دۆڕاوەکان ڕێ بەتواناکان نادەن بۆ ئەوەی بێنە پێشەوە، سەرکردەی سەرکەوتو دەبێ ئازاو چاو نەترس بێ خاون بڕیاری شێرانە بێ، سەرەڕای ئەو هەموو هەڕەشانەی هۆلاکو لە (سەیفەدینی قوتزی) کرد، ئەو سەرکردەیە نەشڵەژاو خۆڕاگر بوو باوەڕی بەتوانای خۆی هەبوو باوەڕی بەتوانای ئوممەتەکەشی هەبوو،

پێنجەم: زۆر جار ئەگەر نییەت یەکلایی کراوە بۆ خوای گەورە، خوای گەورە دەرگایەك بەڕوو ئەو ئوممەتە دەکاتەوە، کە دوژمنانی ئەو دینە قەت زەینیان بۆی نەچوە، مەغۆلەکان زۆر بەسوکی سەیری مەمالیکەکانی میسڕیان دەکرد کەچی شکانیان لەسەر دەستی ئەوان بوو.

شەشەم: سەنتەری بڕیارو چەقی قورسایی لەجیهانی ئیسلامی گوازرایەوە بۆ میسڕ، ئەو خەڵکەی لەڕووی مەغۆلەکانەوە ڕایانکردبوو میسڕیان بەقەڵای ئەمان زانی ڕویان لەوێکرد، بۆیە لەساڵی (٦٥٩) ئەو

کاتە سولّتانی دەولّەتی (بەنی رەسول) لەیەمەن کەدەچیَ بۆ حەج، میسرِییەکانیش زوتر هاتن و ئالّای سولّتانی میسرِیان هەلّکرد لەحەج، دەورو بەرەکەی سولّتانی یەمەن گوتیان لەبەرچی زوتر ئالّای خۆت هەلّناکەی؟ ئەویش لەوەلاّمدا گوتی: چۆن رِیَ بەخۆم دەدەم ئالّای خۆم پیَش ئالّای سولّتانیَك بییَخم کە دویَنیَ تەتارەکانیان شکاندوە، ئەوەش گیَرانەوەی مەرکەزیەتە بۆ میسرِ، زۆربەی پادشاو سولّتانەکان دانیان بەو سەنتەرە تازە لەدایك بووەی میسرِنا. [1]

(١)کتیَبی المغول في التاريخ فؤاد عبدالمعطي الصياد، لاپەرِە ٣١٩.

هۆکارەکانی سەرکەوتنی موسڵمانان لە جەنگی (عین جالوت)

گرنگە لێرە بەکورتی بەچەند خاڵێك باسی هۆکارەکانی سەکەوتنی موسڵمانان بکەین لەجەنگی (عین جالوت).

یەکەم: هۆکاری یەکەم کە گەورەترین و گرنگترین هۆکارە، باوەڕ بەخوای گەورەو پشت بەستانە پێی، موسڵمانان دەبێ ئەوە بزانن کە پشت بەستان بەخوای گەورە یەکێکە لە هۆکارە هەرەگەورەکانی سەرکەوتن، بۆیە (سەیفەدین قوتز) ڕەحمەتی خوای لێبێ، گرنگیێکی زۆری بەو خاڵەدا و ڕێزو حورمەتی زانایانی گێڕایەوە، هانی زانایانی دا ڕۆڵی سەرەکی ببینن لەگێرانەوەی ئەو خەڵکە بۆ خودا و نوێکردنەوەی فەریزەتی جیهادو خۆبەکوشتدان لەپێناو خواو سەرخستنی ئاینەکەی.

ئەوەش زۆر بەزەقی لەهەڵوێستەکانی قوتز دەرکەوت ئەو کاتەی لە گۆڕەپانی جەنگ بوو (هاواری کرد: خوایە قوتزی بەندەت سەربخە بەسەر مەغۆلەکان).

دووەم: یەکڕیزی موسڵمانان، یەکێك بوو لەهۆکارە سەرەکییەکان، بۆیە قوتوز ڕەحمەتی خوای لێبێ سەرکەوتو بوو لەوەی هەموو لایەنە ناکۆکەکان کۆبکاتەوە لەژێر یەك ئاڵاو چاو پۆشی کرد لەکێشەکان و توانی هەموو لایەك حاڵی بکات کەهەڕەشەی گەورە مەغۆلەو ئێمە دەبێ بەری ئەو شەپۆلە کوفرییە سەرشێتە بگرین و چیتر بەخۆمانەوە خەریك نەبین.

سێیەم: هۆکارێکی تریش لە هۆکارە سەرەکییەکان، ئەو ئامادەباشییە بوو کە قوتز کردی، بۆ ڕوو بەڕووبونەوەی مەغۆل، قوتز توانی سوپایەکەی پڕ چەك بکاو توانی فەتوا لەگەورە زانایەکی وەکو (عیزی کوڕی عبدالسلام) وەربگرێ لەسەر ئەوەی کە دەبێ خەڵکی بەسەرو ماڵەوە پشتگیری ئەو سوپایە بکەن، کە خوای گەورە کردوی بەئومێدی موسڵمانان، لەو زەمەنە پڕلەمەینەتییەی ئەو کات توانرا سوپایەکی دەوڵەمەندو پڕ چەك بەڕێبکرێ بۆ ڕوو بەڕوو بونەوەی مەغۆلەکان، لەهەمان کاتدا قوتز جگە لە پێداویستی سوپاکەی عەقڵە سەربازییە گەورەکانیشی لەدەوری خۆی کۆکردەوە، توانی پیلانێکی تۆکمە دابڕێژێ بۆ ڕووبەڕوو بونەوەی مەغۆل، توانی دوژمن ڕابکێشێتە ئەو شوێنەی کە خۆی دیاری دەکات، ئەوەش بێگومان پلانێکی زۆر گەورە بوو، لەبەر ئەوەی مەغۆلەکان لەوە ڕاهاتبوون کە موسڵمانان خۆیان لە قەڵایەك حەشار بدەن و ئەوانیش گەمارۆی قەڵایەکە بدەن تانەمانی خۆراك و دواتر خۆیان بەدەست بدەن، بەڵام قوتز چوە دەرەوەی وڵات و مەیدانی لە مەغۆلەکان گرت.

چوارەم: قوتز ڕەحمەتی خوای لێبێ بەکردەوە نیشانی ئەو خەڵکەی دا کە سەرکردە دەبێ چۆن بێ، ئەو گوتی ئەگەر کەسم لەگەڵ نەبێ، خۆم بەتەنها دەچم مەیدان لەمەغۆلەکان دەگرم، ئەو جۆرە عەزیمەتەو ئازایەتیە ئەو کات زۆر کەم بوو، موسڵمانان کەزانیان کەسی یەکەم ئامادەیە قوربانی بەڕۆح وماڵی خۆی بدات بۆ خوای گەورە ئەوانیش هەرهەمووی چونە

ژێر ئاڵاکەی.

پێنجەم: خاڵێکی تری زۆر گرنگ، قوتز ڕەحمەتی خوای لێبێ یەکێك بوو لەو سەرکردانەی، کە ئامادە نەبوو بەهیچ جۆرێك خۆی بفرۆشێتە مەغۆلەکان، ئەو دەیزانی مەغۆلەکان خاوەن سوپایەکی زۆر گەورەن، بەڵام ئامادە نەبوو بەهیچ جۆرێك ئەڵقە لەگوێیی بۆ مەغۆل بکات، کەبەداخەوە زۆرێك لەسەرکردەو سوڵتانەکانی ئەو کات خۆیان بەمەغۆل فرۆشت و دواتر هەم دینیان هەم دونیاشیان لەدەست دا.

شەشەم: قوتز توانی ئومێد بۆ ئەو خەڵکە بگێڕێتەوە توانی بەو خەڵکە بڵێ کە ئەوە کۆتایی ڕێگایەکە نییە، ئێوە نابێ بێ ئومێد بن، بەتایبەت ئەو کات جۆرێك لەبێ ئومێدی باڵی کێشابوو بەسەر تەواوی موسڵمانان، بۆنمونە ئەو کاتەی قوتز فەرمووی ئەگەر کەسم لەگەڵ نەبێ من بەتەنها دەچم بۆ جیهاد کردن و مەیدان لە مەغۆل دەگرم، ئەو کات سەرکردەی وا هەبوو پێشنیاری ئەوەی دەکرد، کەبا دانوساندن لەگەڵ مەغۆل بکرێ، بەڵام قوتز هەموو ئەو بێئومێدیانەی کۆتایی پێهێنا بەکوشتنی نوێنەرەکانی مەغۆل.

حەوتەم: گێڕانەوەی (شوڕا) بۆ موسڵمانان، یەکێك لەو خاڵە هەرەگەورانەی قوتز ئەنجامی دا، هەنگاوەکانی بە(پرسو ڕاو مەشورەتی) زانا و سەرکردە سەربازییەکان بوو، سودی لەمەشورەتی گەورە زاناکانی شەریعەت و گەورە سەرکردە سەربازییەکانی زەمەنی خۆی وەرگرت، ئەو

هەوڵی نەدا تاك ڕەویانە بەو كارە گەورەیە هەڵسێ، مەشورەتیش بەداخەوە ئەوكات و ئێستاش زۆر پشت گوێ خراوە، ئەوانە هەندێك بوون لەو خاڵانە كە بوونە هۆی سەركەوتنی موسڵمانان بەسەر مەغۆلەكان.

هەڵوێستی (هۆلاكۆ) كە بەشكەستی هێزەكەی زانی

هۆلاكۆ بەر لەجەنگی (عین جالوت) شامی بەجێهێشت و بەو نیازەبوو بگەڕێتەوە (قراقورم) دوو هۆكاری سەرەكی وایكرد هۆلاكۆ شام بەجێبهێڵێ.

یەكەم: مردنی خانی گەورەی مەغۆل (مەنگۆ)كێشەیەكی گەورەی دوای خۆی نایەوە لە(قەراقورم) بوو بەململانێی نیوان هەردوو برای هۆلاكۆ (قوبیلای) و (أریق بوغا) لەسەر كورسی دەسەڵات، هۆلاكۆ ویستی زوو بگاتە ئەوێ، بەو ئومێدەی كەئەو بەخانی گەورە هەڵبژێردرێ.

دووەم: خاڵێكی تریش كە ڕۆڵێكی سەرەكی بینی لەگەڕانەوەی هۆلاكۆ، ئەو هێرشانە بوو، كە كوڕە مامەكەی هۆلاكو (بەرەكەخان) دەیكردە سەر ئێران و ئەو شوێنانەی لەژێر دەسەڵاتی هۆلاكۆ بوون.

(هۆلاكۆ)لەعنەتی خوای لێبێ، بەوشكەستە زۆر تێدك دەچێ و خەمێكی زۆری پێدەخوا لەبەر ئەوەی ئەوە یەكەم شكەست بوو بەسەر سوپای مەغۆل داهات، ئینجا كوشتنی خودی(كەتبغانەوین) كاریگەرییەكی زۆری لەسەر هۆلاكۆ دەبێ.

یەکەم هەنگاوی هۆلاکۆ، کوشتنی (ناصرِ یوسفی کوڕی عەزیزی کوڕی زاهیری کوڕی صلاح الدین)بوو، مەلیك ناصرِ کاتی خۆی دەکەوێتە بەردەستی هۆلاکۆ، دواتر هۆلاکۆ لێی خۆش دەبێ و دەیکاتەوە سوڵتان بەسەر شام، ئینجا ئەو کاتەی سوڵتان ناصرِ لەڕێی گەڕانەوە بوو، هۆلاکۆ هەواڵی شکەستی سوپاکەی پێگەیشت، کەتیبەیەك دەنێرێ و دەڵێ: بڕۆن مەلیك ناصرِ ڕزگاری نەبێ و بیکوژن، مەلیك ناصرِ دەکەوێتە بەردەستی مەغۆلەکان و لەنزیك(سەلماس) خۆی و مەلیك زاهیر غازی براکەی و چەند کەسێکی دیار کە لەگەڵی بوون خۆیان و کوڕەکانیان لەگەردەنیان دەدرێ تەنها کوڕێکی مەلیك ناصرِ بەتەمەن بچوك بوو ژنەکەی هۆلاکۆ شەفاعەتی بۆ دەخوازێ و ڕزگای دەبێ لەکوشتن.[1]. هۆلاکۆ دەم و دەست نامەیەك دەنێرێ بۆ خانی گەورەی مەغۆل، هەڵبەت هۆلاکۆ ناگاتە قەرەقورم و خانێکی تر بۆمەغۆل دیاری دەکرێ و پێیڕادەگەیەنێ کە سوپای مەغۆل لە(عین جالوت) شکا و (کەتبغانوین)ی سەرکردە کوژرا، خانی گەورە بڕیار دەدا، لە ڕووباری (جەیحۆن، ئاموداریا) وە تاوەکوو شام هەرهەموی بەهۆلاکۆ دەبەخشێ، دیارە بەو بڕیارەی ویستویەتی لەکاریگەری ئەو شکەستە لەسەر هۆلاکۆ کەم کاتەوە، ئەوەش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە هۆلاکۆ خۆی ئامادە دەکا بۆ ساڵی داهاتوو تۆڵەی (عین جالوت) لەموسڵمانان بسەنێتەوە، بەڵام

---

(١) السلوك لمعرفة دول الملوك (١/ ٥١٨).

چەنـد کێشـەیەکی گەورەی دێـتە پـێش، لەو کێشـانە موسـڵمان بـوونی (بەرەکەخـان) و قەبـیلە ئاڵتونییەکـان (القبیلـة الذهبیـة) ئینجـا ئەوان پشـــتگیری (مەمالیکەکـــان) دەکەن دژ بەهۆلاکـــۆ لەچەنـــد ڕووبەڕووبـونەوەیەکیش هێزەکـانی مەغـۆل دەشـکێنن، کە دواتـر باسـی ئەو ڕووداوانە دەکەین (ان شاء الله).

کوشتنی سوڵتان (سەیفەددین قوتز)ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ

دوای ئەوەی سـوڵتان (سـەیفەددین قـوتز) شـام ڕێـك دەخـاتەوەو ئـارامی دەگێڕیتەوە وڵاتی موسڵمانان، وڵاتی میسرپیش زۆر بەپەرۆشەوە چاوەڕوانی هـاتنەوەی سـوڵتانەکەیان دەکـرد، ئەلێـرە کێشـەیەك دەکەوێـتە نێـوان سـوڵتان (سەیفەددین قوتوز) و (زاهیر بیبرس) کە سـەرکردەیەکی سـەربازی گەورەو ئـازایە، شـوێن دەسـتی لەزۆربەی ڕوو بەڕووبونەوەکـان دیـاربوە لەشـکانی هێزەکانی سەلیبی و مەغۆلەکان ڕۆڵێکی زۆر سەرەکی بینییەوە، دەربـارەی ئەو ساردی و کێشەیەی نێوان (قوتوز و بیبرس) مێژوو نوسان باسی چەند هۆکارێکیان کردوە.

یەکەم: بیبـرس داوا دەکـات شـاری (حەلەب)ی پێبـدرێ، سـوڵتان(قوتز) داواکارییەکەی قبوڵ ناکات، کە دەبێتە هـۆی ئەوەی دڵی گـەرد بگـرێ لە (قوتز).

دووەم: سـەیفەددین قـوتز یەکێـك بـوو لەوانەی دەسـتیان هەبـوو لەکوشـتنی (فارس الـدین اقطای)بەفەرمـانی (عیـزەددین ئەیـبەك) ئەقتـای کەسێکی نزیك بوو لە(بیبرس) بۆیە (بیبرس) تۆڵەکەی لە(قوتز)کردەوە.[1]

سێیەم: ئەو مەمالیکـانە کێشـەو ململانێیەکـی زۆریـان لەنێـوان بـوو بـۆ گەیشـتن بەدەسـەڵات، (بیبـرس) دوای ئەوەی ڕۆڵـی سـەرەکی دەبێنـێ لە شکاندنی هێزی(خاچ پەرستەکان) و(مەغۆلەکان) خۆی بەڕەواتر دەبینـێ لە(قوتز) و پێی وابوو ئەو دەبێ ببێتە سوڵتانی میسڕ.

ئەوانە چەند خاڵێکن کەمێژوونوسان باسیان کردوە، بەهەرحاڵ دوورنییە ئەو هۆکارانە هەموی پێکەوە کۆببونەوەو شەیتانیش ڕۆڵی سەرەکی بینی و کوشتنی (قوتوز)ی لای (بیبرس) ڕازاندەوە.

(بیبرس) لەگەڵ چەند سەرکردەیەکی تری مەمالیك، بڕیاری کوشتنی (قوتوز) دەدەن لە دێیەك کەپێی دەگوترێ (القصیر) ئێستا ناوی ئەو دێیە (الجعافرة)یە لەپارێزگـای شـەڕقییەی میسـڕی. (بیبرس) لەگەڵ چەند سـەرکردیەکی تـری سـەربازی ڕێکـدەکەون و لەگەڵ (سـەیفەددین قـوتز) دەچن بۆ ڕاو، لەڕێگادا دەیکوژن و دواتر دەگەڕێنەوە هەمویان کۆڕاو ویەك دەنـگ دەبـن لەسـەر ئەوەی بەیـعەت بە (زاهیـر بیبـرس) بـدەن و دەیـکەنە سوڵتانی خۆیان.

---

(١) تاریخ ابن خلدون، لاپەڕە ٢١٦٧ بەرگی سێیەم.

ئەو کاتەی خەڵکی میسر خۆیان ئامادە کردبوو بۆ پێشوازی لە سوڵتان (سەیفەددین قوتز) کەچی ڕاگەیاندرا دوعا بۆ سوڵتانی تازەتان بکەن (زاهیر بیبرس)و لەخوای گەورەش داوا بکەن لەگوناهی (سەیفەددین قوتز) خۆش بێت.

سوڵتان قوتز ڕەحمەتی خوای لێبێ بەشایەدی تەواوی مێژوونوسەکان پیاوێکی خواپەرست و نوێژ خوێن بووە (شەڕاب و مەیی) نەخواردۆتەوە، نزیکەی ساڵێك سوڵتانی میسربوو، هەوڵێکی زۆری دا دادپەروەری بگێڕیتەوە لەهەموش گرنگتر هەڵوێستە مەردەکانی بوو، کەوەك چەخماخەیەك مەشخەڵی جیهادی لەدڵی ئەو خەڵکە هەڵگیرساند.[(١)]

بەهاتنی سوڵتان (زاهیر بیبرس) قۆناغێکی تازە دەستپێدەکات لە دەوڵەتی مەمالیکەکان.

(١) المذیل علی الروضتین، بەرگی دووەم لاپەڕە ١٥٥ .

ڕوکنەدین بێبرسی بوندقداری صالحی نەجمی (٦٥٨-٦٧٦) کۆچی

سەرکردە سەربازییەکانی مەمالیك، هەر کاتێك بۆیان بڕەخسابایە سوڵتانیان دەکوشت و خۆیان دەبوون بەسوڵتان، ئەو یاسایە زۆر باو بوو لەنێوانیان، بۆیە دوای ئەوەی بێبرس دەبێتە سوڵتان، دەست بەکاردەبێ لەدوو بوارەوە.

یەکەم: چەند سەرکردەیەك لەخۆی نزیك دەکاتەوەو پلەو پۆستیان پێدەدا، لەهەمان کاتدا چەند سەرکردەیەکیش دەکوژێ، ئەوانەی ترسی لێهەبوون.

دووەم: چەند هەنگاوێکی نا بۆ ڕێکخستنەوەی شەقام و خۆ نزیککردنەوە لەو خەڵکە، وەکو ئەوەی باجی لەسەر ئەو خەڵکە کەم کردەوە، خەڵکێکی زۆریشی ئازادکرد کە زیندانی کرابوون، نامەشی نارد بۆ مەلیکی یەمەن و زۆربەی مەلیك و پادشاکانی شام، پێی ڕاگەیاندن کە کوشتنی (قوتوز) پەیوەندی بەو بارودۆخە ناسکە هەیە کەمیسر پێی تێدەپەڕێ و ئێستامیسرپەرەو ئارامی دەڕوات.

بەڵام دەبێ ئاگاداری ئەوە بین کە دوو هەڕەشە هێشتا بەتەواوی کۆتاییان پێنەهاتووە، هەڕەشەی خاچپەرستەکان و هەڕەشەی مەغۆلەکان، بۆیە پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ دەورووبەر ئاسایی دەکاتەوە.

(بیبرس) سەرکردەیەکی سەربازی ئازاو بەجەرگ بوو، لەهەمان کاتدا زوو هێرشی دەکردە سەر دوژمنەکانی و ڕێی پێنەدەدان بەخۆ بکەون، ئەو کاتەی (علم الدین سنجر) کە جێگری (قوتز) بوو لەوڵاتی شام لەدەسەڵاتی (بیبرس) دەردەچێ و ڕایدەگەیەنێ کە ئەو سوڵتانی دیمەشقە و پەیوەندی بە (حسام الدین لاجین)ی مەلیکی حەلەب و مەلیکی (حماة) مەلیك مەنصور و مەلیکی (حمص) مەلیك ئەشرەف موسا دەکات، بەو ئومێدەی بتوانێ بەرەیەك دروست بکەن دژ بە (بیبرس) سوڵتان (بیبرس) کەدەزانێ خەریکە وڵاتی شامی لەدەست دەردەچێ، سەرەتا وەفدێك دەنێرێ بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە، کە دەزانێ کێشەکە زۆر لەوە گەورەترە بە (گفتوگۆ) چارەسەر بکرێ، هێزێکی سەربازی گەورە دەنێرێ بۆ شام، هەموو ئەوانە دەستگیر دەکات کە لەدژی ڕاپەڕیون، دوای ماوەیەك لە بەندینخانە ئازادیان دەکات، زاهیر (بیبرس) بەدەستێکی ئاسنین دەسەڵاتی میسڕ دەگرێ و بەماوەیەکی کەم ناحەزانی لەناو دەبات.

ڕاپەڕینەکەی (کۆرانی)
بۆگێڕانەوە حوکمی شیعە بۆ میسڕ

یەکێك لەو کێشە گەورانەی ڕوو بەڕووی بێبرس بویەوە، شۆڕشەکەی (کۆرانی)بوو (کۆران) نیسبەیە بۆ دێیەك لە نەیسابوور، ئەو پیاوە کەسێکی شیعی بوو، داوای دەکرد حوکمی شیعە بگەڕیتەوە میسڕ، و توانیبوی باوەڕبەچەند کەسێك بێنێ و بەناوی لایەنگیرانی (ئالوبەیت) ڕژانە سەر شەقامەکان و هاواریان دەکرد(یا ال علی) چەند دوکانێکی (شمشێر فرۆشەکان) دەبڕن و بەشمشێرەوە هاتنە سەرشەقام، بێبرس کەئەوەی بیست هێزێکی گەورەی ناردو سەرەکانی ئەوانەی گرت و لەگەردەنیانی دا، بێبرس ڕێی بەهیچ دوو بەرەکییەك نەدەدا بکەوێتە نێو دەسەلاتی میسڕی لەبەر ئەوەی دەیزانی لەوقۆناغەی ئیستا میسڕ تاکە قەلای موسلمانانە هەم بەڕووی مەغۆلەکان و هەم بەڕووی خاچپەرستەکان.

شکەستێکی تری
گەورەی مەغۆلەکان لە (حەلەب)

لەساڵی (٦٥٩)ی کۆچی، هەندێك لەو مەغۆلانەی ڕزگاریان ببو لە جەنگی (عین جالوت) لەگەڵ مەغۆلەکانی دورگەی فوڕات کۆدەبنەوە ژمارەیان دەگاتە نزیکەی شەش هەزار کەس، دوای ئەوەی دەزانن سوڵتان سەیفەددین قوتز کوژراوە، هێرشێکی گەورە دەکەنە سەر شاری (حەلەب) لەوێوەش بەرەو (حمص) دەکەونە ڕێ.

پادشای (حمص) حسام الدین الجوکندار و پادشای (حەمما) هەردووکیان پێکەوە سوپایەکی نزیکەی (١٤٠٠) کەسی پێکدێنن، سوپای موسڵمانان دەتوانن شکەستێکی گەورەی ئاوا بەسەر مەغۆلەکان بێنن کەمێژوونوسان دەڵێن لەموسڵمانان تەنها یەك کەس شەهید دەکرێ و ئەو سوپا شەش هەزار کەسییەی مەغۆل هەر هەموی دەکوژرێن، تەنها سەرکردەی سوپاکەی مەغۆل (بەندرا) لەگەڵ چەند کەسێك ڕزگاری دەبێت ئەوەی تر هەمویان دەکوژرێن.[١]

(١) کتێبی شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، لاپەڕە ٢٩٦ بەرگی ٣.

مردنی (بدرالدین لؤلؤ)ی خاوەنی موصل و شەهید بوونی مەلیك صالحی كوڕی

لەساڵی (٦٥٧) بەدرەدین لؤلؤی خاوەنی موصل کەنازناوی (الملك الرحیم) بوو وەفات دەکا، دوای خۆی (اسماعیل)ی کوڕی حوکمی موصل دەگریتە دەست نازناوی (الملك الصالح) هەڵدەگرێ، کوڕێکی تریشی هەبوو بەناوی (اسماعیل المجاهد) کە خاوەنی (جەزیرە ابن عمر)بوو، کوڕێکی تریشی بەناوی سەعید خاوەنی سنجار بوو[1]، لەدوای جەنگی (عین جالوت) مەلیك صالح پەیوەندی بە (زاهیر بیّبرس) دەکات و ڕیزەکانی هۆلاکۆ جیّدەهیّڵێ، زاهیر بیّبرس یارمەتی مەلیك صالح دەدات، هۆلاکۆ ئەو کات لە (ئازەربایجان) دەبێ، ئەوکاتەی بەپەیوەندی (بیّبرس و مەلیك صالح) دەزانێ هێزێك دەنێرێ بۆ داگیرکردنی موصل، لەهەمان کاتدا (زاهیر بیّبرس)یش هێزێك دەنێرێ بۆ یارمەتی مەلیك صالح، مەغۆلەکان بەو هێزە دەزانن بەر لەوەی هێزی بیّبرس بگاتە موصل بۆسەیەکی گەورە دادەنێنن و دەتوانن هێزی میسرییەکان بشکێنن، ئینجا بەرگی میسرییەکان دەکەنەبەر و دەچنە (موصل) خەڵکی موصل سەرەتا وایان زانی ئەوە هێزی

---

(١) تاریخ ابن خلدون بەرگی سێیەم، لاپەڕە ٢١٦٩.

میسرییەکانە بۆیە پێشوازیان لێکردن و دەرگای شارەکەیان کردەوە مەغۆلەکان گەیشتنە نێو موصل و خەڵکی موصلیان قەتلوعام کرد، بەڵام قەڵای موصل توانی بۆ ماوەی شەش مانگ بەرەنگاری هێزەکانی مەغۆل ببێتەوە، دواتر قەڵاکەش گیرا، مەلیك صالح و کوڕێکی تەمەن سێ ساڵەی بەدیل کەوتنە دەست هێزەکانی مەغۆل، دوای مردنی بەدرەدین لؤلؤ سێ ساڵی خایەند تاوەکو موصل دەگیرێ و مەلیك صالح بەدیل دەکەوێتە دەست مەغۆل واتە کوشتنی مەلیك صالح و کوڕەکەی لەساڵی (٦٦٠)کۆچی دەبێ.

چۆنیەتی کوشتنی (مەلیك صالح)ی کوڕی بدرالدین لؤلؤ

مەغۆل شەپۆلێکی دڕندەی سەرشێت بون، ڕوویان لەجیهانی ئیسلامی کرد، ئەوەی مانای سۆزو بەزەیی بوو لای ئەوان بونی نەبوو، لەهەموو هەستێکی مرۆڤایەتیش داماڵدرابوون، بۆیە ڕوویان لەهەر شوێنێك کردبا کاوڵیان دەکرد، ئەوەی مرۆڤ بوایە دەیانکوشت، مەلیك صالح ڕاستە بۆ ماوەیەك لەگەڵ مەغۆلەکان بوو، لەبەر ئەوەی باوکی ئەڵقەلەگوێ و خزمەت کارێکی گەورەی هۆلاکۆ بوو، کوڕەکەشی بەدوای هەلێك دەگەڕا بۆی بڕەخسێ و لەهۆلاکۆ دورکەوێتەوە دەرکەوتنی زاهیر بیبرس بۆ ئەو شتێکی زۆر گرنگ بوو بۆیە پەیوەندی پێوەدەکاو ڕیزەکانی هۆلاکۆ جێدەهێڵێ، هۆلاکۆ ڕقێکی زۆری لەمەلیك صالح هەڵسابوو، فەرمان بەکوشتنی مەلیك صالح دەکا، بەڵام چۆن کوشتنێك.

کوشتنێك بەر لەمردنی ئازارێکی زۆر بکێشی، فەرمان دەکا : لبادێك بهێنن چەوری کەن بە دونگی مەڕ هەروەها تەواوی گیانی مەلیك صالح چەور دەکەن بە (دونگی مەڕ) ئینجا مەلیك صالح دەخەنە ناو لبادەکەو لەبەر هەتاو دایدەنێن تاوەکو ڕۆن و لبادەکە (کرم) دەردەکەن و بۆگەن دەبێ ئینجا کرمەکان مەلیك صالح دەخۆن (ولاحول ولاقوة الا بالله العلی العظیم)، لەوەش ناخۆش تر مەلیك صالح کوڕێکی هەبوو تەمەنی سێ ساڵ بوو ئەو منالە لەناوەڕاستەوە دەکەنە دوو لەت، لەبەر چاوی باوکی، ئەوانە بەشێکن لەتاوانی مەغۆل کەمێژوو تۆماری کردوون دەبێ چەند تاوانی لەو جۆرەیان ئەنجامدابێ و مێژوونوسان لێیبێئاگا بووینە.

سوڵتان بێبرس
(خەلافەتی ئیسلامی) زیندوو کردەوە

یەکێك لەهەنگاوە هەرە گرنگەکانی زاهیر بێبرس خەلافەتی ئیسلامی زیندوو کردەوە، (أحمد کوڕی الظاهر محمد کوڕی ناصرٍ لدین اللە) نازناوی (المستنصرباللە)یە، ئەو پیاوە لەبەغدا بەندکرابوو، برای خەلیفە (المستنصرباللە)یە ئەوەی زانکۆی موستەنصرییەی لەبەغدا دروست کرد، ئەو کاتەی مەغۆلەکان بەغدایان گرت ئەو لەگەڵ چەند کەسێك ڕادەکەن و دەگەنە وڵاتی شام، ئەوەی جێی سەرنجە خەلیفەکانی عەبباسی مام و کوڕەکانی خۆیان بەند دەکرد لەترسی دوو بەرەکی تاوەکو خەلیفە دەمرد، ئینجا بەیعەت دەدرایە یەکێك لەوان و دەکرایە خەلیفە.

لەوڵاتی شامەوە هەواڵ دەدرێتە (زاهیربێبرس) کەیەکێك لەبنەماڵەی عەبباس دەرکەوتوە، زاهیر بێبرس دەیزانی چەندە گرنگە دۆزینەوەی کەسێك لەو بنەماڵەیە، کەتەواوی خەڵکی پێیان وابوو خیلافەت موڵکی ئەوانە، بێبرس دەیزانی خەلیفە شەرعییەت بەدەسەڵات و (سوڵتان بوونی) ئەو دەدات، بۆیە دەنێرێ بەدوای ئەو کەسە.

(احمدی کوڕی زاهیر) خۆیو چەند کەسێکی دەوروبەری دەگەنە میسرٍ، شەقامەکانی میسرٍ دەڕازێندرێتەوەو، خودی سوڵتان بێبرس و گەورە

سەرکردەکانی دەوڵەتی مەمامليك لەپێشوازی ئەو کەسە دەبن، کە هاتوە بچێتە سەر کورسی خيلافەت، دوای ئەوەی بەو شێوە گەورەیە پێشوازی لێدەکرێ، ئينجا چەندين کەس دێن و شايەدی دەدەن کە ئەو کەسە لەبنەماڵەی (عەبباسييەکانە) بۆيە سەرەتا سوڵتان زاهير بيبرس و گەورە سەرکردە سەربازييەکان بەيعەتی پێدەدەن، دواتر زاناکان يەکێك لەو زانايانە ئيمام (عيزی کوڕی عبدالسلام)ە ئينجا گەورە بازرگانەکان ئينجا خەڵکی ميسر.

دوای ئەوەی بەيعەتدان بەخەليفە تەواو دەبێ خيلافەت دەگێردرێتەوە کتێب دەنوسن بۆتەواوی جيهانی ئيسلامی بەگەڕانەوەی خيلافەتی عەبباسی، خەڵکی دڵيان زۆر پێخۆش دەبێ، ئينجا کتێبێك دەنوسن بۆ شام لەکتێبەکە دا هاتوە:

هذه مكاتبة الى القاضي نجم الدين نعلمه بما تجدد من أمر يبهج الامة، ويستدعي الرحمة، ويأخذ الثأر ممن هتكوا للاسلام حرمة، وهو أنه ورد علينا الامام أبو القاسم أحمد، ولد الامام الظاهر بن الامام الناصر_سلام الله عليه_ أكرمنا وفادته اكرام مثله، وتلقيناه باحسان يقضي لقاصده باجتماع شمله، وجمعنا العلماء والائمة والفقهاء والامراء والاكابر والتجار، ومن يشار اليه من أهل المدينتين، وفاوضناهم بحضور الامام_سلام الله عليه_ في أمر نسبه، واخذ البيعة له، فحضر جماعة شهدوا بالاستفاضة أنه ولد الامام الظاهر، وثبت ذلك عند قاضي القضاة لدينا ثبوتا شرعيا،

وأسجل عليه بحضور العالم، وعند ذلك بسطنا لمبايعته راحتنا، وقتفى اثرنا الامراء والحلقة والناس كافة في مبيايعته والرضى بخلافته، وذلك في رابعة يوم الاثنين ثالث عشر رجب، وتقدمنا بان يخطب له، ويتوج مفرق الدينار والدرهم باسمه الشريف ونحن بصدد اهتمام نصرة الاسلام علي يديه، واهداء كرائم الأموال والذخائر اليه، فاليستند من منصبه الشريف الى امام صحيح النسب، شريف الحسب، ويجعل استناد احكامه الى ولايته الصحيحة، ومبايعته الصريحة، وليعلن بهذا الخبر السار في البادين والحضار.

ئەوە ئەو نامەیەیە کە لەمیسرەوە دەنوسرێ بۆ شام، خەڵکەکە دڵیان زۆر پێخۆش دەبێ، سوڵتان بیبرس لەگەڵ خەلیفە دەچنە شام لە مزگەوتی دیمەشق خەڵکێکی یەکجار زۆر کۆدەبنەوە، بەیعەت دووبارە دەکەنەوە بۆ خەلیفە بەو ئومێدەی خەلیفەو سوڵتان بتوانن مەغۆلەکان لەخاکی موسڵمانان دەربکەن.

لەو کاتەی لەمیسر بەیعەت بەو خەلیفەیە درا لەهەما کاتدا کەسێکی تریش بەناوی (الحاكم بأمر الله: أبو العباس أحمد کوڕی أبو علي الحسن کوڕی أبو بكر کوڕی الحسن کوڕی علي القبي –بەزەمی قاف و شەددەی بائەکە- کوڕی خەلیفە المسترشد بالله کوڕی المستظهر بالله). ئەو لە(حەلەب) وەکو خەلیفە بەیعەتی پێدرا، یەکێك لەوانەی بەیعەتی پێدا باوکی(شێخی ئیسلام ابن تیمیە)بوو، بەڵام زووتر بەیعەت بە المستنصر

بالله درابوو لەمیسرِبۆیە، ئەوکاتەی خەلیفە دەچێتە شام، ئەو پیاوە واتە خەلیفەکەی (حەلەب) بەیعەتی پێدەدا لەژێر یەك ئالا کۆدەبنەوە، سوڵتان بێبرس لەگەڵ سوپاکەی دەگەڕێنەوە میسرِ.

خەلیفە (المستنصربالله) سوپایەك ئامادە دەکات لەگەڵ چەند سەرکردەیەکی سەربازی لەوانە پادشای سنجارو پادشای موصل بەرەو عێراق دەکەونە ڕێ، سەرەتا دەچنە هیت لەوێرا هەوڵدەدەن بگەنە بەغدا، بەڵام دەکەونە بۆسەی مەغۆلەکان و خەلیفەو زۆرێك لەو سەرکردە سەربازیانە دەکوژرێن و چەند کەسێکیان ڕزگاری دەبێ بەم شێوەیە خەلیفە (المستنصربالله) نزیکەی شەش مانگێك لەسەر کورسی خیلافەت دەبێ.

ئەو ڕووداوە لەساڵی (٦٦٠) کۆچی بوو لەدوای ئەو بەیعەت بەخەلیفەکەی (حەلەب) دەدرێ، کە ناوی الحاکم بأمر اللە)یە.[(١)] بەم شێوەیە خیلافەتی عەبباسی دەگوازرێتەوە میسرِ تا ساڵی (٩٢٣)ئەو کاتەی خیلافە لەبنەماڵەی عەبباسییەکان دەردەچێت و دەکەوێتە دەست عوسمانییەکان.

(حاکم بأمر اللە) نزیکەی (٤٠) ساڵ لەسەر کورسی خیلافەت دەمێنێتەوە، لەساڵی (٧٠١) وەفات دەکاو لە دوای ئەو بەیعەت دەدرێتە کوڕەکەی بەناوی(المستکفی باللە) ابو الربیع سلیمان، کە بەدووەم

---

(١) تاریخ الخلفاء، لاپەڕە: ٣٣٧. البدایة والنهایة (١٣/ ٢٣٣).المذیل علی الروضتین، بەرگی دووەم، لاپەڕە ١٦٨.

خەلیفەی عەبباسی لەمیسر هەژمار دەکرێ، لەبەر ئەوەی (المستنصر بالله) ڕاستە لەمیسرەوە بەیعەتی خیلافەی پێدرا، بەڵام ئەو خاوەن پرۆژەی گێڕانەوەی خیلافەت بوو بۆ (بەغدا) کە هەر لەو ڕێیەش دەکوژرێ، لەماوەی ئەو (٤٠) ساڵەی (الحاکم بأمرالله) دوو ڕووداوی زۆر گەورە هاتنە پێش، یەکیان کێشەی نێو خۆیی بنەماڵەی (جەنگیزخان) بوو، ئەوەی تر دروست بوونی دەوڵەتی عوسمانی بوو، کە گرنگە لەشوێنی خۆی ئاماژەی پێبکەین.

تێبینییەکی گرنگ:
ئەرك و مافی (خەلیفە، حاکم، سوڵتان) لە ئیسلامدا

زۆرجار کتێب و فەتواو ئیجتهادی فیقهی، گرنگە لەچوار چێوە زەمەنییەکەی خۆی بخوێندرێتەوە، سەرەڕای ئەو گەندەڵیەی خەلیفە عەبباسییەکان تێی کەوتبون، کە ئەوان یەکێك بوون لەهۆکاری ئەو کارەساتەی بەسەر جیهانی ئیسلامی هات، سەرەڕای ئەو دونیا ویستییەی لەدڵی ئەوان بوو، کەچی هەم خەڵکەکە و هەم خودی سەرکردە سەربازی و زاناو پیاوە ئازاکان، دەگەڕان بەدوای کەسێك لەبنەماڵەی عەبباسییەکان، نەوەی خەلیفە بێ و بەیعەتی پێبدەن و بیکەنە خەلیفەو خزمەتی بکەن، سەیرە ئەوە چ فقهێك بووە ئەو عەقڵیەتەی لای ئەو خەڵکە دروست کردوە، باشە ئەگەر بنچینەو بنەمای ئەو هەڵوێستەیان ئەو فەرمودەی پیغەمبەری خۆشەویست بێ (صلى الله عليه وسلم) کە دەفەرمێ: الائمە من قریش. گومان

لەڕاستی ئەو فەرمودەیە نییە هەتا ئیمامی ابن حجر العسقلانی، کتێبێکی نوسیوە بەناوی (لذة العیش في طرق حدیث الائمة من قریش) ڕێگاکانی ئەو فەرمودەیەی کۆکردۆتەوە، گومان لەڕاستی ئەو فەرمودەیە نییە، بەڵام هەموو ئەو زانایانەی کتێبیان لەبواری السیاسە الشرعیە داناوە وەکو ئیمام (ماوەردی و جوەینی و ئەبو یەعلا) هەموو ئەوانە جگە لەوەی باسی قوڕەشی بونی خەلیفەیان کردوە، چەند مەرجێکی تریشیان داناوە کە دەبێ ئیمامی گەورە خەلیفە ئەو مەرجانەی لێبێتە دی، هەموو ئەو زانا گەورانە باسی زانستی شەرعی خەلیفە ئیمامی گەورەیان کردوە، هەتا هەندێکیان دەڵێن مەرجی قازی بوون چەندە گرنگە لەزانستی شەرعی دەبێ خەلیفەش لەڕووی زانستی شەرعییەوە بەقەد قازیەك ئاگاداربێ، مەرجەکانی موجتەهید و موفتی لێبێتە دی، ئینجا دەبێ دەست پاك و داوێن پاك بێ، خەلیفە چۆن مەرجی قوەڕەشیان بۆ داناوە مەرجەکانی تریشیان بۆ داناوە وەکو باسمان کرد زانستی شەرعی و داوێن پاکی و لەخوا ترسان و ئازاو بەجەرگ و لێهاتوو، چەند خاڵێکی تر، بۆیەئەوەی سەیرە کەمێژوو دەخوێننەوە ئەو خەڵکە لەکاتی جێبەجێکردنی ئەو مەرجانەی لەو کتێبانە هاتوە، تەنها مەرجی قوڕەشی بوونیان بەنەزەری ئیعتبارەوە وەرگرتوەو ئەوەی تریان واز لێهێناوە، باشە ئەگەر کەسێکی قوڕەشی ئەو مەرجانەی لێنەهاتبیتە دی و کەسێکی ئەعجەمی هەر عەرەب نەبێ، یان عەرەبە و

قورەشی نییە، بەڵام ئازاو بەجەرگ و خاوەن زانستی شەرعی ولەخەمی ئوممەت دابێ دەبێ واز لەوە بێنین و تەنها قورەشیەکە بکرێتە خەلیفە؟

بێگومان نەخێر وەئەوە فیقهی ئەو فەرموودەیەی پێغەمبەری خوا (صلی الله علیە وسلم) نییە، بەڵکو دەبێ جگە لەقورەشی بوونی باقی مەرجەکانی تریشی لێبێتە دی، دەزانین ئەو کات هەستیان بەگرنگی خودی بونی خەلیفە کردوەو پێیان وابووە کە سیستەمی خەلیفە واجیبێکی شەرعییە، ئەوەش لەکتێبی فیقهییەکان هاتوە و زانایان باسی ئەوەیان کردوە کە ئوممەی ئیسلامی ناکرێ بێ خەلیفە بێت، لەبەرئەوەی نەبونی خەلیفە یانی (فەوزا)سەروەربێ.

بۆیە دەبێت خەڵکی لەدەوری کەسێك کۆ ببنەوە بۆ جێبەجێکردنی شەرعی خوای گەورە ئیمام الماوردي دەفەرمێ: الامامة موضوعة لخلافة النبوة في حراسة الدين وسياسة الدنيا وعقدها لمن يقوم بها في الامة واجب بالاجماع[1] ئیمامەت لە خیلافەتی نبووەت دانراوە واتە لەبەر ئەوەی پێغەمبەری خۆشەویستمان(صلی الله علیە وسلم) دوا پێغەمبەرەو(صلی الله علیە وسلم) پێغەمبەری بەدوا نایەت تا خۆی مابوو سیاسەتی ئەو خەڵکەی دەکرد لەدوای ئەو(صلی الله علیە وسلم) ئیمام بەو کارە هەڵدەستێ.

کەوا بوو دیاری کردنی کەسێك بۆ سەرپەرشتی و هەڵسوڕانی کاڕوباری خەڵکی و پابەند کردنیان بەشەرعی خوای گەورە واجیبەو کۆڕای لەسەرە.

(١) الأحكام السلطانية للماوردي، لاپەڕە ١٥.

هەر بۆیە (ابن حزم) دەفەرمویَ: (اتّفق جَمِيع أهل السّنة وَجَمِيع المرجئة وَجَمِيع الشِّيعَة وَجَمِيع الْخَوَارِج على وجوب الْإِمَامَة وَأَن الْأمة وَاجِب عَلَيْهَا الانقياد لإِمَام عَادل يُقيم فيهم أَحْكَام الله ويسوسهم بِأَحْكَام الشَّرِيعَة الَّتِي أَتَى بهَا رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم حاشا النجدات من الْخَوَارِج فَإِنَّهُم قَالُوا لَا يلْزم النَّاس فرض الْإِمَامَة وَإِنَّمَا عَلَيْهِم أَن يشاطوا الْحق بَينهم). [(١)]

واتە ئەهلی سونەت و جەماعەت کۆڕان هەروەکو هەموو مورجیئەو شیعەو خەواریج لەسەر بوونی ئیمام مەگەر چەند کەسێکی کەم نەبن لەگەڵ ئەو کۆڕابوونە نینە وەکو هەندێك لەخەواریج و موعتەزیلە. هەرلەو بوارەوە ئیمام نەوەوی دەفەرمویَ: لابد للامة من امام يقيم الدين وينصر السنة وينتصف للمظلومين ويستوفي الحقوق ويضعها مواضعها. [(٢)]

لێرە ناچارین و داوا لەخوینەر دەکەین لەگەڵمان بەسەربریێت، لەبەر ئەوەی گرنگە باسی ئەرك و مافەکانی خەلیفە بکەین، کەبەداخەوە ئەو کات هیچ لەو ئەرك و مافانە نەهاتبونە دی لەخەلیفەکان، بۆ ئەوەی خوێنەر بەرچاوی ڕوون بێت و بزانیَ لەکتێبە شەرعییەکان چۆن باسی ئەرك ومافەکانی خەلیفە کراوەو تا چەند لە واقیع ڕەنگی داوەتەوە.

(١) الفصل في الملل والأهواء والنحل ٤/ ٧٢.
(٢) روضة الطالبين وعمدة المفتين ١٠/ ٤٢.

ئاماژە بەچەند خاڵێکی گرنگ

یەکەم: مانای ئیمامەت و خیلافەت.

ئیمامەت واتە پێشەوایەتی کردن، جا بۆ هیدایەت بێت یا بۆ گومڕایی، ئیمامیش ئەو کەسەیە کەپێشەوایی دەکات: (والإِمـامُ: كُـلُّ مَـنِ ائـتَمَّ بِـهِ قـومٌ كَانُوا عَلَى الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ أَو كَـانُوا ضَـالِّين)[١] ئیمام نەوەوەی دەفەرموێ: (يَجُـوزُ أَنْ يُقَـالَ لِلْإِمَـامِ: الْخَلِيفَـةُ وَالْإِمَـامُ وَأَمِـيرُ الْمُـؤْمِنِينَ).[٢] واتـە: دەكرێ بـوترێ خەلیفە یـا ئیمـام یـا ئـەمیری بـڕواداران كـەوابوو مانـای خەلیفـەو مانای ئیمام لەبەرامبەر یەكتر هاتوون.

چەمكی ئیمام لەقورئانی پیرۆز هاتوەو ئاماژەی وەزیفەی پێكراوە زیـاتر نـەوەك كەسـێكی تایبـەتی پێمەبەسـت بێـت، واتـە هـەیە ئیمـام و پێشـەوان لەهیدایەت و سەر خستنی ئەو دینە، وە هەشە ئیمامەو پێشەوایە لەدژایەتی دینی خوای پەروەردگار، كۆی ئیمام واتـە (أَئِمَّـةً) لـەقورئانی پیرۆز بۆ هەردوو جۆر بەكار هاتوە مەبەست ئەهلی هیدایەت و ئەهلی گومڕایی.

خـوای پـەروەردگار دەفـەرموێ: {وَجَعَلْنَـاهُمْ أَئِمَّـةً يَهْـدُونَ بِأَمْرِنَـا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَـامَ الصَّـلَاةِ وَإِيتَـاءَ الـزَّكَاةِ وَكَانُـوا لَنَـا عَابِدِينَ}.[٣]

---

(١) لسان العرب ١٢/ ٢٤.

(٢) روضة الطالبين وعمدة المفتين ٤٩/١٠.

(٣) الأنبياء: ٧٣.

هەروەها دەفەرموێ: {وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ}.[1]

{وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ}[2] ئەوانەی لەو ئایەتانە ئاماژەیان پێکراوە پێشەوای خەیرو هیدایەت و ئیسلامەتین.

ئاواش خەڵکێك هەن ئیمامەتی ئەهلی کوفر دەکەن ئیمامن لە دژایەتی ئەو ئیسلامەو بڵاو کردنەوەی فەساد .

خوای پەروەردگار دەفەرموێ: {وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ}[3] هەروەهادەفەرموێ: {فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ * وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنْصَرُونَ}[4] بەڵام گەر هاتوو لەقورئانی پیرۆز ناوی ئیمام بەتاك هات ئەوا مەبەست لێی پێشەوایی کردنە بۆ هیدایەت .

---

(١) القصص: ٥.

(٢) السجدة: ٢٤.

(٣) التوبة: ١٢.

(٤) القصص: ٤٠ – ٤١

{وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ}[١]

هەروەها دەفەرموێ: {وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا}.[٢]

هەر لەو بوارەوە لەقەبی ئەمیری بڕوادارانیش بۆ خەلیفە یاخود ئیمامی گەورە بەکار هاتووە لەدوای وەفاتی ئەبو بەکر ڕەزای خوای گەورەی لەسەر بێ کە بەخەلیفەی پێغەمبەری خوا (صلی الله علیه وسلم) ناو دەبردرا صەحابەی کیرام لەقەبی ئەمیری بڕوادارانیان دا بە ئیمامی عومەر ڕەزای خوای لەسەر بێ. (واتّفق أن دعا بعض الصّحابة عمر (رضي الله عنه) يا أمير المؤمنين فاستحسنه النّاس واستصوبوه ودعوه به).[٣]

---

(١) البقرة: ١٢٤.

(٢) الفرقان: ٧٤.

(٣) تاريخ ابن خلدون بەرگی ١\ ٢٨٣.

تێبینی یەکی گرنگ

لەدوای وەفاتی پێغەمبەر(صلى الله عليه وسلم) ئیمام و خەلیفە ماناکەیان بەرامبەر یەك بوون، واتە خەلیفە هەر خۆشی ئیمام بووەو خەڵکی لای فەتواکانی ئەوان وەستاون ئەو دوو لەقەبە لە یەك کەس بەتەواوی کۆبۆتەوە، هەر بۆ نمونە چاکترین و زاناترین کەس لەدوای پێغەمبەری خۆشەویستمان (صلى الله عليه وسلم) ئیمامی ئەبو بەکری صەدیق بوە ڕەزای خوای لەسەر بێ دواتر ئیمامی عومەرو دواتر ئیمامی عوسمان و دواتر ئیمامی عەلی ڕەزای خوایان لەسەر بێت، لەکەسایەتی ئەوانە هەست بەهیچ جودابونەوەیەك نەکراوە لە ئیمامەت و خەلیفایەتی، بەڵام دواتر ئەو دوو مانایە لەیەك جودادەکرێتەوە لەقەبی ئیمام زیاتر دەدرێتە ئەو کەسانەی کە شارەزایەکی زۆریان لەدین هەبوەو خەلیفە زیاتر ئیدارەی وڵاتی بەدەستەوە بوەو وردە وردە ئەو دوو صیفەتە لەیەك جودا دەکرێتەوە واتە ئیمامەتی دین و ئیمامەتی دونیا، مێژوو ئەوەی بەخۆوە بینیوە خەڵکانێك کراون بەخەلیفە زۆر بێئاگا بووینە لە شەریعەت ئیمامەتی ئەوان بەمانای ئیمامەت و خیلافەتی ئیداری و سیاسی هاتوە بۆیە گرنگە بچینە خزمەت ئەو فەرمودەیە .

"عَنِ النُّعْمَان بن بشير عَنْ حُذَيْفَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَكُونُ النُّبُوَّةُ فِيكُمْ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ تَكُونَ ثُمَّ يَرْفَعُهَا اللَّهُ تَعَالَى ثُمَّ تَكُونُ خِلَافَةً عَلَى مِنْهَاجِ النُّبُوَّةِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ تَكُونَ

ثُمَّ يَرْفَعُهَا اللَّهُ تَعَالَى ثُمَّ تَكُونُ مُلْكًا عَاضًّا فَتَكُونُ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ تَكُونَ ثُمَّ يَرْفَعُهَا اللَّهُ تَعَالَى ثُمَّ تَكُونُ مُلْكًا جَبْرِيَّةً فَيَكُونُ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَكُونَ ثُمَّ يَرْفَعُهَا اللَّهُ تَعَالَى ثُمَّ تَكُونُ خِلَافَةً عَلَى مِنْهَاجِ نُبُوَّةٍ". (١)

واتە: ژیانی پێغەمبەری خۆشەویستمان(صلى الله عليه وسلم) لەنێوان صەحابەی کیرام مانەوەی نبوەت بووە تا وەفات کردنی بە وەفاتی پێغەمبەر(صلى الله عليه وسلم)، پێغەمبەرایەتی هەڵگیرا، ئینجا خیلافەت لەسەر ڕێگای پێغەمبەرایەتی ئەوەش ئاماژەیە بۆ خیلافەتی ڕاشیدە، دواتر ئەو خیلافەتە هەڵدەگیرێ و موڵکێکی پڕ لە نارەحەتی شوێنی دەگرێتەوەو دواتر ئەوەش هەڵدەگیرێ و موڵکێکی بە زۆر شوێنی دەگرێتەوە، واتە بەمیراتگرتنی دەسەڵات لەدوای ئەوەش خیلافەت لەسەر مەنهەجی پێغەمبەری (صلى الله عليه وسلم) خۆشەویست دەگەڕێتەوە.

کەوا بوو مانای خەلیفەو ئیمام وردە وردە لەیەك جودا دەبێتەوە تا دەگاتە ئەو ئاستەی سەرۆك و حاکم دەکەونە ئاقارێك و شەرعی خوای پەروەردگاریش دەکەوێتە ئاقارێکی تر کە بێگومان موسڵمان دەبێت لەگەڵ شەرعی خوا بێت، لەو شوێنەی کە شەرعی لێیەو لەگەڵ ئەو کەسەی کە لەسەر شەرعە.

---

(١) مشكاة المصابيح ٣، ١٤٧٨.

سیستەمی مەلیکایەتی یا بەمیراتگرتنی دەسەڵات شتێکە لەگەڵ ئیسلام تێك نا کاتەوە و لەو سیستەمە ویستوو شەهوەتی مەلیك یا بنەماڵە یا قەبیلە زاڵە بەسەر بەرژەوەندی ئوممەت، هەنگاوەکان بەرەو ئەو ئاڕاستەیە دەڕوات کە ئەو کەسە مەیلی بۆ دەکا، یا ئەوسیستەمانەی دوور لەشەرعی خواو هەڵقولاوی عەقڵی بەشەرن بەپێی عەقڵی خۆیان بەرژەوەندی خەڵکیان دیاری کردوەو دووا ڕۆژ پیشتگوێ خراوە، بەڵام تەنها خیلافەی پێغەمبەرایەتی یە بەرژەوەندی دونیاو دواڕۆژی خەڵکی تێدا ڕەچاو کراوە .

ئیمام (ابن خلدون) لەو بوارەوە دەفەرموێ: (ومقصود الشّارع بالنّاس صلاح آخرتهم فوجب بمقتضى الشّرائع حمل الكافّة على الأحكام الشّرعيّة في أحوال دنياهم وآخرتهم وكان هذا الحكم لأهل الشّريعة وهم الأنبياء ومن قام فيه مقامهم وهم الخلفاء فقد تبيّن لك من ذلك معنى الخلافة وأنّ الملك الطّبيعيّ هو حمل الكافّة على مقتضى الغرض والشّهوة والسّياسيّ هو حمل الكافّة على مقتضى النّظر العقليّ في جلب المصالح الدّنيويّة ودفع المضارّ والخلافة هي حمل الكافّة على مقتضى النّظر الشّرعي في مصالحهم الأخرويّة والدّنيويّة الرّاجعة إليها إذ أحوال الدّنيا ترجع كلّها عند الشّارع إلى اعتبارها بمصالح الآخرة فهي في الحقيقة خلافة عن صاحب الشّرع في حراسة الدّين وسياسة الدّنيا به).[1]

(١) تاريخ ابن خلدون ١\ ٢٣٩.

دووەم: گرنگە لێرە ئاماژە بەوە بکەین کە گوتەی پەنا دەگرین بەخوا لە شەیتان و سیاسەت، لەتەرازوی شەرعدا هیچ سەنگێکی نییە، بەڵکو ئەوە پێچەوانەی شەرعەو موسڵمان نابێت ئەوەی قبوڵ بێت، ئەو مەفهومە دەبێت تەفصیلی پێبدرێ واتە دەبێت بڵێین پەنا بەخوا دەگرین لەشەیتان وسیاسەتێکی نائیسلامی. وە ئەو گوتەیە واتە (اعوذ بالله من الشيطان والسياسة) پێچەوانەی مەنهەجی پێغەمبەرانە کە خۆشەویستمان (صلى الله عليه وسلم) فەرمویەتی: (كَانَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ تَسُوسُهُمُ الأَنْبِيَاءُ) [(١)]. شەرعی خوا سیاسەتە بەمانای بەڕێوە بردنی کارو باری خەڵکی و ئیدارەی وڵات، ئەو گوتەیە ئەگەر لەشوێنی خۆی بەکار نەهێنرێت زۆر خراپ دەقۆزرێتەوەو بۆدابڕینی سیاسەت لە شەرع بەکار دەهێنرێت.

---

(١) رواه البخاري

ئەرك و مافی
خەلیفە، ئیمام، سوڵتان، حاكم، لەئیسلام

گرنگی وەزیفەی ئیمام لەئیسلام لە خودی وەزیفەو مەقامەكە دایە نەوەك لە خودی كەسەكە واتە گرنگ نیە كێ دەكرێتە یا دەبێتە حاكم گرنگ ئەوەیە ئەو كەسە ئەركەكانی ڕاپەڕێنێ و هەدەفەكانی بپێكێ، تاوەكو مافەكانی بپارێزرێ، حاكم نەهاتۆتە سەر كورسی حوكم بۆ پاراستنی خودی خۆی و كەس وكارو بنەماڵەو قەبیلەی، بەڵكو حاكم لەئیسلام بۆ پاراستنی چەند خاڵێك حاكمە شەرعییەتی بەمانەوەی ئەو خاڵانەیەو شەرعییەت لێسەندنەوەشی بەنەمانی ئەو خاڵانەیە.

زانایانی ئیسلام باسی مافی گەلیان كردووە لەسەر "ئیمام" یا "خەلیفە" یا "حاكم" واتە لەبەر بوونی ئەو خاڵانە شەرعییەتی گوێڕایەڵی پێدراوە بەنەمانی ئەو خاڵانە شەرعی یەتی گوێڕایەڵی لێ دەسەنرێتەوەو (توانای گۆڕینی) بەنەزەری ئیعتبارەوە وەردەگیرێ. لەبەر ئەوەی لەئیسلامدا هیچ فەرمانێك بەدەرنییە لەتوانای مرۆڤ، لەسەر بنچینەو بنەمای لاتكلیف الا بمقدور.

ئیمام (أبو عبد الله بدر الدین ابن جماعة) لەکتێبی (تحریر الأحکام في تدبیر أهل الإسلام) دوای ئەوەی باسی مافی ئیمام لەسەر خەڵکی دەکات ئینجا باسی ئەو (١٠) مافەی خەڵکی دەکات لەسەر سولتان:

یەکەمیان: پاراستنی ئیسلام و بەرگری کردن لێی، واتە خاڵی یەکەمی خەلیفە یاسوڵتان پاراستنی ئەو دینەیە گەر خەلیفە بوو دەبێت دین لە ژێر دروشمی خیلافەت بپارێزێ، گەر حاکمی وڵاتێکیش بوو دەبێت ئیسلام لەو وڵاتە بپارێزێ کە پێی ڕاسپێردراوە، جیهادی موشریکەکان بکات و خەڵك و وڵات لە ڕێگرو ئاژاوەگێڕان بپارێزێ و سەرباز و لەشکر ئامادەبکات و خۆی بۆ ئەو مەبەستە لەهەموو ڕوویەك قایم بکات. واتە پاراستن و پارێزگاری لەو ئیسلامە دەبێ خەمی یەکەمی حاکم بێت.

مافی دووەمی خەڵکی لەسەر حاکم : پاراستنی ئەو دینەیە لەسەر بنچینەو بنەما ئەسلییەکانی خۆی دوور لە هەموو تەحریفێك، واتە حاکم نەك دەبێت ڕێ لەو کەسانە بگرێت کە دژایەتی ئیسلام دەکەن، بەڵکو دەبێت ئەهلی عیلم لەخۆ نزیك بکاتەوە، تاوەکو بتوانێ لەڕێی ئەوانەوە ئەو ئیسلامە وەك خۆی بپارێزێت، حاکم مافی گوێڕایەڵی لەدەست دەدات، گەر هات و هەوڵی شێواندن و ناشرین کردنی ئیسلامی دا، پاراستنی ئەو ئیسلامە لەسەر بنچینە و بنەما سەرەکییە کانی خۆی و پوچەڵکردنی هەموو هەوڵێك بۆ لادانی ئەو ئیسلامە لەواقیع، ئەرکی حاکمەو زانایانی ئومەت لەسەری کۆڕان.

ئەرکی سێیەمی حاکم: جێبەجێ کردنی شەعائیری ئەو ئیسلامە وەکو کردنی نوێژە فەڕزەکان و جومعەو جەماعەت و بانگدان و قامەت کردن و وتاری هەینی و پێش نوێژی و ڕۆژو و جەژنەکان و حەج و عومرەو گرنگی دان بە جەژنەکان و ڕێگا خۆشکردن و ئاسانکاری بۆ حەج کردن هەموو ئەو کارانە ئەرکی حاکمە دەبێت مشوری بخوات خەڵکی شیاو ڕاسپارێ بۆ ئەنجامدانی ئەو کارانە و، توانای دەوڵەت بۆ ئەو کارانە بەکاربێنێ.

مافی چوارەم: لەسەر حاکمە کەسی شیاو و خاوەن دین و ئەمانەت دیاری بکا، بۆ یەکلاکردنەوەی کێشەکان و بەرگرتن لەزوڵمی ستەمکار، سەرەڕای ئەوەش حاکم دەبێ خۆی لێیان بپێچێتەوە ئاگاداری ئەو کەسانە بێت کە کاریانی پێ ڕاسپاردوە.

مافی پێنجەم: حاکم لەئیسلامدا دەبێت خۆی مشوری جیهاد بخوات هەر بۆ ئەو مەبەستە سوپا و لەشکر ئامادە کات، لای کەمی ساڵێ یەك جار بەو فەڕزە هەڵسێت، بێگومان گەر بارودۆخی موسڵمانان لەباربوو و بانگەوازی ئیسلامی کۆسپی لەپێش دانەنرابوو، هەروەها دەبێت حاکم لەخەمی موسڵمانان بێت و گەر موسڵمانان لەدیل دابوون دەبێ هەوڵی کڕینەوەیان یا گۆڕینەوەیان بدات و ئازادیان بکات.

مافی شەشەم: ئەرکی حاکمە کە شەرعی خوا بەسەر ئەو خەڵکە بسەپێنێ، بۆ پاراستنی سنورەکانی خوای پەروەردگار و پاراستنی مافی

خەڵکی، لەبەر ئەوەی حیکمەت لەو حدودانەی لەئیسلامدا هاتوە هێنانە دی ئەو دوو خاڵەیە پاراستنی سنوری شەرع و پاراستنی مافی خەڵکی، ئەو حدودانەش لەئیسلامدا هەموو کەس لەبەرامبەری لەیەك ئاستن و چۆن بەسەر هەژارێك دەسەپێنرێ ئاواش بەسەر پادشاو سوڵتان دەسەپێنرێ.

مافی حەوتەم: کۆکردنەوەی زەکات و جیزیە لەخاوەنەکانی و خەرج کردنی لەشوێنی گونجاوی خۆی بەپێی شەرع، هەروەها دانانی کەسی شیاو بۆ سەرپەرشتی ئەو کارانە .

مافی هەشتەم: دانانی کەسی شیاو بۆ سەر پەرشتی ئەو موڵکانەی وەقف کراون و خەرج کردنی داهاتەکان لەڕێی شیاو و ئاوەدان کردنەوەی وڵات پێی.

مافی نۆهەم: دابەش کردنی غەنیمە بەو شێوەی شەرع دایناوە.

مافی دەیەم: دادوەری لەحوکم گێڕی و ڕەخساندنی زەمینەیەکی لەبار بۆ عەدالەت لەهەموو بوارەکان.

ئەوە بەکورتی ئەو دە خاڵەیە کەمافی خەڵکین بەسەر حاکم و سوڵتان، وە دەبێت خاوەن دەسەڵات بەو ئەرکانە هەڵسێت. ئەوخاڵانەی ئیمام (ابن جماعة) ئاماژەی پێفەرمووە لەزۆربەی کتێبەکانی بواری سیاسەی شەرعی دووبارە بۆتەوەو هەر بۆ نمونە سەیری کتێبی (الأحكام السلطانية، الماوردي) و (الأحكام السلطانية، القاضي أبو يعلى) بکە.

ئەگەر بێت و سەیری ئەو خاڵانە بکەین کە زانایان باسیان کردوە لەئەرکەکانی خەلیفە و سەیری واقیعی خەلیفەکان بکەین، هیچ گومانمان نامێنێ لەوەی ئەو خاڵانە تەنها چەند خاڵێکی نەزەری بوینەو لەواقیع بەرجەستە نەکراوە، بۆیە ئەو کارەساتانەی مەغۆل بەسەر ئەو ئوممەتەیان هێنا باجی ئەو جۆرە هەڵە گەورەیە بووە، کاتێك ئیسلام تەنها لەهەناوی کتێبەکان دەمێنێتەوەو واقیعی سیاسی شتێکە پێچەوانەی ئەوەت پێدەڵێ، بەداخەوە تەقدیس کردنی خەلیفە شتێکی باو بوە لای عەوام زاناو سەرکردە سەربازییەکانی ئەو سەردەم، ئەو بابەتانە زۆر گرنگە، بەڵام با ئەوە ندە بەس بێ ئەگەر نا زۆر لەوە زیاتری هەڵدەگرێ.

کێشەی نێو خۆیی مەغۆل و دەرکەوتنی (هۆزی ئاڵتونی، القبيلة الذهبية)

(جەنگیزخـان) بەر لەوەی بمـرێ، مەمـلەکەتەکەی دابەشـکرد لەنێـوان کوڕەکـانی، بەپێـی یاسـاکانیان دەبـوایە، کـوڕی گەورەی دورترینـی مەمـلەکەتەکەی بەرکەوێ، ئینجـا کـوڕی لەو بچـوك تـر شـوێنەنزیکەکان تادەگـاتە بچـوکترین کـوڕی، کەدەبـوایە شـوێنی بـاوکی بەرکەوێ واتە قەراقورم و دەورو بەری.

جەنگیزخان چوار کوڕی هەبون:

کوڕی یەکەمی: ناوی (جوجی) بوو لەساڵی (٦٢٥) دەمرێ ئەو کات جەنگیزخان هێشتا لەسەر ژیان بوو، لەهەندێك سەرچاوەکان هاتوە، کە ئەو کـوڕەی نـاکۆك بـوو لەگەڵ (جەنگیزخـان) پێـی وابـوو بـاوکی خـوێنێکی زۆری ڕشتوە، بۆیە جەنگیزخـان دەسـتی هەبـوو لەژەهرخـوارد کردنـی ئەو کـوڕەی و کوشـتنی، بەشـی ئەو کـوڕەی لەمەمـلەکەتەی جەنگیزخـان نـاوچەی قەبقـاج بـوو کە دەکـاتە بـاکوری تورکسـتانی ئێسـتا و تەواوی دەوڵەتـی کازاخسـتان تـاوەکو دەریـای (قەزویـن) لەوێشـەوە تـاوەکو حەوزی ڕوبـاری (ڤۆڵگـا) تـا دەگـاتە پۆڵەنداو ئەوڕوپـای خۆرهەڵاتی ئێسـتا، ئەو

کــوڕەی موســڵمانەکانی خــۆش دەویســت و لەگەڵ ئەو کاوڵکــاریە نەبــوو کەباوکی دەیکرد.

کوڕی دووەمی: ناوی (جغتای) بوو لەساڵی (٦٣٩) دەمرێ، لەهەموو کوڕەکانی جەنگیزخان، ستەم کارتر بوو، تاڕادەیەکی یەکجار زۆر پابەندی یاســاکانی جەنگیزخــان بــوو، ئەو بەشــەی بەری کەوت لەمەملەکەتــی جەنگیزخان، ئێران و خوراسان و ئەفغانستان و بەشێکی زۆری ترکستان و ئەو ناوچــانەی دەکەوێــتە نێــوان هەردوو ڕوبــاری (جیحون، ئامودریــا) و (سەیحۆن، سەرداریا) زۆربەی زۆری سەرکردەکانی (جغتای) لەو بوزییانە بــوون کە ڕقێکــی زۆریــان لە موســڵمانان دەبویەوە، لەزەمەنی (جغتــای) بــۆ هیچ موسڵمانێك نەبوو ئاژەڵ سەر ببڕی، زۆربەی موسڵمانان ئاژەڵەکانیان بەمردووی یان بەخنکاندن و ورگ دڕین دەخوارد کە ئەوەش لەشــەریعەتی ئیســلام حەرامەو ڕێپێــنەدراوە، ب ەڵام بــۆ ئەو خەڵــکەی لەژێــر دەســەڵاتی ئەوکاتی مەغۆل بون ڕوخسەتێك بووە.

کــوڕی ســێیەمی: ناوی (ئۆکتــای، اوکتــای)بوو، لەهەمــوو کوڕەکــانی جەنگیزخان عاقڵ و حەکیم تر بوو، بۆیە باوکی وەسیەت دەکا کە ئەو ببێتە (خانی گەورە) هەوڵی ئۆکتای زیاتر بۆڕاگرتنی جەمسەرەکانی هێزی بنەماڵەکەی بوو، ئەوەشی لێدەگێردرێتەوە کە دەیگوت، باوکمان بەماندوو بونێکی زۆر مەملەکەتێکی گەورەی دامەزراند، ئێستا کاتی ئەوە هاتوە ئاسایش و سەقامگیری و خۆشی بۆ ئەو خەڵکە دابین بکەین، لەساڵی

(٦٢٦) تاوەکو ساڵی (٦٣٩) لەسەر تەختی(خانی گەورە)مایەوە، لەساڵی (٦٣٩) دەمرێ، لەسنوری دەسەڵاتی (ئۆکتای) موسڵمانەکان حاڵیان باشتر بوو، یەکێك لەوەزیرەکانی ناوی (محمود یلواج) بوو، کە ڕۆڵێکی زۆر سەرەکی بینی لەپاراستنی موسڵمانان لەستەمی ئەو بوزییانەی سەرکردەی گەورە بوون لەسوپاکەی مەغۆل، لەسوپاکەی(ئۆکتای) ئەو وەزیرە توانی زۆربەی شارەکاولبووکانی موسڵمانان ئاوەدان بکاتەوە، وەکو: بوخاراو، خەواریزم و، سەمەرقەند و، ... زۆر لەشارەکانی نێوان هەردوو ڕووبار، لەهەمووش گرنگتر توانیبوی متمانەی خانی گەورە بەدەست بێنێ، بۆیە کەس نەیدەتوانی قسەکانی ڕەدکاتەوە.

تێبینی: دواتری لەژێر ناونیشانی بابەتێکی گرنگ بەدرێژی باسی ڕۆڵی گرنگی (محمود یلواج الخوارزمي) دەکەین ان شاء الله .

کوڕی چوارەمی: ناوی (تولی)بوو، ئەو کوڕەی زۆر سەرکەوتوو بوو لەبواری سەربازی، زۆربەی جەنگەکانی لە باشوری چین بوو، هەر ئەویش بوو توانی ناوچەکانی باشوری چین بهێنێتە ژێر ڕکێفی مەغۆل، خێزانی تولی دەکەوێتە ژێر کاریگەری نەسڕانییەکان و تاڕادەیەکی زۆر یارمەتێکی زۆری نەسڕانییەکانی دا.

ئەوانە کوڕەکانی (جەنگیزخان) بوون و ئەوانەش دەبنە میرات گری گەورەترین ئیمپراتۆریەت کە ڕوی زەوی بەخۆوەی بینییەوە، لەدوای مردنی کوڕەکانی جەنگیزخان، نەوەی جەنگیزخان کوڕی کوڕەکانی، دەچنە

سەرکورسی حوکم هەر کەسەو لەسنوری دەسەڵاتی خۆی، بەڵام هەر جارەو کەسێك دەکرایە خانی گەورە، بڕیاری هەڵبژاردنی خانی گەورەش لەو مەجلیسە یان دەتوانین بڵێین لەو ئەنجومەنە دەدرا کەناونرابوو مەجلیسی (قۆریلتای)، جەنگیزخان وەسیەت دەکات دوای خۆی (ئۆکتای) کوڕی ببێ بەخانی گەورە.

دوای مردنی (ئۆکتای) لەساڵی (**٦٣٩**) کۆچی کێشەیەکی زۆر ڕوو لەدەسەڵاتی مەغۆلەکان کرد، ئەو کات بە شێوەیەکی کاتی گەورە سەرکردەکانی مەغۆل لە (قەراقورم) بڕیار دەدەن خێزانی (ئۆکتای) کەناوی (تۆراکینا) بوو ئەو مەمەلەکەت بەڕێوە ببات، تاوەکو ئەنجومەنی (قۆریلتای) کۆدەبێتەوەو بڕیار لەسەر دیارکردنی خانی گەورە دەدەن، لەو ماوەیە برایەکی (جەنگیزخان) بەناوی (اوجکین) هەوڵی ئەوە دەدا کەخۆی دەسەڵات بگرێتە دەست، بەڵام هەوڵەکەی سەرناکەوێ و لەقەراقورم لەسێدارە دەدرێ، دواتر ئەنجومەنی قۆریلتای بڕیار دەدەن (کیوك)ی کوڕی ئۆکتای بکرێتە خانی گەورە.

(کیوك) خاون پەیوەندێکی یەکجار باش دەبێ لەگەڵ نەسڕانییەکان، بۆیە نەسڕانییەکان زۆریان هەوڵدا هێزەکانی مەغۆل بقوزنەوە بۆ لێدانی جیهانی ئیسلامی، (کیوك) نزیکەی سێ ساڵ لەسەر حوکم مایەوە دواتر دەمرێ، دیسان کێشەیەکی زۆر ڕوو لە قەراقورم دەکا، ئەو جارەی ئەنجومەنی قوریلتای کۆدبێتەوە بڕیار دەدەن کە (مونکۆی کوڕی تۆلی

٦٤٨-٦٥٥) کۆچی بکرێتە خانی گەورە، هۆلاکۆ برا بچوکی مونکۆیە، باتۆی کوڕی جوجی ڕۆڵێکی سەرەکی بینی لەدانانی (مۆنکۆ) وەکو خانی گەورە، باتۆ لەبنەماڵەی جەنگیزخان ڕێزێکی زۆری هەبوو، لەبەر ئەوەی ئەو بەفاتحی ناوچەکانی قۆقازو ڕوسیا هەژمار دەکرا، هێرشی مەغۆل بۆسەر بەغدا و کەوتنی خیلافەتی عەبباسی لەسەر دەستی هۆلاکۆ هەموی بەفەرمانی (مەنکۆ) بوو، بەمردنی (مۆنکۆ) ئەو جارەی کێشەیەکی گەورە کەوتە نێو خودی کوڕەکانی تۆلۆی و هەندێك لەسەرکردەکان پێیان باش بوو (قوبیلای) بکرێتە خانی گەورە هەندێکیش لەسەرکردەکان پێیان باش بوو (اریغ بوکا) ببیتە خانی گەورە، هۆلاکۆ یەکێك بوو لەوانەی پێی باش بوو (قوبیلای) برای ببێتە خانی گەورە بۆیە بەهێزێکی یەکجار زۆرەوە لەعێراق کشایەوە بۆ ئەوەی بگاتە قراقورم و پاڵپشتی (قوبیلای)بکات.

(هۆزی ئاڵتونی، القبیلة الذهبیة)و دەوڵەتی (قەفجاق)

ئەو هـۆزەی مەغـۆل بەنـاوی هـۆزی ئـاڵتونی ناسـرابوون لەبەر ئەوەی ڕەنگی ڕەشماڵەکانیان زەردبوو، ئەو دەوڵەتەی ئەوانیش دایدەمەزرێنن پێی دەگـوترێ دەوڵەتـی (قەفجاق) قەفجەق لەبنەڕەتدا، بەپیتـی (بێیە) نەك (فاء) واتە قەبجەق، بەڵام دوای ئەوەی ئەو ناوە بەعەرەبی دەکرێ دەبێتە (قەفجـاق) ئەو نـاوە بەو شـێوەیە لەکتێبەکـانی مێـژووی ئیسـلامی داهـاتووە.[١] ئەو هـۆزە نیشـتەجێی ئەو نـاوچەیە بـوون کەدەکەوێـتە نێوان هەردوو ڕووباری (ڤۆلگا و دون) کەدوو ڕوبارن دەکەونە ڕوسیا، ڤۆلگا بە درێژترین ڕووباری ئەوڕوپا هەژمار دەکرێ، لەباشوری لینگرادەوە بەچەند شارێك تێدەپەڕێ، تاوەکو دەڕژێتە دەریای (قەزوین) ڕووباری (دون) یش دەکەوێتە، باشوری خۆرئاوای ڕوسیا، ئەو ناوچانەی نێوان ئەو دوو ڕوبارە ئێستا ناسراوە بەباشوری ڕوسیاو خۆرئاوای ئۆکرانیا، بەدەوڵەتی قەفجاق (اولوس جوجی) یش ناو دەبردرێ واتە: (بەشی جوجی) کەمەبەست جوجی کـوڕە گەورەی جەنگیزخـانە، ئەو دەوڵەتە لەمێـژووی بیانییەکـان

---

(١) تلفیق الاخبار وتلقیح الاثار فی وقائع قزان وبلغار وملوك التتار.

بەناویGreat Horde) ناسراوە، هەروەها بەناوی دەوڵەتی مەغۆلی باکوریش ناسراوە، لەبەر ئەوەی دەکەوتە باکوری تورکستان وڵاتەکانی نێو هەردوو ڕوبار کەمەبەست هەردوو ڕوباری جەیحون و سەیحۆنە.

سنوری دەوڵەتی(قەفجاق)

جوجی کوڕی جەنگیزخان یەکەم کەس بوو، کە گەیشتە ئەو ناوچەیە و زۆری پێسەرسام دەبێ، بۆیە بڕیار دەدا لەو ناوچەیە بژی، لەدوای مردنی (جوجی) کوڕەکەی کەناوی (باتۆ)یە، ناوچەکانی (جەرکەس) کەهۆزە تورکەکان بوون لەناوچەی باکوری (قۆقاز) دەژیان ئەوانەو (بولغار) کە ئەو هۆزانە بوون، لەدەوروبەری ڕوباری ڤۆلگای ڕوسیا دەژیان کەدواتر دەبن بەدوو بەش، بەشێکیان پێیان دەگوترێ (بولغاری ڤۆڵگا) وبەشێکی تریان دەچنە ناوچەی (بەلقان) کەدواتر دەوڵەتێکیان دامەزراند بەناوی (بولگاریا).

هەموو ئەو شوێنانە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی(باتۆ) دواتر کە (بەرەکەخان) دەچێتە سەرتەختی دەسەڵات سنوری وڵاتەکەی هەندە فراوان دەبێ، کەلە خۆرهەڵات لەڕوباری (ارتیش) دەستپێدەکات ئەو ڕووبارەی دەکەوێتە سنوری چین و ڕوسیا لەوێوە تاوەکو ڕووباری ڤۆڵگا لە خۆرئاوا، وەسنوری دەوڵەتەکەی لەباکور لەڕوسیاوە دەستی پێدەکرد، تاوەکو دەگەیشتە دەوڵەتی ئێلیخانییەکان لە باشور کە ئێران و ئاسیای ناوەڕاستی دەگرتەوە، بەوەش دەتوانین بڵێین ئەو دەوڵەتە لە نەخشەی جوگرافی ئەوڕۆ (ڕوسیاو،

ئۆكرانیاو، سیبریياو، بەشێكی ئێران و، اوزباكستان و، تركمانستانی) دەگرتەوە ئینجا (بەرەكەخان) شارێكی گەورەش دروست دەكات بەناوی (سرای، سەرای) كەدەبێتە پایتەختی هۆزی ئاڵتونی.

(بەرەكەخان) دەیان زانای گەورە لەو شارە كۆدەكاتەوە بۆئەوەی مەغۆلەكان فێری شەریعەتی ئیسلام بكەن، جگە لەو سنورە دەورووبەری ڕووبارە سەرەكییەكانیشی دەگرتەوە لەباكور تاوەكو فنلەندا لەخۆرئاواش پۆلەندا، ئەو دەوڵەتە توانی هەموو ئەو ناوچانە حوكم بكات لەساڵی (٦٣٦) تاوەكو ساڵی (٨٨٦)ی كۆچی.

ئیسلام چۆن گەیشتە ناوچەی بولغار؟

ئیسلام لەسەردەمی خەلیفە (المقتدر بالله ٢٩٥-٣٢٠) كۆچی دەگاتە ناوچەی بولغار زۆر جار بەناوچەی سەقالیبەش ناودەبردێن، هۆكاری موسڵمان بوونی ئەو ناوچەیە دیار نییە، بەڵام لەسەردەمی، خەلیفە (المقتدر بالله) پادشای سەقالیبەكان واتە بولغارەكان كەناوی (المس بن سلكی بلكوار یان، بلطوار)بوە.

ئەو پادشایە وەفدێك دەنێرێتە بەغداو داوا لەخەلیفە دەكات، خەڵكانێك بنێرێتە مەمملەكەتەكەی بۆئەوەی فێری ئیسلامیان بكات، ئەوەبوو خەلیفە بەدەم بانگەوازەكەیان دەڕوات و وەفدێك دەنێرن، ئەو وەفدە چەندین زانای ئاینی و بیناسازی تێدایە بۆئەوەی خەڵكی ئەو ناوچەیە فێری دین بكەن و لەهەمان كاتدا، مزگەوتیان بۆ دروستبكەن، وەفدەكە كەسێكیان لەگەڵ بووە

بەناوی (احمد کوڕی فەزڵان کوڕی عەبباس کوڕی ڕاشید) خەلیفە داوای لێدەکات هەر لەکاتی دەرچونیان لەبەغداوە تاوەکو دەگاتە مەملەکەتی سەقالیبە، هەر هەمووی بۆ تۆمار بکات (احمد بن فضلان) باسی گەشتەکە دەکا لە دەرچونیان لەبەغداوە کە لەمانگی سەفەری ساڵی (٣٠٩) کۆچی بەغدا جێدەهێڵن و لە ١٢ مانگی محرمی ساڵی (٣١٠) کۆچی دەگەنە مەملەکەتی بولغارەکان ئەو مێژووە تاوەکو ئێستا لە ویلایەتی تەتارستانی سەربەڕوسیا کراوەتە پشوی فەرمی و وەکو ڕۆژیکی موبارەك سەیر دەکرێ.

ئەو گەشتە ئێستا چاپکراوە بەناوی (رسالة ابن فضلان) یان دەتوانین بڵێین گەشتەکەی (ئیبن فەزڵان) ئەوەی جێی ئاماژەیە دوای موسڵمان بوونی مەلیکی بولغار ناوی خۆی دەگۆڕێ بۆناوی (جعفر کوڕی عبداللە) بەناوی خەلیفە المقتدر باللە، کەوابوو ئیسلام زۆر پێش مەغۆلەکان گەیشتۆتە ئەو ناوچەیە.

بەرەکە خان کێ بوو؟

(بەرەکە خان کوڕی جوجی کوڕی جەنگیزخان) لەساڵی (٦٠٣) کۆچی لەدایك بووە و لەساڵی (٦٦٥) کۆچی وەفاتی کردوە لەساڵی (٦٥٢) کۆچی دەبێتە سوڵتانی ناوچەکە، (بەرەکەخان) بەر لەوەی ببێتە سوڵتان لەساڵی (٦٤٨) بۆتە موسڵمان هەندێکیش لەسەرچاوەکان دەڵێن هەر لەمناڵییەوە موسڵمان بووە لەبەرئەوەی دایکی کەناوی (ریسالە، رسالە) بوو

کچی سوڵتان محمد خەواریزم شاه بوه کاتی خۆی بەدیل دەگیرێ و دەدرێتە (جوجی) ئینجا خاتوو ریساله کەبەرەکە خانی لە جوجی دەبێ، هەر لەسەرەتاوە لەسەر خۆشەویستی خواو پێغەمبەرو ئیسلام گەورەی کردبوو، واتە ئەو ئافرەتە (ریساله خان) سەرەڕای ئەوەی بەکەنیزەك دەگیرێ و دەدرێتە کوڕی کافرێکی وەکو (جەنگیزخان) کە بکوژی بنەماڵەکەی بووە، بەڕۆڵی خۆی هەڵساوەو توانیویەتی لەسێبەری ئەو بنەماڵە کافرە مناڵەکانی فێری ئیسلام بکات، دوای ئەوەی دەبێتە سوڵتان نازناوی (ابوالمعالی ناصرالدین) هەڵدەگرێ.[1] بەرەکەخان برایەکی تری هەبوو بەناوی (باتۆ) باتۆش کوڕێکی هەبوو بەناوی (سرتاق) سورتاق دەبێتە نەسڕانی و زۆر جار دەکەوتە گفتوگۆ لەگەڵ (بەرەکەخانی) مامی و پێی دەگوت تۆ موسڵمانی و منیش نەسڕانیمە، موسڵمان بوونی بەرەکەخان کاریگەرێکی یەکجار زۆری لەسەر ناوچەکە هەبوو لەهەمان کاتدا خوای گەورە کردیە هۆکارێك کە موسڵمانانی ئەو ناوچە فراوانە لەژێر دەسەڵاتی ئەو پیاوە بحەسێنەوە و مەغۆلەکان چیتر نەیان توانی مزگەوتەکان بڕوخێنن و قورئان بسوتێنن و موسڵمانان بکوژن، بۆیە موسڵمان بوونی ئەو پیاوە ڕەحمەتێکی گەورە بوو بۆ ئەو ئوممەتە.

هەندێکی تریش لەسەرچاوەکان موسڵمان بونی (بەرەکەخان) دەگێرنەوە بۆ شێخێکی صۆفی بەناوی (سیف الدین باخرزی، سەیفەددین باخەرزێ) ئەو

---

(١) احمد حطیط حروب المغول، لاپەڕە ٦٧.

پیاوە لە ناوچەی بوخارا بووە ناوی (سعیدی کوڕی المطهر کوڕی سەعید)ە نازنـــاوی (ابوالمعـــالی)یە، گـــۆڕەکەی لە دێـــی (فـــتح ئاباد)ی سەربەشـاری (بوخارا)یە، دوای ئەوەی (بەرەکەخـان) سـەردانی قەراقـورم دەکات، لەکاتی گەڕانەوەی ناوی شیخ سەیفەددین دەبیستێ و سەردانی دەکـات، خـوای گەورە لەسەردەسـتی ئەو شـێخە هیـدایەتی بەرەکەخـان دەدات.[1] لەدوای ئەوە زانایەکی تر بەناوی (نجم الدين أبو الرجاء مختار بن محمود بن محمد الزمينى الخوارزمى) کەلەساڵی (٦٥٨) کۆچی وەفـاتی کـردوە، ئەو زانـایە حەنەفـی مەزهەب بـووە، کتێبـك دەنوسـێ بـۆ (بەرەکەخان) بەناوی (الرسالة الناصرية) تێیدا باسی عەقیدەی ئیسلامی دەکـاو وەڵامـی گومـانی نەسـڕانی و یەهودییەکـان دەڕەوێنیـتەوە بەشـی سـەرەکی کتێـبەکەی بەڵـگە هێنـانەوەیە لەسـەر ڕاسـتی پێغەمبەرایەتـی پێغەمـبەری خۆشەویستمان (صلى الله عليه وسلم)، ئەو کتێبە شـوێنی خۆی بەتەواوی دەگـرێ و (بەرەکەخـان) ڕایـدەگەیەنێ کە ئەو پاسـەوانی پەیامەکەی پێغەمبەری خوایە (صلى الله عليه وسلم)، بەوەش قۆناغێکی تازەی ئـاوەدانی کۆمەڵگـای موسـڵمانان دەستپێدەکاتەوە دوای ئەو کاوڵکـارییەی مەغۆلەکان بەسەر ئەو ئوممەتەیان هێنا.

ئینجا شـێخ بـاخەرزێ داوا لە(بەرەکەخان)دەکـات کەبەیـعەت بەخەلـیفەی موسـڵمانان بـدات (بەرەکەخـان) نـامە بـۆ خەلـیفە موستەعصیم دەنێـرێ و

---

(١)کتێبی (تلفيق الاخبار وتلقيح الاثار في وقائع قزان وبلغار)، بەرگی یەکەم لاپەڕە ٤٠٢.

بەیعەتـی پێـدەدا، ئەوە بەر لەکەوتنـی بەغـدایە، هەر لەبەر ئەوەش بـوو ئەو کاتەی هۆلاکۆ بەڕێکەوت بۆ گرتنی (بەغدا) بەرەکەخان زۆری پێناخۆش بوو، بەڵام هۆلاکۆ توانیبوی پشتگیری خانی گەورە بەدەست بێنێ بۆ ئەو مەبەسـتە، ئینجـا یەکێـك لەکێشـە هەرەگەورەکـانی نێـوان (هۆلاکـۆ) و (بەرەکەخـان) ڕووخانـدنی خیلافەتـی ئیسـلامی بـوو، بەرەکەخـان بڕیـای جەنـگ لەسـەر هۆلاکـۆ دەدات لەبەر ئەو تاوانـانەی دژ بەو ئـوممەتە ئەنجامی داوە (بەرکەخان) بەچەند کارێکی زۆرگرنگ و گەورەش هەستا وەکو دانانی وەزیرێك بەناوی (شرف الدین) کە وەزیرێکی موسڵمان بوو، پیـاوێکی داناولێهـاتوو بـوو، چەنـد زمـانێکی زانیـوەو زۆر پەرۆش بـوو بۆ کارەکانی و دەیان مامۆستای ئاینی هێنا بۆ ناوچەکە، کە ئەوەش یەکێك بوو لە هۆکارە سەرەکییەکان کە مەغۆلی ناوچەکە زوو موسڵمان بن، ئینجا دەرگاشـی کـردوە بەڕووی ئەوانەی لەسـتەمی هۆلاکـۆ ڕادەکەن، ئەوەش دیسان خاڵێکی تری گرنگ بوو لەبەر ئەوەی زۆر لەزاناو مامۆستایانی ئایـانی خۆیـان ڕزگـار کـرد لەسـتەمی هۆلاکـو و گەیشـتنە مەملەکەتەکەی (بەرەکەخان).

خاڵێکی گرنگ پێم خۆشە سەرنجی خوێنەری بۆ ڕاکێشم

سـەرچاوە مێژووییەکـانی شـیعە کەباسـی کێشـەی نێـوان بەرەکەخـان و هۆلاکۆ دەکەن، دەڵێن هۆکارەکەی لەسەر غەنیمەوداهاتی ئەو وڵاتـانە بـووە، نەوەك لەسـەر ئیسـلام و موسـڵمانان بیـت، بـۆیە ئەوان زۆر بەخراپ باسـی خـودی بەرەکەخـان دەکەن، هۆکـاری ئیسـلام بـوونی مەغـۆلیش دەگێـڕنەوە

بۆ (نوسەیرەدینی توسی و ئیبن موتەهەری حللی) کە ئەوان کاریگەری زۆر ئەرێنیان هەبووە لەسەر مەغۆل، بەهیچ جۆرێکیش باسی هۆزی ئاڵتونی و تەتارستان ناکەن، ئێمە لەباسی گرتنی بەغدا بە بەڵگەوە ئاماژەمان بەوەکرد، کەسەرانی شیعە ئەو کاتیش خیانەتی زۆر گەورەیان کرد، ئەو شوێنانەی لەعێراقی ئێستا کاوڵ بوو بەدەستی مەغۆل تەنها ناوچە سوننییەکان بوو وەکو هەولێرو ئەنبارو بەغداو بەسرە، سەرانی شیعە هەر زوو پێشوازیان لەهێزەکانی مەغۆل کرد، بۆیە بەرەکەخانیش بێ بەش نەبووە لەدرۆو بوهتانەکانی شیعە، ئێستاش کەمێژوو دەخوێننەوە زۆریان پێناخۆش بوو بەرەکەخان گەورەترین هاوپەیمانی لەگەڵ دەوڵەتی مەمامليك بەست، ئەوان پێیان خۆش بوو بەرەکە خان لەسەر دینی مەغۆلەکان بمابایەوە باشتر بوو نەك ببێتە موسڵمانێکی سوننی مەزهەب.

شەڕی نێوان (بەرەکەخان) و (هۆلاکۆ)

بەرەکەخان تاوانەکانی هۆلاکۆی زۆر بەگەورە دەزانێ و پێی وابو دەبێ سنورێك بۆ دەسەڵاتی هۆلاکۆ دابنرێ، بۆیە لەساڵی (٦٦٠) هێزێك دەنێرێتە دەربەندی شێروان کەئێستا دەکەوێتە خۆرهەڵاتی قۆقاز، لە وڵاتی ئازەربایجان لەنزیك (باکۆ)ی پایتەخت، سوپاکەی بەرەکەخان بەسەرکردایەتی کەسێك بوو بەناوی (نوغای) کەیەکێك بوو لەسەرکردە سەربازیەگەورەکانی بەرەکەخان، لەگەڵ بەرەکەخانیش موسڵمان ببوو، هۆلاکۆش سوپایەك دەنێرێ بەسەرکردایەتی (شیرامون نویان) ئەو دوو سوپایە دەگەنە یەك، سوپاکەی بەرەکەخان سەرکەوتنێکی گەورە بەدەست دێنێ و دەتوانن زۆربەی سوپاکەی هۆلاکۆ لەناو ببەن، لەدوای ئەوە هۆلاکۆ هێزێکی زۆر گەورەتر ڕەوانەی ناوچەکە دەکا بەسەرکردایەتی (تابای نویان) ئەو جارەیان سوپاکەی (بەرەکەخان) دەشکێ، کەهۆلاکۆ بەوە دەزانێ هەوڵدەدا ئەو سەرکەوتنە بقۆزێتەوە، بۆیە لەساڵی (٦٦١) خۆشی بەسوپایەکی گەورە دەچێتە ناوچەکەو بەو ئومێدەی تەواوی ناوچەکە لەدەسەڵاتی (بەرەکەخان)دەربێنن، بەرەکەخان کەبەوە دەزانێ فەرمان دەدا کە پێش هێزەکانی هۆلاکۆ چۆڵ بکەن، هۆلاکۆ دەگاتە سنوری دەسەڵاتی (بەرەکەخان) و دەبینێ هیچ هێزێکی لەپێش نییە ئافرەت و مناڵ بەجێماون، بۆیە دەست دەکەن بەکوشتنی ژن و مناڵ و تاڵان کردن، لەو کاتەی تەواوی سوپای (هۆلاکۆ) بەو تاوانانە خەریکن، بەرەکەخان

بەهێزێکی گەورە گەمارۆی هێزەکەی هۆلاکۆ دەدات، ئەو کات شەڕێکی یەکجار گەورە دەکەوێتە نێوان هەردوو سوپا، هەر لەبەیانییەوەتاوەکو ئێوارە بەردەوام دەبێ، لەدوای ئەوە سوپاکەی هۆلاکۆ دەشکێن و خەڵکێکی یەکجار زۆریان لێ دەکوژرێ هەندێکیان هەوڵی کشانەوە دەدەن، دەکەونە بۆسەی سوپاکەی (بەرەکەخان) ئەوانەی کەڕاشیان کردبوو لە ڕووباری (ترك) دەخنکێن، ئەو کات دونیا ئەوەندە سارد بوو ئەو ڕووبارە بەستابوی، لەکاتی پەڕینەوەی سوپاکەی هۆلاکۆ، شەختەی ڕووبارەکە دەشکێی و ئەوەی لە شکەستەکە ڕزگاری بوو لەو ڕووبارە خنکا، ئەو شەڕە یەکێکە لەگەورەترین شەڕی نێوان هۆلاکۆ و بەرەکە و گەورەترین شکەستە کەبەسەر سوپاکەی هۆلاکۆ هات، هۆلاکۆ لەعنەتی خوای لێبێ خۆیی و دەورو بەرەکەی ڕزگاریان دەبێت، ئینجا کە (بەرەکەخان) دەگاتە ناوچەکە سەیری ئەو هەموو کوشتارە دەکات، دەڵێ لەعنەتی خوا لەهۆلاکۆ خۆ ئەوە خوێنی مەغۆل بەدەستی مەغۆل دەڕژێ. ئەگەر ئێمە یەك دەنگ بواین تەواوی جیهانمان دەگرت، شوێنی ڕووبەڕووبونەوەی سوپای بەرەکەخان و هۆلاکۆ ئەو شوێنانە بوو کەئێستا دەکەوێتە نێوان داغستان و جۆرجیا، بەتایبەتی نێوان هەردوو ڕووباری (الکر، کور) کە لەباشوری داغستانی ئێستایە، ڕووباری (ترك، تیرك) کە لە شاخەکانی قۆقازەوە هەڵدەقوڵێ و دەڕژێتە دەریای (قەزوین، خەزەر) ئەو شوێنانە سنوری دەسەڵاتی هۆلاکۆ و بەرەکە خان بوە.

هەوڵێکی تری (بەرەکەخان) بۆ لێدانی(هۆلاکۆ)

بەرەکەخان وەکو دوژمنێکی سەرسەختی هۆلاکۆ زۆر حەکیمانە شەڕەکانی دەکات، ئەو کاتەی هۆلاکۆ بۆ گرتنی بەغدا کەوتە ڕێ بەفەرمانی خانی گەورە، دەبوایە هەموو بنەماڵەکان پشتگیری سوپاکە بکەن، بۆیە بەشێك لەسوپاکەی (بەرەکەخان) هۆزی ئاڵتونی بەشداری ئەو سوپایەیان کردوو لەژێر فەرمانی هۆلاکۆ بوون، لەساڵی (٦٦٠) کە شەڕ دەکەوێتە نێوان (بەرەکەخان و هۆلاکۆ) و سوپای هۆلاکۆ دەشکێ، هۆلاکۆ زۆر بێتاقەت دەبێ و لەبەر ئەوەی لەماوەی دوو ساڵ دووشکەستی زۆر گەورە بەسەر سوپاکەی داهاتووە، بەدەستی زاهیر بێبرس لە باشور و بەرکەخان لە باکور.

هۆلاکۆ هەوڵدەدات هەر چۆنێك بێت، سوپاکەی ڕێك بخاتەوەو تۆڵە لە(بێبرس و بەرەکەخان) بکاتەوە، لەو ماوەیە بەرەکەخان هەواڵ دەنێرێ بۆ ئەو بەشە سوپایەی لەعێراق و شام کە لەژێر فەرمانی هۆلاکۆ دان هەرچۆنێك بێت خۆیان ڕزگار بکەن ئەگەر نەیانتوانی بگەنەوە شوێنی خۆیان، باهەوڵبدەن بچنەمیسرو خۆیان بگەیەننە سوپاکەی زاهیر بێبرس.

هەوڵێکی تری زۆر گرنگی (بەرەکەخان) ئەوەبوو کەبەنهێنی پەیوەندی دەکا بەسەرکردەیەك بەناوی (جلال الدین بان الدوادار) لەسەر ئەوە ڕێك دەکەون کە (جلال الدین) بچێتە لای هۆلاکۆ و پێشنیاری ئەوە بکا، کە ئەو واتە (جلال الدین) هەڵدەستێ بەکۆکردنەوەی سەربازەکانی ناوچەی

(قەفجاق) ئەوانەی لەشام و عێراقن ئینجا سوپایەك لەوانە پێك بهێنن بۆشەڕی (بەرەکەخان) دوای وەرگرتنی یارمەتێکی زۆر لەهۆلاکۆ سوپایەکی گەورە پێك بێنن و ئەو سوپایە بەرەو شام بەڕێ بکەوێ، لەوەێوە خۆیان بەدەست میسرییەکان بدەن، پلانەکەیان ئاوابوو.

ئەوەبوو (جلال الدین) دەچێتە لای هۆلاکۆ و پێشنیاری ئەوەی بۆ دەکا کە سوپایەك لەخەڵکی ناوچەکە پێکبهێنێ و بچن بۆ شەڕی (بەرەکەخان) هۆلاکۆ ئەو پێشنیارەی زۆر پێچاك دەبێ و فەرمان دەکاتە پادشاو مەلیکەکانی ناوچەی جەزیزە و عێراق کە یارمەتی (جلال الدین) بدەن، بۆ ئامادەکردنی ئەو سوپایە، جەلالەدین پارەیەکی یەکجار زۆری بۆ کۆدەبێتەوە لەگەڵ سوپایەکی گەورە، ئینجا جەلالەدین بەسوپاکەی دەڵێ: بەر لەوەی عێراق جێبهێڵین دەبێ سەردانی گۆڕی ئیمام حوسەین بکەین ڕەزاو ڕەحمەتی خوای لەسەربێ، دوای سەردانەکەی گۆڕی ئیمام حوسیەن، سوپایەکەی جەلالەدین لە ڕوباری دیجلە دەپەڕنەوەو دەکەونەڕێ بۆ ناوچەی (عانە) ئەو کات جەلالەدین بە سوپاکەی ڕادەگەیەنێ ئێوە خەڵکی (قەفجاقن) حەز ناکەم بەکوشتان بدەم لەپێناو (هۆلاکۆ) یەکی کافر و ستەمکار، بۆیە من بڕیارم داوە بچمە شام لەوێوەش دەچم بۆ میسر، ئەوەی حەزی لێیە بالەگەڵمان بێت ئەوەی حەزناکات بابگەڕێتەوە، زۆرینەی سوپاکە بەگەڵ (جلال الدین) کەوتن، چون بۆ شام و لەوێوەش چون بۆمیسرو لەلایەن سوڵتان بێبرس بەگەرمی پێشوازیان لێکرا، هۆلاکۆ

کە بەوەی زانــی خەمێکــی یەکجــار گەورەی پێخــوارد، بەردەوام بیــری لەو شکەستانە دەکرد کەیەك بەدوای یەك بەسـەری دادێ، هەربۆیە یەکێك لەو هۆکارانەی توشی نەخۆشی دەکات خەمی ئەو شکەستە گەورانەیە.

مەغۆلەکـان کەدەزانـن بەگەرمـی پێشـوازیان لێدەکرێ لەمیسرڕ نـاوە نـاوە هەندێکیان ڕیـزی سـوپای هۆلاکۆیـان جێدەهێشـت و دەچونە میسـڕو دەبـونە موسـڵمان، سـوڵتان زاهیـر بێبـرس زۆر حەکیمـانە مـامەڵەی لەگەڵ ئەو مەلەفەکـرد و دەرگـایەکی گەورەی بەڕووی مەغۆلەکـان کـردەوە کەئەوەش شکستێکی تری گەورە بوو بۆ هۆلاکۆ.

مردنی (هۆلاکۆ) لەساڵی (٦٦٣)کۆچی

دوای ئەو شکەســتە یەك بەدوای یەکەی بەســەر هۆلاکـۆ دێ، لەلایەك بەرەکەخان و لەلایەکی تر زاهیر بێبرس، هۆلاکۆ دەگەڕێتەوە شاری تەبرێز، بەو ئومێدەی بتوانێ جارێکی تر سوپاکەی ڕێکبخاتەوەو هێرش بکاتە سەر میسڕو دەوڵەتەکەی بەرەکەخان، بەڵام هۆلاکۆ لەو بەینە نەخۆش دەکەوێ و مەملەکەتەکەی دابەش دەکات.

(عێـراق و خوراسـان و مازەنـدەران) دەداتە کـوڕەگەورەکەی (ئەبەقاخـان و ئـاران و ئازەربایجـان) دەداتە (یەشـموت)ی کـوڕی، مەملەکەتـی (ڕۆمـیش کەمەبەسـت تورکیـای ئێسـتایە) دەیـداتە(موعینەددین پەروانە) کە پێشـتر وەزیری سەلجوقییەکان بوو، دواتر دەچێتە ڕیزی مەغۆلەکان و دڵسۆز دەبێ بۆ هۆلاکۆ.

ورده ورده نەخۆشیەکەی هۆلاکۆ توندتر دەبێ تاوەکو لەساڵی (٦٦٣) کۆچی لەنزیك دەریاچەی (ئوروميیه) لەتەمەنی (٤٨) ساڵی دەمرێ نەفرەتی خوای لەسەربێ.

لەدوای مردنی هۆلاکۆ (دوقوزخاتون)ی خێزانی، بەڕاوێژکاری لەگەڵ (ڤارتان) کە قەشەیەکی گەورەی نەسڕانی بوو، لەگەڵ گەوره سەرکردە سەربازییەکان کۆدەبێتەوه و بڕیار دەدەن (ئەبەقای) کوڕی هۆلاکۆ بچێتە شوێنی باوکی و دەبێتە سوڵتانی دەوڵەتی ئێلیخانییەکان.

وەلەبەرئەوەی (دوقوزخاتون) ببوه نەسڕانی، قەشەو گەوره پیاوانی نەسڕانی لەسەردەمی هۆلاکۆ دەسەڵاتێکی زۆریان هەبوو، بەتایبەت نەسڕانییەکانی ئەرمینیا و ئازەربایجان، ئەوانە توانیبویان کڵێسەیەکی زۆر دروست بکەن و هەندێك لەمزگەوتەکانیشیان کردبوه کڵێسە، دەسەڵاتی هۆلاکۆیان تەواو قۆزتبووەوه بۆدژایەتی کردنی موسڵمانان، نەسڕانییەکان وەکو فریادرەسێك سەیری هۆلاکۆیان دەکرد، ئەبەقای کوڕی هۆلاکۆش گەرچی نەبوبوه نەسڕانی، بەڵام لەژێر کاریگەری دایکی، سۆزو بەزەییەکی زۆری بەرامبەر بە نەسڕانییەکان هەبوو.

وەفاتی (بەرەکەخان) لەساڵی (٦٦٥) کۆچی

دوای تەمەنێکی زۆر لە جیهادکردن دژ بەهۆلاکۆ لەمانگی ڕەبیعی دووەم ساڵی (٦٦٥) کۆچی بەرەکەخان وەفات دەکا ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ، لەدوای بەرەکەخان برازاکەی بەناوی (منگوتمر) دەچێتە سەر کورسی حوکم، بەرەکەخان ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ زۆر بەکەڵکی موسڵمانان هات و لێك حاڵی بونێکی زۆری هەبوو لەگەڵ زاهیر بێبرس، هەردووکیان پێکەوە توانیان تاڕادەیەکی زۆر لەدەسەڵاتی هۆلاکۆ کەم بکەنەوە.

ئەبەقاخان(٦٦٣ – ٦٨٠)کۆچی.

دوای ئەوەی ئەبەقاخانی کوڕی هۆلاکۆ دەبێتە سوڵتان، یەشموتی برای دەکاتە حاکمی دەربەند شروان و بیابانی مۆغان کەدەکەونە (ئازەربایجان)ی ئێستا، وە مەملەکەتی ڕۆم کە مەبەست ترکیای ئێستایە تاوەکو سنوری شام تەسلیم بە دوو سەرکردەی مەغۆل دەکات، عێراق وئیقلیمی فارسیش تەسلیم بە (سنجاق نویان) دەکات، ئەبەقاخان مەیلێکی یەکجار زۆری هەبوو بۆ نەسرانییەت، هۆلاکۆش بەر لەمردنی داوای کچی ئیمپراتۆری ڕۆمی خۆرهەڵاتی کردبو ئیمپراتۆر میخایل بالیولوجوس (٦٥٨-٦٨١) کۆچی ڕازی دەبێ و (مەریەمە)ی کچی خۆی بۆ هۆلاکۆ دەنێرێ، مەوکیبی کچی ئیمپراتۆر لەقوستەنتینییەوە بۆ ئێران بەڕێدەکەوێ، ئەو

کاتەی کاروانەکە دەگاتە ئەنادۆڵ هەواڵی مردنی هۆلاکۆیان پێدەگات، بەڵام لەبەر سەختی ناوچەکە ناگەڕێنەوەو دەچن بۆ ئێران، ئەوە بوو ئەبەقای کوڕی هۆلاکۆ ئەو کچە دەخوازێ، بەوەش نەسڕانییەکان لەسەرچاوەی دەسەڵات و سەنتەری بڕیار زۆر نزیك دەکەونەوە، بۆیە بەهەموو جۆرێك هەوڵدەدەن هێزی مەغۆلەکان بقۆزنەوە بۆ لێدانی موسڵمانان و قودس و دەورو بەری داگیر بکەن، لەهەمان کاتدا ئەبەقا بونی نەسڕانییەکان لەدەوروبەری شام بەهەلێکی گەورە دەزانێ و ئەویش پلانڕێژی دەکات بۆ لێدانی مەمالیکەکانی میسڕ، پەیوەندێکی زۆر چاك دروست دەبێ لەنێوان (ئەبەقا)و خاچپەرستەکان، هەر بۆزانیاری خوێنەر گرنگە بەکورتی باسی ئیمارەتی ئەرمینیای بچوك (ارمينيا الصغرى) بکەین لەبەر ئەوەی ئەو ئیمارەتە نەسڕانییە هەردەم هەڕەشەیەکی گەورە بوە بۆ سەر جیهانی ئیسلامی.

کورتەیەك دەربارى ئیمارەتى
(ئەرمینیای بچوك، أرمينيا الصغرى)

سەرەتا ئەرمینیای گەورە بوونی هەبوو، لە (وان) و (بەدلیسەوە) تاوەکو بەحری قەزوین و جۆرجیاو دەورو بەری هەر هەموی پێی گوتراوە (ئەرمینیا) خەڵکی ئەو ناوچەیە زۆربەیان نەسرانی بووینە، دواتر ئەو ناوچانە ئیسلامی پێدەگاو موسڵمانان ئەو ناوچە فراوانە لەدەست فارس و بێزەنتییەکان دەردێنن لەسەر دەستی (عیازی کوڕی غەنەم) لەساڵی (١٩)کۆچی بۆیە (عیاز) وەکو یەکەم سەرکردەی ئیسلامی و فاتحێکی گەورە گەیشتە ئەرمینیا، لەسەردەمی ئەمەوییەکان و عەبباسییەکان، ئەرمینیا و ئازەربایجان و ناوچەی جەزیرەو موصل هەر هەمووی وەکو یەك ویلایەت سەیر دەکرا.

بەڵام دەبێ ئەوە بزانێن کە ناوچەی ئەرمینیا و جۆرجیا ببوەشوێنی ململانێی موسڵمانان و بێزەنتییەکان، واتە ئەو ناوچانە سەقام گیری بەخۆوە نەبینی نە لەژێر سێبەری بێزەنتەکان وە نەموسڵمانانیش توانیان بەتەواوی ناوچەکە کۆنتڕۆڵ بکەن، دوای ئەوەی دەوڵەتی عەبباسی لاواز دەبێ و خەلیفە دەکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی بوەیهییەکان، بێزەنتییەکان دەتوانن زۆرێك لەو ناوچانە بگێرنەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیان، تاوەکو سەدەی پینجی کۆچی

واتە یـانزەی زاینـی ئەو کـات سـەلجوقییەکان وەکـو هێزێکـی گەورە دێـنە مەیدان و لە نـاوچەکە دەردەکەون، ئینجا سەر لەنوو ئیعلانـی جیهـاد دەکەن دژ بەبێزەنتیەکــان و گێــرانەوە ئەرمینیـا بــۆ ژێـر دەســەڵاتی خۆیــان، ســەلجوقییەکان لەزۆربەی جەنگەکانیــان دژ بەبێزەنتییەکــان ســەردەکەون دەتوانن بەشێکی زۆری ئەرمینیا کۆنترۆل بـکەنەوە، بەتـایبەت دوای ئەوەی پایتەختی خۆیان لە (نەیسابوور) دەگوازنەوە بۆ (ئەلرەی) کەهەردوو شار دەکەونە ئێرانی ئێستا.

جەنگی مەلازگرد لەکوردستانی باکور نزیك دەریاچەی (وان) لەساڵی(٤٦٣) کۆچی

دوای ئەوەی سەلجوقییەکان توانیان چەند ناوچەیەکی ئەرمینیا ئازاد بکەن کە بووە نیگەرانی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی، بۆیە ئیمپراتۆر (ڕۆمانوسی چوارەم) بڕیار دەدا کەسنورێك بۆ دەسەڵاتی سەلجوقییەکان دابنێ و سوێند دەخوا کە دەبێ هێرشێکی گەورە بکاتە سەر سەلجوقییەکان تا دەگاتە شاری ئەلرەی، پایتەختی سەلجوقییەکان، ئیمپراتۆر دەتوانێ سوپایەکی ئەوەندە گەورە ئامادە بکا سەرچاوە مێژووییەکان دەڵێن ژمارەی سوپاکەی لە (٢٠٠) هەزار تاوەکو (٣٠٠) هەزار کەس دەبوو، سوپاکەی پێکهاتبوون لە ڕوس و جۆرجی وئەرمەن و بولغارەکان، ئەو سوپاگەورەیە لە (قوستەنتینییە) بەڕێ کەوت بۆگێرانەوەی ئەو شوینانەی سەلجوقییەکان ئازادیان کردبوو لەهەمان کاتدا بەپێی ئەو نەخشەیەی ئەوان کێشابویان دەچن بۆ داگیرکردنی پایتەختی سەلجوقییەکان کەدەکاتە شاری (ئەلرەی).

ئەو کاتە سوڵتان(ئەلب ئەرسەلان، الب ارسلان) تازە لەحەلەب گەڕابویەوە بۆ ئازەربایجان، لەنەخشەشی دانەبوو سوپایەکی گەورە بەوشێوەیە بەسەرپەرشتی خودی ئیمپراتۆر هێرش بکاتە سەر وڵاتەکەی، بۆیە زۆر

بەپەلە ئەوەی بۆی کۆدەکرێتەوە نزیکەی پازدە هەزار کەس دەبێ، سەرەتا سوڵتان ئەلب ئەرسەلان ویستی لەڕێی دانوساندن ئەگەری ڕوو بەڕوو بونەوە دوا بخا، بۆیە وەفدێکی نارد بۆ لای ئیمپراتۆر، بەڵام وەڵامی ئیمپراتۆر ئەوە بوو هیچ ئاگر بەستێك لەئارادانییە تاوەکو دەگەینە (ئەلرەی)واتە پایتەختی سەلجوقییەکان، سوڵتان ئەلب ئەرسەلان بەو هەڵوێستە زۆر نیگەران بوو، شێخەکی هەبوو بەناوی (أبو نصر محمد کوڕی عبدالملکی بوخاری حەنەفی) سوڵتان دەچێتە لای و مەشورەتی پێدەکا، ئەویش پێی دەڵێ: تۆ دەجەنگی لەپێناو دینی خوا، خوای گەورەش بەڵێنی پاراستنی ئاینەکەی داوە، ئومێد دەکەم ئەو ڕووبەڕوو بوونەوەیە ببێتە سەرکەوتنێکی گەورە بۆموسڵمانان و لەسەر دەستی تۆ تۆماربکرێ، واچاکە ڕۆژی هەینی ئەو کاتەی خەڵکی لەوتاری هەینین، ئەو کات ڕووبەڕووی سوپای بیزەنتییەکان ببیتەوە، ئەوکات تەواوی موسڵمانان لەدواعا دان بۆتۆ و سوپاکەت، دوعا ئەو کاتیش قەبوڵە وهەموو موسڵمانان لەخوای گەورە دەپاڕێنەوە کەسەرکەوتن بکاتە بەشتان و تەنها ئەویش پشت و پەناتان بێت.

سوڵتان دڵی زۆر خۆش دەبێ بەئامۆژگاری شێخەکەی ئەوە تەنها مەشورەت نییە، بەڵکو وەعزێکی زۆر گەورەشە بۆیە ناخی سوڵتان دەهەژێنێ و دەستدەکاتە گریان و ڕووی لەخوای گەورە کرد و زۆر لەخوای گەورە پاڕایەوە.

سوڵتان بەرگێکی سپی کردە بەرو خۆی بۆن خۆشکرد و گوتی ئەگەر کوژرام ئەوە کفنم بێت و زۆربەی سوپاکەی بەو شێوەیە خۆیان ئامادەکرد و بەڕێ کەوتن بۆ ڕووبەڕووبونەوەی بێزەنتییەکان.

سوڵتان هەر لەسەرتای خۆ ئامادەکردنی تیرو کەوانەکەی فڕەدەدا و تەنها شمشێر و ڕمەکەی دەهێڵێتەوە، کە نیشانەی خۆڕاگرتن و شەڕکردنە تامردن، بۆیە زۆربەی سوپاکە چاو لە سوڵتان دەکەنە و تەنها شمشێر و ڕمەکانیان دێڵنەوە.

هەردوو سوپا لە ناوچەی (مەلازگرد) دەگەنە یەك، سوڵتان کەچاوی بەسوپای دوژمن دەکەوێ لەسەر ئەسپەکەی دادەبەزێ و سوژدە بۆ خوا دەباو ئنجا ڕووی خۆی تۆزاوی دەکاو سواری ئەسپەکەی دەبێتەوە.

موسڵمانان سەرەتا لە پێشەکی سوپاکەی ئیمپراتۆر دەدەن و بەماوەیەکی کەم پێشەکی سوپاکە ئیمپراتۆر دەشێکنن، سەرکردەسەربازییەکان دەشڵەژین و سەربازانی بێزەنتی لەکۆنترۆڵ دەردەچن و موسڵمانانیش لەهێرشەکەیان بەردەوام دەبن تادەگەنە ناوەڕاستی سوپاکە.

ناوەڕاستی سوپای بێزەنتی دەکەوێ و وەکو تەسبیحێکی داوپساو هەر کەسەو بەلایەك دا ڕادەکەن و ئەو سوپایە گەورەیە بەماوەیەکی زۆر کەم دەشکێ، خودی ئیمپراتۆریش بەدەستی گەنجێك بەدیل دەگیرێ، ئەو گەنجە نازانێ ئەوە ئیمپراتۆرەو بەدیلی گرتوە، تایەکێك لەبێزەنتییەکان پێی دەڵێ: وریابە دیلێکی زۆر بەنرخت لەبەر دەستە ئەوە ئیمپراتۆرە.

یەکێك لەهۆکارەکانی شکستی ئەو سوپا گەورەیە بەماوەیەکی زۆرکەم هێرشەکەی خودی ئەلب ئەرسەلان بوو بۆ سەرکردایەتی سوپاکە، واتە موسڵمانان هێرشیان کردە سەر قەلبی سوپاکە سەنتەری بڕیار، بەتێك شکاندنی سەنتەری سوپاکە تەواوی سوپاکە لەباڵ یەك هەڵوەشایەوە، بۆیە بەماوەیەکی زۆرکەم موسڵمانان تەواوی گۆڕەپانی جەنگیان کۆنترۆڵکرد و بێزەنتییەکان ئەوەی کوژرا کوژرا ئەوەی تر ڕایانکرد و ئازا ئەو کەسە بوو کە خۆی ڕزگار بکا.

ئینجا هەواڵ دەگاتە سوڵتان ئەلب ئەرسەلان کەئەوە خودی ئیمپراتۆر (ڕۆمانۆس) دیلکراوە سوڵتانیش فەرمان دەکات کە (ڕۆمانۆس)ی بۆ بێنن.

سوڵتان پێی دەڵێ:

ئەی بە دوام نەناردی داوای ئاگربەستم لێکردی؟

ڕۆمانۆس دەڵێ: واز لەگلەیی بێنەو ئێستا ئەوەی دەیکەی بیکە.

سوڵتان پێی دەڵێ: ئەگەر من دیل کرابام لای تۆ چیت بەسەر دەهێنام؟

ڕۆمانۆس دەڵێ: ئەوەی خراپ بایە ئەوم بەسەر دەهێنای.

سوڵتان پێی دەڵێ: ئەی ئێستا چاوەڕوانی چی دەکەی لەمن؟

ڕۆمانۆس دەڵێ: یان دمکوژی، یان لەشاران دەمگێری ئەوەی تریش زۆر دوورە. کەمەبەستی ئازاد کردنە بەپارەیەکی زۆر.

سوڵتان لەوەڵامی دا دەڵێ: نیەتم وایە ئازادد کەم بەپارەیەکی زۆر.

ئینجا لەسەرچاوەکان هاتوە کە سوڵتان داوای: یەك ملیۆن و نیو دیناری ئاڵتونی لێدەکات، بەو مەرجانە ئیمپراتۆڕ ئازاد دەکا:

یەکەم: یەك ملیۆن و پێنج سەد هەزار دینار.

دووەم: هەرچی موسڵمانەو دیلکراوە لەلای ڕۆمییەکان دەبێ بێبەرامبەر ئازاد بکرێ.

سێیەم: ئیمراتۆر دەگەڕێتەوە وڵاتی خۆی و نابێ لەفەرمانی سوڵتان دەربچێ، هەرکاتێك سوڵتان فەرمانی پێکرد دەبێ ئامادەی جێبەجێکردنی فەرمانەکانی سوڵتان بێ.

لەسەر ئەو خاڵانە پێکهاتن، ئینجا سوڵتان ئیمپراتۆری ئازاد کرد، ئیمپراتۆر گوتی شوێنی خەلیفە دەکەوێتە کام ڕوو ئەوانیش ئاڕاستەی بەغدایان بۆ دیاری کرد، ئیمپراتۆڕ ڕووی لەبەغدا کردو سەری بۆنزمکرد.[1] وەکو حورمەتێك بۆ خەلیفەی موسڵمانان.

ئەو خاڵانەی لەسەری پێکهاتبوون بۆ ماوەی (٥٠)ساڵ بوو، دوای ئەوەی ئیمپراتۆر دەگەڕێتەوە وڵاتی خۆی (٢٠٠)هەزار دیناری بۆ کۆدەکرێتەوەو سنییەکیشی بۆ دەنێرێ ئەویش پڕ بوو لە دڕو مەرجان کە بە نۆوەد هەزار دینار خەملێندرا، ئینجا ئەرمانۆس سوێندی بۆ سوڵتان خوارد کەلەوەزیاتری بۆ کۆناکرێتەوە سوڵتانیش ئەوەی لێ قبوڵکرد.

(١) الكامل في التاريخ (٨/ ٢٢٥).

بەهەر حاڵ باسکردنی ئەو جەنگە گەورەیە زۆر لەوە زیاتر هەڵدەگرێ، لەبەر ئەوەی هەندێك لەمێژوونوسان دەڵێن شکەستێکی زۆر گەورەی نەسڕانییەت بوو بەرامبەر بەئیسلام، لەدوای ئەو شکەستە گەورەیە هیچ لە ئیمپراتۆرە نەسڕانییەکان نەیانتوانی ئەو شکەستە گەورەیە پڕ بکەنەوە، سەرکەوتنی موسڵمانانیش بووە مایەی ئەوەی ئیسلام بگاتە زۆربەی ئەو شوێنانەی ئەرمەنییەکانی تێدا بوو، ئەرمەنییەکان زانیان ئێستا هێزی بێزەنتییەکان ناتوانێ هیچ بۆ نەسڕانیەت و بۆ پارستی ئەوان بکات، بۆیە بەناچاری هەندێکیان شوێنی خۆیان جێهێشت و کۆچیان کرد بۆ ئەو ناوچەیەی کەناو نراوە (قلیقیا، Cilicia) کە ئێستا دەکەوێتە باکوری خۆرئاوای کەنداوی ئەسکەندەرونە لە باشوری تورکیا، لەزەمەنی عوسمانییەکان ناونرا ویلایەتی ئەدەنە، ئەو ئەرمەنیانە دەتوانن لەو ناوچەیە جێگیر بن شوینێکی قایم و عاسێ بووە، شاخی (تۆرۆس)یان لێنزیك بووەو شاری (سیس) دەکەنە پایتەختی خۆیان لەئەدەنەو تەرسوس و ئەو شارانە کۆدەبنەوە، ئەوە لەکاتێك ئیمارەتێکی تری نەسڕانی لەناوچەکە بوونی هەبوو کەئیمارەتی (ئەنتاکیە) بوو.

ئەو ئیمارەتە کێشەیەکی زۆری بۆموسڵمانان نابووەوە، هەرکاتێك هەڵمەتی خاچپەرستەکان ڕووی لەجیهانی ئیسلامی کردبا سەرەتا دەچونە ئەرمینیای بچوك لەوێوەو پشویان دەداو هێزەکانیان ڕێکدەخستەوە ئینجا

دەستیان دەکرد بەهێرش کردن بۆ وڵاتی شام و قودس، بەکورتی باسی ئەو مێژووەمان کرد بۆ ئەوەی خوێنەر وێنەکەی لەبەرچاو ڕوونبێ.

ئەوەی جێی سەرنجە ڕوسیا هەردەم پشتگیری لە ئەرمینیا کردوە لەبەر ئەوەی ئەرمەنەکان و ڕووس خۆیان بەخاوەنی کڵێسەی خۆرهەڵات دەزانن قوستەنتینییەش بەبەشێکی موقەدەس لەمێژووی خۆیان دەزانن، دەتوانین لێرەوەش وەڵامی ئەو پرسیارە بدەینەوە لەبەر چی ڕووسەکان لەوسەدەیە کەسەدەی (٢١) پشتگیری لەڕژێمی سوریا دەکەن و ئەو ناوچەیە چۆڵ ناکەن؟

لەبەر ئەوەی ڕوسیا ئەو ناوچەیە بەموڵکی کڵێسەی خۆرهەڵات دەزانێ و خۆشی پێ پاسەوانی ئەو کڵێسەیە یە، ڕاستە بەشێوەو شکڵ ئیمارەتی ئەنتاکیای نەسرانی و قلیقیا نەماون، بەڵام ئەو هێزانەی پشتیوانی هەڵمەتەکانی خاچپەرستەکانیان دەکرد ئێستاش لەناوچەکە وەکو هێزێکی کاریگەر هەر ماون، دوریش نییە لەئایندە هەوڵی زیندوو کردنەوەی ئیمارەتی (قلیقیا) و (ئەنتاکیا)ی نەسرانی بدەن.

زاهیر بێبرس و گرتنی ئەرمینیای بچوك

باسمان کرد ئیمارەتی ئەرمینا پەیوەندێکی زۆر باشیان لەگەڵ مەغۆلەکان هەبوو، ئەو ئیمارەتە لەوەتەی هەبوو کێشەیەکی گەورە بوون بۆ جیهانی ئیسلامی، زۆربەی هێرشی خاچپەرستەکان سەرەتا دەچونە ئەرمینیای بچوك و لەوێ پشویان دەداو ئینجا بەرەو گرتنی قودس

دەکەوتنە ڕێ، زاهیر بێبرس ڕەحمەتی خوای لێبێ هەر لەسەرەتای دەسەڵاتی دەستبەکار بوو لەدوو بواران.

یەکەم: ڕێکخستنەوەی ماڵ و نەهێشتنی کێشە نێوخۆییەکان.

دووەم: دەرکردنی سەلیبییەکان لە ناوچەی شام.

بێبرس دوای ئەوەی کێشەی نێوخۆیی نەهێشت، توانی میسرۆشام لەژێر یەك دەسەڵات کۆبکاتەوە، لەدوای ئەوە دەستی بەتاڵ بوو بۆ خاچپەرستەکان و نەهێشتنی ئەو هەڕەشە گەورەیە لەسەر وڵاتی شام کە بریتی بوون لەهەردوو ئیمارەتی نەسرانی (عەککەو ئەرمینیای بچوك) لەساڵی (٦٦٤) هێرشێکی گەورەی کردە سەر شاری (قەیسارییە و یافاو ئەرسوف) هەموو ئەو شارانە لەژێر دەسەڵاتی زایۆنییەکانە کە ئێستا ناو نراوە دەوڵەتی (ئیسرائیل) بەماوەیەکی کەم ئەو شارانەی لەچنگی سەلیبییەکان ڕزگار کردو خاچپەرستەکانی لەو ناوچانە دەرکرد، ئینجا بەرەو باکور هەڵکشا ناوچەی (صەفەد)ی ئازاد کرد ئەوشارەش دەکەوێتە (ئیسرائیل)ی ئێستا، دواتر ڕووی کردە شاری(تبنین)کە کەدەوێتە لوبنانی ئێستا ئەویشی ڕزگارکرد، ئینجا هێزەکانی زاهیر بێبرس دەبنە هەڕەشەیەکی ڕاستەو خۆ لەسەر هەردوو شاری(طرابلس و ئەنتاکیە) کە بەدوو بنکەی گەورەی هێزە سەلیبییەکان هەژمار دەکرا.

(هیثوم) پادشای ئەرمینیای بچوك فشارێکی زۆر گەورەی خستبوە سەر میسر توانیبوی تا ڕادەیەکی زۆر ڕێ لە کەشیتە بازرگانییەکان

بگرێ کە لەئاسیای بچوك واتە تورکیای ئێستا لەڕێی دەریای ناوەڕاستەوە بەرەو میسرڕدەچون، ئەو فشارە ئابووریەش زیانێکی زۆری بە میسرڕییەکان گەیاندبوو، بۆیە ئەو کاتەی هێزەکانی بێبرس نزیك دەبنەوە لەناوچەکە (هیثوم)ی پادشای ئەرمینیا هەوڵدەدا لەڕێی گفتوگۆوە ڕێ لەهێزی مەمالیکەکان بگرێ، سەرەتا وەفدێك دەنێرێتە لای زاهیر بێبرس و ئامادەیی خۆی دەردەبڕێ کە ئەو فشارە ئابووریە لەسەر میسرڕییەکان هەڵگرێ، بەڵام زاهیر بێبرس ئەوەی قبوڵ نییەو چەند مەرجێك دەخاتە سەر(هیثوم) لەو مەرجانە :

یەکەم: داوا دەکات (هیثوم) وەکو پادشای ئەرمینیای بچوك لەفەرمانی زاهیر بێبرس دەرنەچێ.

دووەم: دەبێ دەوڵەتی ئەرمینیای بچوك (جزییە) بەدەوڵەتی مەمالیك بدات.

سێیەم: نابێ بەهیچ جۆرێك ڕێگری لەو بازرگانانە بگرن کە گەنم لە ئەرمینیای بچوك دەکڕن و بۆ شامی دەهێنن.

چوارەم: دەرگای ئەرمینیا بچوك بەڕووی هێزی مەمالیك والآ بکات، بۆ هێرش کردنە سەر ئەو مەغۆلانەی لە ئاسیای بچوکن واتە تورکیای ئێستا.

پێنجەم: هەرچی قەڵاو زەوی هەیە کە ئەرمینیا بەیارمەتی مەغۆلەکان لەموسڵمانانی داگیر کردوە دەبێ هەمووی بۆموسڵمانان بگێڕیتەوە.

هەر لەو مەرجانە دیارە (زاهیر بێبرس) مەبەستی نەبووە هیچ پەیمانێك واژۆ بکرێ، لەبەر ئەوەی دەیزانی تا ئەو قەوارەیە مابێ ئەو ناوچەیە ئارامی بەخۆوە نابینێ، بۆیە (هیثوم) ڕوودەکاتە شاری (تەبرێز) و لەوێوە داوای یارمەتی سەربازی لە مەغۆل دەکات بۆئەوەی سوپایەکی سەربازی گەورە بنێرن و بتوانن سنورێك بۆ هەڕەشەکانی زاهیر بێبرس دابنێین.

لەو کاتە مەغۆلەکان لەژێر فشارێکی زۆربوون، لەلایەك کێشەی نێو خۆیی بنەماڵەی حاکم لەلایەکی تر هەڕەشەکانی هۆزی ئاڵتونی بۆ سەر ئێلخیانییەکانی ئێران، بۆیە نەیانتوانی بەهیچ جۆرێك یارمەتی (هیثوم) بدەن، مەمالیکەکان کەبەوە دەزانن نەسرانییەکان چونەتە تەبرێز بۆ یارمەتی سەربازی لە مەغۆلەکان، دەم ودەست هێزێکی گەورە ئامادە دەکەن بەسەر پەرشتی مەلیك مەنصور و سەیفەددین قەلاون و ئەمیر عیزەددینی یوغانی تورکی کەناسراو بوو بە (سم الموت) ئەو هێزە بەرەو ئەرمینیای بچوك بەرێ دەکەوێ، لەنزیك ناوچەی (دربساك) ڕوو بە ڕوو بونەوە لەگەڵ هێزێکی گەورەی ئەرمەنییەکان کەبەسەرکردایەتی هەردوو کوڕی (هیثوم)ی پادشای ئەرمینا بوو، جەنگێکی زۆر گەورە کەوتە نیوان ئەو دوو سوپایە، لەکۆتایدا سوپای موسڵمانان سەرکەوتن و کوڕێکی (هیثوم) لەو جەنگە دەکوژرێ بەناوی (ثوروس) کوڕەکەی تری بەدیل دەکەوێتە دەست موسڵمانان بەناوی (لیون) ئەوە بوو ئەو سوپایە نەگەڕایەوە تاوەکو گەیشتنە شاری (سیس)کە ئێستادەکەوێتە وڵاتی تورکیاو نزیك شاری

ئەدەنە، ئەو كات(سیس) پایتەختی ئەرمینیای بچوك بوو، ئینجا هێزی مەمالیكەكان دەگەنە ئەو شارانە (سیس و ئەدەنە و تەرسوس) هەرچی هێزی سەربازی لەو شارانە هەبوو تێكیان شكاندو دواتر گەڕانەوە، شاری حەلەب.

ئەو جەنگە گورزێكی كەمەر شكێن بوو بە مەملەكەتی ئەرمینیا كەوت، سوپای موسڵمانان نزیكەی بیست ڕۆژ لە ئەرمینیا دەمێننەوە دواتر دەگەڕێنەوە لە كاتی گەڕانەوەی بەشێك لەسوپای موسڵمانان بەسەركردایەتی (مۆغان) یەكێك لەگرنگترین قەڵاكانیان ئازادكرد كەناوی قەڵای (عامودین) بوو ئەو قەڵایە لەلایەن خۆبەخشەكانی نەسرانی دەپارێزرا گروپێكیان دروستكردبوو بەناوی (داویە) ئەوانە بە(فرسان المعبد) ناسراوبوون، ئەركی (فرسان المعبد) پاراستنی ڕێگای نێوان (یافا) و (قودس)بوو، بۆ ئەوەی ئەو نەسرانیانەی بەمەبەستی (حەجكردن) دێن بۆ قودس بەسەلامەتی بەگەنە قودس.(١)

(هیثوم) بە سوپایەكی بچوكی مەغۆلەكان دەگەڕێتەوە (ئەرمینیا)ی بچوك كەسەیری كرد وڵاتەكەی بەتەواوی كاوڵكرایەو كوڕێكی كوژراوەو كوڕەكەی تریشی لای موسڵمانان بەدیل گیراوە، دەستدەكاتە گریان و زۆر پەشیمان دەبێتەوە لەو سیاسەتە هەڵەیەی كە بەرامبەر بەموسڵمانان گرتبویە بەر، بەتەواوی بۆی ڕووندەبێتەوە كە مەغۆلەكان جێی متمانە نین، بۆیە

---

(١) قصة الحضارة (١٥/ ٥٩).

ئەو جارەی مەلیك (هیثوم) وەفدێك دەنێرێ بۆ ئەورووپییەکان و داوا لەپاپا (کلیمنتی چوار)دەکات بەهانایەوە بیت، بەڵام پاپا پشتگیریەکەی تەنها مەعنەوی دەبێت و ئومێدی سەرکەوتنی بۆدەخوازێ و لەوە زیاتر هیچی بۆناکات.

ئینجا مەلیك (هیثوم) وەفدێك دەنێرێ بۆ لای سوڵتان (زاهیر بیبرس) و زۆری لێدەپاڕیتەوە (لیون)ی کوڕی ئازادبکات، سوڵتان بیبرس بەوەفدەکەی (هیثوم) دەڵێ: ئێمە سەرکردەیەکی سەربازیمان بەناوی (شمس الدین سنقر الاشقر السمرقندی) بەدیل گیراوە لای مەغۆلەکان ئێمە ئامادەین کوڕەکەت بەو سەرکردە سەربازیە بگۆڕینەوە.

(هیثوم) دەچێتە لای (ئەبەقا) و دەستدەکاتە گریان و زۆری لێدەپاڕێتەوە، ئەبەقاش بەڵێنی پێدەدا کە ئەو کەسە ئازاد بکات کە سوڵتان بیبرس داوای کردوە بۆئەوەی ئەویش (لیۆن) ئازاد بکات.

ئینجا لەساڵی (٦٦٩) مەغۆلەکان ئەو کەسە ئازاد دەکەن کە سوڵتان بیبرس داوای کردبوو سوڵتان بیبریش (لیۆن)ی کوڕی (هیثوم) ئازاد دەکا، لەنێوان ساڵی (٦٦٦) تاوەکو ساڵی (٦٧١) سوڵتان زاهیر بیبرس دەتوانێ زیانێکی یەکجار زۆر بە سەلیبییەکان بگەیەنێ.

نامەی (ئەبەقا) بۆ سوڵتان (زاهیر بێبرس) لەساڵی (٦٦٧)

لەساڵی (٦٦٧) (ئەبەقا) دوو نوێنەری خۆی دەنێرێتە شام بەناوی (بیك توت و ابوالغریب بالاولاغ) نامەیەکی هەڕەشە ئامێزیان پێیە لە (ئەبەقا)وە بۆ سوڵتان زاهیر بێبرس، لەنامەکە دا هاتووە کە ئێمەی مەغۆل خاوەنی دونیاین، هیچ هێزێك نییە ڕوو بە ڕوومان بێتەوە، ئەگەر ترسی ئەوەشتان هەبێ کە کاتی خۆی نوێنەری ئێمەتان کوشتوە لەسەر ئێوە حیسابی ناکەین، بەڵکو ئەوە تاوانی سەیفەدین قوتز بووە، [(١)] بۆیە لەنامەکە بەزاهیر بێبرس دەڵێ:

ئێمە خاوەن یاسایەکین کوڕ بەتاوانی باوك و برا بچوك بەتاوانی برا گەورە سزا نادەین، تا زووەو بیر لەبەرژەوەندی خۆت بکەیتەوە، ئەگەر نا لەئاسمان بی، یان لەهەرکوێی دونیابی دەستی ئێمەت پێدەگا.

ئەبەقا ئەوەی لە زاهیر بێبرس داوا دەکات، خۆی بەوان بفرۆشێ تاوەکو بتوانێ لەسەرحوکم بمێنتەوە زاهیر بێبرس بەنامەیەك وەڵامێکی توندی دەداتەوەو لەنامەکەی داهاتووە:

ئەگەر ئێوە خاوەن یاسق و یاسای جەنگیزخان بن ئەوە ئێمە سوپاس بۆ خوای گەورە خاوەن بەرنامەی خوای گەورەین کە قورئانی پیرۆزە، لەوەش دڵنیابە نوێنەرەکانت بەسەلامەتی بۆ دەگێرینەوە، دەرباری هەرەشەکانیشت

---

(١) مەبەستی ئەو نوێنەرانەبوو کە بەر لەجەنگی عین جالوت هاتنە میسرو سەیفەدین قوتز کوشتیانی.

ئومێد دەکەین کوشتنی (کەتبغا نوین)نت لەبیر نەچێ (مەبەستی عین جالوتە) ئینجا لەوەش دڵنیا بە ئێمە وازتان لێنایەنین تاوەکو تەواوی خاکی موسڵمانان نەگێرینەوە.[١]

ئازاد کردنی شاری (صور)

سوڵتان زاهیر بێبرس یەکێك بو لەو سوڵتانانەی زۆربەی تەمەنی لەسەر پشتی ئەسپ بەڕێکردوە، لەنێوان میسرو شام و وڵاتی جەزیرە، لەیەکێك لەسەفەرەکانی کە لەدیمەشق دەگەڕایەوە بۆمیسرلەڕێگادا، ئافرەتێك دێتە ڕێگای و دەست دەکاتە گیریان و پێی دەڵێ: کوڕەکەم بازرگان بوو دەچێتە شاری (صور)[٢] لەو شارە کوڕەکەم دەکوژن و پارەکەشی دەبەن، سوڵتان زاهیر بێبرس سوپا ئامادە دەکات و هێرش دەکاتە سەر شاری (صور) و شارەکە دەگرێ و تۆڵەی کوڕی ئەو ئافرەتە دەکاتەوەو غەنیمەیەکی زۆریش لەگەڵ خۆی دێنیتەوە، بەڵام دیارە لەو شارانە نەیتوانیوە بمێنێتەوە، لەبەر ئەوەی سوپاکەی ئەوەندە نەبووە بتوانن لەو شوێنە سنوریانە بمێننەوە.

هەر لەو ساڵە واتە (٦٦٧) خەڵکێکی زۆر شاری (حەڕان) جێدەهێڵن دێنە شام، لەوانەی کەشارەکەیان بەجێهێشت باوکی شێخی ئیسلام ئیبن

---

(١) دەقی نامەکە لەکتێبی(عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان)، بەرگی ٦ لاپەڕە ٤٣.

(٢) دەکەوێتە لوبنانی ئێستا ئەو کات لەژێر دەستی خاچپەرستەکان بوو .

تیمیە بوو ڕەحمەتی خوای لێبێ کە ئەو کات شیخی ئیسلام تەمەنی شەش ساڵ بوو، شێخی ئیسلام لەساڵی (٦٦١) لەدایك بووە لەساڵی ٧٢٨ وەفات دەکا.[1]

ئازاد کردنی قەڵای ئیسماعیلییەکان لەساڵی (٦٦٨) کۆچی.

ئیسماعیلییەکان هێزێکی گەورەی خیانەت کار بوون لە لوبنان، خاوەن پەیوەندێکی زۆر چاکیش بوون لەگەڵ خاچپەرستەکان، سوڵتان زاهیر بێبرس بڕیار دەدا ئەو پێگەی خیانەتە لە ناوچەکە نەهێڵێ، هێرشێکی گەورەی کردە سەر قەڵاکانیان و شوێنەکەی پاککردەوە لەدەسەڵاتی ئیسماعیلییەکان، لێدانی ئیسماعیلییەکان لێدانێکی گەورەی نەسرانییەکان بوو لەبەرئەوەی دەستێکی گەورەی سیخوری بڕی لەهەمان کاتدا پێگەیەکی گەورەی خاچپەرستەکانی لە ناوچەکە نەهێشت.

---

(١) عقد الجمان فی تاریخ اهل الزمان، بەرگی ٦ لاپەڕە ٥١.

هەوڵێکی تری ئەوڕوپا بۆ داگیرکردنی (قودس) ساڵی (٦٦٩) کۆچی

هەواڵ گەیشتە سوڵتان زاهیر بێبرس کە پادشکانی ئەوڕوپا (البرالطويل) واتە ئەوڕوپا بۆنمونە کەباسی ئەندەلوسیان کردوە گوتویانە ئەو مەملەکەتە تێکەڵە بە (البرالطويل) ئەویش سنوری تێکەڵە لەگەڵ قوستەنتینییە، کەبێگومان مەبەستیان ئەو ڕووبەرە فراوانە بووە کەئێستا پێی دەگوترێ ئەوڕوپا.[١] هەموی کۆبونەتەوەو نیازیان وایە هێرش بکەنە سەر شام بۆ داگیرکردنی قودس، پاپاش دوعای بۆ کردوون و بەجەنگێکی پیرۆزی لەقەڵەم داوە، بێبرس زانی ئەگەر بێت و ئەوڕوپییەکان لە دەریاوە ڕوو لەمیسربکەن و مەغۆلەکانیش لەشامەوە هێرش بکەنە سەر دەوڵەتی مەمالیك ئەوا ترسناکیەکی زۆر ڕوو لەجیهانی ئیسلامی دەکات، بۆیە وەفدێکی نارد بۆلای مەلیکی (ئینگلتەڕا) کە لەکتێبە مێژووییەکان پێی گوتراوە (الانکتارە) وەفدەکە بەسەر پەرشتی کەسێك بوو بەناوی (الصارم المسعودی) کەوالی شاری قاهیرە بووە، دیارێکی یەکجار زۆریان لەگەڵ خۆیان برد بۆ مەلیکی بەریتانیا لەو دیاریانە فیلێکی گەورە و زەرافەیەك بوو، ئینجا زاهیر بێبرس بە (الصارم مەسعودی) گوت کە گەیشتیە لای

(١) حاشية الصبان على متن الاشمونی، بەرگی لاپەڕە ١٢.

مەلیك سڵاوی منی پێبگەیەنە دیارییەکانی پێببەخشە، ئەگەر پرسیاری کرد داواکارییەکانی سوڵتان بێبرس چییە؟ پێی بڵێ تەنها خۆشی جەنابت و ویستمان پەیوەندێکی چاکمان لەگەڵ یەك هەبێ.

ئەوە بوو مەلیکی ئینگلتەڕا زۆر سەرسام بوو بەو هەموو دیاریەو گوتی سوڵتان داوای چی دەکا؟ مەسعودی گوتی: قوربان ئەو دیاریانە تەنها بۆ خۆش کردنی پەیوەندی نێوان ئێمەو ئێوەیەو هیچی تر نا.

مەلیکی ئینگلتەڕا زۆر دڵی پێخۆش بوو، ڕێزێکی زۆری لەوەفدەکەی سوڵتان بێبرس گرت و ئینجا ئەویش بەدیاریەکی زۆرەوە بەڕێی کردنەوە بۆ میسر، دوای ئەوەی پادشا ئەوروپییەکان خۆیان ئامادە دەکەن و دەچنە لای پاپا، پاپاش نوێنەرێك دەنێرێ بۆ لای مەلیکی ئینگلتەڕا، پێی دەڵێ کە سوپای خۆی بنیرێ و بەشداری پادشاکانی تری ئەوروپی بکات، مەلیکی ئینگلتەڕا بە نوێنەرەکەی پاپا دەڵێ سوپا بۆچی ئامادە دەکەن ؟ ئەویش دەڵێ بۆ گرتنی عەککا و دواتر شاری قودس، مەلیکی ئینگلتەڕا دەڵێ ئەو شوێنانە لەسنوردی دەسەڵاتی سوڵتان زاهیر بێبرسەو من پەیوەندێکی چاکم لەگەڵی هەیە و بەشداری ئەو جەنگە ناکەم و ئەوانەی بەگوێشم دەکەن لەپادشاکانی تر نایەڵم ئەوانیش بەشداری ئەو جەنگە بکەن، ئەوە بوو پلانی هێرشکردنە سەر قودس هەڵوەشایەوە.(١)

---

(١) ئەو ڕیوایەتە تەنها لە کتێبی تاریخ مجموع النوادر مما جرى للاوائل والاواخر داهاتوە، لاپەڕە ٢٤٤.

گفتوگۆی ناڕاستەوخۆی نێوان (ئەبەقا) وسوڵتان (زاهیر بێبرس)

لەساڵی (٦٧٠) وەفدێکی تەتارەکان دەگەنە لای سوڵتان زاهیر بێبرس، سوڵتان پێشوازێکی گەرم لەو وەفدە دەکات، بەڵام گفتوگۆکان هیچ دەرەنجامێکی نابێ، بۆیە ئەو جارەی سوڵتان (زاهیر بێبرس) وەفدێك دەنێرێ بۆلای (ئەبەقا) وەفدەکەی سوڵتان بەشاری (قونیە) تێدپەڕن و ڕۆژی هەینییە، ئەو کاتەی دەچن بۆ نوێژی هەینی خەڵکی شارەکە هەموی دوعا بۆ (سوڵتان بێبرس) دەکەن، ئەوەش بێگومان ئاماژەیەکی زۆر گرنگە لەسەر ئەوەی کە ئەو خەڵکە چاوەڕوانی سەرکردەیەکی ئازاو بەجەرگ دەکەن بتوانێ هێزوو تواناکان کۆبکاتەوەو بەڕووی مەغۆلەکان ڕاپەڕێ، وەفدی سوڵتان زاهیر بێبرس زۆر جیاوازە لەگەڵ باقی وەفدەکانی تر، لەڕابردوو وەفدی پادشا موسڵمانانەکان دەهاتن گوێڕایەڵی خۆیان بۆ مەغۆل ڕادەگەیاندو ئامادەیی خۆیان دەردەبڕی بۆ تەسلیم کردنی قەڵاو شارەکان، بەڵام ئەوجارەی وەفدی موسڵمانان هاتوون داوای خاکی موسڵمانان دەکەنەوە کە مەغۆلەکان داگیریان کردوەو باسیان لەهیچ خاڵێکی تر نەکرد تەنها داوای ئەو شوێنانەیان کردەوە کە مەغۆلەکان داگیریان کردوە، ئەو داواکاریەیش زۆر قورس بوو لەسەر دڵی (ئەبەقا) بۆیە بەتوندی وەڵامی وەفدەکە دەداتەوەو ئینجا پێیان دەڵێ: چاکترین چارە ئەوەیە کە هەر کەسەو خاوەنی ئەوخاکە بێ کە لەژێر دەسەڵاتی دایە،

وەفدەکەی سولْتان (زاهیر بیبرس) بەبێ ئەنجام دەگەڕێنەوە، بەڵام ئەوەی گرنگ بوو بەمەغۆلەکانیان ڕاگەیاند کە ئێستا و دوێنێ زۆر لەیەك جیاوازن، ئەو زیللەتەی پادشاکانی پێشتر قبوڵیان دەکرد زاهیر بیبرس ئامادە نییە قبوڵی بکات.

شکستێکی تری مەغۆلەکان لەنزیك قەڵای (ئەلبیرە، البيرە)لەساڵی (٦٧١)

هەواڵ گەیشتە سولْتان (زاهیر بیبرس) کە هێزێکی مەغۆلەکان گەیشتونەتە باکوری فوڕات و گەمارۆی قەڵای (ئەلبیرە) یان داوەو چەند مەنجەنیقێکیان پێیەو قەڵاکە بەرد باران دەکەن موسڵمانان لەسەر قەڵاکەوە مەنجەنیقێکیان لابوو، بەڵام ئەو بەردانەی دەیانهاوێشت نەیدەپێکا، یەکێك لەو موسڵمانانەی لەگەڵ سوپاکەی مەغۆل بوو، خۆی دەگەیەنێتە نزیك قەڵاکە و ڕەسەدێکی تەواو دەداتە مەنجەنیقەکەو پێی دەڵێ: بەردەکانت سەر دەکا باڵی مەنجەنیقەکە باڵێك کورت کەوە، ئەوە بوو ئەو کەسەی مەنجەنەیقەکەی بەکار دەهێنا باڵێکی کورت کردەوە و ئینجا ئەو بەردانەی کە دەیوەشاند بەتەواوی دەیپێکا[١]، ئەو حاڵەتەش دیسان ئەوەی لێدەخوێندرێتەوە کە بەڵێ کەسی دڵسۆز و خەمخۆر هەبووینە ئەگەرچی لەڕیزی مەغۆلەکان بووینە، بەڵام ناڕاستەوخۆ هەوڵیان داوە موسڵمانانان

---

(١) تاريخ مجموع النوادر مما جرى للاوائل والاواخر، لاپەڕە ٢٤٦.

لەدەست مەغۆلەکان ڕزگار بکەن، [١] سوڵتان زاهیر بیبەرس هێزێك ئامادە دەکاو دەچێتە شاری (حمص) لەشاری حمصەوە دەچنە شاری (مەنبەج) مەغۆلەکان کەدەبیستن سوپای موسڵمانان بەرێکەوتوە بۆ ناوچەکە زوو پردەکە دەڕوخێنن و بۆئەوەی سوپاکەی زاهیر بیبەرس نەتوانێ لە فوڕات بپەڕیتەوە، سەرەتا سوڵتان بیبەرس بیری کردەوە بەپەلە پردێك دروست بکەن ولە فوڕات بپەڕنەوە، بەڵام دروستکردنی ئەوپردە کاتێکی زۆری دەویست سوڵتان بڕیار دەدا سوپاکە لەئاوی فوڕات بدەن، کەئەوەش لەنەخشەی مەغۆلەکان نەبوو و چاوەڕوانی ئەوەیان نەدەکرد سوپای موسڵمانان لە ڕووباری فوڕات بدەن.

(سەیفەددین قەلاوون) یەکێکە لەسەرکردە سەربازیە گەورەکانی (زاهیر بیبەرس) دەڵێ: مەغۆلەکان زۆر لەوە کەمترن ئێمە بەرامبەریان دەستەوەستان بوەستین بۆیە لەئاوەکە دەدات، دواتر خودی سوڵتان لەئاوەکە دەدا، ئینجا تەواوی سوپاکە، ئەوەی جێی ئاماژەیە ئەسپ مەلەوانێکی زۆر چاکە، بەماوەیەکی کەم تەواوی سوپاکە لەفوڕات دەپەڕنەوە، سەرنجی ئازایەتی سوڵتان بیبەرس بدەن چۆن چۆتە ئەو بەری ڕووبار لەکاتێکدا هیچ پردێك لەسەر ڕووبارەکە نییە پێیدا بگەڕێنەوە ئەگەر لەو جەنگە بشکێن.

---

(١) قەڵای ئەلبیرە لەسەر فوڕاتە کەدەکەوێتە شاری (ئورفە)لەنزیك شاری (سمیساط)ی تورکی.

(سوڵتان سەیفەددین قوتز و زاهیر بیبرس) ئەو ترسەیان لەدڵی موسڵمانان دەرهێنا، بەکردەوە بەو خەڵکەیان ڕاگەیاند ئێمە نابێ چاوەڕوان بکەین تاوەکو مەغۆلەکان هێرش دەکەنە سەرمان، بەڵکو دەبێ ئێمە مەیدانیان لێبگرین و هێرش بکەینە سەر مەغۆلەکان، مەغۆلەکان لەوبەری فوراتەوە بێئاگابوون، لەپڕ کەوتنە بەر ڕم و شمشێری موسڵمانان ئەو ڕۆژە ڕێك ئەو ڕۆژەبوو کەخوای گەورە دەفەرمێ: {قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ (١٤) وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (١٥)} [١]

خوای گەورە موسڵمانانی سەرخست و لەسوپاکەی مەغۆل چەند کەسێك توانیان ڕابکەن ئەوەی تر هەموی کوژران، موسڵمانان جگە لەسەرکەوتن کەشیفای دڵە، غەنیمەیەکی زۆریشیان کەوتە دەست وسوژدەی شوکریان ئەنجامدا و سەربەرزانە گەڕانەوە دیمەشق بەشێکیش لەو سوپایە ڕوویان کردە ئەرمینیای بچوك و توانیان شاری سیس بگرن و دیسان زیانێکی زۆریان بە ئەرمەنییەکان گەیاند. [٢]

---

(١) التوبة: ١٤، ١٥.

(٢) تاريخ الملك الظاهر عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم بن شداد . عقد الجمان في تاريخ اهل الزمان، بەرگی ٦ لاپەڕە ١٠١.

هێرشێکی تری مەغۆل بۆ سەر (قەڵای ئەلبیرە) لەساڵی (٦٧٤)

مەغۆلەکان بەهێزیکی گەورە کەژمارەیان (٣٠) هەزار کەس بوو (١٥) هەزاریان مەغۆل بوون (١٥) هەزاریش خەڵکی ناوچەکە بوون کە چوبونەتە پاڵ هێزی مەغۆل، دیسان گەمارۆی قەڵای ئەلبیرەیان دا و (٢٣) دانە مەنجەنیقیان پێبوو، قەڵاکەیان بەرد باران دەکرد، شەو خەڵکەکە لەقەڵاکە دەرچون و هێرشێکی زۆر توندیان کردە سەر مەغۆلەکان و بەفەزڵی خوای گەورە توانیان، مەنجەنیقەکان بشکێنن و مەغۆلێکی زۆریش بکوژن.

مەغۆلەکان دیسان شکستێکی زۆر گەورەیان بەرکەوت و ڕایانکرد، کە سوڵتان زاهیر بیبەرس بەوەی زانی بەرێ کەوت بۆ حەلەب دواتر هەواڵی پێگەیشت کە مەغۆلەکان گەڕاونەتەوە، بۆیە بیبەرس گەڕایەوە شام و پارەیەکی زۆری بۆ خەڵکی (ئەلبیرە) نارد، ئەگەر سەرنجی ئەو چەند ساڵە بدەی بیبەرس توانیویەتی مەشخەڵی جیهاد و بەرەنگاربوونەوە هەڵبکاو هیمەتی ئەو خەڵکەی بەگڕ خستەوە، لەبری تەسلیم بوون کە فەوتانی خۆیان و وڵاتیانی تێدا بوو ڕوویان کردە جیهاد کە ژیانی خۆیان و ئاوەدانی مەملەکەتەکەیانی تێدابوو.[١]

---

(١) عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان، بەرگی ٦ لاپەڕە ١٣٩.

جەنگی بێستان کەناسراوە بەجەنگی (الابلستین) لەساڵی (٦٧٥) کۆچی، عەین جالوتی دووەم[١]

ئەو جەنگە لەشاری (ئەبلەستین) ڕویدا کەدەکەوێتە باشوری ئەنادۆڵ، دواتر ناوی ئەو شارە دەبێتە (بێستان) سەرکەوتنەکانی یەك بەدوای یەکی زاهیر بێبرس ببوە هۆی ئەوەی خەڵکێکی زۆر متمانەی پێبکەن، بەتایبەت لەناوچەی ئەنادۆڵەوە زۆر لەو خەڵکە هیجرەتیان کرد بۆ میسرو شام و هەوڵی بەهێزکردنی سوپاکەی زاهیر بێبرسیان دا، لەهەمان کاتدا جۆرەك لەپەیوەندیش دروست بوو نێوان (موعینەدین پەروانە) کە بەنوێنەرایەتی (ئەبەقا) حوکمی ناوچەی ئەنادۆڵی دەکرد، پەروانە کێشەیەکی بۆ دروست ببو لەگەڵ برای (ئەبەقا) و بنەماڵەی حاکم، بۆیە ویستی پەیوەندێکی نهێنی لەگەڵ بێبرس بمێنێ و ئەگەر بێئومێد ببێ لە مەغۆلەکان ئەوە بتوانێ بچێتە شام، ئەو کاتەی هێزەکانی زاهیر بێبرس بەڕێ کەوتن بۆ ناوچەکە، مەلیکی ئەرمینیا(لیۆن) هەواڵی ئەو لەشکر کێشیەی گەیاندە (موعینەددین پەروانە)، بەڵام پەروانە هەواڵەکەی پشتگوێخست، ئەوە بوو کاتێك مەغۆلەکان بەخۆ کەوتن سوپای موسوڵمانان توانیبویان خۆیان لەو شوێنە قایم کەن، مەغۆلەکان کەبە هاتنی سوپای موسڵمانەکانیان زانی،

(١)الأبلستين: بالفتح ثم الضم ولام مضمومة أيضا والسين المهملة ساكنة وتاء فوقها نقطتان مفتوحة وياء ساكنة ونون. وهي مدينة مشهورة ببلاد الروم. (معجم البلدان ١/ ٧٥).

سوپایەکی گەورەیان ئامادە کرد و کردیان بەیانزە کەتیبە هەر کەتیبەیەکیش پێکهاتبوو لە هەزار کەس، ئینجا مەغۆلەکان کەتیبەی تورکمانە سەلجوقییەکان یان لەخۆ جودا کردبووەوە، ترسی ئەویان هەبوو نەبادا ژێر بەژێری پەیوەندیان بە سوڵتان زاهیر بیبەرس کردبێ، مەغۆلەکان هێرشێکی زۆر گەورەیان کردە سەر لای ڕاست و مەرکەزی سوپای موسڵمانان زاهیر بیبەرس ڕایەتێکی گەورەی سوڵتانی هەڵدابوو لەناوەڕاستی سوپاکە خۆشی لەشوینێکی تروەستابوو، مەغۆلەکان کەوتنە بۆسەکەو وایان زانی هێرشەکەیان بۆ سەر خودی سوڵتانە کەچی سوڵتان زاهیر بیبەرس لەگەڵ چەند کەتیبەیەکی تر توانیان پشت لە هێرش بەرەکان بگرنەوەو سەرەتا شکستێیکی زۆر گەورەیان بە هێرشبەرە مەغۆلەکان گەیاند، ئینجا سەرکردایەتی مەغۆل کەزانیان شکەستیان هێنا، بوون بەدوو بەش بەشێکیان لەئەسپەکەیان دابەزین و بونە پیادە ئەوەش مانای شەڕکردنە تاوەکو مردن، بەشێکی تریان ڕایان کردە سەر شاخێك کە نزیکی گۆڕەپانی جەنگەکە بوو.

موسڵمانەکانیش لە ئەسپەکانیان دابەزین وهەڵمەتێکی شێرانەیان کردە سەر مەغۆلەکان بە فەزڵ و گەورەیی خوای گەورە ئەو مەغۆلانەی پیادەبوون و لەئەسپەکانیان دابەزیبون زۆربەیان کوژران، ئەوانەی بەرەو شاخەکە ڕایان کردبوو ئەوانیش گەمارۆدران و ئەوانیش هەرهەمویان کوژران، زیانێکی ئەو تۆ بە سوپای مەغۆل کەوت یەکێك ویستی کوشتاری مەغۆلەکان بژمێرێ کە لە حەفت هەزار تێپەڕی کرد تاقەتی

ژمــاردنی نەمــاو وازی هێنــا، موســڵمانان دیلێکــی زۆری مەغۆلیــان دەســتکەوت لەگەردەنــی دیلەکانیــان دا، ئینجــا غەنیمەیەکــی زۆریشــیان دەستکەوت، دوو سـەرکردەی زۆر گەورەی مەغـۆلیش لەو جەنـگە کـوژران (تۆغۆن و تۆدۆن).[1]

(١) عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان، لاپەڕە ١٦٠ بەرگی ٦.

ئازادکردنی شاری قەیصەریە[١]

دوای ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی موسڵمانان بەدەستیان هێنا، بەڕێ کەوتن بۆ ئازاد کردنی شاری قەیصەریە، دەسەڵاتدارانی ئەو شارە کەلەلایەن مەغۆلەوە دانرابون شارەکەیان چۆڵکردبوو، خەڵکی شارەکەش چونە پێشوازی سوڵتان (زاهیر بێبرس) و دڵیان زۆر خۆش بوو بە هاتنی سوڵتان.

زاهیر بێبرس نوێژی هەینی لەو شارە کردو چەند ڕۆژێك لەوێ مایەوە، ئینجا خۆیان ئامادەکەن بۆ گەڕانەوە بەرەو دیمەشق، لەکاتی گەڕانەوە بێبرس هێزێکی تر دەنێرێتە سەر (سیواس) لەوێوە هێرشێکی تر دەکەنە سەر هێزێکی ئەرمەنییەکان کە دالّدەی هێزە شکاوەکەی مەغۆلیان دابوو.

ئەوەی جێی سەرنجە (زاهیر بێبرس) ئەرمەنییەکانی بە دوژمنێکی گەورە زانیوە بۆیە ڕێی پێنەداون ڕیزەکانی خۆیان ڕێکبخەنەوە، ناوە ناوە هێرشی کردونەتە سەرو پێش خۆڕێکخستنەوەی لێگرتوون، مانەوەی سوپاکەی (زاهیر بێبرس) لەناوچەکە نزیکەی یەك مانگی خایەند، دوای ئەو ماوەیە بەغەنیمەیەکی زۆر گەڕانەوە وڵاتی شام.

---

(١) دەکەوێتە ناوەڕاستی تورکیای ئێستا.

تاوانەکانی ئەبەقا لەتۆڵەی کوژراوەکانی مەغۆل

دوای ئەو شکەستە گەورەیەی بەسەر مەغۆلەکان هات، لە (ئەبلوستین) و کەوتنی شاری (قەیسارییە)، ئەبەقا خۆی سەرپەرشتی هێزێکی گەورە دەکاو دێتە ناوچەکە، سەیر دەکا کوشتاری مەغۆلەکان یەکجار زۆربووەو چەند سەرکردەیەکی نزیکی خۆی لەو جەنگە کوژراون بۆیە بڕیاری تۆڵە سەندنەوە لەخەڵکی ناوچەکە دەدا، سەرەتا (ئەبەقا) دەستی سەربازەکانی واڵا دەکاو، هەموو شارەکانی ئەو ناوچەیە دەکەونە ژێر قەتلوعامی مەغۆل، هەندێك لەسەرچاوەکان باس لەوەدەکەن هەر لە شاری (وان) و (ئەرزەن ڕۆم) تاوەکو (ئەبلوستین) نزیکەی (٢٠٠) هەزار کەسی بێتاوان دەکوژن، ئەبەقا تەواوی خەڵکی ئەنادۆڵی تاوان بارکرد بەیارمەتی سوپای زاهیر بیبەرس، دوای کوشتارێکی زۆری خەڵکی بێتاوان ئینجا دەست لەکوشتنی ئەو خەڵکە هەڵدەگرێ، کەس و کاری مەغۆلە کوژراوەکان (موعینەدین پەروانە) تاوانبار دەکەن بەوەی ژێر بەژێری پەیوەندی هەبووە لەگەڵ سوپاکەی (زاهیر بیبەرس) لەو کاتەش کەسێك بەناوی (ئەیبەکی شێخ) لەزاهیر بیبەرس تووڕەدەبێ و ڕیزی موسڵمانان جێدەهێڵێ و دەچێتە لای (ئەبەقا)و پێی ڕادەگەیەنێ کە (پەروانە) پەیوەندی هەبووە لەگەڵ زاهیر بیبەرس و نامەی بۆ دەنارد کەهێرش بکاتە سەر ناوچەکە[1]، بۆیە(موعینەدین پەروانە) زۆر دڕندانە دەکوژن دوای ئەوەی پارچە

(١) عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان، لاپەڕە ١٦٣ بەرگی ٦.

پارچەی دەکەن و پارچەکانی دەخەنە مەنجەڵێك و دەیکوڵێنن و دیخۆن بۆ ئەوەی تورەبـــون و هەســـتی تۆڵەیـــان دابمرکـــێ، کەس و کـــاری مەغۆلەکوژراوەکـان لاشـەکەی (مـوعینەدین پەروانە)یـان خـوارد و خـودی ئەبەقاش پارچەیەکی لەگۆشتەکەی خوارد.

مرۆڤ خواردن لای مەغۆلەکان شتێکی ئاسایی بوو، لەکاتی جەنگ ئەگەر خواردنیـان نەمابـا نەفەرێکـی خۆیـان دەکوشـت و گۆشـتەکەیان دەخوارد. [١]

(١) کتێبی المغول فی التاریخ، لاپەڕە ٣٣٣ لاپەڕە ٢٣٠، تاریخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية.تاريخ الملك الظاهر . عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم بن شداد. لاپەڕە ١٨٤.

وەفاتی سوڵتان (زاهیر بێبرس) لەساڵی (٦٧٦) کۆچی

له (٢٧) مانگی موحەڕڕەمی ساڵی (٦٧٦) سوڵتان (زاهیر بێبرس) لەدیمەشق بەنەخۆشی وەفات دەکا، ڕەحمەتی خوای لێبێ دوای ئەوەی نزیکەی (١٨)ساڵ سوڵتان بوو لەساڵی (٦٥٨) بەیعەتی پێدرا وەکو سوڵتان و لەساڵی (٦٧٦) وەفاتی کرد[1]، توانی خیلافەتی ئیسلامی بگێڕیتەوە و گەورەترین شکەستی بەسەر مەغۆل و ئەرمەنییەکان هێنا، پیاوێکی دینداربوو لەهەندێك سەرچاوە هاتووە زاهیر بێبرس بەر لەوەی ببێتە سوڵتان پێغەمبەری خوای (صلى الله عليه وسلم) لەخەو بینیوە و شمشێرێکی پێبەخشیوە نیشانەی حوکم ودەسەڵاتەکە بووە، بەڵام بەر لەوەی بمرێ بەچەند ڕۆژێك جارێکی تر خەو بەپێغەمبەری خۆشەویستمان (صلى الله عليه وسلم) دەبینێ پێی دەفەرمێ: شمشێرەکەتم بدەوە کە بەئەمانەت لات بوو.

بێبرس هەمان شمشێری دا بە (قلاوون)و دەزانێ ئەوە نیشانەی مردنە (قلاوون) بانگ دەکاو پێی دەڵێ: ئەگەر دوای من حوکمت کەوتە دەست باشبە لەگەڵ مناڵەکانم[2]، لەدوای وەفاتی بەیعەت بەکوڕەکەی دەدرێ

(١) عقد الجمان بەرگی٦ لاپەڕە ١٨٢

(٢) لاپەڕە ٢٧٦ کتێبی الحوادث الجامعة والتجارب النافعة فی المائة السابعة ابن الفوطی.

کەناوی (الملك سعید بەرەکەخان)بوو، بەڵام کوڕەکەی (زاهیر بیبەرس) وەکو باوکی بەغیرەت نەبوو بۆئەو ئیسلامە، زیاتر دونیا ویست بوو بۆیە کێشە دەکەوێتە نێوانی لەگەڵ زۆربەی سەرکردە سەربازییەکان، لەساڵی (٦٧٨) کۆچی لەدەسەڵات لایدەدەن و بەیعەت دەدەن بەبراکەی کەتەمەنی حەوت ساڵ بوو بەناوی (بدرالدین سلامش) و دەیکەن بەسوڵتانی مەمالیك نازناوی (مەلیك عادیل)ی پێدەبەخشن و (سەیفەددین قەلاوون) وەکو سەرکردەیەکی سەربازی سەرپەرشتی ئەو منداڵە دەکات کە کراوەتە سوڵتان، لەو بەینە (سەیفەددین قەلاوون) ڕێگا خۆش دەکات بۆئەوەی خۆی ببێتە سوڵتان، لە (٢٠) مانگی ڕەجەبی ساڵی (٦٧٨) قەلاون ئەو منداڵە لەسەر حوکم لادەدات و خۆی دەچێتە سەرکورسی سوڵتان و نازناوی (مەلیك مەنصور) هەڵدەگرێ و زۆربەی سەرکردەو زاناکانی دەوروبەری بەیعەتی پێدەدەن.

سوڵتان زاهیر بیبەرس کەسێکی باڵا بەرزی ئەسمەر بوو[١]، چاوی ڕەنگی شینی دەدا، پیاوێکی دەنگ گەورەی ئازاو بەجەرگ بوو، زۆربەی تەمەنی لەسەر پشتی ئەسپ و لەنێو گۆڕەپانی جەنگ بەسەربرد، دوژمنێکی سەرسەخت و گەورەی مەغۆل و ئەرمەنییەکان بو، زاهیر بیبەرس ڕەحمەتی خوای لێبێ توانی ترسی مەغۆلەکان لەدڵی موسڵمانان دەربێنێ و بەکردەوە بەو خەڵکەی ڕاگەیاند کەبەڵێ دەتوانین

---

(١) السلوك لمعرفة دول الملوك ٢، ٩٨.

شکەست بە مەغۆل بێنین، لەبەر ئەوەی لای خەڵکی واباو بوو هەرکەسێك گوتی مەغۆلەکان شکاون ئەوا ڕاست ناکات مەغۆل ناشکێن، ئەو شوێنانەی زاهیر بێبرس ئازادی کرد: (قەیساریە)[١] ئەو شارە لەژێر حوکمی خاچپەرستەکان بوو سوڵتان ئازادی کرد. (ئەرەسوف)[٢]، شاری (یافا) و شاری (ئەنتاکیە) و (بغراس) و(تەبەرییە) و (قوسەیر) و قەڵای (عوکار)و (قورەین) و (صافینا) و چەند قەڵایەکی تر.

هەمووی لەژێر حوکمی سەڵیبییەکان بوو، لەباشوری میسرپیش زۆربەی ئەو شوێنانەی ئازادکرد کەئێستا دەکەوێتە وڵاتی سودان، ئینجا تەواوی شامی لەدەست مەغۆلەکان دەرهێنا، دەیان قەڵا سنورییەکانی ئاوەدان کردوە دەیان پردی لەسەر ڕووبارەکان دروستکرد، دەیان قوتابخانەو نەخۆشخانەی لە شام ومیسر دامەزراند و سەدان ئاشی دروستکرد و دەیان جۆگەی لەڕوبارەکانەوە بۆ جوتیارەکان هەڵکەند بۆ گەشەپێدانی کەرتی کشتوکاڵ، [٣] بێبرس سەرەڕای ئەوەی دوژمنێکی سەرسەختی ئەرمەنی و مەغۆلەکان بوو، بەڵام بەشایەدی مێژوونوسە ئەوڕوپییەکان لەگەڵ خەڵکی سبیلی ئەرمەنەکان و نەسڕانییەکان زۆر بەسۆزوبەزەیی بووە. [٤]

---

(١) ئەو شارە ئێستا دەکەوێتە ئیسرائیل و لە قەراغ دەریای ناوەڕاستە.
(٢) شارێکە لە فەلەستینە ئیسرائیل داگیری کردوە.
(٣) الوافي بالوفيات (١٠/ ٢١٢).
(٤) قصة الحضارة (١٣/ ٣٢٤).

تێبینییەکی گرنگ: لەو کاتەی خەریکی خویندنەوەی سەرچاوەکان و ئەو کتێبانە بووم کە لەو بوارەوە نوسراوە هەندێ هەڵەی زۆر گەورەم کەوتە بەرچاو لای خۆم تۆمارم کردوە و نەم ویستوە لێرە خوێنەری پێ سەرقاڵ بکەم، بۆنمونە لەکتێبی (تاريخ المغول منذحملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية) نوسەرەکەی (عەبباس ئیقباله)مێژوو نوسێکی فارسە و کتێبەکە دکتۆر (عبدالوهاب علوب) وەریگێراوەتە سەر زمانی عەرەبی سەرەڕای ئەوەی ئەو کتێبە کتێبێکی بەسودە، بەڵام چەند هەڵەیەکی تێدایە بۆنمونە کە باسی وەفاتی (زاهیر بێبرس) دەکات دەڵێ: دوای (٢٧) ساڵ لەحوکم وەفاتی کرد و جەنازەکەشی بردایەوە بۆمیسر[1]، بەڵام زاهیر بێبرس نزیکەی ١٨ ساڵی حوکمی کردوە و لە دیمەشقیق بەخاکسپێردراوە، ئەو جۆرە هەڵەیە ئەگەر وریای نەبی لەو کتێبە دەگوازرێتەوە بۆ کتێبێکی تر، ئەگەر خوای گەورە پشت و پەنابێ لەکۆتایی ئەو زەنجیرە کتێبە مێژووییە هەڵسەنگاندێك دەکەین بۆ ئەو کتێبانەی لەو بوارەوە نوسراوەتەوە بەتایبەتی دیراسە ئەکادیمییەکان مەبستم ماستەر نامەو دکتۆرا نامەکانە.

گرنگە بەکورتی و بەچەند خاڵێك باس لە ڕۆڵی زاهیر بێبرس بکەین لە دامەزراندن و قایم کردنی دەوڵەتی مەمالیك.

زاهیر بێبرس ڕۆڵێکی زۆر سەرەکی بینی لە شکەستی مەغۆل وخاچپەرەستەکان، بۆشاییەکی زۆر گەورەی بۆ ئەو ئوممەتە پڕ کردەوە

---

(١) لاپەڕە ٢٣٠.

لەزەمەنێك کەپڕ بوو لەمەینەتی و کاوڵکاری و بەکۆیلەکردنی ژن و منداڵی موسڵمانان، لێکۆڵینەوە لەو جۆرە کەسایەتییە دەتوانین بڵێین واجیبە لەکاتێکی وەکو ئەمڕۆدا کە دور نییە بڵێین هەمان سەردەمی مەغۆلە و ئوممەت پێویستی بە بێبرسێك هەیە دەستی بگرێ و لەو میحنەت و ناخۆشیانە ڕزگاری بکات بۆیە گرنگە بەکورتی و بەچەند خاڵێك باسی کارە گەورەکانی ئەو پیاوە بکەین.

یەکەم: نەهێشتنی کێشە ناوخۆییەکان وەکو کوژاندنەوەی شۆرشەکەی (علم الدین سنجری حەلەبی) لەساڵی (٦٥٨)کۆچی، کاتی خۆی سەیفەددین قوتوز کردبوی بە خاوەنی حەلەب، دوای کوشتنی قوتوز (حەلەبی) بڕیاری دا بەڕووی (بێبرس) ڕاپەڕێ و داوای خوێنی قوتوز بکاتەوەو داوای یارمەتی کرد لە لەپادشاکانی حیمص و حەما، بەڵام کەس بەهانایەوە نەهات و بێبرس توانی شۆڕشەکە بکوژێنێتەوە.

دووەم: کوژاندنەوەی شۆرشەکەی قاهیرە بەسەرپەرشتی پیاوێکی شیعی بەناوی (کۆرانی) کە داوای گێرانەوەی حوکمی ئالوبەیتی دەکرد، کە مەبەستی فاتیمییەکان بوو (بێبرس) توانی ئەو پیاوە لەگەڵ دەورو بەرەکەی دەستگیر بکات و دواتر لەگەردەنیان بدا، بەکوشتنی ئەوانەش فیتنەی ڕافیزە لە قاهیرە بەیك جاری کوژایەوە.

سێیەم: لەناو بردنی دوژمنەکانی لەبنەماڵەی ئەییوبییەکان، (مەلیك موغیسی کوڕی مەلیك عادیلی کوڕی مەلیك کامیل) خاوەنی قەڵای

(کەرك) پێی وابوو کەئەو خاوەنی کورسی سوڵتانە نەوەك مەمامليکەکان، بێبرس سوپایەکی گەورەی نارده سەری مەلیك موغیس پەشیمانی خۆی دەربڕی دواتر هەواڵ بڵاو بویەوە کەژێر بەژێری خەریکی پەیوەندییە لەگەڵ هۆلاکۆ، ئەوە بوو بێبرس دەستگیری دەکات و دەیهێنێتە قاهیرە و لەوێ دەیکوژن و بەکوشتنی ئەو کێشەی بنەماڵەی ئەییوبییەکانیش کۆتایی پێدێ.

چوارەم: واژۆکردنی چەند پەیمانێکی گرنگ لەگەڵ پادشای بێزەنتییەکان .

لەساڵی (٦٦٠) وەفدێك دەنێرێتە لای ئیمپراتۆری بێزەنتەکان میخائیلی هەشت باليولج، وەفدەکەی بێبرس بەسەرپەرشتی ئەمیر فارس الدین اقوش المسعودی بوو توانی ئەگەر بۆشێوەیەکی کاتیش بێ ئەو پەیمانانە بقۆزێتەوە بۆ ڕێکخستنەوەی سوپاو سەقامگیر کردنی بارودۆخی مەملەکەتەکەی.

پێنجەم: دروستکردنی پەیوەندێکی زۆر چاك لەگەڵ سوڵتان (بەرەکەخان).

زاهیر بێبرس گرنگێکی یەکجار زۆری بە پەیوەندییەکانی دا لەگەڵ سوڵتان (بەرەکەخان) زۆر جار دیاری زۆر بەنرخی بۆ دەناردو کچەکەی (بەرەکە خان) دەخوازێ و فەرمان دەکا لەسنوری مەملەکەتەکەی ڕۆژانی

هەینـی دوعـا بـۆ (بەرەکە خـان) بکـرێ، ئەوەش ببـوە مـایەی دڵخۆشـی (بەرەکەخان) کەتوانیان پێکەوە زیانی زۆر گەورە بە هۆلاکۆ بگەیەنن.

شەشـەم: قـایم کردنـی سـنورەکان: ئەوەشـیان هەنگـاوێکی زۆرگرنگـی سوڵتان زاهیر بوو، بۆ قایم کردنی سنورەکانیش دووهەنگاوی نا.

یەکەم: یارمەتی دانی ئەو عەشیرەت و هۆزانەی ناوچەسنورییەکان، ئەو پێداویستیانەی بۆ دابین کردن کە بتوانن لەو ناوچانە بمێننەوە.

دووەم: دیوارو قەڵای ناوچە سنورییەکانی دووبارە دروستکردەوەو قـایمی کردن و پڕچەکی کردن بۆ ئەوەی ببنەکۆسپێك لەبەردەم هێرشی مەغۆلەکان لەهەمان کات وەکو خاڵی چاودێرش مامەڵەی لەگەڵ کردن.

حەوتەم: دامەزرانـدنی تـۆڕێکی زۆر بەهێـز بـۆ گـۆڕینەوەی نامەکـان واتە(بەرید) دوو ڕێگاشی بۆ ئەو مەبستە گرتە بەر یەکێیان لەڕێی ئەسپی خێرا کە سوار چاکەکە دەیتوانی لەقاهیرەوە بگاتە دیمەشق بەسێ ڕۆژ، ئەوەی تـر لەڕێـی ئەو جـۆرە کـۆترانەی پێـی دەگـوترێ (زاجـل) بـنکەی سەرەکی گەیشتن و دەرکردنی نامەکان لە قاهیرە بوو.

هەشـتەم: دامەزرانـدنی چەنـد کـارگەیەك بـۆ دروسـتکردنی کەشـتی، لەنـاوچەی دومیـات و ئەسـکەندەریە هەر بـۆیە بڕیـاری دا نـابێ بەهـیچ شێوەیەك دارو درەخت بفرۆشرێ بـۆ دەرەوەی وڵات، بەڵکـو دەوڵەت بەخـۆی هەموی دەکڕیەوە بۆ دروستکردنی کەشتییەکان.

نۆیەم: باوەشی کردەوە بۆ کەسی ئازاو عەقڵی سەربازی گەورە و گرنگێکی زۆری پێدان کە بووە مایەی ئەوەی لەدەروەی وڵات بەتایبەت لەناوچەی ترکمانستانەوە گەنجێکی زۆر ڕوو لەمیسرڕبکەن و سودێکی زۆر لەئازایەتی ئەوانە وەرگیرا.

دەیەم: لەهەموشی گرنگتر گرنگی دانێکی زۆر بە مەدرەسە دینییەکان کەلەوێوە دروشمی جیهاد هەڵدەگیرسا و هەزاران خۆبەش بەنیەتی جیهادکردن لەپێناو خوای گەورە ڕوویان کردە ئەو مەدرەسانە.

ئەو خاڵانە بەکورتی هەندێك بوون لەهەنگاوە گرنگەکانی (زاهیر بێبرس)، کە پڕن لەحیکمەت و هەنگاوی کەسێکی عاقڵی دڵسۆزە بۆ دین و خاك و ئایندەی ئەو خەڵکە، بۆیە (زاهیر بێبرس) بەیەکێك لەگەورەترین سەرکردەکانی ئەو ئوممەتە هەژمار دەکری ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ.

بابەتێکی گرنگ

(محمود يلواج) و وەزارەتەکەی چ ڕۆڵێکیان بینی لە کەم کردنەوەی ئازاری ئەو ئوممەتە؟

سەرەتا پێم خۆشە سەرنجی خوێنەر بۆخاڵێکی گرنگ ڕاکێشم، ئیمام (عزالدين عبدالعزيزی کوڕی عبدالسلام) کەلە ساڵی (٦٦٠) وەفاتی کردوە، لەکتێبی (قواعدالاحكام فی مصالح الانام) بەرگی یەکەم لاپەڕە٨٥ دەفەرمێ:

ولو استولى الكفار على اقليم عظيم فولوا القضاء لمن يقوم بمصالح المسلمين العامة، فالذي يظهر انفاذ ذلك كله جلبا للمصالح العامة ودفعا للمفاسد الشاملة).

واتە: ئەگەر کافرەکان ئیقلیمێکی گەورەی موسڵمانانیان داگیرکرد، کەسێکی موسڵمانیان دیاری کرد بۆ قەزاوەت، بۆ بەرژەوەندی گشتی موسڵمانان، وای بۆدەچم کە ئەمە هیچی تێدانەبێ.

ئیمام (عیزی کوڕی عەبدولسەلام) ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ لەساڵی (٦٦٠) وەفاتی کردوە، وەکو بڵێی باس لە ئەزمونێك دەکات کەپێی گەیشتبێ، لەبەر ئەوەی (محمود يلواج)ی وەزیر لەساڵی (٦٥٨) وەفاتی کردووە واتە دوو ساڵ بەر لەئیمام عیزی کوڕی عبدالسلام، ئینجا نێوانی

مەمالیك و دەوڵەتی مەغۆلە موسڵمانەکان زۆر بەهێز بوو، هاوکاری یەکتر بوون لەدژایەتی دەوڵەتەکەی هۆلاکۆ، کەوابوو وەرگرتنی وەزارەت لە ژێر دەسەڵاتێکی موشریکی دڕندەی کاوڵکاری وەکو دەسەڵاتەکەی جەنگیزخان، ئەگەر بکرێ لەڕێی ئەو وەزارەتەوە ئازار کەم بکرێتەوە لەسەر موسڵمانان و موسڵمانان نەفەسێکی پاکی ئیمانی لەژینگەیەکی ئاواکوفری هەڵمژن لای ئیمام عیزی کوڕی عبدالسلام ڕێپێدراو بووە و ئەوەی بەهەنگاوێك زانیوە بۆپاراستنی مافی موسڵمانان و گێرانەوەی دادوەری.

ئەو بابەتە گرنگە ئەوەندە ڕوونە و مێژوو پێمان دەڵێ هەنگاوێکی گەورەو حەکیمانە بووە، خەڵکانێك بەو کارە هەڵساون خۆیان لەناو ناخۆشییەکان دابووینە، ئەو حاڵەتە زۆر جیاوازە لە حاڵەتی ئەو کەسەی قسە لەسەر ئەو بابەتە دەکا کەهیچ کاریگەری لەسەر واقیع نییەو بگرە گۆڕینی واقعیش خەمی ئەو نییە تەنها لە سوچێك بەدیار هەندێ کتێب دانیشتوەو فەتوا بەڕاست و چەپیەوە دەردەکات.

موسڵمانان وەزارەتەکەی (محمود یلواجی خەواریزمی)یان بەڕەحمەتێکی گەورە زانیوە، لەبەر ئەوەی چەتر و پەناێکی گەورەبوو بۆیان خوای گەورە (محمود یلواج) و (مسعود)ی کوڕی کردە هۆکارێك دەیان مزگەوت و خوێندنگای شەرعی و شاری موسڵمانانیان پێئاوەدان کرایەوە، بۆیە لام گرنگ بوو ئاماژە بەژیانی ئەو پیاوە بکەین.

محمود يلواج کێ بوو؟

ناوی (فخرالـدين ابـو القاسم محمـودی کـوڕی محمد)چەنـد نازنـاوێکی هەبـــووە وەکـــو (محمـــودخەواريزمی)لەبەرئەوەی خەڵکـــی خەواريـــزم بووە(يلـواج)يش بەزمـانی تـورکی ئيگـوری يـانی (نـوێنەر) نـاونراوە نـوێنەر لەبەرئەوەی، بەنـوێنەرايەتی (جەنگيزخـان) چـۆتە زۆر شـوێنان، هەروەهـا بە(مەحمودی وەزيـر)يش نـاوبراوە، محمـود يەڵـواج بازرگـانێکی سـەرکەوتوو بووە، چەند زمانێکی زانيوە، جگە لەعەرەبی و تورکی زمانی تەتـارو هينـد و فارسيشی زانيوە.

ســـەرەتا بەرلەوەی (جەنگيزخـــان) هێـــرش بکـــاتە ســـەر دەوڵەتـــی خەواريزمييەکـــان، محمـــود يەڵـــواج نـــاوچەکە جێـــدەهێڵێ و دەچێـــتەلای جەنگيزخان.

جالێرە گرنگە ئـاخۆ يەڵواج لەبەر چی نـاوچەکە جێدەهێڵێ و پەيوەندی بەجەنگيزخان دەکا ؟

وەڵامـــی ئەو پرســـيارە لەســـەرچاوە مێژووييەکـــان ڕوون نـــيە، بەڵام بەخوێندنەوەی سياسـەتە نـاحەکيمەکەی (خەواريـزم شـاە)و بنەمـاڵەکەی ئەو قەنـاعەتەت بـۆ دروست دەبـێ کەپيـاوی عـاقڵ و ژيـر و حەکـيم نەيتوانيـوە لەژێـر سـێبەری دەسـەڵاتە نـاحەکيم و پڕلەسـتەمەکەی خواريزماشـا ژيـان بەرنەسەر، دەيان کەسی بەتواناو عەقڵی گەورەی ئەو ئوممەتە يـان دەبوايە شـوينکەوتەی هەواو نەفـس و بڕيـارە ناشـەرعی و ناحەکيمەکـانی خەواريـزم

شاه بوایە یان دەبوایە ناوچەکە بەجێبهێڵێ ئەگەر نا نەدەبوو لەژیانی خۆی ئەمین بێت.

دور نییە ئەو هۆکارە بوبێ کە یەڵواج ڕێزی خەواریزم شاهی جێهێشت، بەپێی ئەو کردەوە چاکانەی یەڵواج کردی ناکرێ تۆمەتی سیخوری و هەڵگەڕانەوە لەدینی بدەینە پاڵی لەبەر ئەوەی کردەوەکانی پێمان دەڵێن کە کەسێکی ئیسلام دۆست بوەو حەزی بەکاوڵبونی مەملەکەتەکەی نەکردوە، بەهەر حاڵ دوای ئەوەی (محمود یلواج) خەواریزم جێدەهێڵێ جەنگیزخان بە عەقڵ و تواناو لێهاتووی ئەو پیاوە دەزانێ، بۆیە دەیکاتە نوێنەری خۆی و یەکەم وەفد کە لەجەنگیزخانەوە ڕەوانەی لای خەواریزم شاە دەکرێ بەسەرپەرشتی (محمود یلواج) بوو، یەڵواج سەرکەوتوانە دەتوانێ ڕێککەوتنێکی بازرگانی بەدەست بێنێ لەنێوان (جەنگیزخان) و (محمود خواریزم شاه) کەدواتر خەواریزم شاە ڕێککەوتنەکە دەشکێنێ، هەر وەکو لەهێرشی مەغۆل بۆ سەرجیهانی ئیسلامی باسمانکرد .

دوای ئەوەی جەنگیزخان دەمرێ و (ئۆکتای) دەچێتە شوێنی و دەبێتە خانی گەورەی مەغۆل، ڕیزو گەورەیی (یەڵواج) دەپارێزێ و بەڕێوبردنی تەواوی تورکستانی ئیستا تاوەکو ڕووباری (جیحون)ی پێدەسپێرێ، بەوەش دەبێتە حاکمی فیعلی ناوچەکە و بەناوی (ئۆکتای) حوکم دەکات، ئینجا (مسعودی کوڕی مەحمود یەڵواج) ئەویش ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینێ لەگەڵ باوکی لەئیدارەی ئەو ناوچە فراوانە، ئۆکتای ئەوەندە متمانەی

بەدەستپاکی محمود یلواج هەبوو، گەنجینەیەکی هەبوو دڕو مەرجان و ئاڵتون و بەردی گران بەهای زۆری تێدابوو ئەو گەنجنەیە لای محمود یلواج هەڵگیرابوو.

شۆڕشەکەی (محمود تارابی) لەساڵی (٦٣٦) کۆچی و هەڵوێستەکانی (محمود یلواج)

لەساڵی (٦٣٦) کەسێك لەبوخارا سەری هەڵدا بەناوی (محمود تارابی) ئەو پیاوە بەناوی زیکرو خواپەرستی، باسی ئەوەی دەکرد کەدەتوانێ غەیب ئاشکرا بکات و دەزانێ لەئاینده چی ڕوەدات، ئەو کاتیش خەڵکێکی زۆر لە بوخاراو تورکستان ڕوویان کردبوە ئەوەی ناونراوە (جیهانی ڕۆح) و قسەکردن لەغەیبیات، تاڕادەیەکی زۆر خوڕافە زاڵ ببوو بەسەریان، یەکێك لەوانەی کاریگەرێکی زۆری بەسەر ئەو خەڵکە هەبوو خوشکەکەی محمود تارابی بوو، توانیبوی خەڵکێکی زۆریش لەدەوری براکەی کۆبکاتەوە، مژدەیەکی زۆریشیان بەو خەڵکە دەدا کە ئەوان لەڕێی غەیبەوە زانیویانە محمود تارابی گۆڕانکارێکی گەورە بەسەر ناوچەکە دێنێ، هەر لەو کاتەش یەکێك لەزاناکانی ئاینی شاری بوخارا ئەوەی بڵاوکردەوە کە لەکتێبەکان هاتوەو ئەو خویندویەتیەوە: کە کەسێك لە (تاراب) دەردەکەوێ تەواوی جیهان ڕزگار دەکات، ئەو کەسەش زۆرپێدەچێ محمود تارابی بێت، بەمەش خەڵکی زیاتر لەدەوری کۆبونەوە.

لەزۆربەی ئەو کاتانەی موسڵمانان لەواقیع شکەست دێنن، ڕوودەکەنە ئەو جۆرە خوڕافەیەو ئومێدێکی گەورەی لەسەر هەڵدەچنن، بۆیە خەڵکێکی زۆری شارو دێهاتەکان ڕوودەکەنە بوخاراو لەدەوری (محمود تاراب) کۆدەبنەوە، کۆبونەوەکە شێوەی شۆڕشێك وەردەگرێ، کاربەدەستەکانی شاری بوخارا نەیانتوانی چۆن مامەڵە لەگەڵ حاڵەتەکە بکەن سەرەتا هەوڵیاندا ئەو خەڵکە پەرت بکەن، بەڵام سودی نەبوو، بۆیە ناردیان بەدوای (محمود یلواج) و داوای چارەسەی بارودۆخەکەیان لێکرد.

ئەوەی لێرە زۆر ترسناك بوو ئەوە بوو، ناوچەکە خەریك بوو تۆزە سەقامگیرێکی بەخۆوە دەبینێ و محمود یەڵواج وردە وردە ئەمان و ئاوەدانی بۆ ناوچەکە دەگێرایەوە، بونی ئەو جۆرە شۆرشە کە هیچ هەدەفێکی ڕوونی نەبوو تەنها بەڵێنی کەسێکە گوایە لەغەیب دەزانێ و هاتوە نەك هەر بوخارا، بەڵکو تەواوی جیهان لەدەست مەغۆل ڕزگار دەکات، ئەو جۆرە شۆڕشە بێگومان جۆرە تێکدانێکە بۆ پلانی ئاوەدانکردنەوەی ناوچەکە کە لەبەر دەستی محمود یەڵواج بوو، لەهەمان کاتدا دوژمنانی مەحمود یەڵواج چاویان بڕیبوە تەشەنەکردنی ئەو جۆرە کارانە بۆئەوەی بچنە لای خانی گەورەو ئەوەی بۆ بسەلمێنن کە یەڵواج شایستەی ئەو متمانە گەورەیە نییە کە پێت داوە، بەوشێوەیە پلانی ئاوەدان کردنەوەی ناوچەکە هەڵدەوەشێننەوە.

محمود یەڵواج کەبەوەزعەکە دەزانێ دەنێرێ بەدوای (محمودتاراب)وپێی

دەڵـێ: سـەردانمان کەن و گەورەمـان کەن بەو سـەردانە و لەهەمـان کاتـدا لەسەر هەندێ بابەت گفتوگۆ دەکەین.

یەڵواج مەبەستی وابوو (تاراب)لای خۆی بهێڵێتەوە تاوەکو خەڵکەکەی دەورو بەری پەرت دەبن، لەهەنـدێ سـەرچاوەش هـاتوە کە(محمـود یەڵـواج) بۆسەیەکی دانابووە بۆئەوەی (محمود تاراب) بکوژێ، ئەو کاتەی(تـاراب) نزیك دەبێتەوە لەکۆشکی یەڵواج سەربازێکی زۆری مەغۆلەکان دەبینـێ و بەنیازیـان دەزانـێ، بـۆیە پێیـان دەڵـێ: ئەگەر ڕێگـام نەدەن ئێسـتا چاوتـان دەردەکەم، ئەوەش ترسێکی زۆری خستە دڵی سەربازە مەغۆلەکان یان بڵێین دڵی ئەوانەی بۆسەکەیان بۆ(تاراب) دانابووەوە.

هەندێك لەمەغۆلەکانیش باوەڕیان هەبوو کە ئەو پیاوە هێزێکی تـایبەتی لەگەڵ لەجیهـانی ڕۆحەوە یـارمەتی دەدرێ، ڕێگاکەیـان بـۆ خۆشـکردوو (تاراب) گەیشتە لای کۆشکی (سنجر الملك).

خەڵکـی شـارەکە کەبەهـاتنی (تـاراب)یـان زانـی کۆبـونەوەو دەوری کۆشـکەکەیان دا بەمەبەسـتی تەبەڕوك وەرگـرتن لێـی، دەرگـای کۆشـکەکە داخرابوو، محمود تاراب چوە سەربانی کۆشکەکەو زاری پڕ دەکرد لەئـاوو ئەو خەڵـکەی پێدەڕشـاند، ئەوەی ئـاوی زاری (تـاراب)ی بەرکەتبـا وەکـو بڵێی بەرەکەتێکی گەورەی بەرکەوتوە دەچوە دواوەو خەڵکی تر دەهاتنە پێش بۆ وەرگرتنـی ئەو بەرەکەتە، لەو کـاتە یەکێـك لەپیاوە نزیکەکـانی (محمـود تاراب) ئەوەی پێڕادەگەیەنـێ کە تـازووە ئەو شوێنە بەجێبهێڵە لەبەر ئەوەی

پیلانی کوشتنی تۆ لەئارادایە.

محمود تاراب شوێنەکە جێدەهێڵێ و بەیارمەتی هەندێك لەوانەی لەکۆشکەدا بوون و بەنهێنی دەردەچێ و دەچێتە دەرەوەی شار و لەسەر تەپۆڵکەیەك ڕادەوەستێ، مەغۆلەکان کەزانیان لە کۆشکەکە دەرچوەو چۆتە سەرتەپۆڵکەیەك لەدەرەوەی شار ئەو باوەڕەیان لادروستبوو کە (تارابی) فریوە ئەگەر نا چۆن وازوو لەکۆشکەکە ڕزگاری بوو و گەیشتە دەرەوەی شار، بۆیە لەدەرەوەی شاریش خەڵکی ڕوویان لەتارابی کردو دەورو بەری زۆر قەرەباڵغ بوو، لەو کاتە (تارابی) وتاری بۆ ئەو خەڵکە داو پێی گوتن کەسوپاکەی من دووبەشە بەشەکی ئەوە ئێوە دەیبینن بەشەکەی تری فریشتەکانی ئاسمانەو ئێوە نایانبینن، جگە لەوان لەکاتی پێویست جنۆکەکان لەژێر زەویش دەردەچن و پشتیوانی ئێوە دەکەن، خەڵکەکە باوەڕیان زیاتر بە(تاراب)بەهێزتر بوو تاگەیشتە ئەو ڕادەیەی لەڕۆژی هەینی و لەسەر مینبەری مزگەوتەکان ناوی(محمود تاراب) هێنراو و دوعای بۆکرا وەکو خەلیفە.

لەدوای نوێژی هەینی خەڵکی هێرشیان کردە سەر دامودەزگا فەرمی وماڵی بەرپرسەکان و ئەوانەیان هەموو تالان کرد، دیسان جۆرەك لە گەرەلاوژەیەی ڕووی لەناوچەکە کردو خوشکەکەی (محمود تاراب) کەوتە گلەیی لەبراکەی و ڕایگەیاند کەبراکەی لەو ڕێگایە لای داوە کە بۆی نەخشێنرابوو، بۆیە هەندێك لە بزوتنەوەکەی (محمود تارابی) کشانەوە، لەو

کاتەش هێزێکی گەورەی مەغۆلەکان هاتن و ناوچەکەیان گەمارۆ داو دواتر سوپای مەغۆل و سوپاکەی (محمود تارابی) ڕوو بەڕووی یەکتر بوونەوە، لەیەکەم ڕوو بەڕوو بونەوە (محمود تارابی) ون دەبێ، لایەنگیرانی تارابی ئەو باوەڕەیان بۆ دروست دەبێ کە (تارابی) فڕیوە و بەشێوەیەکی کاتی ون بووە، بۆیە هەردوو برای بەناوی (محمد و علی) دەخەنە شوێنی تارابی، لەهەمان کاتدا سوپاکەی تارابی ئەو هەواڵەشیان بڵاو کردەوە کە ئەوان پێویست بەشمشێر ناکەن بۆ ڕوو بەڕوو بونەوەی مەغۆلەکان، بەڵکو دارو بەرد بەسە بۆ ئەم شەڕە لەبەرئەوەی خوای گەورە سەریان دەخات بەسەر سوپاکەی مەغۆل، سوپاکەی مەغۆل بەسەر پەرشتی (ئیلدز نەویان و جەکین قورچی) بوو ئەوان خەڵکێکی یەکجار زۆریان کوشت و بڕیاریشیان دابوو تەواوی ناوچەکە کاوڵ بکەن بەتایبەت شاری بوخارا.

لەو کاتە(محمود یەلواج) بەتوندی دێتە سەر خەت و دەسەلاتی خۆی بەکار دەهێنێ و دەڵێ: ئێوە چۆن شارێك کاوڵ دەکەن کەمن ماوەیەکی زۆرە بەئاوەدان کردنەوەی خەریکم.

ئینجا مەحمود یەڵواج بەسوپاکەی مەغۆل دەڵێ: مافی ئەوەتان نییە تۆڵە لەخەڵکی شارەکە بکەنەوە بەبێ ڕەزامەندی خانی گەورە (ئۆکتای) و وەفدێك دەنێرێ بۆلای (ئۆکتای) و لێی دەپاڕێتەوە کەبڕیاری لێخۆشبوون بۆخەڵکی بوخارا دەربکا، (ئۆکتای) پێشنیارەکەی (محمود یەلواج) قبوڵ دەکات و بڕیاری لێخۆش بوون بۆ خەڵکی بوخارا دەردەکات و شاری بوخارا

لەکاوڵبوون ڕزگاری دەبێ، زۆربەی سەرکردەکانی دەورو بەری (تارابی) دەکوژرێن هەندێکیشیان ڕادەکەن و پەنا بۆ شیخ (سەیفەددین باخەرزێ) دەبەن کە پەنایان بدا لە سوپاکەی مەغۆل، لەهەندێ سەرچاوە هاتوە، مەغۆلەکان ڕاستە ئەوانە ناکوژن، بەڵام وەکو سزایەك ناو چەوانیان داغ دەکەن، هۆکاری دیار نەمانی مەحمود تارابیش ئەوە بووە، کە لەپەنایەك کوژراوەو کەس پێی نەزانیوە لەبەرئەوەی لەمەیدانەکە ڕای کردبوو.

یەکێك لەکارە هەرە گەورەکانی (محمود یەلواج) ڕزگارکردنی شاری بوخارا بوو لەو کاوڵکاریەی کەچاوەڕوانی دەکرد، ئەو جۆرە ڕووبەڕوو بونەوەیە کەبەرنامە ڕێژیەکی تەواوی بۆنەکراوە زۆربەی جارەکان نەك هەر سەرکەوتونابێ، بەڵکو دەبێتە هۆکاری کاوڵکردنی ئەو شوێنانەی کەئاوەدانن.

لەدوای مردنی (ئۆکتای) و هاتنی (کیوك) کەدەکاتە ساڵی (٦٤٤) تاوەکو ساڵی (٦٤٧) کۆچی محمود یەڵواج هەر لەدەسەڵاتی خۆی دەمێنێ و لەدوای (کیوك) لەساڵی (٦٤٩) تاوەکو ساڵی (٦٥٨) (مەنکۆخان) دەبێتە خانی گەورەی مەغۆل، (محمود یەڵواج) هەر هەمان دەسەڵاتی دەمێنێ.

لەبواری ئابوری چەند چاکسازیەك دەکاو دەتوانێ فشاری ئابوری لەسەر خەڵکی ناوچەکە کەم کاتەوە بەرلە محمود یەڵواج دەبوایە هەر کەسێکی ئاسایی ساڵانە یەك دینار باج بدات، دەوڵەمەندیش دەبوایە ساڵانە

پازدە دینار باج بدات، بەڵام محمود یەڵواج ئەو یاسایەی گۆڕی باجەکە بەپێی حاڵەتی کەسەکە وەردەگیرا، واتە مەرج نییە هەموو کەسێك بتوانن یەك دیناری ساڵانە بدەن و مەرجیش نییە هەموو دەوڵەمەندێك بتوانێ ساڵانە پازدە دینار بدات، بەوەش توانی تاڕادەیەکی زۆر ئەو فشارە ئابووریە لەسەر خەڵکی ناوچەکە کەم کاتەوە، ئینجا داهاتی ساڵانەی ئەو پارەیە، زۆربەی خەرج دەکرا بۆ خۆشکردنی ڕێگاوبانە گشتییەکان بۆئەوەی کاروانی بازرگانان وهێزە سەربازییەکان بەئاسانی ڕێ بکەن وبەبڕیاری خانی گەورە پلانەکەی محمود یەڵواج کاری لەتەواوی مەملەکەتی مەغۆل کاری پێدەکرێ، ئینجا فەرمان دەردەکرێ لەو بڕە پارەیە نابێ هیچ پارەی تر لەخەڵکی وەربگیرێ.

سەردەمی محمود یلواج و مەسعودی کوڕی بەسەردەمی ئاوەدانی ناوچە ئیسلامییەکان هەژمار دەکری، زۆربەی شارەکاولەکانیان ئاوەدان کردوە، مەداریسی ئاینی و مزگەوتەکانیان بەجوانترین شێوە بینا کردەوە، مەسعودی کوڕی محمود یەڵواج قوتابخانەیەکی دروستکرد بەناوی (المدرسة المسعودیە) زیاتر لە (١٠٠٠) قوتابی زانستی شەرعی تێیدا خەریکی وەرگرتنی زانست بوون، محمود یەڵواج و مەسعودی کوڕی دەتوانن تەواوی ناوچەی وڵاتی ئەودیوی ڕووبار ئاوەدان بکەنەوە، ئاسایشی ناوچەکە بگێڕنەوەو موسڵمانان بپارێزن لەستەمی مەغۆلەکان، تا ساڵی (٦٥٢) محمود یەڵواج لە شاری (خان بالق) کەدەکاتە (پکین)ی ئیستا

وەفــات دەکــا و هەر لەوێــش دەنێــژرێ دواتــر کــوڕو نەوەکــانی حــوکمی ناوچەکەدەکەن.

بـۆیە دەڵێـین، فیقهـی سیاسـەت کـردن کەسـێك دەیزانـێ کە سیاسـەت دەکات، ئەو جۆرە فیقهە بەتەنها لە هەناوی کتێبەکان دیراسە ناکرێ، ئەو کەسـەی لە مەیـدانەکەیەو لەململانـێ دایە لەگەڵ هێـزە کوفرییەکـان زۆر جیاوازە لەگەڵ ئەو کەسەی تەنها لەسوچی ماڵەکەی لەسیاسەتی شەرعی دەکـۆڵێتەوە، پێم وایە ئەو کەسـەی سیاسـەت ناکا نـاپێکێ کاتێـك باسـی هەنگاوەکانی سیاسەتی شەرعی دەکات، بەتایبەت لەسەردەمێکی وەکو ئەو ڕۆمانـدا کە هەنگاوەکـان بـۆ گێـڕانەوە خـیلافەت و دامەزرانـدنی حوکمێـك شەریعەت تێیدا حاکم بێت، ئەو هەنگـاوانە زۆر جیاوازە لەگەڵ سـەردەمێك سیاسەت و حوکم ئیسلامی بوون، بەڵام زانایان باسی ئەخلاقی سیاسیان دەکردو بەدامو دەزگای دەوڵەتیان دەگوت کەسی سیاسی موسڵمان دەبێت پابەنـدی ئەخلاقـی ئیسـلامی بێت لەبەڕێـو بردنـی وڵات و حـوکم کـردن، ئەگەر یەڵـواج بەشـداری دەوڵەتەکەی جەنگیزخـانی نەکردبـا بـێ گومـان، کەسـێکی تــر دەچــوە شــوێنی ئەو وئەوەی بەئــاوەدانی مــاوە ئەویشــی کاوڵـدەکرد، بەشـداری کـردن لەچـوار چێـوەی سیسـتەمێکی نائیسـلامی کـوفری دەبێ لەگۆشـەیەکی ترەوە دیراسـە بکرێ، بەشداری کـردنەکە نەك بەناوی پشتگیری کردنی کوفرو قەناعەت بێ بە گۆڕینی شـەریعەت پەنا بەخوا، بەڵکو لەو ڕوانگەیەوە بێ، ئەگەر کەسێك بتوانێ ڕۆڵێکی ئیجابی لەچوار چێوەی سیستەمێکی نائیسلامی ببینێ، ڕێگە پێدراوە خۆ ئەگەر

نەشتوانێ حوکم بەشەریعەتی خوا بکا دەتوانێ ستەم لەسەر ئەو خەڵکە کەم کاتەوە یان زەمینەیەکی ئاوا دادپەروەریانە بڕەخسێنێ، نەوەی ئایندە بتوانن ئیسلامییانە نەفەسێك هەڵمژن، دەوڵەتەکان ئەگەر ئیسلامی نەبوون و نەشتوانرا بەئیسلامی بکرێ، گرنگە هەولبدێ دەوڵەتێکی (نەجاشی)یانە بێ، پێغەمبەری خۆشەویست (صلى الله عليه وسلم) کەزانی ناتوانێ موسڵمانان لەستەمی قوڕەیش بپارێزێ، فەرموی لو خرجتم الى ارض الحبشة فان بها ملكا لايظلم عنده احد، وهي أرض صدق حتى يجعل الله لكم فرجا. سيرة ابن هشام (١/ ٣٢١)

ئەگەر ڕووبکەنە خاکی حەبەشە، مەلیکێك حوکمی دەکات کەس لای ئەو ستەمی لێناکرێ، ئەو خاکە خاکی ڕاستگۆییە واتە خیانەتی تێدا ناکرێ، بڕۆنە ئەوێ تاوەکو خوای گەورە دەروێکی ڕەحمەت دەکاتەوە، بۆیە لێرە زۆر گرنگە ئەوە بزانێن ئەگەر موسڵمانان نەتوانن حوکمێکی شەرعی بگێڕنەوە، گرنگە لەهەوڵی زەمینە سازکردن بن بۆ ئەو هەدەفە، بە دروستکردنی یان پشتگیری کردنی دەوڵەتێك تێیدا عەدالەت پەیڕەو دەکرێ، هەر لەو بوارەوە مێژوو ئەزومونێکی ترمانی بۆ تۆمار کردوە کەزۆر گرنگە لێی بکۆڵینەوە.

سوڵتان (نورەدینی زەنکی) پەیوەندی هەبوو لەگەڵ کەسێکی نەسڕانی بەناوی (ملیح کوڕی لیونی ئەرمەنی) ئەو کەسە کەسێکی ناوداری نەسڕانی بوو، سوڵتان نورەدین توانی بەپارە ئەو کەسە بکڕێ و وەکو خزمەت کارێکی خۆی مامەڵەی لەگەڵ دەکرد، ئەو کەسە زۆر دوژمنی

بێزەنتی و ئەوڕوپییەکان بوو، سوڵتان نورەدین پشتگیری کرد لە ناوچەکانی (ئەدەنەو، مەصیصەو، تەرسوس) کەئێستا لەوڵاتی تورکیان و کاتی خۆی ئەو ناوچانە لەگەڵ چەند شارێکی تر ئەرمینیای بچوکیان پێك دەهێنا، مەلیحی کوڕی لیۆن توانی لەو ناوچانە ئیمارەتێك دروست بکات و خۆی تێیدا خاوەن دەسەڵات بێ، ئیمارەتەکە ئیسلامی نەبوو ئەو هێزەی سوڵتان نورەدین پشتگیری دەکرد ئەویش هێزێکی نەسڕانی بوو، بەڵام سوڵتان نورددین دەیزانی ئەو ناوچەیە خۆی ناتوانێ بیپارێزی ئەگەر خزمەتکارەکەی نەیپارێزێ کە کابرایەکی نەسڕانییە و هیچ هەڕەشە نییە بۆ سەر موسڵمانان، ئەوا ئەو کات هێزی خاچپەرستەکان و نەسڕانییەکان ئەو ناوچەیە دەگرن و دەبنە هەڕەشەی ڕاستەو خۆ لەسەر ئەو موسڵمانانەی لەو سنورەدانە، ئینجا لەساڵی (٥٦٨) ڕۆمییەکان لە قوستەنتینییەوە هێزێکی گەورەی سەلیبییان نارد بۆ لەناو بردنی ئەو دەسەڵاتە نەسڕانییەی کەهاوپەیمانە لەگەڵ موسڵمانان، بەڵام سوڵتان نورەدین سوپایەکی بۆنارد لەگەڵ سوپاکەی (مليح کوڕی لیۆن) توانیان هێزی ڕۆمییەکان بشکێنن و زیانێکی گەورە بە نەسڕانییەکان بگەیەنن، ئینجا ئەو کاتەی پرسیار لە سوڵتان نورەدین دەکرا، چۆن یارمەتی کەسێکی نەسڕانی دەدەی و ئەو ناوچەیەی تەسلیم دەکەی کە نزیکە لەسنوری شاری (حەلەب) سوڵتان نورەددین دەیفەرموو: استعين به على قتال أهل ملته واريح طائفة من عسكري تكون بازائه لتمنه من الغارة على البلاد المجاورة له .... وكانت مدينة ادنة والمصيصة وطرسوس بيد ملك

الروم، صاحب القسطنطينية، فاخذها مليح منهم لانها تجاور بلادهم.[(١)]

واتە: سوڵتان نورەدین دەیفەرموو: ئەو کابرایە نەسڕانییە بۆدژی خۆیان بەکاری دەهێنم ... ناوچەکانی (مەصیصەو، تەرسوس و، ئەددەنە لەدەست مەلیکی ڕۆم بوو، بەڵام ئەو پیاوە بەیارمەتی سوڵتان نورەدین توانی لەدەست ئەوانی دەربێنێ و موسڵمانانیش لەو ناوچەیە حەسانەوە لەبەر ئەوەی هەڕەشەی ڕۆمییەکانیان لەسەر لاکەت، سوڵتان نورەدین بەئەزموونێکی زۆرەوە گەیشتۆتە ئەو جۆرە هەنگاوە لەبەر ئەوەی تەمەنی خۆی لە جیهادی سەلیبییەکان خەرجکرد، دورنییە ئێستا خەڵکێك هەبن ئەو ڕووداوە بخوێننەوە سوڵتان نورەدین کافر بکەن و بڵێن ئەوە وەلاو بەڕایە بۆکافرو نەسڕانییەکان، بەڵام ئەوانە زیاتر دەرچوی فیقهێکی نەزەرین و لە واقیعدا کۆڵەوارن، هەموو هەنگاوەکانیان بەبەرژەوەندی ئەهلی کوفر کۆتایی پێدێ، بەڵی سیاسەت کردن قورس ترین هەنگاوە لە سەردەمی ئەورۆمان، ئەگەر ئەو سیاسەتە حیکمەت و فیقهێکی مەقاصیدی لەگەڵ نەبێ دڵنیابن لەکاوڵکاری زیاتر هیچی تری لێنالوێ.[(٢)]

---

(١) الكامل في التاريخ (٩/ ٣٨٠).

(٢) بۆزیاتر زانینی ڕۆڵی محمود یەڵواج سەردانی ئەو سەرچاوانە بکەن (جامع التواريخ) ئەو بەشەی تایبەتە بە خەلیفەکانی جەنگیزخان. هەروەها کتێبی (تاريخ جهانكشاى) بەرگی دووەم وە کتێبی (تلفيق الاخبار و تلقيح الاثار في وقائع قزان و بلغار و ملوك التتار).

سەرەتای دەسەڵاتی سوڵتان (سەیفەددین قەلاوون) کەنازناوی مەلیك مەنصوری پێدەدرێ

سەیفەددین قەلاوون دوای ئەوەی دەسەڵات لەکوڕەکەی زاهیر بێبرس دەسەنێتەوە، کێشەیەکی زۆر گەورەی هاتە پێش، ئەویش کێشەی (سنقر الاشقر)بوو، ئەو پیاوە سەرکردەیەکی ئازا بوو لەوڵاتی شام قبوڵی نەبوو قەلاوون سوڵتانی مەمامليك بێت، بۆیە وڵاتی شامی جودا کردەوە، کە ناچار سەیفەدین قەلاوون سوپایەکی گەورەی نارد و توانی شام بگێرێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، لەو کاتە ناسکە مەغۆلەکان بەدوو بەرەکی موسڵمانان دەزانن خۆیان ئامادە دەکەن بۆ هێرشێکی زۆر گەورە بۆ سەر شام، بەڵام سەرکردە سەربازییەکانی شام و زاناو پیاو ماقوڵان دەکەونە نێوان (سنقر ئەشقەر و ناصرٍ قەلاوون)، دەتوانن صلح لەنێوان ئەو دوو سەرکردیە بکەن سنقر هەر لەشوێنی خۆی دەمێنێ و دان بەسوڵتان بوونی (ناصرٍ قەڵاوون) دەنێ، لەوکاتە هێزێکی مەغۆلەکان گەیشتبوەنە نێو حەلەب و چەندین مزگەوتیان سوتاند و خەڵکێکی زۆری حەلەبیان کوشت، بەڵام سوپای موسڵمانان لەکاتی گونجاو دەگاتە سەر هێزەکەی مەغۆل دەتوانن زۆربەی ئەو مەغۆلانە بکوژن کە بەشداری ئەو هێرشەیان کردبوو زۆریش لەدیلەکان ڕزگار دەکەن، (ناصرٍ قەڵاوون) دەزانێ یەك ڕێزی مەغۆل و

نەسرانییەکان لەبەرژەوەندی موسڵمانان نییە بۆیە پەیمانێکی دە ساڵی لەگەڵ هێزە سەلیبییەکانی ناوچەکە واژۆ دەکات و دەستی بەتاڵ دەبێ بۆ مەغۆلەکان.

جەنگی (حمص)
ئەو کاتەی بەیعەت لەسەر مردن درا

دەوڵەتی مەمالیك كۆسپێكی زۆر گەورە بوون لەبەر دەم مەغۆل، چەند جارەكی شكەستی زۆر گەورەیان بەسەر مەغۆلەكان هێنابوو، لەساڵی (٦٨٠) كۆچی (منكوتمری) برای ئەبەقا كەهەردوكیان كوڕی هۆلاكۆن سوپایەكی گەورەی مەغۆل ئامادە دەكا، ژمارەكەی نزیكەی (١٠٠) هەزار كەس دەبێ، زۆربەی سوپاكەی پێك هاتبوون لە پیاوە ئازاو بەئەزمونەكانی مەغۆل، لەنزیك شاری (رستن)[1] دەكەونە بەرامبەر سوپای موسوڵمانان كە نزیكەی پەنجا هەزار كەس دەبوون بەسەرپەرشتی خودی سوڵتان (قەلاوون) زۆربەی سەركردە سەربازییەكان بەیعەت لەسەر مردن دەدەن و بەڵێن دەدەن پشت لەدوژمن نەكەن و گۆڕەپانی جەنگ بەجێ نەهێڵن، ئەو جەنگە یەكێكە لەجەنگە هەرە گەورەكان و هاوشێوەی عین جالوت و بێستان دەبێت ئیمام ابن كەسیر لەوەصفی ئەو جەنگە دەفەرمێ: جەنگێك بوو هاوشێوەی نەبوو، سەرەتا موسڵمانان دەكەونە ژێر هەڵمەتێكی زۆر توندی مەغۆلەكان و لای چەپی موسڵمانان دەشكێ و لای ڕاستی سوپای

(١) دەكەوێتە نێوان شاری (حەما) و (حمص) لەشاری (حمص) نزیكترە.

موسڵمانان بەتەواوی دەشڵەژێ، ئینجا فشاری مەغۆلەکان دەکەوێتە سەر ناوەڕاستی سوپاکە کە خودی سوڵتانی تێدابوو، ئەوەی خۆی ڕاگرت لەو شەڕە سەرەتا خودی سوڵتان بوو خۆی و تەنها هەزار کەس مانەوە و زۆربەی سوپاکە ڕایانکرد، ئاڵای موسڵمانان بەدەست چەند سوارچاکێکی زۆر ئازابوو لەپشتی سوڵتان وەستا بوون لەگەڵ چەندین کەس کە تەپڵی جەنگیان دەکوتاو دەنگی تەپڵەکان ئاماژە بوو بەوەی کەخودی سوڵتان سەلامەتەو سەنتەری ئەو سوپایە نەشکایە.

ئینجا سوڵتان لەگەڵ ئەو هەزار کەسەی لەگەڵی بوون، دەتوانن شکەستەکە بکەنە سەرکەوتن و هەڵمەتە گەورەکەی مەغۆل دەشکێنن، ئەو بەشەی سوپای موسڵمانان کەڕایان کردبوو بەشێکی زۆری مەغۆل سەریان لەدوو نابوون، موسڵمانان کەزانیان سەنتەری بڕیار نەکەوتوە و سوڵتان سەلامەتە زۆر بەیان گەڕانەوە، مەغۆلەکان ئەو جارەی کەوتنە نێوان دوو بەشی سوپای موسڵمانان کە بەماوەیەکی زۆر کەم توانیان ئەو بەشەی سوپای مەغۆل بەتەواوی بتوێننەوە.

بریندار کردنی(منکوتمر) کوڕی هۆلاکۆ

یەکێك لەو پاڵەوانانەی لەگەڵ سوڵتان بوو، پیاوێکی زۆر ئازاو ڕەشید بوو بەناوی (حاجی عزالدین ئەزدەمور جەمەدار) ئەو پیاوە یەکێك بووە لەسەرکردە زۆر ئازاکان، ڕمەکەی سەراوژێر دەکات وەکو بڵێی هاتوە تەسلیم بەمەغۆلەکان بێت تاوەکو لە سەرکردەی مەغۆل (منکوتمر)تەواو نزیك

دەبێتەوە، ئینجا هێرش دەکاتە سەر (منکوتمر) دەتوانی بەسەختی بریندداری کات، بەڵام دەوروبەرەکەی (منکوتمر) هێرشی دەکەنە سەری و شەهیدی دەکەن، بەبریندار کردنی (منکوتمر) سوپای مەغۆلەکان بەتەواوی دەشڵەژێ و زۆری پێناچێ مەغۆلەکان دەشکێن، بەڵام شکانێکی زۆر گەورە نیوەی سوپاکە ڕادەکەن و ئەوەی تر دەکوژرێن، [1] شکەستەکەی مەغۆل ئەوەندە گەورەبوو کە هەواڵ دەگاتە ئەبەقا، ئەبەقا سەرهەڵدەگرێ و دەچێتە هەمەدان و زۆر نیگەران دەبێ بەو شکەستە گەورەیە، (منکوتمر) یش بەبرینداری دەگەڕێتەوە جەزیرەی (بۆتان) لای دایکی بۆ چارەسەری برینەکەی، ئەو کات پیاوێکی لێبو بەناوی (قازی جمال الدین بن العجمیە) منکوتمر ژەهر خوارد دەکا و (منکوتمر) دەمرێ لەعنەتی خوای لەسەر بێ، بەڵام بەداخەوە کەسێك بەناوی (ابن القرقوی) بەوە دەزانێ و هەواڵ دەداتە دایکی (منکوتمر) کەفڵانە کەس کوڕەکەی تۆی ژەهرخوارد کردوە، دایکی منکوتمر قازی جەمالەدین و منداڵەکانی دەستگیر دەکاو بەدەستی خۆی گۆشتاو گۆشت سەریان دەبڕێ. (ولاحول ولاقوة الا بالله العلی العظیم). لەدوای مردنی (منکوتمر) بەماوەیەکی کەم (ئەبەقا)ش دەمرێ لەعنەتی خوا لە خۆی و باوکی و باپیری بێت تاڕۆژی دوایی. [2]

---

(١) البدایة والنهایة بەرگی ١٥ لاپەڕە ٤٩٤. کنز الدرر و جامع الغرر لاپەڕە ٢٤٤ بەرگی ٨.
(٢) کنز الدرر وجامع الغرر بەرگی ٨ لاپەڕە ٢٤٨.

سولْتان (سەیفەدین قەلاوون) شێخەکی هەبوو بەناوی (عبدالرحمن) لەقسەی شێخەکەی دەرنەدەچوو ئەوشێخەش قوتابی (موفق الدین الکواشی) بوو خاوەنی تەفسیری التلخیص فی تفسیر القران العظیم کە ناسراوە بەتەفسیری کەواشی، ئەو شیخە واتە شێخ عبدالرحمن چۆن جێی متمانەی سولْتان (سەیفەددین قلاوون) بوو لەهەمان کاتدا کاریگەرێکی زۆرچاکی بەسەر یەکێك لەخێزانەکانی هۆلاکۆ هەبوو کەدایکی (تەکوداره) دیارە ئەو کوڕەی هۆلاکۆ هەر کەبچوك بووە دەبێتە موسڵمان بۆیە لەدوای مردنی (ابقا و منکوتمر) ئەو دەبێتە سولْتانی ئیلیخانییەکان ناو لەخۆی دەنێ احمد .

سولْتان احمد تەکودار کوڕی هۆلاکۆ (٦٨١-٦٨٣) کۆچی

(ئەبەقاخان)ی کوڕی هۆلاکۆ نیازی وابوو کوڕەکەی (ارغون) لەدوای خۆی بچێتە سەر کورسی دەسەلات، بەلام ئەوە لەگەڵ یاسای جەنگیزخان نەدەگونجا لەبەر ئەوەی (تکودار)ی برای هێشتا لەسەر ژیان مابوو، سەرکردە سەربازییەکانی مەغۆل دەسەلات تەسلیم بە (تکودار) دەکەن، تەکودار بەرلەوەی ببێتە موسڵمان نەسڕانی بو لەبەرئەوەی دایکی واتە خێزانی هۆلاکۆ نەسڕانی بو، بەلام دواتر دەکەوێتە ژێر کاریگەری شێخێکی صوفی بەناوی کمال الدین عبدالرحمن الرافعی و واز لەنەسڕانییەت دێنێ و دەبێتە موسڵمان.

سەرەتای کارەکانی بەوە دەستپێدەکات وەفدێك دەنێرێ بۆ سولْتان (قەلاوون) و پێی دەڵێ، کە من بەفەزڵی خوای گەورە زۆردەمێکە موسڵمان بویمە حەز ناکەم خوێنی موسڵمانان بڕژێ، سولْتان قەلاوون داواکەی قبوڵ دەکاو دڵی موسڵمانان زۆر خۆش دەبێ بەموسڵمان بونی سولْتانی مەغۆل و کۆتایی ئەو جەنگەی کە چەند ساڵێکە بەردەوامە، سولْتان (احمد) هەر لەسەرتای دەسەڵاتییەوە چەند هەنگاوێکی نا بۆ بڵاوکردنەوەی ئیسلام لە نێو مەغۆلەکان بۆ نمونە کڵێسەیەکی گەورەی نەسرانییەکانی ڕووخاند لە تەبرێز، فشاری خستە سەر نەسرانی و بوزییەکان و نامەی نارد بۆ بەغداو شوێنەکانی تر و داوای لێکردن ئیسلام بگێڕنەوە بۆ شوێنەکان.

سولْتان احمد نیازی زۆر پاك بوو، بەڵام کەسەیری هەنگاوەکانی دەکەی پەلەکردن و ناحیکمەتییێکی پێوە دیار بو بۆ گەیشتن بەئامانجەکانی، بۆنمونە هێرش کردنە سەرشام بڕیاری (قوریلتای) لەسەر بوو بەڕەزامەندی (قوبلای خان) کە خانی گەورەی مەغۆل بوو، شکاندنی ئەو بڕیارە خراپ قۆزرایەوە لەلایەن (ئەرەغۆن)ی برازای، تاگەیشتە ئەو ڕادەیەی ئەرەغۆن توانی سوپایەکی گەورە ئامادە بکات و لەدەسەڵاتی مامی دەربچێ و ڕایگەیاند کە (تکودار)ی مامی بۆتە موسڵمان و بڕیاری (قوریلتا)و (خانی گەورە)ی شکاندوە و وەفدی ناردۆتە لای دوژمنێکی وەکو سولْتان (قلاوون) و داوای صولحی لێکردوون لەکاتێکدا قەلاوون دەستی هەبووە

لەکوشتنی هەزاران سەرباز و سەدان سەرکردەی مەغۆل، بەو قسانە زۆر لەسەرکردەکانی مەغۆل پشتگیری خۆیان دەربڕی دژ بە (سوڵتان احمد).

سوڵتان احمد کە بەوە دەزانێ، سوپایەك ئامادە دەکات و دەتوانن سوپاکەی (ئەرەغۆن) بشکێنن و خودی (ئەرەغۆن) یش دەستگیر بکەن، هەندێك لەپیاوە نزیکەکانی سوڵتان احمد داوایان کرد کە تازووە ئەرەغۆن بکوژێ لەبەرئەوەی دوژمنێکی گەورەیەو هێشتنەوەی هەڕەشەیەکی گەورەیە، بەڵام هەندێکی تر گوتیان برازای خۆتە و هەوڵبدە لەخۆتی نزیك بکەیتەوە، سوڵتان بەقسەیان دەکا و ئازادی دەکا.

(ئەرەغۆن) لەوماوەیە زۆر نزیك دەبێتەوە لەسەرکردە سەربازییەکان بەتایبەت ئەوانەی موسڵمان نەبوینە و پێیان دەڵێ ئەگەر سوڵتان احمد لەسەر حوکم بمێنێ دەبێتە هەڕەشە لەسەر خودی بنەماڵەی جەنگیزخان لەبەر ئەوەی، سوڵتان احمد خەریکە دەسەڵات تەسلیم بەموسڵمانان دەکا، بۆیە لەساڵی (٦٨٣) لەگەڵ چەند سەرکردەیەکی سەربازی هەڵدەکوتنە سەر سوڵتان احمد و دەیکوژن، ئینجا هەر ئەو سەرکردە سەربازییانە دەستدەکەن بەکوشتنی ئەوانەی لە سوڵتان احمد نزیکن و بەیعەت دەدەن بە (ئەرەغۆن).[1] سوڵتان احمد بە کودەتایەکی سەربازی لەناوچوو، بەڵێ گەیشتە لوتکەی دەسەڵات، بەڵام نەیتوانی حەکیمانە ئەو دەسەڵاتەی بەکاربێنێ سەرەتا بە لەناوبردنی ئەو سەرکردە سەربازیانەی دوژمنی

(١) كنز الدرر و جامع الغرر بەرگی ٨ لاپەڕە ٢٦٦.

موسڵمانان بون و هەڕەشە بوون بۆ خودی دەسەڵاتەکەی، ئەگەر بەراوردێك بکەیــن لەنێــوان ســوڵتان احمــد و بنەمــاڵەی محمــود یەڵــواج، ئەو کــات ڕوندەبێتەوە کە سیاسـەت کـردن و حیکمەت لەهەنگاوەکـان چەنـدە گـرنگە، سوڵتان احمد لەماوەی سێ ساڵ کە سوڵتانی ئێلیخانییەکان بوە، بەهەندێ هەنگاو خەریك بووە، کە بەحیسابی خۆی بۆ خزمەتی ئیسلام بوە کەچی هەمـوو ئەو هەنگـاوانە بـۆتە هۆکـاری کۆبـونەوەی دوژمنەکـانی، واتە ئەو مەبەســتی خــزمەت کردنــی ئیســلام بــوو، بەڵام هەنگاوەکــانی بــۆ ئەو خزمەتکردنە هەڵە بو، بۆیە کۆتایی بەوشێوەیە هات.

(ئەرەغۆن)ی کوڕی ئەبەقا (٦٨٣-٦٩٠) کۆچی

ئەرەغۆن هەر لەسەرەتای دەستبەکاربونی کەوتە ستەمکردن لەموسڵمانان، سـەردەمی ئەرەغـۆن سـەردەمی پڕ لەمیحـنەت بـوو بـۆ موسـڵمانان، سێ هۆکار هەبوون هۆکاری دژایەتی کردنی ئەرەغۆن بوون بۆ موسڵمانان.

یەکەم: لەبەر ئەوەی ئەرەغۆن نەسرانی بوو دژایەتی موسڵمانانی بەدین دەزانی.

دووەم: پێی وابوو موسڵمانان خۆیان بەخاوەنی (سوڵتان احمد)ی مامی دەزانــن، چــاوەڕوانی هەلێــك دەکەن بــۆ ئەوەی تــۆڵەی (ســوڵتان تکــودار) بکەنەوە.

سـێیەم: کــاریگەری دکتــۆرێکی جــولەکەی بەســەر بــوو، کەنــاوی (مردخای) بوو ناسراو بە(سعد الدولة) خاڵی یەکەم و دووەم ڕوونە، بەڵام

خاڵی سێیەم زۆر گرنگە تیشکی بخەینە سەر.

دەرکەوتنی(سعد الدولة)

سەعد دەولە (مەردەخا)ی دکتۆرێکی زیرەکی جولەکە بوو، لەو لێژنەیە بوو کە سەرپەرشتی باری تەندروستی ئەرەغۆنی دەکرد، جارەکیان ئەرەغۆن نەخۆش دەبیَ و لەدوو (مەردەخای) دەنێرن بۆ چارەسەری، ئەودکتۆرەش دەرمان لەگەڵ خۆی دەباو دەچێتە لای (ئەرەغۆن) و سوڵتان بەدەرمانەکان چاك دەبێتەوە، ئالەو کاتەدا پەیوەندێکی زۆر خۆش لەنێوان (ئەرەغۆن) و مەردەخای دروست دەبیَ، تا دەگاتە ئەو ڕادەیەی ئەرەغۆن لەزۆر بەی کارەکانی پرس و ڕای پێدەکرد، ئەو جولەکەیە دەتوانیَ زۆر حەکیمانە متمانەی (ئەرەغۆن) بەدەست بێنیَ، بۆیە جارەکیان بەسوڵتان دەڵیَ قوربان بیستومە گەندەڵیەکی یەکجار زۆر لەعێراق هەیەو پارەیەکی یەکجار زۆر دەدزریَ و ناگاتە خەزێنەی دەوڵەت، ئەرەغۆن بڕیار دەدا و دەیکاتە بەرپرسی دارایی لەعێراق.

(سعد الدولة) بەپارەیەکی یەکجار زۆر دەگێریتەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەت، ئەرەغۆن کە ئەو جیاوازیە دەبینیَ لەو پارەیە، لەگەڵ ئەوپارانەی کەپێشتر بۆی دەهات، هەندەی تر متمانە بە (سعدالدولة) دەکات و دەیکاتە بەرپرسی عێراق و پێی ڕادەگەیەنیَ کە دەستتکراوەیە لەو بڕیارانەی کە دەیدەی، (مەردەخای) سەرەتا نەخشەیەکی چاکسازی دەکێشیَ کە تێدا داوای کردبوو ئەو هەنگاوانە جێبەجیَ بکریَ ئەو نەخشەیە وەکو

هەنگاویکی سەرەتای بوو ویستی لای ئەو خەڵکە خۆی خۆشەویست کا، نەخشەکە بریتی بوو لەو خاڵانە.

یەکەم: دەبێت کێشەکان بەپێی شەریعەتی ئیسلامی یەکلایی بکرێتەوە

دووەم: دەبێـــت دادوەری بەشـــێوەیەکی تەواو جێبەجـــێ بکـــرێ و کەس گەورەتر نییە لەدادوەری.

سێیەم: نەهێشتنی ستەم و گێرانەوەی ئەو مافانەی کەخوراون.

چوارەم: کەس بێ بەش نەبێ لە بەخشین و صەدەقات.

بۆ ماوەیەکی کاتی ئەو خەڵکە هەستیان بەگۆڕانکارێکی زۆر چاککرد و جۆرێك لەئەمن و ئەمان ناوچەکانی گرتەوە، ئینجا (مەردەخای) دەستی کرد بە جێبەجێ کردنی پلانەکەی، سەرەتای پلانەکەی کەس و کارەکانی خۆی نزیك کردەوە لە سەنتەری بڕیار، بۆنمونە برایەکی هەبوو بەناوی(فخر الدولـة) کـردی بەوالـی بەغـداد، برایەکـی تـری هەبـوو کـردی بەحـاکمی (دیاربکر و ڕەبیعە)، کەسێکی نزیکی خۆشی بەناوی (لەبید) کردە والـی ئازەربایجان، وە کەسێکی تـری نزیکـی خۆی بەنـاوی (شـمس الـدین) کـردە والی فارس، ئینجا دەستی کرد بەدەرکردنی هەمـوو ئەو موسڵمانانەی لە سەنتەری بڕیار نزیك بوون لەدەوڵەتی ئیلیخانی.

لەدوای ئەو هەنگاوە دەستی کرد بەپێشنیارە ترسناکەکەی ئەویش داگیـر کردنی (کەعبەی پیرۆز) و کردنی بەپەرستگایەك بۆ بت(صەنەم) پەرستن، بـۆئەوەی موسـڵمانان لەپەرسـتنی خـوای گەورە دوور بخـاتەوە و بـبن بە

بت(صەنەم) پەرست، ئینجا لیستێك بۆ زۆربەی ویلایەتەکان دەنێری کە ناوی دەیان زاناو کەسی دیاری موسڵمانی تێدا بوو بۆ کوشتن، داوای لە جولەکەکان کرد خۆیان ئامادەبکەن و بەشداری ئەو سوپایە بکەن کەبۆ داگیرکردنی کەعبە دەکەوێتە ڕێ.

لەهەمان کاتدا زۆرێك لەومەغۆلانەشی لەسەنتەری بڕیار دورخستەوە کە لەگەڵ پلانەکەی ئەو نین بەم کارانەشی تەواوی موسڵمانان و زۆر لەسەرکردە دور خراوەکانی مەغۆل بوون بەدوژمنی ئەو جولەکەیە.

لەو بەینە(ئەرەغۆن) نەخۆش دەکەوێ، زۆربەی دکتۆرەکان بێ ئومێد دەبن لەچارەسەری بۆیە هەندێك لەسەرکردەکانی مەغۆل کە دەزانن ئەرەغۆن دەمرێ و بەر لەوەی سوڵتانێکی تر دیاری بکرێ، هەڵدەکوتنە سەر(سعدالدولة) و دەیکوژن، ئینجا ئەو کاتەی (ئەرەغۆن) لەسەر جێگا کەوتووەو چاوەڕوانی مردن دەکا پرسیار دەکا، کوا سعدالدولة؟ دەوروبەرەکەشی پێی دەڵێن بەچەند کارێك خەریکە ئەرەغۆن دەزانێ کە (سعدالدولة) کوژراوە، بەڵام هیچی پێناکرێ.

لێرەدا زۆر گرنگە لەو خاڵە ورد ببینەوە خۆ ئەگەر بکرێ و لەسەنتەری بڕیار نزیك ببیتەوە و بتوانی لەپێناو خواو خزمەتی شەریعەت بیقوزیەوە کارێکی زۆر پیرۆزە لەهەمان کاتدا چۆڵکردنی سەنتەری بڕیار بۆ خەڵکانیکی وەکو (سعدالدولة) چەندە زیان بەخشە.[1] بۆیە گرنگە

(١) لاپەڕە ٢٤٤ کتێبی تاریخ المغول العظام الالیخانیین.

خـوێنەری بەراوردێـك بكـات لەنێـوان هەوڵـی ئەو جـولەكەیەو هەوڵەكەی محمـود یەڵـواج ئینجـا دەزانـێ چـۆڵكردنی مەیـدانەكە لەو حاڵەتـانە چ زیانێكی گەورە بەموسڵمانان دەگەیەنێ.

ئەرەغۆن و هەوڵەكانی بۆدروستكردنی بەرەیەكی نەسڕانی مەغۆلی.

ئەرەغـۆن ڕقێكـی زۆری لەدڵ بـوو بەرامـبەر بە موسـڵمانان، لەهەمـان كاتیشدا دەیزانی ناتوانێ بەتەنها وەكو دەوڵەتی ئیلیخانی هێرش بكاتە سەر دەوڵەتی مەمالیك.

بۆیە هەوڵێكی زۆری دا بۆئەوەی نەسڕانییەكانی خۆرئاوا بهێنێتە سەر خەت و بەرەیەكی (مەغۆلی نەسڕانی) دروست بكات بۆ هێرش كردنە سەر دەوڵەتـی مەمالیـك، نەخشـەكەی ئەرەغـۆن بەو شـێوەیە بـوو، مەغـۆلەكـان و نەسڕانییەكان پێكەوە هێرش بكەنە سەر وڵاتی شام، مەغۆلەكان ڕاستەو خۆ بـۆ دیمەشـق بـكەونە ڕێ سـەلیبییەكانیش هێـرش بـكەنە سـەر (عەككـاو دومیـات)، بـۆ گەیشـتن بەو ئامـانجە چەنـد نـامەیەكی بـۆ پادشـاكانی ئەوڕوپـاو خـودی پاپـا نـارد، بۆنمـونە لەسـاڵی (٦٨٤) نـامەیەكی بـۆ پاپـا (هونوریـوس)ی چـوار ڕەوانەكـرد و هەمـان پێشـنیاری بـۆ كـرد، بەڵام لەبەر ئەوەی جیهـانی نەسـڕانی بەچەنـد كێشـەیەكی نێـو خـۆیی خەریـك بـوون نەیانتوانی بەشداری ئەو نەخشەیەی (ئەرەغۆن) بكەن.

لەساڵی (٦٨٦) بۆ جارێکی تر ئەرەغۆن سەفیرێکی خۆی دەنێری بەناوی (رابان صوما) ئەو پیاو دەچێتە فەرەنساو زۆربەی دەوڵەتە ئەوڕوپییەکان دەکا، بەڵام بەبێ ئامانج دەگەڕێتەوە و ناتوانێ پشتیوانی پادشاکانی ئەوروپی بەدەست بێنێ و بیناهێنێتە نێو پیلانەکەی خۆی، لەبەر ئەوەی جیهانی نەسڕانی بەچەند کێشەیەکی نێو خۆیی خەریك بوون.

دەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی

خـــوای گەورە ئەگەر دەرگـــایەك بەحـــیکمەت دابخـــا هەزاران دەرگـــا بەڕەحمەت دەکاتەوە، هێرشی مەغۆل بۆ سەرجیهانی ئیسلامی ناخۆشترین و سەختترین قۆناغ بوو دوای وەفاتی پێغەمبەری خۆشەویست (صلی الله علیه و سلم) کەئەو ئوممەتە پێی تێپەڕی، ئەوەی ئاگاداری وردەکاری ئەو قۆناغەبێ بۆی ڕون دەبێتەوە کە خوای گەورە ئەو ئوممەتەی بە دوا ئوممەت هەڵبژاردوەو مەشیئەتی لەسەر مانەوەی ئەو ئوممەتە یەو هیچ هەوڵێك بۆ لەناو بردنی ئەو ئوممەتە سەرناگرێ، موسوڵمان بوونی زۆرێك لەمەغۆلەکان و شکەستی مەغۆل لە جەنگی (عەین جالوت) و لە (دایك بوونی دەوڵەتی عوسمانی) هەموو ئەوانە دەرگای ڕەحمەت بوون لەو کات و ساتە ئاڵۆزو پڕ لەمەینەتە بەڕووی ئەو ئوممەتە کرایەوە.

لەو قۆناغە جیهانی ئیسلامی پێویستی بەدەوڵەتێکی ئیسلامی بوو، لە قۆناغی خۆ پاراستن بەرەو قۆناغی جیهاد و هێرش کردنە سەر ناحەزانی بیبات، پێویستی بەڕۆحێکی تازە بوو بکرێتە جەستەی ئەو ئوممەتە شەکەت و ماندووە، میحنەتەکانی بیر باتەوەو دروشمی جیهادی بۆ بەرزبکاتەوە، دەوڵەتی مەمالیکەکان تاڕادەیەکی زۆر بەتایبەتی سەردەمی

(قوتزو بێبرس و قلاوون) توانیان شەوکەتی مەغۆل و خاچپەرستەکان بشکێنن، بەڵام ئەو دەوڵەتەش وەکو باقی دەوڵەتەکانی تر، بەکێشە ناوخۆییەکان دەینالاند.

لەسەرتای سەدەی حەوتی کۆچی و دەتوانین بڵێین لەساڵی (٦١٧) چەند هۆزو عەشیرەتێکی تورکە موسڵمانەکان لەترسی مەغۆلەکان شوێنی خۆیان بەجێهێشت کە ناوەڕاستی ئاسیا بوو ئێستا دەکەوێتە وڵاتانی (ئۆزباکستان و، تورکمانستان و، کازاخستان و، تاجیکستان و، قیرغیزستان) هاتن بەرەو کوردستانی باکور و ناوچەی ئەنادۆڵ، دوای ماوەیەك مانەوە لەو ناوچەیە زۆر لەو قەبیلەو هۆزە تورکیانە گەڕانەوە کەزانیان تۆزە ئەمانێك گەڕاوەتەوە مەملەکەتەکەیان، چەند هۆزێکیش بەسەرپەرشتی (ئۆرتوغرل کوڕی سلیمان) لەناوچەکە مانەوەو نەگەڕانەوە شوێنی خۆیان، ئەو کات ناوچەی کوردستانی باکور ئەنادۆڵ لەژێر دەسەڵاتی سەلجوقییەکان بوو، بەقەدەری خوای ڕۆژێکیان (ئۆرتوغرل) و چەند سوارچاکێکی هۆزەکەی لەناوچەکە دەسوڕانەوە بینیان دوو سوپا لەشەڕدان یەکیان سوپای سەلجوقییەکانە بەسەرپەرشتی خودی سوڵتانی سەلجوقی (علاءالدین)ی سەلجوقی ئەوەی تر سوپای بێزەنتییەکان بوو، ئۆرتوغرل و پیاوەکانی کەبینیان سوپای سەلجوقییەکان خەریکە بەرەو شکان دەڕوات هاتنە هانایان و چونە ڕیزی سەلجوقییەکان و کاریگەرێکی زۆر گەورەیان هەبوو لەشکاندنی هێزی بێزەنتییەکان، دوای شکانی هێزی بێزەنتییەکان

سولْتان (علاءالدين سەلجوقى) سوپاسى ئۆرتوغرل و پياوەكانى كردو ناوچيەكى پێدان لە خۆرئاواى ئەنادۆڵ كە دەكەوتە سەرسنورى بێزەنتييەكان لەنزيك شارى (بروسە)ى ئەو كات كەئێستا پێى دەگوترێ (اسكى شهر) .

ئەوە بەسەرتاى دروست بوونى دەوڵەتى عوسمانى هەژمار دەكرێ كە دواتر بەچەند قۆناغێك دەبێتە باوەشيكى گەرمى موسڵمانان و چەند گروپێكى چەكدارى جيهادى پەيوەندى بەو دەوڵەتە دەكەن و وردە وردە بونى خۆى دەسەپێنێ.

لێرەوە دێينە كۆتايى ئەو بەشەو بەخوێنەرى خۆشەويست ڕادەگەيەنين كەچەند خۆشەويستێك داوايان كردوە تەواوى مێژوو بنوسينەوە، پێشنيارەكەى ئەو برايانەمان قبوڵ كردو دەشزانم ئەوە پڕۆژەيەكى زۆر گەورەيە، بەڵام ئەگەر عومرى ئەمانەت باقى بێ و خواى گەورە بەرەكەت بخاتە كات و تەمەنمان دەتوانين ئەو پڕۆژەيە تەواو بكەين، لەبەشى داهاتوو دەگەڕێينەوە سەر ژياننامەى ئەبو بەكرى صديق ڕەزاو ڕەحمەتى خواى گەورەى لەسەربێ، لەو كاترا دەست دەكەيين بە نوسينەوەى مێژووى پڕ سەروەرييەكەى خيلافەى ڕاشيدە و دواتر دەوڵەتى ئومەوى و عەبباسى و بەو شێوەيە تا كاتى هێرشى مەغۆل ئينجا سەرەتاى سەرهەڵدانى دەوڵەتى عوسمانى.

نەخشەکان

نەخشەی ژمارە (١)

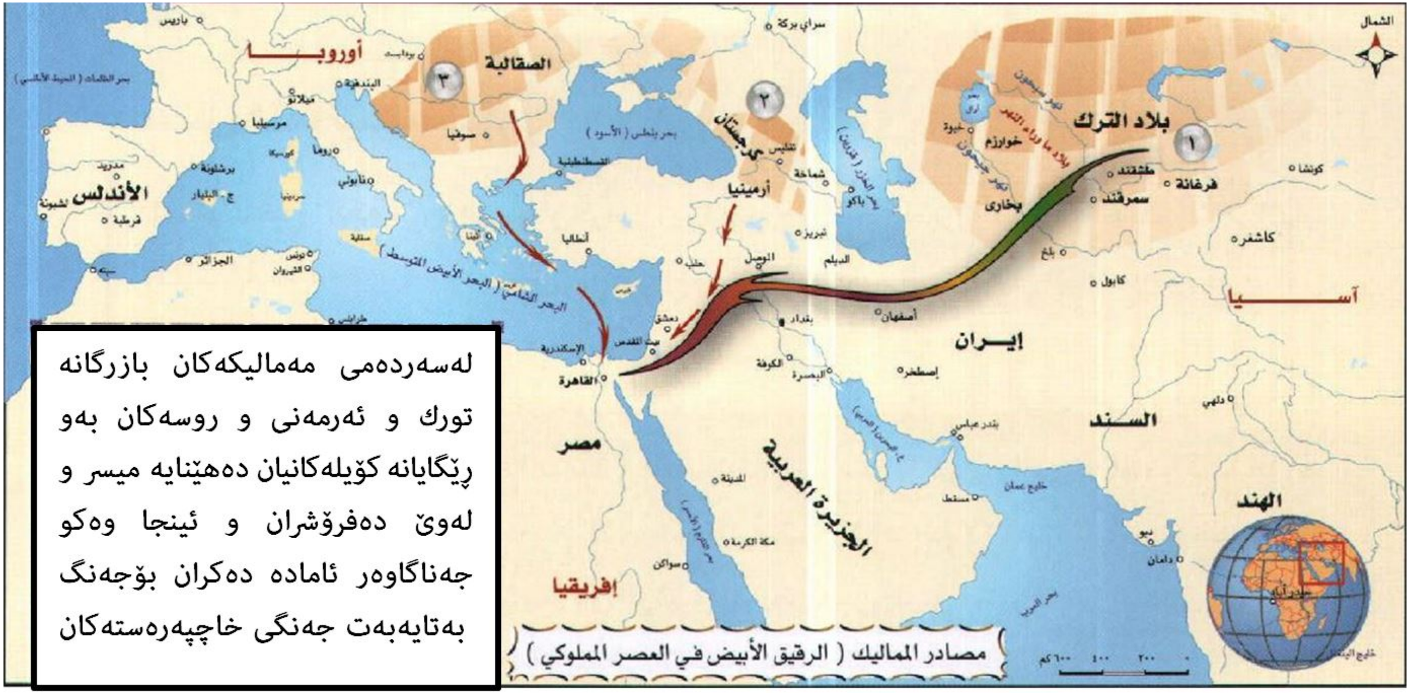

لەسەردەمی مەمالیکەکان بازرگانە تورك و ئەرمەنی و روسەکان بەو رێگایانە کۆیلەکانیان دەهێنایە میسر و لەوێ دەفرۆشران و ئینجا وەکو جەناگاوەر ئامادە دەکران بۆجەنگ بەتایەبەت جەنگی خاچپەرەستەکان

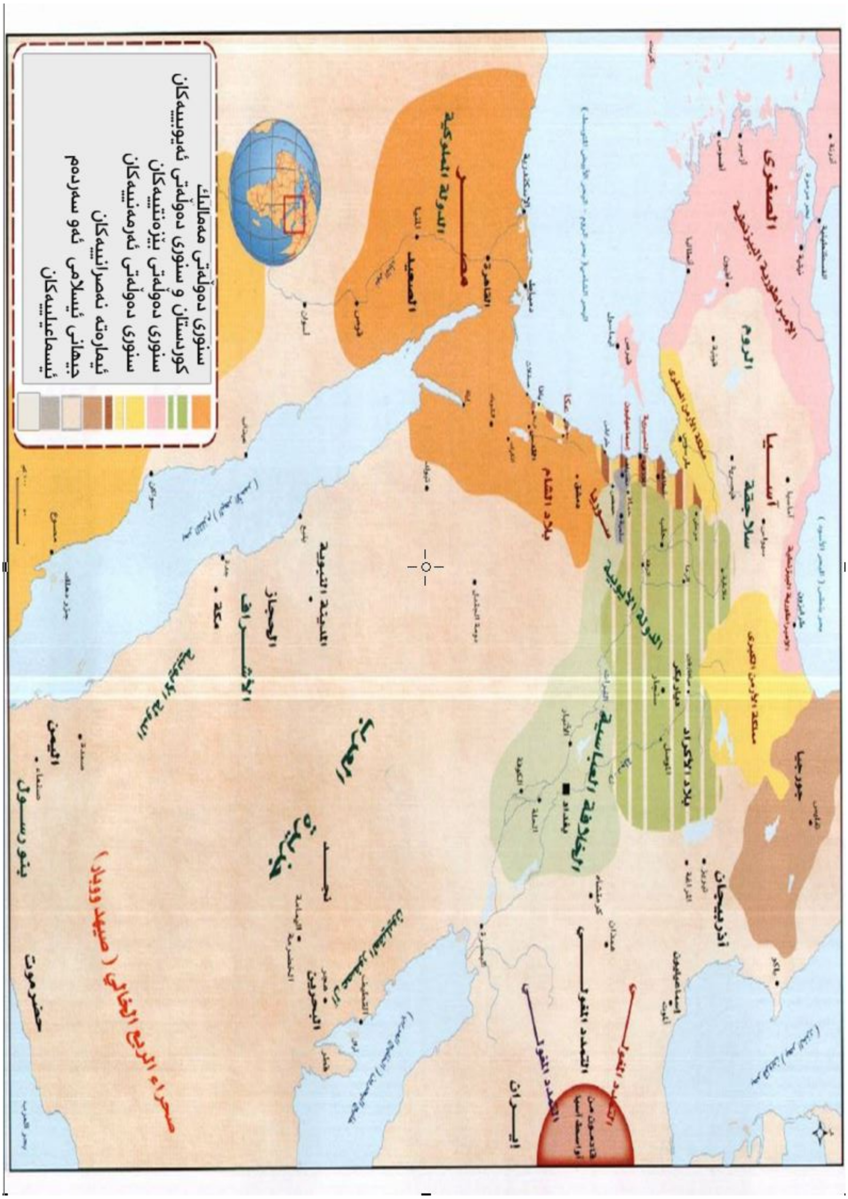

نەخشەی ژمارە (٣)

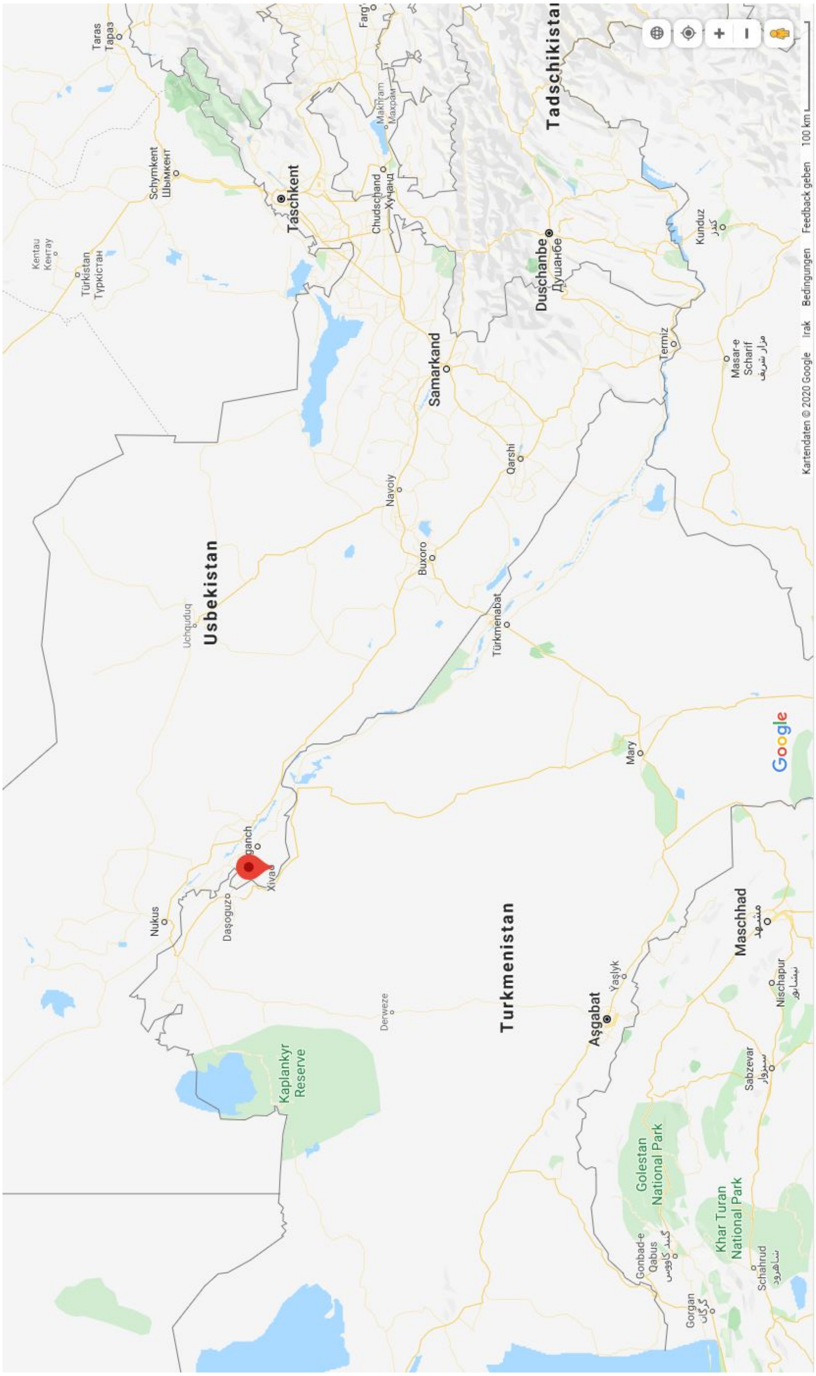

نەخشەی ژمارە (٣)

نەخشەی ژمارە (٤)

نەخشەی ژمارە (٥)

نەخشەی ژمارە (٦)

نەخشەی ژمارە (٧)

نەخشەی ژمارە (٨)

نەخشەی ژمارە (٩)

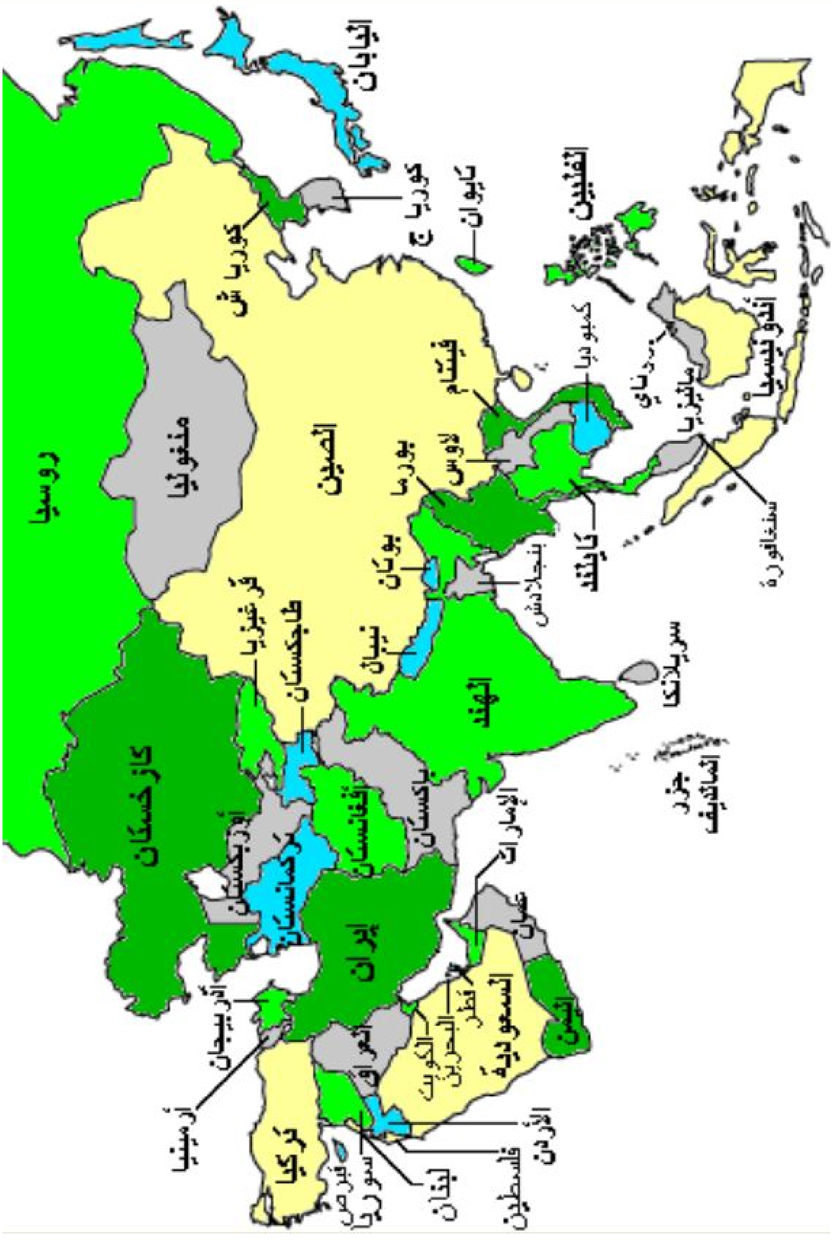

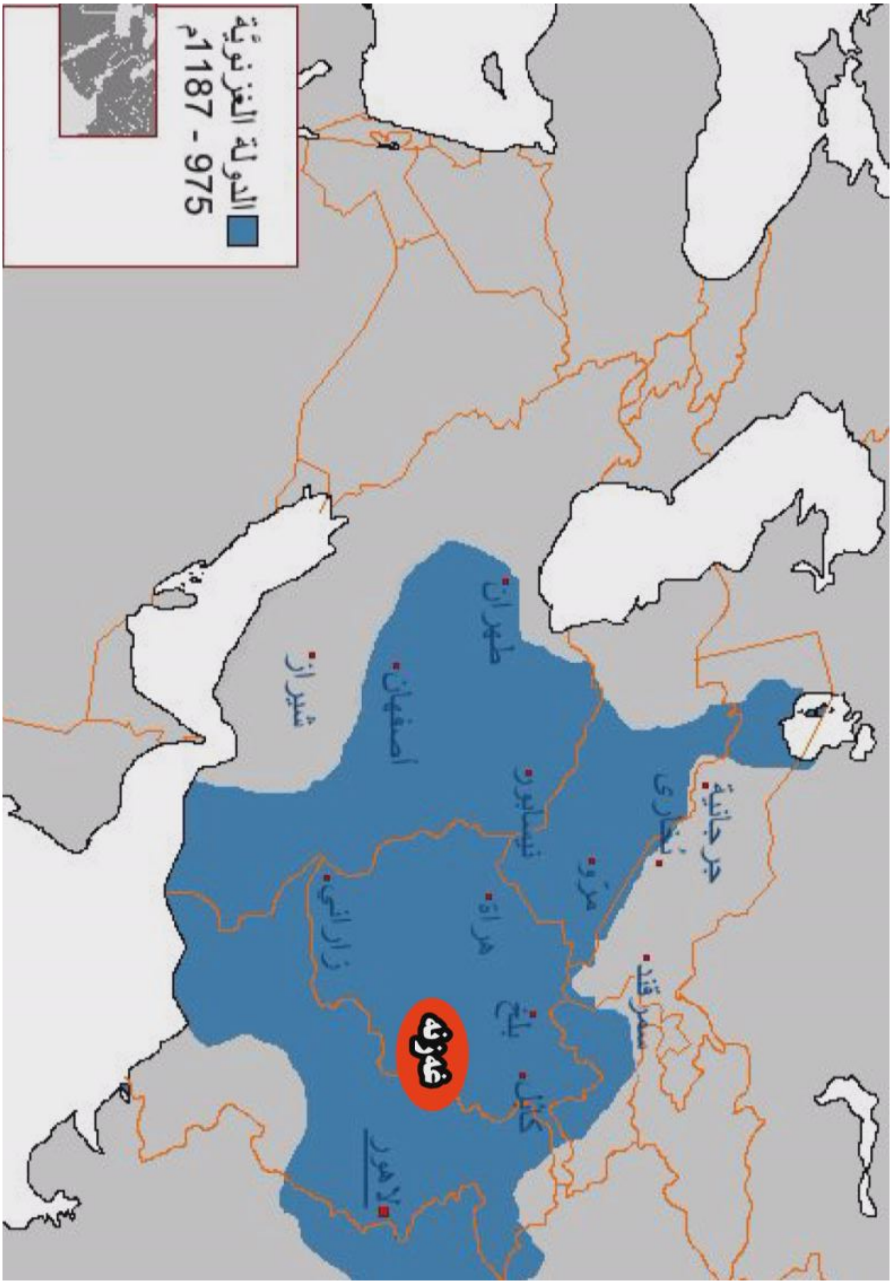

نەخشەی ژمارە (١٠)

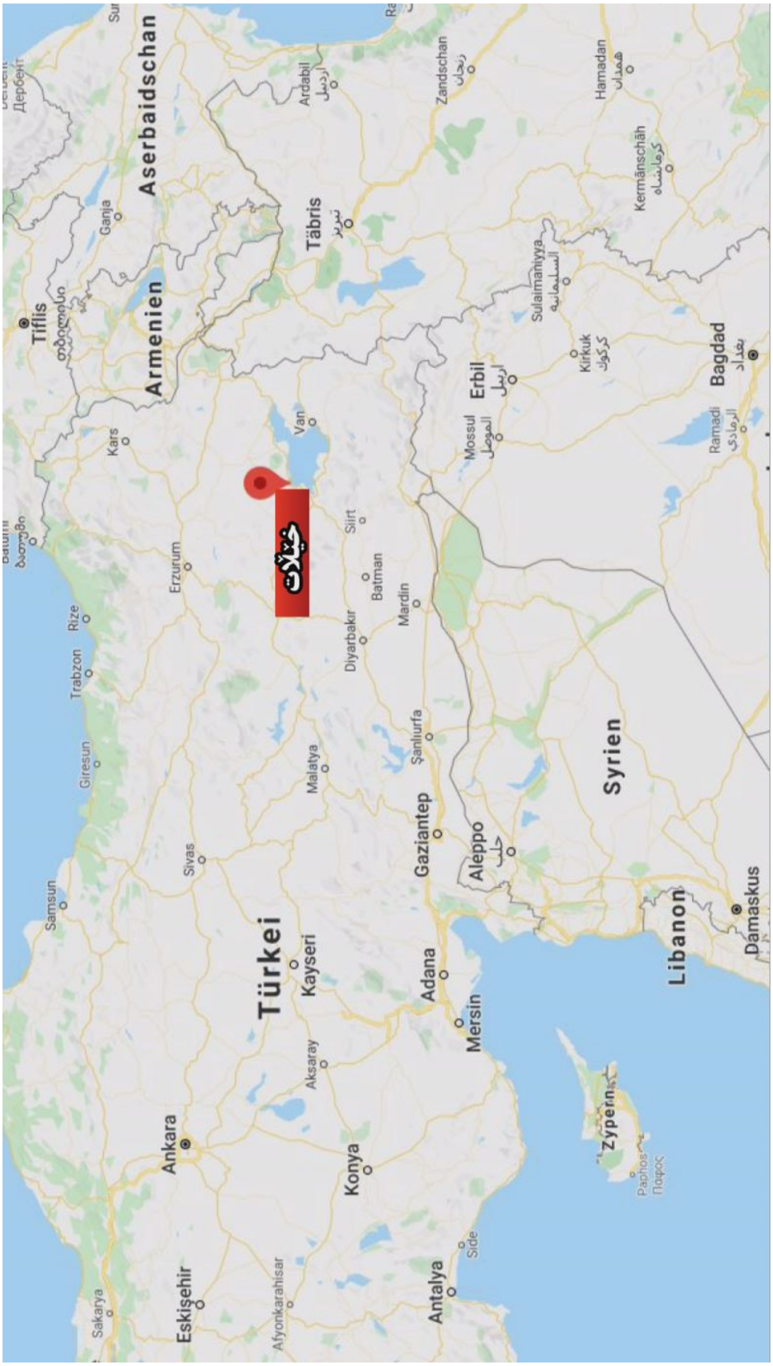

نەخشەی ژمارە (١١)

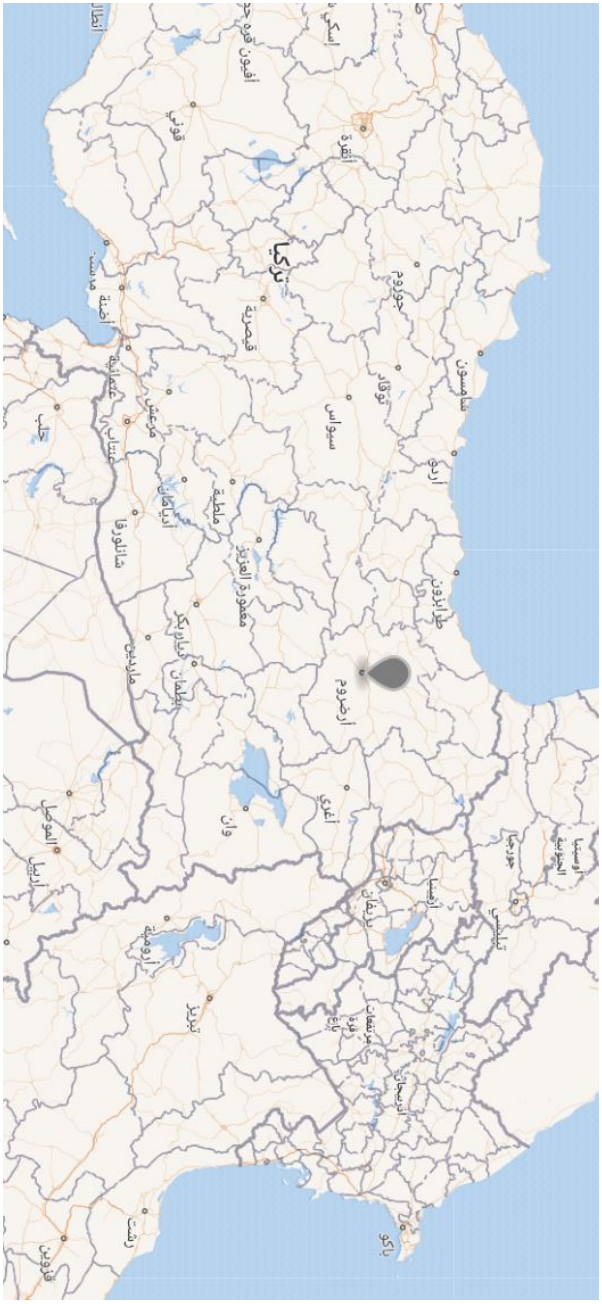

نەخشەی ژمارە (١٢)

نەخشەی ژمارە (١٣)

نەخشەی ژمارە (١٤)

نەخشەی ژمارە (١٥)

نەخشەی ژمارە (١٦)

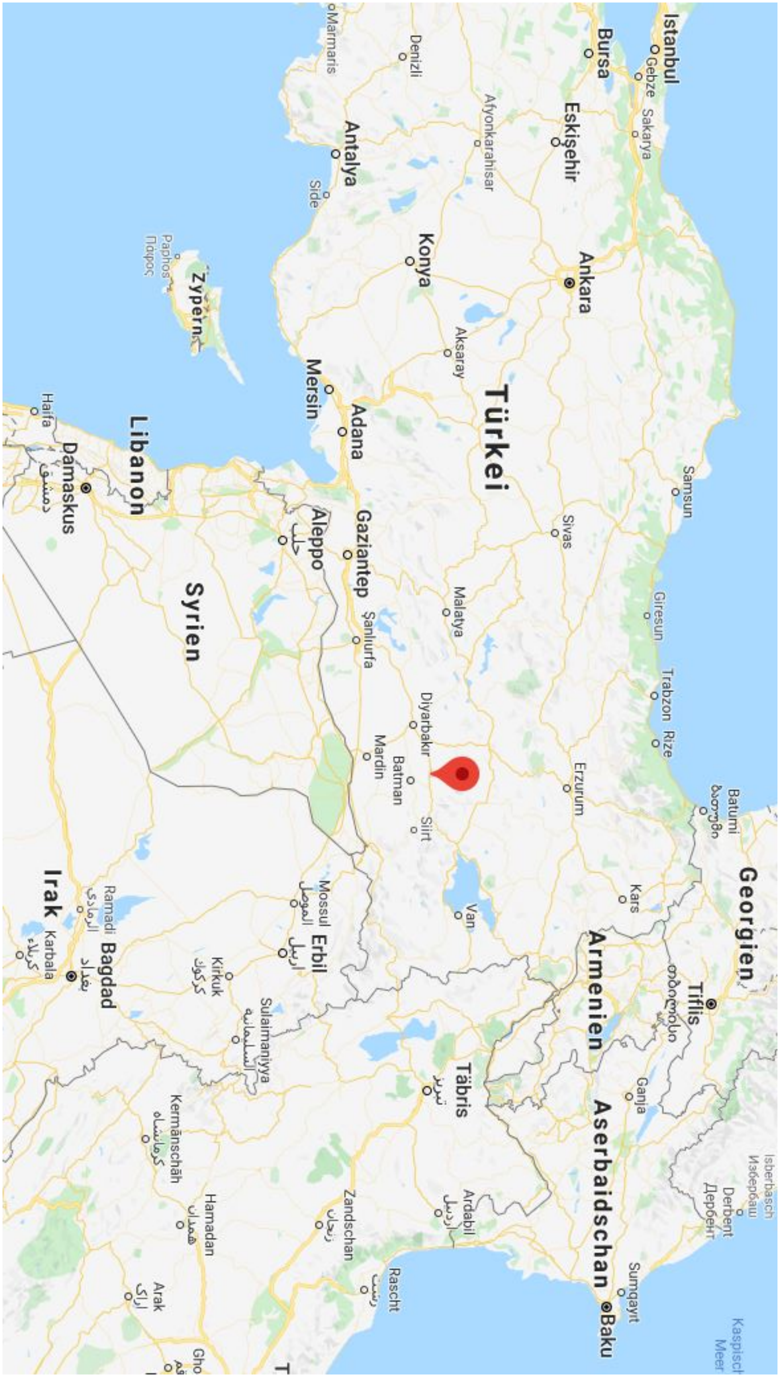

نەخشەی ژمارە (١٧)

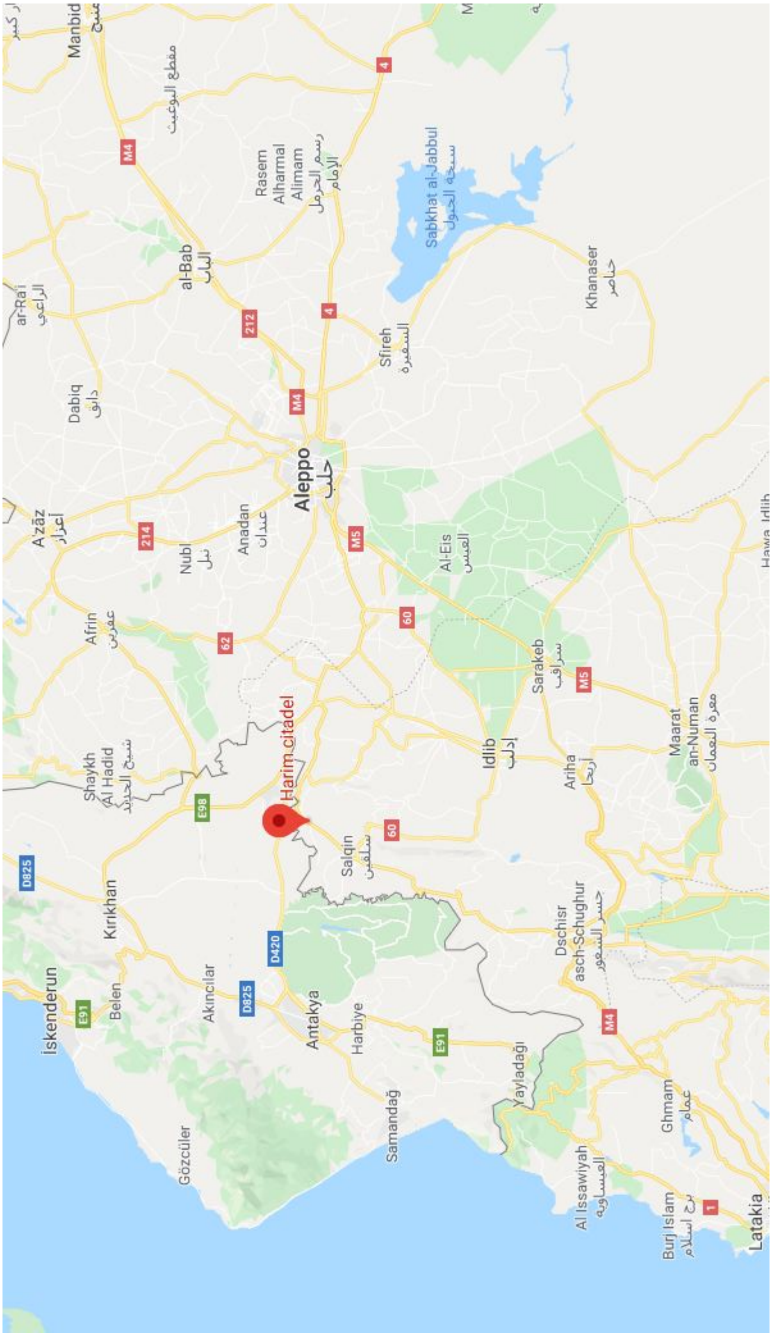

نەخشەی ژمارە (١٨)

نەخشەی ژمارە (١٩)

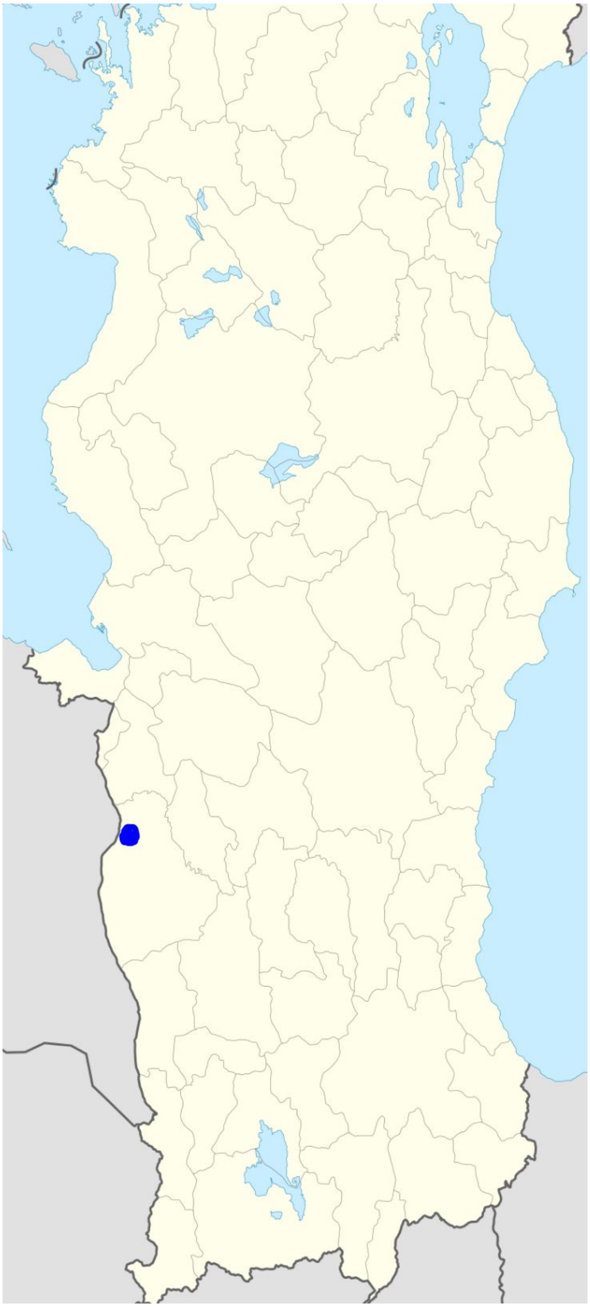

نەخشەی ژمارە (٢٠)

مەیا فارقین

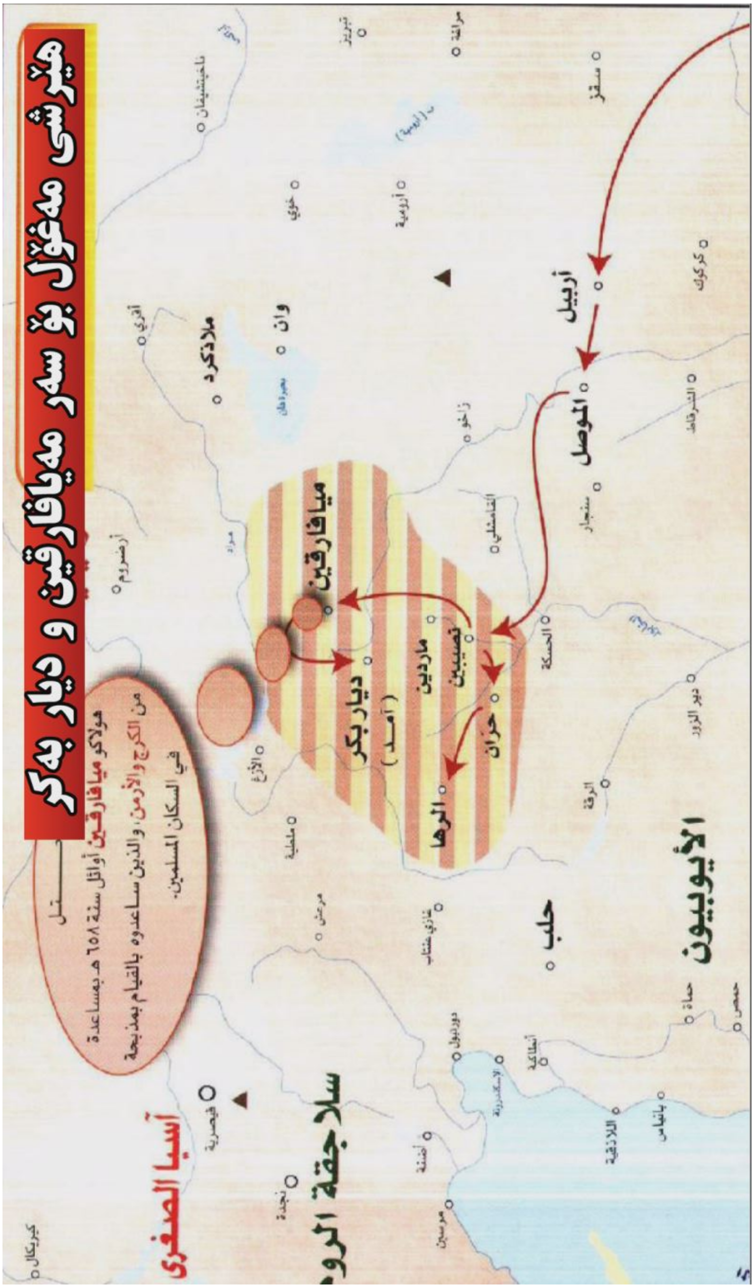
هێرشی مەغۆل بۆ سەر مەیافارقین و دیار بەکر
هولاكو ميافارقين أوائل سنة ٦٥٨ هـ بمساعدة
من الكرج والأرمن، والذين ساعدوه بالقيام بمذبحة
في السكان المسلمين.
آسيا الصغرى
سلاجقة الروم
ميافارقين
ديار بكر
(آمد)
ماردين
نصيبين
حران
الرها
الموصل
أربيل
ملاذكرد
وان
حلب
الأيوبيون
أرضروم
قيصرية
كركوك
دير الزور
الرقة
الحسكة
سنجار
حماة
حمص
اللاذقية
بانياس
أنطاكية
مرسين
نجدة
أضنة
ملطية

مەنگۆلیا

Polen
Weißrussland
Moskau
Москва
Ukraine
Ungarn
Serbien
Österreich
Tschechien
Bulgarien
Griechenland
Istanbul
Schwarzes Meer
Türkei
Georgien
Aserbaidschan
Syrien
Israel
Jordanien
Irak
Iran
Ägypten
Sudan
Eritrea
Rotes Meer
Saudi-Arabien
Jemen
Oman
Vereinigte Arabische Emirate
Arabischer Golf
Kasachstan
Astana
Астана
Usbekistan
Turkmenistan
Afghanistan
Tadschikistan
Kirgisistan
Pakistan
Mumbai
Neu-Delhi
Indien
Nepal
Bhutan
Bangladesch
Myanmar (Birma)
Laos
Thailand
Kambodscha
Vietnam
Golf von Thailand
Andaman-See
Nowosibirsk
Новосибирск
Krasnojarsk
Красноярск
Mongolei
China
Peking
北京
Nordko

هێرشی مەغۆل بۆ سەر جیهانی ئیسلامی

هێرشی مەغۆل بۆ سەر شاری بەغدا

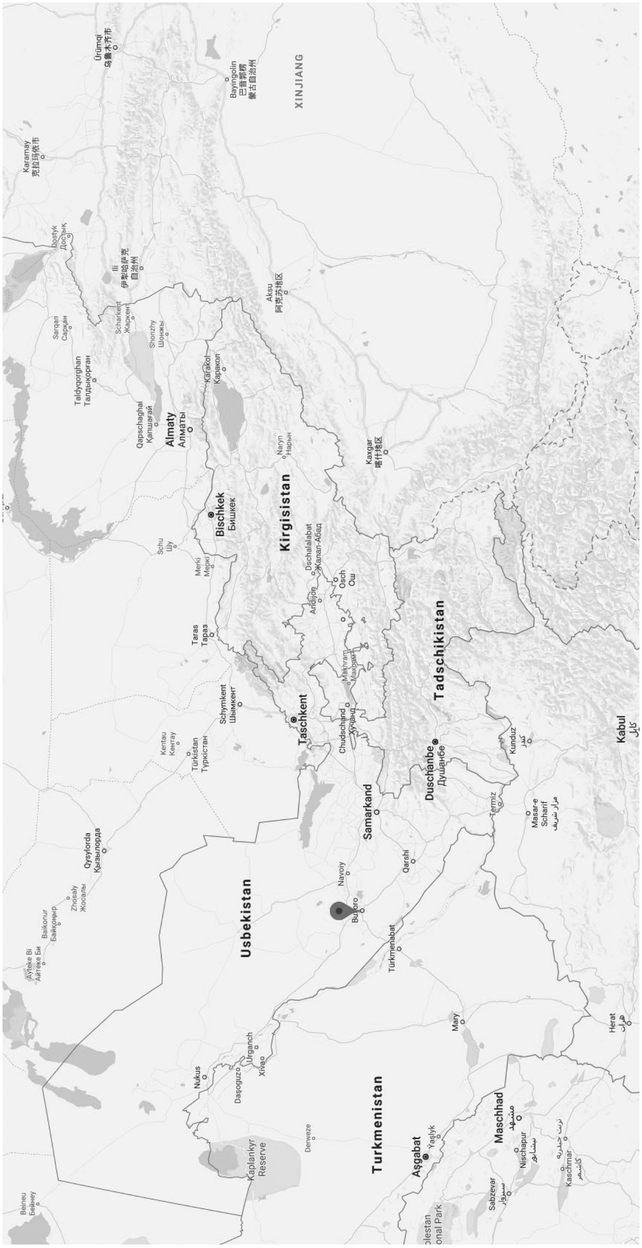
Usbekistan
Turkmenistan
Kirgisistan
Tadschikistan
XINJIANG
Taschkent
Samarkand
Buxoro
Navoiy
Qarshi
Türkmenabat
Duschanbe
Almaty
Bischkek
Kabul
Herat
Mary
Aşgabat
Maschhad
Nukus
Urgench
Xiva
Daşoguz
Kaxgar
Aksu
Ürümqi
Qysylorda
Schymkent
Taras
Termiz
Kunduz
Chudschand
Osch
Andijon
Naryn
Karakol
Kaplankyr Reserve
Derweze

شاری بوخارا

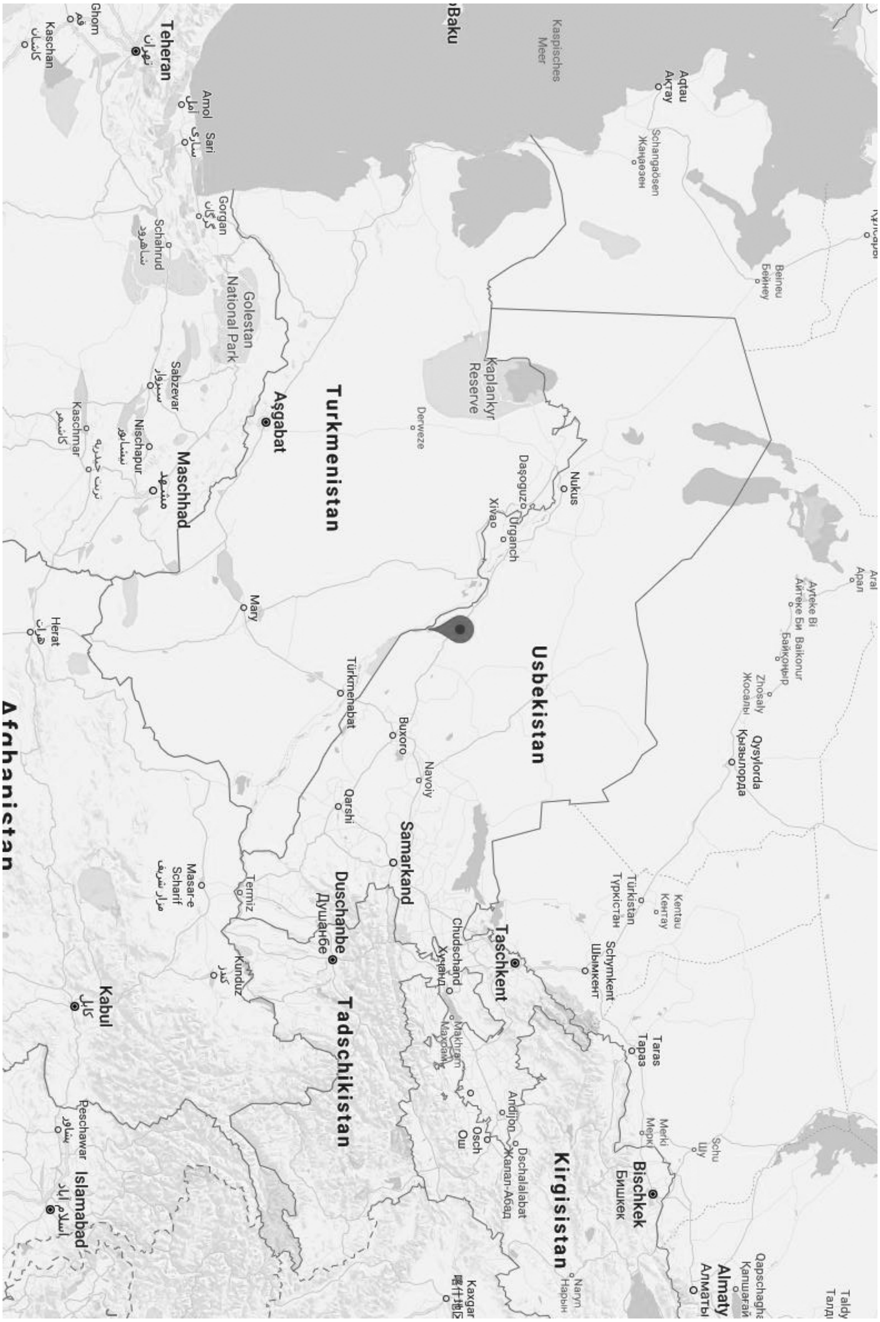
Turkmenistan
Usbekistan
Tadschikistan
Kirgisistan
Kaspisches Meer
Teheran
Aşgabat
Maschhad
Mary
Herat
Kabul
Islamabad
Peschawar
Taschkent
Samarkand
Duschanbe
Bischkek
Almaty
Buxoro
Navoiy
Qarshi
Termiz
Kunduz
Türkmenabat
Nukus
Daşoguz
Urganch
Xiva
Derweze
Kaplankyr Reserve
Golestan National Park
Aqtau
Beineu
Aral
Qysylorda
Türkistan
Schymkent
Taras
Chudschand
Andidschan
Osch
Baku

نهر جيحون

سەرچاوەکان

١- قورئانی پیرۆز
٢- فتح الباری بشرح صحيح البخاری
٣- الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، محمد بن علي ابن شداد
٤- الانوار النعمانية نعمة الله الجزائري
٥- المختصر في اخبار البشر، عمادالدين اسماعيل ابي الفداء
٦- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، يوسف بن تغري بردي
٧- تاريخ ابن فرات، ناصرِ الدين محمد بن عبدالرحيم بن الفرات
٨- تاريخ ابن الوردي، زين الدين عمر بن مظفر
٩- تاريخ الاسلام، محمود شاكر
١٠-تاريخ الاسلام ووفيات المشاهير والاعلام، شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان الذهبي
١١-تاريخ الخميس في احوال انفس نفيس، حسين بن محمد بن الحسن الدياربكري
١٢- جامع التواريخ، رشيدالدين فضل الله الهمذاني
١٣- شذرات الذهب في أخبار من ذهب، ابن العماد الحنبلي الدمشقي
١٤- صبح الاعشى، ابي العباس احمد القلقشندي
١٥- طبقات ناصرِي، القاضي منهاج السراج الجوزجاني
١٦- عقد الجمان في تاريخ اهل الزمان، بدرالدين محمود العيني

١٧- فوات الوفيات والذيل عليها، محمود بن شاكر الكتبي
١٨- تاريخ الادب العربي، كارل بروكلمان
١٩- بلدان الخلافة الشرقية، كي لسترنج
٢٠- كنز الدرر وجماع الغرر، ابو بكر عبدالله بن ايبك الدواداري
٢١- مجالس المؤمنين، نورالله المرعشي التستري
٢٢- مجمع الاداب في معجم الالقاب، ابن الفوطي الشيباني
٢٣- مراة الجنان وعبرة اليقظان، ابو محمد علي بن سليمان اليافعي
٢٤- مفرج الكروب في اخبار بني أيوب، جمال الدين محمد بن سالم بن واصل
٢٥- نهاية الارب في فنون الادب، شهاب الدين احمد بن عبدالوهاب النويري
٢٦- الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في الماءة السابعة، ابن الفوطي الشيباني
٢٧- العسجد المسبوك، الملك الاشرف الغساني
٢٨- الفخري في الاداب السلطانية والدول الاسلامية، محمد بن علي بن طباطبا المعروف بابن الطقطقا.
٢٩- المغول في التاريخ، فؤاد عبدالمعطي الصياد.
٣٠- بلاد الترك في العصور الوسطى، الدكتورة زبيدة عطا
٣١- تاريخ الحملات الصليبية، ستيفن رانسيمان
٣٢- تاريخ مجموع النوادر مما جرى للاوائل والاواخر، شهاب الدين قرطاى الخزندارى.
٣٣- خلاصة الذهب المسبوك مختصر من سير الملوك، عبدالرحمن سنبط قنيتوا الاربلى
٣٤- زبدة الفكرة فى تاريخ الهجرة، ركن الدين بێبرس المنصورى الدوادار.

٣٥- سيرة جلال الدين منكبرتي، محمد بن احمد النسوى

٣٦- جنكيز خان فاتح العالم، الصاوى محمد الصاوى

٣٧- مختصر التاريخ، ابن الكازرونى

٣٨- تاريخ المغول منذ حملة جنكيز خان حتى قيام الدولة التيمورية، عباس اقبال

٣٩- الكامل في التاريخ، عز الدين ابن الأثير.

٤٠- البداية والنهاية، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير

٤١- المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقريزي.

٤٢- قصة الحضارة ول ديورانت .

٤٣- الاسلام منذ نشوئه حتى ظهور السلطنة العثمانية، كلود كاهن

٤٤- ئەمانەو چەندین سەرچاوەی ترکە لە شوێنی خۆی ئاماژەمان پێکردوە.

ناوەڕۆك

بەشی یەکەم
پێشەکی.. ٥
گرنگی خوێندنەوەی مێژوو ٢١
(تاریخ) مێژوو یانی چی ؟..٢١
گرنگی خوێندنەوەی مێژوو لە چی دایە؟..............................٢٣
مەغۆل و تەتار کێن؟..٢٧
کورتەیەك دەربارەی جەنگیزخان(تیموجین) ٢٨
واقیعی جیهانی ئیسلامی لەسەرتای سەدەی حەوتی کۆچی.................٣٠
یەکەم: خیلافەتی عەبباسی. ٣٠
دووەم: میسرو شام و حیجاز و یەمەن. ٣٥
سێیەم: خاچپەرستەکان، سەلیبییەکان. ٣٦
چوارەم: مەغریب و ئەندەلوس. ٣٧
پێنجەم: دەوڵەتی خەواریزم ٣٧
شەشەم: هیند. ٣٨

حەوتەم: فارس. ٣٨
هەشتەم: ئەنادۆڵ تورکیای ئێستا. ٣٨
دروست بوونی دەوڵەتی خەواریزمییەکان........................ ٤١
سوڵتان (علاء الدين تكش) چۆن گەیشتە سەر تەختی دەسەڵات. ٤٤
دەوڵەتی(خیتا)یەکان کێین ؟ ٤٥
(کشلی خان) و ئەو ڕۆڵەی ئەو بینی لە ڕوداوەکان ٥٠
پەیوەندی خەواریزم شاە بەدەوڵەتەکانی دەورو بەری ٥٥
ناوی تەواوی خەلیفە ناصیر ٥٦
هەوڵەکانی خەلیفە بۆ ڕوخاندنی دەوڵەتی خەواریزمییەکان ٦٠
ڕووداوەکانی ساڵی (615) کۆچی و جەنگیزخان چۆن توانی دەوڵەتەکەی (کشلی خان) لەناو ببا ٦٧
هۆکاری هێرشەکەی جەنگیزخان بۆسەر دەوڵەتی (خەواریزم شاە) و چیرۆکی کوشتنی بازرگانەکان ٦٩
چەند تێبینی و سەرنجێك لەسەر کتێب و وتارەکانی راغب السرجاني..... ٧٨
یەکەم: البداية والنهاية: ٨٤
دووەم: تاريخ الإسلام للإمام الذهبي: ٨٩
ڕووداوەکانی دوای کوشتنی نوێنەرەکانی جەنگیزخان ٩٥
کەوتنی) ئۆتراڕ، (Otrarساڵی (616-615)کۆچی........................ ٩٧
کەوتنی (سقناق) ١٠٠

کەوتنی شاری (جەند) ١٠٠
کەوتنی شاری (خوجەندە، خُجَنْدَة)....................................... ١٠١
کەوتنی شاری (بوخارا).. ١٠٤
کەوتنی سەمەرقەند ١٠٨
بەسەر هاتی (ترکان خاتون) دایکی سوڵتان خەواریزم شاه ١١٨
تاوانە گەورەکەی(تورکان خاتون) ١٢٠
کەوتنی ئیقلیمی (خەواریزم(و کاوڵکردنی پایتەختەکەی) جورجانییە (کە بە
(ئۆرگەنج) یان (گرگانج) ناسراو ١٢٧
کوشتنی براکانی سوڵتان جلال الدین منکبرتی ١٣٠
کەوتنی شاری (جورجانییە) پایتەختی خەواریزم........................ ١٣١
سوڵتان جلال الدین و کەوتنی (شاری نەیسابور (لەساڵی(618) کۆچی ... ١٣٥
کەوتنی (هیرات) ساڵی (618) کۆچی.. ١٣٨
شاری غەزنە و شەڕی (پروان) ١٤٠
شەڕی (سند) لە ٨ی مانگی شەوالی ساڵی (618) کۆچی ١٤٣
سوڵتان جەلالەدین دەگاتە (کرمان (لەساڵی(619) ١٥٠
یەکەم: تاوانە گەورەکەی سوڵتان جلال الدین بەکاوڵکردنی شاری داقوق
.... ١٥٣
گرتنی خیڵاط لەساڵی(627) کۆچی ١٦٤
نێوان سوڵتان جەلالەددین مونکەبیرتی و خیلافەتی عەبباسی ١٧٤

شکەستە گەورەکەو کوشتنی سوڵتان جەلالەدین(628 – 627)کۆچی ... ١٧٦
گەمارۆدانی شاری هەولێر ساڵی (634) کۆچی.............. ١٨٨
ململانێی نێوان سەلجوقی و ئەییوبییەکان ١٩٠
شەڕی (کوسی داغ) ساڵی(641) کۆچی نێوان مەغۆل و سەلجوقییەکان ١٩٤
ساڵی (640) مردنی خەلیفە(المستنصربالله)و هاتنی خەلیفە (المسعتصم بالله)،
دوا خەلیفەی عەبباسییەکانە ٢٠٠
خاڵێکی گرنگ با ئاماژەی پێبکەین ٢٠٢
تەسلیم کردنی قودس بە سەلیبییەکان و (جەنگی غەززە)............ ٢٠٤
هێرشی حەوتەمی خاچپەرستەکان ساڵی (647) کۆچی ٢٠٨
ساڵی ٦٥٤ دەرکەوتنی ئاگرێکی گەورە لەخاکی حیجاز ٢١٦
ساڵی (655) چەند سیخوڕێکی هۆلاکۆ دەگەنە شاری (بەغدا) ٢١٧
پێشنیارەکەی (حسام الدین عکە، حوسامەدین عەککە) حاکمی (درتنگ،
دەرەتەنك، حلوان، خانقین) و پشتگوێخستنی خەلیفە ٢٢١
خۆئامادەکردنی هۆلاکۆ بۆگرتنی بەغدا............................ ٢٢٤
(بایجو) لەبەر چی حەزی نەکرد بەشداری گرتنی بەغدا بکا؟ ٢٢٩
هەوڵی (مجاهدالدین ئەیبەك دوادار) بۆ گۆڕینی خەلیفە ٢٣٣
گفتوگۆی نێوان (فەتح الدین ی کورد)ی هەولێری و خەلیفە موستەعصیم ٢٣٧
چۆنیەتی کوشتنی خەلیفە موستەعصیم.............................. ٢٤٨
کەوتنی بەغدا لە ئەستۆی کێ بوو؟................................ ٢٥٣

کەوتنی هەولێر ٢٥٧
بەشی دووەم ٢٦٥
جەنگی (عین جالوت) و سەرەتای دروستبونی دەوڵەتی ئێلیخانییەکان ٢٦٥
سەرەتا ٢٧١
دابەشکردنی عێراق بۆ چەند یەکەیەکی ئیداری ٢٧٣
دروستکردنی مەڕصەدی مەڕاغە ٢٧٥
کورتەیەك دەربارەی مێژووی (جەزیرە).. ٢٧٩
ئامادەباشی بۆ داگیر کردنی تەواوی(جەزیرە و شام) ٢٨٢
هاوپەیمانی نێوان مەغۆل و نەسڕانییەکان و خاچپەرستەکان.............. ٢٨٧
کەوتنی(مەیافارقین)و شەهید بوونی(مەلیك کامیل محمدی ئەییوبی) ٢٨٩
چیرۆکی ئەو موسڵمانەی بە مەنجەنیقەکەی سوپاکەی هۆلاکۆی هەراسان کردبوو ٢٩٣
هۆلاکۆ لەڕوباری (فوڕات) دەپەڕێتەوەو دەگاتە (شام)........................ ٢٩٩
کەوتنی قەڵای (حارم) ٣٠٣
کەوتنی شاری (دیمەشق) ٣٠٦
سەرەتاو و دروستبونی دەوڵەتی (مەمالیك) ٣٠٨
مانای مماليك ٣١٠
هێرشی حەوتەمی خاچپەرستەکان بۆ سەر جیهانی ئیسلامی دەوڵەتی مەمالیکی هێنایە بوون ٣١٢

هەڵمەتی حەوتەمی خاچپەرەستەکانساڵی (٦٤٧) ٣١٨
قودس و میسڕ یەك کەیسن ٣١٩
چەند سەرنجێکی گرنگ.. ٣٢٦
جورجی زێدان کێیە؟ ٣٢٨
جرجی زێدان و چیرۆکی (شجرة الدر) ٣٢٩
(سیف الدین قطز) کێ بوو؟.. ٣٣٤
جەنگی عەین جالوت (عین جالوت(لە ٢٥ مانگی ڕەمەزانی ساڵی(658) ٣٣٩
(صارم ئۆزبەك) ڕووداوێکی سەیر دەگێڕیتەوە کەلەمەجلیسی (هۆلاکۆ) بینی
.... ٣٤٧
(وا اسلاماه) هاوار بۆ ئەو ئیسلامە ٣٥٠
گرنگی سەرکەوتنەکەی (عەین جالوت)................................... ٣٥٦
هۆکارەکانی سەرکەوتنی موسڵمانان لە جەنگی (عین جالوت) ٣٦١
هەڵوێستی (هۆلاکۆ) کە بەشکەستی هێزەکەی زانی ٣٦٤
کوشتنی سوڵتان (سەیفەددین قوتز)ڕەحمەتی خوای گەورەی لێبێ ٣٦٦
ڕوکنەدین بێبرسی بوندقداری صالحی نەجمی (658-676) کۆچی ٣٦٩
ڕاپەڕینەکەی (کۆرانی) بۆگێرانەوە حوکمی شیعە بۆمیسڕ.............. ٣٧١
شکەستێکی تری گەورەی مەغۆلەکان لە (حەلەب).................... ٣٧٢
مردنی (بدرالدین لؤلؤ)ی خاوەنی موصل و شەهید بوونی مەلیك صالحی
کوڕی ٣٧٣

چۆنیەتی کوشتنی(مەلیك صالح)ی کوڕی بدرالدین لؤلؤ ٣٧٤
سوڵتان بێبرس (خەلافەتی ئیسلامی) زیندوو کردەوە ٣٧٦
تێبینییەکی گرنگ: ئەرك و مافی (خەلیفە، حاکم، سوڵتان) لە ئیسلامدا .. ٣٨٠
ئاماژە بەچەند خاڵێکی گرنگ ٣٨٤
تێبینی یەکی گرنگ ٣٨٧
ئەرك و مافی خەلیفە، ئیمام، سوڵتان، حاکم، لەئیسلام ٣٩١
کێشەی نێو خۆیی مەغۆل و دەرکەوتنی (هۆزی ئاڵتونی، القبیلة الذهبیة).. ٣٩٦
(هۆزی ئاڵتونی، القبیلة الذهبیة)و دەوڵەتی (قەفجاق) ٤٠١
سنوری دەوڵەتی(قەفجاق)... ٤٠٢
ئیسلام چۆن گەیشتە ناوچەی بولغار؟.................................. ٤٠٣
بەرەکە خان کێ بوو؟ ٤٠٤
شەڕی نێوان (بەرەکەخان)و(هۆلاکۆ) ٤٠٩
هەوڵێکی تری (بەرەکەخان) بۆ لێدانی(هۆلاکۆ) ٤١١
مردنی (هۆلاکۆ)لەساڵی(663) کۆچی ٤١٣
وەفاتی (بەرەکەخان) لەساڵی (665) کۆچی ٤١٥
ئەبەقاخان(680 – 663)کۆچی. ٤١٥
کورتەیەك دەرباری ئیمارەتی (ئەرمینیای بچوك، أرمینیا الصغری) ٤١٧
جەنگی مەلازگرد لەکوردستانی باکور نزیك دەریاچەی وان لەساڵی(٤٦٣)
کۆچی ٤١٩

زاهیر بێبرس و گرتنی ئەرمینیای بچوك ٤٢٥
نامەی (ئەبەقا) بۆ سوڵتان زاهیر بێبرس لەساڵی(667) ٤٣١
ئازاد کردنی شاری صور ٤٣٢
ئازاد کردنی قەڵای ئیسماعیلییەکان لەساڵی (668)کۆچی.............. ٤٣٣
هەوڵێکی تری ئەوڕوپا بۆ داگیرکردنی (قودس (ساڵی (669) کۆچی ٤٣٤
گفتوگۆی ناڕاستەوخۆی نێوان ئەبەقا وسوڵتان زاهیر بێبرس ٤٣٦
شکستێکی تری مەغۆلەکان لەنزیك قەڵای ئەلبیرە، البیرە لەساڵی(671) ٤٣٧
هێرشێکی تری مەغۆل بۆ سەر قەڵای ئەلبیرە لەساڵی(674) ٤٤٠
جەنگی بێستان کەناسراوە بەجەنگی (الابلستین) لەساڵی (675) کۆچی،
عەین جالوتی دووەم ٤٤١
ئازادکردنی شاری قەیصەریە.................................. ٤٤٤
تاوانەکانی ئەبەقا لەتۆڵەی کوژراوەکانی مەغۆل ٤٤٥
وەفاتی سوڵتان زاهیر بێبرس لەساڵی (676) کۆچی ٤٤٧
(محمود یلواج) و وەزارەتەکەی چ ڕۆڵێکیان بینی لە کەم کردنەوەی ئازاری ئەو
ئوممەتە؟ ٤٥٥
محمود یلواج کێ بوو؟.................................... ٤٥٧
شۆڕشەکەی (محمود تارابی) لەساڵی (636) کۆچی و هەڵوێستەکانی
(محمود یلواج) ٤٥٩

سەرەتای دەسەڵاتی سوڵتان (سەیفەددین قەلاوون)کەنازناوی مەلیك مەنصوری پێدەدرێ ٤٧٠
جەنگی حمص ئەو کاتەی بەیعەت لەسەر مردن درا ٤٧٢
بریندار کردنی(منکوتمر) کوڕی هۆلاکۆ ٤٧٣
سوڵتان احمد تەکودار کوڕی هۆلاکۆ (٦٨١-٦٨٣) کۆچی ٤٧٥
(ئەرەغۆن)ی کوڕی ئەبەقا (690-683) کۆچی........................ ٤٧٨
دەرکەوتنی(سعد الدولة) ٤٧٩
ئەرەغۆن و هەوڵەکانی بۆدروستکردنی بەرەیەکی نەسڕانی مەغۆلی. ٤٨٢
دەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی ٤٨٤
نەخشەکان.. ٤٨٧
سەرچاوەکان ٥١٥
ناوەڕۆك ٥١٩

ڕەشەبای مەرگ باسی هێرشی مەغۆلە بۆ سەر جیهانی ئیسلامی کە پێکهاتووە لە دوو بەش بەشی یەکەمی هێرشی مەغۆل بۆسەر جیهانی ئیسلامی و چل و چوار ساڵ لەئاڵەمێژی عەعلەمت، باس لەدەرکەوتنی مەغۆل تاوەکو کەوتنی بەغدا دەکات.

بەشی دووەمی باسی هێرشی مەغۆلە بۆسەر وڵاتی شام و جەنگی عەین جالوت و سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی ئێلخانییەکان دەکات. ڕەشەبای مەرگ جگە لەگێڕانەوەی ڕووداوەکان هەوڵمانداوە وێنای جیهانی ئیسلامی لەو کات بکەین و هۆکارەکانی شکەست و هەڵسانەوە دیاری بکەین.

نرخی ٨٠٠٠ دیناره